

સોરઠના સિતારા.

લેખક,

ધનશંકર હીરાશંકર ત્રિપાઠી.

અમદાવાદ.

પ્રકાશક,

સોમાલાલ મંગળદાસ શાહ.

અમદાવાદ.

અમદાવાદ.

પી ગુજરાત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં શાહ સોમાલાલ મંગળદાસે છાપ્યું.
કે. પાચકુવા, ચાર રસ્તા.

સંવત ૧૯૮૪.

પ્રત ૪૦૦૦.

સન ૧૯૨૮.

કિંમત રૂ. ૧-૮-૦.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ
૧૪૨૫૮
૨૦૨૨

નિવેદન.

પ્રસ્તુત કથાનો સમય ઇ. સ. ૧૧૮૪ થી ૧૨૦૧ દરમ્યાનનો છે, જે વખતે જુનાગઢની ગાદી ઉપર મહીપાળદેવ બીજો ઉર્ફે રા' ગજરાજ હતો. ઇતિહાસ એના શાસનકાળ સંબંધમાં જે બનાવોની સાક્ષી પૂરે છે, તે આ કથામાં ભિન્નિત કર્યા છે. સીરસા-નરેશની જુનાગઢ પર ચઢાઇ, તેમાં હારવું અને કેદ પકડાવું, સેનાપતિ ચુકામણિને રા' ગજરાજે હિંદુસ્તાન જીતવા મોકલવો, અને 'જંઘાઈ' મારા સેનાપતિને હરાવે, તેને મારી મોતીનાદ નામે કન્યા પરણાવું' એવી શરત ઢંઢેરામાં કરવી તેમજ આદલ અને ઉદલે પહેલેજ સપાટે સેનાપતિને મહોબામાં પ્રથમ યુદ્ધમાં જીતવો, તે પછી જુનાગઢ આગળ બીજી લઢાઇ થવી, તેમાં બંને પક્ષનાં મળતીઆ રાજાઓએ ભાગ લેવો, તેમાં રા' ગજરાજની હાર થવાથી મોતીનાદ સીરસા-નરેશના પુત્રને પરણાવવી, અને હિંદુસ્તાન જીતવાનો તેનો મનસુખો પડી ભાંગવો એ પ્રસંગો ઐતિહાસિક છે. ।

'ભરતખંડનાં દેશી રાજ્ય' પુસ્તકમાં આ વિષેનો આધાર મળી આવે છે. તેમાં સીરસા-નરેશનું નામ વજરાજ અને તેના પુત્રનું નામ મલખાન લખેલું છે. મલખાન નામ મુસલમાની ઢગનું સ્થિત થતું હોવાથી તેના પિતા અને તેના મામાઓ આદલ-ઉદલનાં હિંદુ નામોના આધારે તર્કથી ફેરવીને મક્ષરાજ નામ આ કથામાં સરખાવ્યું છે અને વજરાજને બદલે સંસ્કૃત 'વત્સરાજ' નામ પ્રયોજ્યું છે.

'વાઘેલા વૃતાંત' માંથી આ મૂળ પ્રસંગમાં બીજાં ઐતિહાસિક સત્યો તારવી ઉમેર્યાં છે. જે સમયે આ બનાવ બન્યો છે, તે સમયે ગુજરાતમાં લોળા લીમદેવ અને દિલ્હીમાં પૃથુરાજ ચૌહાણ રાજ કરતા હતા. લોળા લીમદેવે ૧૧૭૯ થી ૧૨૪૨ સુધી ૬૩ વર્ષ

રાજ્ય ભોગવ્યું. પૃથુરાજનું અવસાન પ્રસિદ્ધ ઐતિહાસિક સાક્ષ ૧૧૯૩માં નીપજ્યું છે. તે સાક્ષમાં શાણેશ્વરનું યુદ્ધ શાહબુદ્દીન ઘોરી સાથે થઇ પૃથુરાજ કેદ થયો અને શાહબુદ્દીનના દરબારમાં ચંદ અરદાથીની યુક્તિથી તરા વીંધવાને બહાને તેણે શાહબુદ્દીનને વીંધી ચંદ અરદાથી સહિત આત્મહત્યા કરી. ૧૧૯૩ પહેલાંની એક બે સાલ પહેલાં હીમદેવ સહિત પૃથુરાજને યુદ્ધ થયું હતું અને તે યુદ્ધ માટે હીમદેવને ચીઢવવા દીવો નીસરણી પાવડો વગેરે લઈ ચંદ મુજરાતમાં હીમદેવ પાસે મયો હતો, એ પ્રસિદ્ધ ઐતિહાસિક સત્ય છે.

અમરનો પંજુન કંઠે પૃથુરાજ ચૌહાણની બહેન સાથે પરણ્યો હતો અને તેણે પૃથુરાજ તરફથી લઢાઈઓ જીતવાને પરિણામે મહોબા નગરીની સુબાગિરી મેળવી હતી.

પૃથુરાજ જયમલ અને મોતીશા ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓ છે. જયમલે ૧૨૦૧ થી ૧૨૩૦ સુધી જુનાગઢનું રાજ્ય કર્યું. ઇતિહાસે તેને ખૂબસુરત અને બહાદુર કહ્યો છે. આ બે વ્યક્તિઓને લગતા પ્રસંગોનાં બીજાં નીચેના આધાર પરથી લીધાં છે. જયમલ પછી જુનાગઢની ગાદીએ મહેપો અથવા મહીપાળદેવ ત્રીજો બેઠો હતો. એના વખતમાં કાઠીઓએ જગાડેલો બળવો શમાવવા દિવાન મોતીશાની સરદારી નીચે લશ્કર ગયું હતું; જેમાં ઢોંકના રાજા અર્જુનસિંહે પોતાના મોટા લશ્કરની મદદ આપીને બળવો શમાવવામાં મદદ કરી હતી. આ કથામાં મજદુર ઐતિહાસિક ઘટના પૂર્વની એટલે કે જયમલ રાજગાદીએ આવ્યો અને મોતીશા જુનાગઢનો દિવાન બન્યો તે પહેલાંની કલ્પના-સૃષ્ટિ રજૂ કરી છે.

ઉપર્યુક્ત પાત્રો સિવાય આ કથામાં આવતાં બીજાં પાત્રો અને તેમને લગતા પ્રસંગો કલ્પિત છે.

ઇતિહાસ અને ઐતિહાસિક નવલકથાનો તફાવત ખુલ્લો છે. ઇતિહાસમાં કલ્પનાનો રંગ નથી હોતો. ઇતિહાસમાં યથાતથ જે બન્યું હોય તેજ વાચકો સન્મુખ ઉપરિચત કરવામાં આવે છે. ઐતિહાસિક નવલકથામાં ઇતિહાસનાં સ્થળ, કાળ અને પાત્રોને અનુલક્ષીને વાચકવૃન્દના મનરંજનાર્થ અને તે સાથે બોધક હેતુથી કલ્પના વડે રસ ઉમેરવો જ પડે છે. એટલે કુદરતી રીતે નર્મો ઇતિ-

હાસ કરતાં ઐતિહાસિક નવલકથાનું વાતાવરણ નિરાળું પડી છે. ઐતિહાસિક નવલકથાનાં લક્ષણો માટે અનુભવીઓએ એવો સિદ્ધાંત નિર્ણય કર્યો છે કે ઇતિહાસના સમયનું સાક્ષાત્કારક પ્રોક્ષણ આંશીકી કોઈ અજ્ઞાત અથવા કલ્પિત વ્યક્તિ કે વ્યક્તિઓનાં ચિત્ર રજૂ કરવામાં આવે તે ઐતિહાસિક નવલકથા છે.

‘સોરઠના સિતારા’ આ મુદ્દાઓ લક્ષમાં લઈને સૃજેલા છે. એમાં ઇતિહાસ રૂપ સત્ય આયનાનું પ્રતિબિંબ પાડેલું છે. એમાં સમય, સ્થળ અને કાળના બનાવોમાં ઐતિહાસિક બીજા રાખવા યત્ન કરેલો છે; અને કલ્પના રૂપ જલસિંચનથી આ કથા રૂપ વૃક્ષ, પુષ્પ-પલ્લવિત કરવામાં આવ્યું છે. એ વૃક્ષનાં પુષ્પ રંગબેરંગી, સુગંધિદાર અને આકર્ષક બનાવવામાં આ કથા લખનાર સફળ નીવડ્યો છે કે નહીં, એનો ચૂકાદો વાચકન્યાયાધીશ ઉપર છોડું છું.

ઋષિ પંચમી
વિક્રમાર્ક સંવત્સર
૧૯૮૪.

ધનશંકર હીરાશંકર ત્રિપાઠી.

ત્રિપાઠી ધનશંકરની કૃતિઓ.

૧ ચોખેરવાલી (ભાગ ૧-૨)	૯ સુમનસંચય (કાવ્યો)
૨ હૂમતું વહાણ	૧૦ પ્રેમાલકુમાર
૩ સ્વદેશ (નિબંધો)	૧૧ સસારળંઘન
૪ ટાંગારની ટુંકી વાતો (ભા. ૧)	૧૨ દિવ્ય-જ્યોતિ
૫ વાર્તાવૃક્ષ	૧૩ અનુપમ-ઉપા
૬ અલક-ફિરોઝી	૧૪ હૃદયની અથવા
૭ સત્તરમી સદીનું ફ્રાન્સ (ભા. ૧)	જન્મભૂમિની જયજયંતી
૮ દિવાની કે શાળી ? (ભા. ૧-૨)	૧૫ સોરઠના સિતારા.

ગુજરાતી પંચના અંકોમાં છુટક છપાયેલી

(પુસ્તકાકારે પ્રસિદ્ધ નહીં થયેલી.)

૧ અગળા કે પ્રગળા ?	૫ કપાલ કુટલા
૨ કમલ-નન્દિની	૬ શ્વેત અને સતી
૩ વિમલ-ઉપા	૭ ફોરી રાજહંસ
૪ ભેટી કુમારિકા	(હાલ ચાલુ)

અનુક્રમણિકા.

પરિચ્છેદ

પૃષ્ઠ. પરિચ્છેદ

૧ વિજયનો મહ	૧	૧૮ પ્રેમ-પર્યાયિણીમાં ! ...	૧૨
૨ દેશવટો...	૬	૧૯ મોતીશાનો નિશ્ચય ...	૧૩૦
૩ ચુગલીખાર	૧૭	૨૦ દુઃખીનો ખેલો ...	૧૩૬
૪ ઠંડેરો	૨૩	૨૧ દંડ કે અદંડ ? ...	૧૪૩
૫ મદદ	૩૧	૨૨ આતતાદની આર્થ-રમણી ...	૧૫૦
૬ ધોડસ્વારને થાપ !	૪૩	૨૩ મોતીનાદતું હરણ ...	૧૬
૭ આનાકાની	૪૯	૨૪ 'સૌથી શ્રેષ્ઠ દાન' ...	૧૭૦
૮ વીરમણિ	૫૬	૨૫ મોતીશાની ચાલાકી ...	૧૮
૯ યુવક પરિચય આપે છો !	૬૨	૨૬ મહોબ્બાના મેદાનમાં ...	૧૯
૧૦ માનભેર છૂટકારો...	૬૮	૨૭ રણચંડીની રણુહાડ ...	૨૧
દિલની વાતો કે બાઈના દાવ ? ૭૬			૨૮ વિધિનો માર ! ...	૨૧
૧૧ "પ્રભુમ, માતૃભૂમિ ! "	૮૨	૨૯ રજનું ગજ ! ...	૨૬
૧૩ અંદ બરદાષીનો મેળાપ	૮૫	૩૦ મૂળ વિનાનો ફળુગો ...	૨૩
૧૪ સુભાગ્યની આવી	૯૨	૩૧ મહાગજનની શક્તિ ! ...	૨૪૪
૧૫ નિકદનના બેન	૯૭	૩૨ ખુલાસો ...	૨૫૮
૧૬ કરોડી	૧૦૪	૩૩ મહારાજનો વિજય ...	૨૬
૧૭ રાજન પટકાર	૧૧૨	૩૪ ઉપસંહાર

ગુજરાત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ

હરેક જાતનું છાપવાનું કામ તાકીદે તૈયાર

અંગ્રેજી, ગુજરાતી અને સંસ્કૃત

નવા ટાઇપમાં

મદદગાર જામ થતું હોવાથી ગ્રાહકોને હરેક રીતે સંતોષ મળી શકશે.

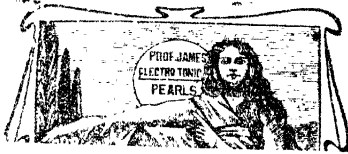
તાકીદે અને મુકરર કરેલે વખતે કામ કરી આપવા માથે લઈએ છીએ.

પ્રુફ વાંચવાની કડાકુટ ગ્રાહકોને કરવી પડશે નહીં.

વધુ વિગત માટે જાતે મળ્યાથી ખુલાસો થશે.

રીચીરોડ-પાંચકુવા, અમદાવાદ.

અંગ્રીકન રામબાણુ દલિજ
 પ્રો. જેમ્સની ઇલેક્ટ્રો-ટોનિક પર્લ્સ
 (૨૦૭૨૮૬).

આ ગોળીઓ સાચાં જ
 કિયાની સહાયતાથી
 વીજળીક શક્તિ આ-
 મેજ કરીને દરેક અંગમાં
 માફ આવે એવી સં

કરવાયા થાક લાગતા નવા, ચાહરા જરવા પાન છ, ...
 શક્તિ ખીલે છે, ઉંઘ મીઠી આવે છે, છેવટે થોડા દિવસ
 એના ઉપયોગ આજી-રાખવાથી લોહી વધી શરીર કટપુટ બને
 છે અને શરીરને માફક પડતાં તે જાયી આદ અદવારીઆ
 અથવા શરીરમાં રોગનો અંશ હોય ત્યાં સુધી આજી રાખવી.
 કામન ૪૦ ગોળીની શીશીના રૂ. ૨-૦-૦, સંરક્ષણ ગોળીની
 શીશીના રૂ. ૧-૪-૦, વી. પી. ખર્ચ રૂ. ૦-૬-૦ નથી. છુદ્ધિમા-
 ને સોલ એજન્ટ:-

ધી એંગ્લો ઇન્ડિઅન ટ્રગ એન્ડ કેમી: અને નીચ શુર પુરુષો
 વ્યાખ્યે નથા છુદ્ધ માલના વેપારી. મારકીટ પાણુ પરાજિત સુત્ર
 રાખનો ન્યાય વિજ્ય

गुरुगन विद्यार्थी संताप

संताप संताप संताप

संताप संताप १४२५८ संताप

संताप संताप १४२५८ संताप

संताप

સોરઠના સિતારા.

પરિચ્છેદ ૧.

વિજયનો મઠ.

વિશાખ માસના મધ્યાહ્ન કાલનો સૂર્ય માથે તપે છે. જુનાગઢના માં માળમેની બેગુમાર ગીર્ધી એકઠી થયેલી છે; ધક્કામુક્કી પડાપડી પુષ્કળ જણાય છે; જે બનાવ બનવાનો છે, તેનું લોકમાં એટલું બધું છે કે, શરીર પર વળતા પરસેવાના ઝેમે પણ તેમને પરવા નથી.

એક રજપૂત યુવક. સોહામણો પણ સાદા વેશમાં. સૂર્યની સ્વેતાની દરિકાઈ કરતું મુખ; પણ સહેજ કડક અને આગ ઝરતી આંખવાળું. તે એક ફકાનના ઓટલા ઉપર ઉભો છે. ત્યાંથી દગર દગર ચાંદ્ર દિશામાં નજર કેંદ્ર છે. તેનો એક હાથ તેની ખેટમાંના જમવા ઉપર અને બીજો હાથ તેની કમ્મરે લટકાવેલી ત્રાવર ઉપર છે.

જગતમાં અનેક મકાનોમાં સ્ત્રીજન અને આળંકારો વેવા બેઠાં છે. એક ઉંચા મકાનની અટારીમાં જગાવાળા આરિક ત્રીણા કાપના પડદા પાછળ કેટલીક યુવતીઓ બેઠી છે. સોક કહે છે કે, તે ગુન્દકટંગ છે.

કોઈ પણ તટસ્થ વેદ્ય શંકે તેમ છે કે, લોકોમાં ખૂબ જીજ્ઞાસા થી ગયેલી છે; તેઓ આતુર છે; ઉંદેરાયત્રા પણ છે. શા માટે ?

સીરસાના રાજા વત્સરાજે જુનાગઢ પર ચઢાઈ કરી પાંચ સ સુધી સમ્પત્તિ લૂંટ લૂંટી હતી. જુનાગઢના રા' ગજરાજ પોતાના ધીર સેનાપતિ ચુડામણિને વત્સરાજ સામે લડવા હુકમ આપ્યો.

ધાની મજબૂત દિવાલોની ઓથે રહી, એવો છે કે, શત્રુથી જુનાગઢ જીતાયું નહીં. શત્રુનું ત્યારે ચુડામણિએ વત્સરાજને કેદ કર્યો.

પંદર દિવસ ઉપર એ ઘટના બની.

શુગમશિખિ વચ્ચે શત્રુનું શું કરવું એ વિશે રા' ગજરાજ એ વર્ષ દાલે પ્રાતઃકાલમાં એમ નક્કી થયું છે કે દેશરણ્યા આત્મા પદ છે. પરાક્રમ શુગમશિખિએ બતાવ્યું છે. તે શુગમશિખિ શુગમશિખિ જીતાગદ બચવું મુશ્કેલ હતું. શુગમશિખિ જીતાગદનો શિખિ ન હોત તે પોતાના રાદોટી લાયથી લગાઈમાં શત્રુને હરાવ્યો તેનાતરક છે. જે શત્રુનું જીવન અવલંબેલ છે. રા' ગજરાજે આવો નિર્ણય કર્યો કે કાલે પ્રજ્ઞમાં હંદેશ પીટાવ્યો હતો કે, “તમને રંભડવા મેલાલ કરવા માટે—તમારા પર ચઢી આવનારનો ન્યાય આવ મધ્યાહને ભર બળરમા શુગમાણ કરશે.”

લોકો આવી એકત્ર થયા છે તેઓની આતુરતા એટલા વધી છે કે, હવે ક્યારે સારસા—નરેશને શુગમાણ બળરમાં તેઓમાં ઉત્કેરણી એટલા માટે ફેલાઈ છે કે, રા' ગજરાજે કિદાર રાજા તરીકે પરાજીત શત્રુને માફો આપવાનું કાર્ય બદલે રણક્ષેત્રમાં લોટીની ધારાઓ રેતાવનાર, શત્રુદળનાં ધારાની માફક વાની નાંખનાર એક હાતિમ કિલના સેનાપતિની ત્યા પર શત્રુને શા માટે સોંપ્યા છે? શત્રુનો ન્યાય કર્યો એ કામ સેનાપતિનું નથી ભૂપાલનું છે. રા' ગજરાજે બુધાલ તરીકે પોતાનો ધર્મ આ તકે શા માટે જતો કર્યો છે?

શુગમશિખિની ખ્યાતિ એક પરાક્રમી, વીર, અને ગાહોશ લ વૈયા તરીકે જગપ્રસિદ્ધ છે; પણ લડવૈયાઓમાં દયાનો અંશ નહ હોતો. આ ખામીથી શુગમશિખિ મુક્ત નથી. લડવૈયો બ્યારે પોતાના બાહુબળથી અને પોતાના સેનિકોની અસિની ધારથી જીતે છે ત્યારે તેને વિજયનો મઠ ઉત્પન્ન થાય છે. શુગમશિખિ માટે લોકવાયકા એવ પ્રસરી છે કે, આવો મઠ તેનામાં સોએ સો ટકા છે. રા' ગજરાજ તે શત્રુને માફી આપવા તૈયાર હતા; પણ લોકો કહે છે કે, વિજય વીરે હક પકડી ! ચૈદ દિવસ સુધી તેણે આગ્રહ ધર્યો અને શત્રુનું શું કરવું, એ પોતાની મુનસરી ઉપર છોડવા રા' ગજરાજને વિનવ કર્યું. આખરે શુગમશિખિનું ધાર્યું થયું છે. એક ને એ ન્યાય કે સેનાપતિ કરશે. પ્રજ્ઞને આ પરિસ્થિતિ પસંદ

૧૨

સુદિહીન, શ્રીમંત અને રંદ, ઉચ્ચ બ્રાહ્મણ :

અને સ્ત્રીઓ સો કોઈ વાંચે છે કે, ગમે તેમ

એક રાજા છે. રાજાનો ન્યાય રાજા કરે.

મઠથી ચક્રવર્ત સેનાપતિની ન થઈ શકે.

જુનાગઢના બજારમાં એકત્ર થયેલાંઓના દિવમાં આ લાગણી પ્રસરી રહી છે. ત્યાં દૂરથી વાજિત્રના સૂર સંભળાયા. લડવૈયાઓનાં ગીતનાં સૂર વગાડતું લડવૈયાઓનું વાજિત્ર પ્રથમ આવ્યું. તે પછી થોડાક ઘોડેસ્વાર સૈનિકો. તે પછી લોઢાની બેડીથી બંધાયેલા વૃદ્ધ સીરસા-નરેશ વત્સરાજ. સૌમ્ય, ભવ્ય અને ગંભીર મૂર્તિ. તેના પગમાં બેડી છે. તેના હાથમાં બેડી છે. તેના બન્ને ખભાઓ ઉપર લોઢાની સાંકળો છે. ત્રણ સૈનિકોની વચ્ચે તે ચાલે છે. એક જમણી બાજુએ. બીજે ડાબી બાજુએ અને ત્રીજે પાછળ. દરેકના હાથમાં એક એક દોરકું છે. દોરકાના બંધ વત્સરાજની બેડીઓ સહિત બાંધેલા છે. બાન્દવાન નરેશની બન્ને બાજુઓએ ખુદ્દી તલવારો સાથે પાયદળ ચાલે છે. તે પછી એક ખુદ્દા રથમાં વિજયી સેનાપતિ મૂછો પર હાથ નાંખતો બેઠો છે અને લોક તરફ તે વારંવાર અર્થસૂચક દૃષ્ટિપાત નાંખે છે.

ચુડામણનું મુખ તેના નામ જેવું નથી. શાહી જેવું કાળું અને વચ્ચે ચક્રચક્રી બે વિકાળ આંખો. જડા હોઠ અને આંકડીઆવાળા ભરાવાદાર મોઢી મૂછો. એ વિકાળ મૂર્તિની દૃષ્ટિ જે તરફ પડે છે તે તરફથી બીકના માર્યા લોકથો તેને નમન કરી જવાય છે. ચાંતરફ નાગી શમશેરો અને અણીઆળા ભાલાવાળા તેના શાગીદોને બેઠા ઉપજતો થથરાટ, લોકના અંતરના પોદાર છતાં ફરજિયાત નમન કરાવે છે.

જં દુકાનના ઓટલા ઉપર સોલામણો યુવક ઉભો છે, તેની આગળના રસ્તાનો ભાગ વિશાળ છે. સેનાપતિનો રથ ત્યાં આવતાં તેના મુખમાંથી અવાજ નીકળ્યો: “સખરૂ!” એ પહાડી અવાજ ગભિંણીના ગર્ભ વછુટાવી નાંખે, રડતાં બાળને ચૂપ કરી દે, અને નખળા પોચાના હૃદયના પલકારા વધારી દે, એવો હતો. સ્વારી થંબી ગઈ. રથમાં સેનાપતિ ઉભો થયો. ચોગરહમ તેણે નજર નાંખી. થોડ નમન કરવા લાગ્યા; પણ એક જણે નમન ન કર્યું, એ તરફ સેનાપતિનું ધ્યાન ન ગયું.

“સોરઠનાં બાળ,” સેનાપતિએ પોતાની શમશેર કાઢીને પુનઃ પહાડી સ્વરે બોલવા માડ્યું: “તમારી નજર આ મ્હાન મુખે મારા રથ આગળ ઉભેલા શખ્સ તરફ નાંખો.”

દુકાનને ઓટલે ઉભેલો રજપૂત યુવક જેણે સેનાપતિને નમન નહોતું કર્યું તેણે પોતાનો નીચલો હોઠ દાખી પોતાની આંખમાંથી

તેજસ્વિતા ફેંકતાં કમરની તલવાર અર્ધી બહાર કાઢી. પાસે ઉભેલો એક નાગરિક આશ્ચર્યથી તેના તરફ જોઈ રહ્યો.

“એક દિવસ” સેનાપતિએ આગળ ચલાવ્યું: “એ પોતાને રાજા કહેવાવતો હતો; પણ આજ એ મારા હાથથી હાર પામેલો મારો બન્દિવાન છે. એનું તાજ મારી મુઠ્ઠીમાં છે. જુનાગઢને જીતવાની એને ખુમારી હતી. હું ગર્વથી કહું છું કે-જુનાગઢને જીતનારા જગતમાંથી મરી ગયા છે. એને એ લાન નહોતું. એણે જુનાગઢ પર હલ્લો કર્યો. પરિણામ ? એની હાલહવાલ હાલત ! પ્રજાગણ, એનું મસ્તક આજ મારી હયા પર નિર્ભર છે.”

“નમાવ” સેનાપતિએ વત્સરાજ તરફ જોઈ કહ્યું: “મારા ચરણમાં તારું મસ્તક નમાવ !”

લોક આવુર નયને જોઈ રહ્યા કે, હવે શું બને છે ?

સેનાપતિને જવાબ ન મળ્યો. વત્સરાજે તેના તરફ નજર સુધ્ધાંત ન કરી; કિંવા પોતાની જગ્યાએથી એક તસુ ભાર પણ તે હલ્યો નહીં.

“સાંભળતો નથી કે શું ?” ચુડામણિએ ત્રાડ નાંખી: “તારું મસ્તક નમાવ. નહીંતર અહીં જ મોત થશે !”

“જગતના તાત-એક પ્રભુ સિવાય આ મસ્તક કોઈને નમ્યું નથી-નમશે નહીં.” બહુજ શાન્તિથી પણ મક્કમ અવાજે વત્સરાજે દીધેલો આ ઉત્તર સાંભળતાં સમેત ઓટલા ઉપર ઉભેલા યુવકના મોંમાંથી સંતોષ અને આશ્વાસનનો સીસ્કાર નીકળ્યો. તેની નજરદીક ઉભેલો નાગરિક ફરીથી આશ્ચર્યચક્રિત બન્યો.

“શું ?” વિકાળ વાદ્ય જેરી આંખોમાંથી મોટા ડોળા કાઢતાં, પોતાની શમશેર ધસારાઅંધ વત્સરાજ તરફ ધરતાં, ચુડામણિ બોલ્યો: “નહીં નમશે ? આ ધમક મારી સામે ?”

“તું કે અન્ય કોઈ હો તેની મને પરવા નથી.”

“તને ખબર છે ? હું કોણ ? સોરઠનો સંરક્ષક-તને જીતનાર !”

“નહીં. એક તુચ્છ પામર !”

રથમાંથી કૂદકો મારી ચુડામણિ નીચે ઉતરી આવ્યો અને વત્સરાજની ગર્દન પકડી બોલ્યો: “શું કહ્યું ?”

“તું વિજેતા નથી-એક દુષ્ટ કસાઈ છે !”

દુકાનને ઓટલે ઉભેલા રજપૂત યુવક પાસેના નાગરિકના મુખમાંથી એ વેળા અચાનક શબ્દ નીકળી ગયો: “શાઆશ !”

દુઝારોની મેદનીમાં વાગ્યાણુથી વવાઈ ખસીયાણા પડેલા ચુડામણિએ તે શબ્દ સાંભળ્યો. બોલનાર તરફ તેની નજર ગઈ. પોતાનો ગુસ્સો તેણે તેના પર ખાલી કર્યો: “એ કિયો ફૂતરો ભસ્યો ? સિપાઈઓ, જાઓ એને પકડી લાવો.”

ચાર પાંચ સિપાઈઓ વરસોની માફક ધસ્યા; ઓટલાપરથી નાગરિકને ઘસડીને સેનાપતિ પાસે લાવ્યા.

“હેવાન ! તારી જીભડી સખણી ન રહી ?”

“મહારાજ” હાથ જોડીને નાગરિક બોલ્યો: “બીજા મનમાં બોલ્યા હશે. મારાથી મોટેથી બોલી જવાયું—”

“એની શિક્ષા શું છે તે જાણું છે ?”

“હું તો એટલું જાણું છું કે-મહાજનની વસ્તીમાં એક જના-વરને જે મારનાર કસાર્થ ગણાય છે—”

“દોઢ ડાહ્યા ! તું કંઈ જાનિતો છે ?”

“વણિક છું. મહારાજ.”

“વણિક ? ! અને આ હિમ્મત ? !”

“હિમ્મત નથી, મહારાજ. દયા અને સન્ન્યાસનો પક્ષ છે. જોઈએ એટલાં નાણાં હોય; પણ અહીં બજારમાં આ રાજનો વધ ન કરો.”

“નાણાંનો અહીં સવાલ નથી. જેને તું રાજ કહે છે તેનો વધ અટકાવવો હોય તો તેને કહે કે, મને નમે.”

“એ કામ માફ નથી, મહારાજ. મેં તો અહીં હાજર રહેલાં સૌ સોરઠસંતાનના દિલની લાગણી કાઢી બતાવી.”

“જે તાફ કામ નથી તેમાં તેં માયું માર્યું તો હવે જાણી લે. તારાંજે અહીં વધ થશે.”

“ધિઃકાર !” વત્સરાજ બોલી ઉઠ્યો અને એ શબ્દોનો પડઘો આખી વસ્તીમાંથી પડી રહ્યો. ચોતરફથી “ધિઃકાર ! ધિઃકાર !” ના અવાજ સંભળાઈ રહ્યા.

“હટી જાઓ, ખસી જાઓ, રાજકુમારીના મ્યાનાને જવાનો માગ આપો” એમ બોલતા ફેટલાક ઘોડેસ્વારો એજ વખતે ત્યાં આવી પહોંચ્યા અને એમની પાછળ એક મ્યાનો ઉચકીને ફેટલાક ભોંઠાઓ આવ્યા. મ્યાનો સેનાપતિના રથ નજદીક જમીનપર મૂકાયો. તેમાંથી બે લલનાઓ બહાર નીકળી આવી. તેઓનાં મોં ધુંધટથી દંકાયલાં હતાં. એમાંની એકે સેનાપતિ પાસે જઈ કહ્યું: “સેનાપતિજી !

કૃપા કરીને હવે આ હત્યાકાંડ બંધ રાખો. સીરસાધિરાજને તેઓ જ્યાં હતા ત્યાં પાછા મોકલો. ”

“ જરૂર હશે ત્યારે તમારી સલાહ લઈશિ. અત્યારે નહીં. ”

“ તમે તેમનું શું કરવા માગો છો ? ”

“ તેનું મસ્તક મારે હાથે ઉડાવી દઈશિ. ”

“ એ કાર્ય યુદ્ધ-ક્ષેત્રમાં કેમ ન થાયું ? શહેરના બળરત્ને શા માટે કલંકિત કરે છે ? ”

“ મારો વિજય પૂરેપૂરો સાબીત કરવા. ”

“ એ કૃત્ય એક હીચકારું ગણાશે. જો પૂરો વિજય સાબીત કરવો હોય તો તેમને દન્ડ યુદ્ધ ખેલવાની તક આપો. ”

“ મારી તેમ કરવા ઇચ્છા નથી. આપ આત્મા બચાવો. ”

ચુડામણિએ લોકોપર ધાક બેસાડવા માટે વણિકને ગર્દન મારવા સિપાઇઓને ઇશારત કરી દીધી. ત્રણ સિપાઇઓએ તેને પકડ્યો અને એક એથાએ પોતાની તલવાર તેની ગર્દન ઉડાવવા હિંચી કરી; પણ એ ઝાટકો મારે ત્યાં તો દવામાંથી એક જમ્બો તેના તરફ આવ્યો અને એના હિંચા કરેલા હાથમાં બોંકાતાં તલવાર જમીન પર નાંખી દેવાની અને “ ઓય ! ઓય ! ” ઉચ્ચાર કરવાની તેને ફરજ પડી.

જે દિશામાંથી જમ્બો આવ્યો હતો તે તરફ સૈની નજર ગઈ. આંખ જેટલી પહોળી કરાય તેટલી પહોળી કરતો ચુડામણિ પણ તે દિશામાં જોઈ ગયો. જમ્બો તાકનાર અને ઐનકને ધાયલ કરનાર લાલચોળ આંખવાળો નવલોલ્હો રજપૂત જુવાન હતો. તે ટૂંકકો મારીને ઓટલાપરથી ઉતર્યો અને આકાશમાંના વાદળાં વીધીને જેમ સૂર્ય બહાર આવે તેમ ગીર્દીમાં થઈને ચુડામણિની નજદીક આવીને તે ઉભો રહ્યો.

બન્દિવાન વ્રદ્ધ રાજેન્દ્ર વત્સરાજની નજર અને તેની નજર એક થઈ. વત્સરાજે તેના તરફ સંતોષની લાગણી બતાવી. માતી-નાદથી સહસા બોલી જવાયું: “ ધન્ય ! ”

“ નાદાન ! સેનાપતિએ તે યુવકને પૂછ્યું: “ કાણ છે તું મારી આજ્ઞામાં આડે આવનાર ? ”

“ એક મુસાફર. ”

“ આલ્યો જ તારે રસ્તે. ”

“ નહીં જહું. શું જીનાગઢના રા'એ ગમે તેનાં ખૂનનો હુકમ કરવાની સત્તા તેના સેનાપતિને આપી છે ? ”

“ એ તારે જોવાનું નથી. ”

“ સત્તાનો એ તુમાખ એક પગલર પણ નહીં ચાલી શકે. ”

“ એટલે ? ”

“ ભરખતરમાં નિર્દોષ વસ્તીની વચ્ચે એક પણ માણસનો વાંઠો વાળી સુદ્ધાંત નહીં થઈ શકે. ”

“ એમ ? સિપાઈઓ, પૂરો કરી દો, એને. ”

“ ખબરદાર ” કમ્મરમાંથી પોતાની તલવાર કાઢીને ચમકાવતાં આ જુવાન બોલ્યો : “ જો એક પણ સિપાઈનું મારી નજદીક આવવા હિમ્મત કરશે તો ધડથી તેનું માથું જુદું થશે—”

“ શુ જુઓ છો, હીચકારાઓ ? તુટી પડે એક સામટા એના ઉપર ! ”

દશ ખાર સિપાઈઓ તે એકલા યુવક સામે ધસ્યા. યુવકે તલવારના અટાપટા ખેલવા માંડ્યા. દશમાંથી એક પણ સિપાઈ તેની નજદીક જવા હિમ્મત કરી શક્યો નહીં. રાત્રીની સલામાં જેમ પીર જાંઠા હનુમાને લોક વગાડી હતી તેમ ચુડામણિના સિપાઈઓના દિલમાં આ યુવકની રણદાક વાગી રહી. અટાપટા ખેલતાં ખેલતાં તેણે એક અજળ નવીન કાર્ય કર્યું. વત્સરાજને જે ત્રણ દોરડાંના બાંધથી બાંધીને ઉભો રાખવામાં આવ્યો હતો, તે ત્રણ દોરડાંની વચ્ચે તલવારનો અકકેક ધા કરીને તે દોરડાં તોડી નાંખ્યા અને કહ્યું : “ મહારાજ, આવી જાઓ મારી બાબુએ. ”

વત્સરાજે ટોડું ઘુણાવી ના પાડી. વત્સરાજ પોતાની જગ્યાએથી ખસ્યો નહીં. આ યુવક તેને છોડાવવા માગતો હતો પણ તેણે ના પાડી એટલે યુવક લાચાર બન્યો. ચુડામણિએ જ્યારે વત્સરાજના દોરડાના બાંધ કાપી નાંખવાનું યુવકનું પરાક્રમ જોયું ત્યારે તે ગભરાયો. “ ઉભો રહે ” એમ કહી તે પોતે તેના તરફ ધસ્યો અને સિપાઈઓને કહેવા લાગ્યો : “ ચાલો, ઘેરી લ્યો, એને ”

તલવારના અટાપટા ચાલુ રહ્યા. પણ વખત કટોકટ હતો. પુષ્કળ સિપાઈઓ સામે એકલો આ યુવક શું ટકી શકશે ? આવો પ્રથમ સૈના દિલમાં ઉડી રહ્યો. ત્યાં પેલા વણિક મહારાજને યુવકને કહ્યું : “ બહાદુર જવાન, જીવતો નર ભદ્રા પામશે. ”

યુવકે આમ તેમ જોયું. વિજયીના ચમકાવતાં માથે તેણે એક ફક્કમ મારીને લોકની ગીર્દીમાં ઝંપલાવ્યું. ત્યાંથી પોતે જે ઓટલા ઉપર અગાઉ ઉભો હતો તે ઉપર ચડ્યો અને તલવાર પોતાના મોંમાં

જોરડના સિતારા.

શાખી, ખજરંગબલીની માફક, એક થાંભલા વાટે થઇને નજદીકના છાપરાપર ચઢ્યો. એ જગ્યાએથી તેણે ત્રાડ નાંખી. “નરપિશાચો, દિમ્ભન હોય તો આવી આવો.”

લોકની ગીર્દીમાં કોલાહલ થઇ રહ્યો. સૌ તેની આ ચપલતાથી છક્ક થઇ લપાવેશમાં આવી જઈ “શાખાશ, શાખાશ” એમ કહેવા લાગ્યા. ચુડામણિ વધારે ગુસ્સે બન્યો. તેના સિપાઈઓ યુવકની પાછળ છાપરા પર ન ચડ્યા, એ જ્ઞેષ્ઠ, તેણે એક જાણની ગર્દન પકડી, એ ચાર ગડાપાટુ લગાવી. ઘડેકા મારી, જમીન પર નાંખી દીધો અને કહ્યું: “ધિક્કાર છે તમને! એક છોકરાથી તમે સૌ ફરી જાઓ છો? જાઓ, પડો એની પાછળ. જીવતો કે મરેલો, એને પકડી લાવો; નહીંતર, યાદ રાખજો, તમારાં મસ્તક જોખમમાં છે.”

લોકનો ઉપદાસ, કીમીચારીઓ વગેરે તેને અસહ્ય લાગ્યાં. કોણક પણ પ્રકારે લોક પર ઘાક બેસાડવો અને પોતાના નામની જયગર્જના કરાવવી એવી ઇચ્છાથી તેણે હવે પોતાનો ગુસ્સો શાન્ત કરવા વત્સરાજ તરફ નજર કરી; પોતાની તક્તવાર હાથમાં બરાબર પકડી; અને વત્સરાજને કહ્યું: “છેલ્લીવાર કહું છું કે, મસ્તક સલામત રાખવું હોય તો નમાવ; નહીંતર એક બાથી મારે હાથેજ ઉડાવી દઈશ.”

“મૂર્ખ સેનાની, વત્સરાજ કદી પરરાજ્યના નોકરોને નમ્યો નથી; કદી હિન્નકારાઓને નમ્યો નથી; કદી મૃત્યુથી ડર્યો નથી.”

“એમ? તો રમરાણ કરી લે તારા ઈશ્વરનું.”

ચુડામણિ પોતે વત્સરાજનો વધ કરવા તત્પર થયો અને એજ સમયે પુનઃ તેને થોભી જવું પડ્યું. કારણ, પાટવીકુમાર જયમદ્ધ બે ચાર સાથીઓ સહિત ગીર્દીમાંથી બહાર આવ્યો. તેણે ચુડામણિનો તલવારવાળો હાથ પકડી લીધો અને પોતાના સાથીઓને કહ્યું: “ઉઠાવી લ્યો નિઠર અને નેટી સીરસા-નરેશને.”

“સખર” ચુડામણિ આ સાંભળીને બોલ્યા. પણ જયમદ્ધના સાથીઓએ તેનું કહેવું સાંભળ્યું જ નહીં અને વત્સરાજને ઉઠાવીને તેઓ ગીર્દીમાં ભળી ગયા. જયમદ્ધે હવે સેનાપતિનો હાથ મૂકી દીધો અને તે તેની સામે ટગર ટગર જોતો ઉભો રહ્યો.

“યૂવરાજ, શું કંઈ કે તમે છો.” ચુડામણિએ ગુસ્સાથી પગ પહાડીને કહ્યું: “તમારી જગ્યાએ બીજો કોઈ હોત તો આવીજ દાર કરાવત.”

“પણ તમારું જે મસ્તક રહેત નહીં, સમજ્યા? વિજયની આટલી બધી ખુમારી શું રાખો છો? જીનાગઢ રાજવંશવિહોળું નથી બન્યું

કે, તમારી મનસ્વી ઇચ્છાઓ પાર પડી શકે. જે કાર્ય તમારે રણ-
ક્ષેત્રમાં કરવું જોઈતું હતું તે અહીં વસ્તીમાં કરવા તત્પર થઈ, તમે
ક્ષાત્રધર્મ ચૂક્યા છો. તમારા કાર્યનો અટકાવ કરવાની મારી ફરજ
હતી અને તે મેં બજવી છે. ગસ; હવે મારે અહીં થાભવાની
જરૂર નથી. ”

જયમલ્લ, એટલું કહી, ગીર્ધમાં ભળી ગયો. વત્સરાજને નમા-
વવાની કે ન નમે તો તેને મારી નાંખવાની તેમજ તે કાર્યમાં આડે
આવનારને શિક્ષા કરવાની ચુકામણીની આશાઓ ફેક થઈ. માનભંગ
થવાથી તેને રથપર ચઢી આઘ્યા જવું પડ્યું. પ્રવ્રતગણે આનંદની
કાકાચારીઓ કરી મૂકી.

પરિચ્છેદ ૨.

દેશવટો.

ગજનરમાં બનેલા બનાવને થોડોક વખત વીત્યા પછી સેનાપતિના
બુવનમાં એક સૈનિક રાખલ થયા. સેનાપતિ પોતાના માનભંગનો
અહંસ શી રીતે વાળવો, એના વિચારમાં હતો. સૈનિકે નમન કરી
તેને જણાવ્યું: “ મહારાજ, એ એ માણસો કોણ હતા, તેની
તપાસ કરી છે. ”

“ તેઓ કોઈ પ્રપંચીઓ છે કે, દુષ્ટસિંહ ? ”

“ હા. મહારાજ, ” દુષ્ટસિંહે જવાબ આપ્યો: “ જે વણિકે
આપની સામે બોલવા દિમ્મત કરી હતી, તે મહાજનનો ફેક છે
તેનું નામ મેલીશા છે. ”

“ અને જુવાન મુસાફર ? ”

“ તે કોઈ પરદેશી છે. ગઈ કાલેજ આવેલો છે; કોણ છે, એ
જણાવું નથી. ધર્મશાળામાં ઉતરેલો છે. ”

“ સિપાઇઓની એક મોટી ફોજ લઈ, રાજમહેલ આગળ આવી
પહોંચ્યા. ત્યાંથી તમને હુકમ અપાવું છું. ”

સેનાપતિ ઘર બહાર નીકળી રાજમહેલમાં પહોંચ્યા. રા' ગજન-
રાજ સમક્ષ જઈ તેણે પોતાની તલવાર તેનાં ચરણમાં મૂકી લીધી.
‘આશ્ચર્યચકિત થતાં રા' ગજનરાજે પૂછ્યું: “ અટકી વીર ! આમ
કમ ? ”

“કૃપાળુ, મને એ વિશેષણથી ન સંબોધશો. હવે હું તલવાર ઝાલવા લાયક નથી. હું ગીરનારની શુદ્ધમા જર્ઘ ભજન કરીશ.”

“પણ છે શું ? એકાએક આવો નિર્ણય શા માટે ?”

“જ્યાં રાજ-આરા બળવવામાં આવે આવવા રાજવંશને તત્પર થાય છે અને પ્રવૃત્ત પામે દુક્કડ કરાવે છે, ત્યાં એક સ્વમાન-વાળો પુરુષ રહી ન શકે.”

રા' ગજરાજે પાતાના આસન ઉપરથી ઉઠી સેનાપતિનો હાથ સ્નેહપૂર્વક ઝાલ્યો અને કહ્યું : “શાન્ત થાઓ; જેઓએ તમારું સ્વમાન હણ્યું હશે, તેઓને હું સખત શિક્ષા કરીશ—પછી ભલે તેઓ મારા પાતાના વંશના હોય.”

“રાજાઓનો વિશ્વાસજ નક્કાનો ! આપની આજ્ઞા લઈ હું મારા કેદાંગ ભરખાનરમાં નમાવવા ગયો ત્યાં મહાજનના શેઠ મોતીશા, કોઈ પરદેશી યુવક; રાજકુમારી મોતીનાદ અને વૃતરાજ જયમલ્ય મારી સામે થયા.—મારું માનભંગ કર્યું. મહારાજ, જ્યાં અમારાં કામમાં વિઘ્ન નાંખવામાં આવે ત્યાં આપના વિશ્વાસે શી રીતે નોકરી બળવાય ?”

“મહાજનના શેઠ અને પરદેશી યુવક ક્યાં છે ?”

“કાણુ બળે ? હું તો હતાશ થઈ ગયો છું. આપના ચરણમાં મારી તલવાર મૂકી હું હવે આ રાજ્યને છેલ્લા પ્રાણામ કરવા માથું છું.”

“નહીં. જે તમે જણો તો હું પણ રાજપાટ તજીને સાધુ થઈ જમશ.”

“મારી ખાતર એમ કરવાની આપે જરૂર નથી. અપમાન મારું થયું છે. ભલે થયું.”

“તમારું અપમાન એટલે રાજઆજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન. હું એ સામે પગલાં લઉંશ. જુઓ, નીચે કોઈ સૈનિક હાજર છે ? બોલાવો તેને.”

ચુકામણિ ઉઠ્યો. મહેલની બારીમાંથી બેતાં દુષ્ટસિંહ ઉભેલા જણ્યો. તેણે તાળી વગાડી તેને ઉપર બોલાવ્યો.

રા' ગજરાજે તેને હુકમ આપ્યો : “એક મોટી લરકરી દુકરી લઈ મહાજનના શેઠ મોતીશાના ઘર પર હુમલો કરો. તેને એકદમ પકડો. વળી, ધર્મશાળામાં જેટલા પરદેશીઓ હોય તેટલા બંધાને પકડો અને સેનાપતિજી સમક્ષ તેઓને હાજર કરો.”

સૈનિક નમન કરી વદાય થયો. સેનાપતિ મનમાં ખુશી થયો પણ બહારથી ખિન્નતા બતાવતાં બોલ્યો: “પણ માઈ ખઈ અપમાન તો યુવરાજને કર્યું છે. કેદી વત્સરાજને તેણે ક્યાંક છુપાવ્યો છે.”

“શું વત્સરાજને તેણે છુપાવ્યો છે? મને શાન્તિથી પૂરી હકીકત કહેા એટલે સમજ પડે.”

સેનાપતિએ બગ્ગરમાં બનેલી ઘટના વર્ણવી અને તેની સામે થનાર સૌએ અગાઉથી પ્રપંચ કરી મૂક્યો હતો એમ જણાવ્યું.

“યુવરાજને આ બધું કરવાની શી જરૂર?”

“એનાથી મારો વિજય સાંખી શકાયો નથી. જે હું હીચકારે હોડ તો માઈ પદ ભલે યુવરાજ ભોગવે. હું રાજખુશીથી ચાલ્યો જઈશ.”

“એ નાદાન છોકરો સૈન્યને ઉપરીપદે એક ક્ષણભર પણ ટકી શકે નહીં! ક્યાં તમાઈ બાહુબળ અને ક્યાં એ બચ્ચું?! એની તો વુઝના જ ન થઈ શકે. ચુકામણિ, તમને તો હું નહીં જ જવા દઉં. બહેતર છે કે, એ છોકરો રાજ્યમાંથી દૂર થાય—”

“મારી ખાતર?”

“તમારી ખાતર નહીં: અવિચારીપણે તેણે મારી આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કર્યું છે, તે માટે.”

રાજ્યએ યુવરાજને પોતાની સમક્ષ બોલાવ્યો. સેનાપતિની હાજરીમાં જ રા'ગજરાજે તેને પૂછ્યું: “કેમ, વત્સરાજને ક્યાં છુપાવ્યો છે?”

“રાજ્યના કેદખાનામાંજ તેને પાછો મૂક્યો છે.”

બન્ને જણ અંદરખાનેથી ખુશી થયા બન્ને જણે યુવરાજનું કાર્ય અંદરખાનેથી વ્યાજખી ગણ્યું; પણ રા'ગજરાજે યુવરાજને દમ ભરાવ્યો:

“એવું કરવાની તમારે શી જરૂર હતી?”

“ત્યારે શું મારે એને નસાડી મૂકવો જોઈતો હતો?”

“કેવું વિચિત્ર બોલો છો? હું એમ પૂછું છું કે, સેનાપતિ પોતાના કેદીને જે શિક્ષા કરતા હતા, તેમાં આડે આવીને તે કેદીને ઉપાડી જવાની ધૃષ્ટતા તમે શા માટે કરી?”

“એનાં અનેક કારણો હતાં. પ્રથમ તો એ કે, શહેરના બગ્ગર-માં કોઈ પણ મૂળા પ્રાણીને મારી ન શકાય તો એક માણસને શી રીતે મારી શકાય? બીજાં, એ કે, એક રાજ્યને એક સેનાપતિથી

કદી જાહેર રીતે નમાવી શકાય નહીં. રાજા કેદી હોય તોપણ તેનો મોભો જાળવવો જોઈએ. રણક્ષેત્રમાં એક વિજેતા કદાપિ પરાજિત શત્રુને મારે તો તે ચાલી શકે, પણ લડાઈ પૂરી થયા પછી તેમ કરવું એ ખૂન બરાબર છે. જો શત્રુને મારવો હોય તો રાજાની હાજરીમાં તેને કન્દ યુદ્ધની તક આપીને તે પછીજ મારી શકાય. વળી, રાજવંશનાં સ્ત્રીજન સમક્ષ તો કોઇને પણ મારી ન શકાય. આ બધા સિદ્ધાંતોનો લંગ આપના ગર્વિષ્ટ સેનાપતિએ કર્યો હતો. તેથી મેં વચ્ચે પડવું દુરસ્ત ધાર્યું—”

રાવજરાજે સેનાપતિની જે તલવાર પોતાના પગ પાસે પડી હતી તે હાથમાં લઈ, યૂવરાજને આપીને કહ્યું:

“સિદ્ધાંતવીર જીવાન ! સેનાપતિ જે કાર્ય કરતા તે મારા હુકમથી કરતા હતા; માટે એ સિદ્ધાંતોનો લંગ મેં કર્યો છે. મારી ગર્દન ઉઠાવી દે; અને તારા વત્સરાજને મારી જગ્યાએ ગાદીએ બેસાડ અથવા તું પોતે બેસ.”

“પિતાજી,” તલવાર દૂર ફેંકી દઈને જયમદ્ધ બોલ્યો: “આપની વંકાકિત હું સમજતો નથી એમ ન માનશો. મને દિલગીરી થાય છે કે, આપ મારો ખોટો ઉપહાસ કરો છો.”

“આમાં ઉપહાસ છે ?”

“બેશક, મારા સિદ્ધાંતો હજી પણ સાંભળી લ્યો. એક સેનાપતિ જે વિજય મેળવે તેનો યશ રાજાને સમર્પિત થવો ઘટે. પરાજિત રાજાએ એ યશશાળી રાજાનેજ નમવાનું હોય—તેના નોકર સેનાપતિને નહીં. જે રાજા આ નિયમ ધ્યાનમાં નહીં રાખી, પોતાના સેનાપતિને પોતાનું કાર્ય બજાવવા કહે તેને એક દિન જરૂર પસ્તાવું પડે—એજ સેનાપતિ અને તેના સૈન્યનો ધમંડ વધી જતાં એજ રાજાનો મુકુટ જોખમમાં આવી પડે.”

“આ તું શું બકે છે, એની મને સમજ પડતી નથી !”

“આપને સમજાવવા વધુ ખુલ્લું કહું તો, આ આપના ગર્વિષ્ટ સેનાપતિનો ગર્વ વધી જતાં પોતાના વડેજ આ રાજ્ય ચાલે છે, એમ તેને લાગે. તેના લોભની માત્રા તેથી વધી જઈ, આપની રાજ-ગાદી પચાવી પાડવા તે પ્રયત્ન કરે. પરિણામે કાંતો આપને પદબ્રષ્ટ થવું પડે અથવા તો વત્સરાજના જેવી હાલતમાં કેદી થવું પડે—”

“મહારાજ, આ તો હદ થઈ !” સેનાપતિ હાથ મસળતાં બોલ્યો: “શું કંઈ કે, એ આપનો યૂવરાજ છે; નહીંતર—”

“ માત્ર મોઢાનાજ કુંડાડા મારવા રહેવા દો, ચુડામણિજ ”
યૂવરાજે કહ્યું: “ તમારામાં જે એટલી બધી તાકાદ હોય કે ગમે
તેને તમે ચાંચડની પેઠે ચોળી શકો તો, જાઓને, દિલ્હીના પૃથુરાજ
રાંઠાડને હરાવો; કુનોજના જયચંદને હરાવો; શાહબુદ્દીન ઘોરીને
હરાવો. જ્યારે દેશપરદેશના રાજાઓને હરાવીને ચક્રવર્તિ ઠરે ત્યારેજ
તમે વીર ગણાશો. આમ હાથ મસળી વારંવાર ગમે તે વ્યક્તિને
મારી નાંખવા કહ્યા કરો છો, એથી કાંઈ તમે વીર ઠરી શકતા નથી. ”

“ છોકરા ” રા'ગજરાજે ગુસ્સે થઈને કહ્યું: “ તારી જીભ બહુ
ઉતાવળી ચાલે છે. પણ તને સિદ્ધાંતોના અને વીરત્વનો કાંડા છે,
તો મારે તને બતાવી આપવું જોઈએ કે, ચુડામણિ પણ સિદ્ધાંત-
વીર અને બહાદૂર છે. તારું આલ્વાન સેનાપતિ સ્વીકારશે. હું જાહેર
કરું છું કે, મારું તમામ લશ્કર લઈને સેનાપતિ આજથી આઠમે
દિવસે હિંદુસ્તાન છૂટવા નીકળી પડશે. ”

યૂવરાજ સેનાપતિના પગથી તે માથા સુધી નજર નાંખી
ખોલ્લો: “ એ તો આપ કહ્યો છો. પોતે શ્રીમુખે ક્યાં કહે છે ? ”

“ એના મુખથી ખોલાવવું છે ? ” “ રા'ગજરાજે કહ્યું: “ પણ
તેની એક શરત છે. ”

“ શી શરત ? ”

“ એ કે, જ્યાં તે હોય ત્યાં તું નહીં. ”

“ એટલે ? ”

“ એટલે એ કે, ચાજ જે ઉદ્ધત વર્તન તેં અત્યાર સુધીમાં
બતાવ્યું છે અને જે પટપટારો ચલાવ્યા કર્યો છે તે બદલ તારે આ
રાજ્ય છોડી જવું પડશે. હું તને આજ્ઞા કરું છું કે—મધ્યરાત્રિ સુધીમાં
તારે કાળો પોષાક પહેરી, કાળા ઘોડા ઉપર સ્વાર થઈ દેશવટો લેવો.
મારો સેનાપતિ જ્યાં સુધી મારી નોકરીમાં છે ત્યાં સુધી મારે તારું
કામ નથી. સેનાપતિ વિજય કરીને પાછો વળશે ત્યારે તેની ઇચ્છા
હશે તો જ તારો દેશવટો માફ થશે; નહીંતર ભવિષ્યમાં હું તારું
મુખ જોવા માગતો નથી. ”

રા'ગજરાજ, આમ કહી, સેનાપતિને ઈશારો કરી, જોડેના
ખંડમાં ચાલ્યો ગયો અને સેનાપતિ યૂવરાજ તરફ વક્રદષ્ટિ નાંખતો,
પોતાની મૂંછને તાવ દેતો, રા'ગજરાજની પાછળ પાછળ ગયો.

યૂવરાજે હવે અહાં ક્ષણભર પણ ઉભા રહેવું દુરરત ન ધાર્યું.

યૂવરાજના જવાબમાં રા' અને ચુડામણિ પુનઃ ખદાર આપ્યા. રા'એ પૂછ્યું: “ હવે રાજકુમારી માટે શું કરીશું ? એણે પણ તમારું અપમાન કર્યું હતું, ખરું ? ”

ચુડામણિએ જવાબ દીધો: “ જો કે મને ગુસ્સો ચડે એવું રાજકુમારીનું પગલું હતું, તોપણ તેના વિષે મારાથી આપને દબાણ ન થઈ શકે. જ્યારે અગત્યના મુસાફરે મારા સૈનિકનું ખૂન કરવા યત્ન કર્યો ત્યારે તેણે તેને ધન્યવાદ દીધો હતો ! ”

“ એમ ? એવી ઉદ્ધતાઈનું કૃણ તેને મળવું જ નેહએ. જેને હું માન આપું તેને તેણે માન આપવું જ નેહએ. ”

“ પણ એને આપ શી રીતે શિક્ષા કરી શકો ? ”

“ શી રીતે કેમ ? થોડાક દિવસ હું એને કેદ કરીશ. ”

“ નહીં. એ તો દીક નહીં. જો કાંઈ ઘડો મળે તે માટે અથવા દાખલો જ બેસાડવા માટે એને આપ કાંઈ કરવા માગતા હો, તો આડકત્રી રીતે તેમ કરવામાં આવે એ દીક; પણ નહીં, મહારાજ: એ વાત જ જવા દો. સ્ત્રીઓ તરફ આપણે કડક ન થવું નેહએ. ”

“ ચુડામણિ, આમાં તમને મારી હડ લાગે તો ભલે; પણ મારા રાજ્યમાં તમારું સર્વોપરિ માન રહે એવું હું ચઢાતો હોવાથી તમારું અપમાન કરનાર એકેકેએક જણને હું શિક્ષા કરવાના મતનો છું. જો માતીનાદને ખુદી નહીં તો છુપી શિક્ષા અથવા આડકત્રી શિક્ષા કરવાનું બની શકશે તોજ હવે તો મને સંતોષ વળશે. ”

સૈનાપતિ જાણે ખૂબ વિચારમાં પડ્યો હોય તેમ બેસી રહ્યો. રા'ગજરાજે તેને પૂછ્યું: “ ચુડામણિ, શિક્ષાનો પ્રકાર બતાવો. મારી પુત્રી છે એથી ગૂંચવાશો નહીં. મારે તમને ન્યાય આપવાનો છે. ”

“ કહ્યું છે કે, રાજહડ આગળ સુરત અમલદારોએ નમતું આપવું નેહએ. ” ચુડામણિએ કહ્યું: “ એ સુત્ર પ્રમાણે હું આપને એક પ્રકાર બતાવું છું. પણ મારું અંતઃકરણ તો એજ ચાહે છે કે- રાજકુમારીને મારી આપવી. ”

“ એ પાછલી વાતનો વિચાર હું નહીં જ કરું. શિક્ષાનો પ્રકાર બતાવો. ”

“ હું જે વિજય-ત્રયાણ કરવાનો છું તેના દંડેરામાં એવી શરત દાખલ કરવા કૃપા કરો કે, મારી સામેના યુદ્ધમાં આખરે જોની જીત થાય તેને રાજકુમારી માતીનાદ પરણાવવામાં આવશે. ” ચુડામણિએ ગંભીરતાથી જવાબ દીધો.

“ પણ તેનો તો વિવાહ કરેલો છે ને ? ”

“ આપશ્રી જાણો છો કે, રાજમહાજીની ખ્યાતિ કેવી છે ? થાગક જ દિવસ ઉપર મારા ગુપ્તચરો સમાચાર લાવ્યા હતા તે મેં આપને કહ્યા હતા કે, તે જીગરધેલો છે; રાત્રિદિન કસુંબાપાણી પીને વારાંગનાઓનાં નૃત્યમાંજ આનંદ માણે છે. ”

“ હા. એ ખરું; પણ એમાં માતીનાદને આડકત્રી શિક્ષા શી ? વખતે તમે એમ કહ્યો કે, એ રાજકુમાર સાથે એને ઝટ પરણાવી દો, તો તેમ તેને શિક્ષા થાય-પણ આ પગલામાં તો ઉશ્કેરો તેનો ઉદ્ધાર થાય છે. તે કાઈ ‘વીર’ને પરણશે, એ તો ઘણું જ શ્રેયસ્કર થઈ પડશે. ”

“ મહારાજ ” ચુડામણિએ કહ્યું: “ મારા દષ્ટિ બિન્દુથી આપ જુઓ. જે આખરે જીતે તેને રાજકુમારી વરે, એમ માફ કહેવું છે. આખરે કાણ જીતશે ? આપનું દિલ શું કહે છે ? ”

રા' રાજરાજ ચુડામણિનો મુદો સમજ્યો. સમજીને તેણે સ્મિત કહ્યું અને કહ્યું: “ વીરશ્રદ્ધ, તમારા સવાલનો જે જવાબ તમારા અંતઃકરણમાં છે તેજ મારામાં છે. જે એથી તમારું દિલ ખુશી થતું હશે તો મને એ શરત કબૂલ છે. ઉપરાંત હું એ પણ શરત દાખલ કરવા તૈયાર છું કે, વિજેતાને માફ અર્ધ રાજ હું આપીશ. ”

“ નહીં. મારે યુવરાજના હક્ક પર તરાપ મારવી નથી. તેમજ એ જે લય રાખે છે કે, સેનાપતિ પોતાના સૈનિકો મારફત રાજને કંદ કરશે અથવા રાજનું રાજ લઈ લેશે, એ લય પણ મારે ખાટો પાડ્યો છે. હું કૃતઘ્ની નથી. મને આપનાં ચરણની સેવામાંજ નિરંતર આનંદ છે. પ્રભુ ઈચ્છેથી જે હું આખરે જીતીશ તો મારા મનની મોટી મુશ્કેલ પાર પડશે. કૃપાળુ, મારી મુશ્કેલ આપ જાણો છો ? હું ભવિષ્યના પટમાં એક મહાન અને ભવ્ય કીર્તિમંદિર બેઠું છું. એ કીર્તિમંદિરનાં દર્શનાર્થે દૂર દૂરના મુલકાના લોકો આવે છે; માત્ર સામાન્ય લોકો નહીં પરંતુ નૃપતિઓ પણ ! તેઓ મંદિરમાંની મૂર્તિનાં દર્શનથી પવિત્ર થાય છે; પોતાનાં મસ્તક નમાવે છે; ચરણ ચુંબે છે. એ મૂર્તિ કોની છે ? લોક કહે છે કે, એ ભગવાન છે. પણ હું એ સાંભળીને હસું છું. મને એ મૂર્તિમાં ભગવાનનાં દર્શન નથી થતાં; પણ સમસ્ત ભારતવર્ષના નૃપતિઓ જેનાં ચરણની રજ પોતાને મસ્તક ચઢાવે છે, એ જીનાગઢના સામ્રાજ્યના ચક્ર-ચુડામણિ મહાન નરેન્દ્ર રા'ગજરાજનાં દર્શન થાય છે. ”

સેનાપતિ આટલું કહી રા'ગજરાજના મુખ ઉપરના ભાવ બેનવાં થોભ્યો. ખુશામદ કોને પ્યારી નથી ? પોતે ભારતવર્ષનો ચક્રચુડામણિ નૃપેન્દ્ર થશે, એ વિચારથી રા'ગજરાજની છાતી વેંત થેંત કુદી રહી. એના મુખમંડળ પણ લાલાશ ધાધ આવી. સેનાપતિએ આગળ ચલાવ્યું: “મારા પ્રભુ-મારા ભગવાન રા'ગજરાજ છે-ખીજ કોઈ નથી. એમનાં ચરણમાં માંદે મસ્તક સદા ઝુક્યું હતું-ઝુકે છે-અને ઝુકેલુંજ રહેશે. મહારાજ, આપની કીર્તિ માટે મારો દેહ પડે તેની મને પરવા નથી. હું એ વિચારમાં મને પોતાને ભૂલી જાઉં છું.”

“ચુડામણિ” રા'ગજરાજે હર્ષોક્તાસમાં આવી જઈ કહ્યું: “તમારી રાજલક્ષિતી મને પૂરેપૂરી ખાત્રી છે. જે સ્વપ્ન દર્શન તમે અનુભવી રહ્યા છો, એ બે પ્રભુ સાચું પાડશે તો તેથી વિશેષ રજા-આમણું શું થશે ? મને વિશ્વાસ રહે છે કે, તમારું બાળ્યજા એ સુદિન પ્રાપ્ત કરાવશે.”

“અને એ સુદિન આવતાં રાજકુમારીને આગકત્રી શિક્ષા થશે.”

“ત્યારે આથી વિશેષ શિક્ષા રાજકુમારીને કરવાની જરૂર નથી. ખરૂં ?”

“નહીં. લગીરે નહીં. રાજમલ્લ સંબંધમાં એક વ્યવસ્થા કરવા હું આપની પરવાનગી માગી લઉં છું. ઢંઢેરો તેના ગામમાં પહોંચી તે પહેલાં હું તેને અહીં બોલાવી લેવા માગું છું. તે આવશે અને બે પોતાનાં આચરણ એવાં જ રાખશે તો હું તેને જન્મભર કેદ કરવા ઇચ્છું છું.”

રા'ગજરાજે થોડીકવાર વિચાર કર્યો અને પછી કહ્યું: “તમારો ઉદ્દેશ હું સમજ્યો. તે લવિણ્યમા કદી રાજકુમારી માટે માગણી ન કરી શકે એટલા માટે તમે આમ કરશો. ખરૂં ?”

“મહારાજ જરાજર સમજ્યા છે.”

“એમાં મને કાંઈ વાંધા નથી પણ એમાં તમારે ખૂબ સાવધ રહેવું પડશે. વખત છે ને તેનો પિતા સામો થશે તો ?”

“એની કશી ચિન્તા, હું બેઠે, આપશ્રીએ કરવાની જરૂર નથી. હું સર્વ પ્રકારનો પાકો બંદોબસ્ત અગાઉથીજ કરી લઉં.”

રા'ગજરાજને બગાસાં આવવા માંડ્યાં. સેનાપતિએ કહ્યું: “હવે આપશ્રી નિરાંતે વામકુક્ષી કરી દેશો. હું સંપૂર્ણ રીતે સંતુષ્ટ થયો છું. હવે રજા લઉં.”

રા'એ તેને જવા દીધો.

પરિચ્છેદ ૩.

ચુગલીખોર.

જયમલ્લે વત્સરાજને જીનાગઢના ભરખજરમાંથી ઉઠાવરાવ્યો કે, તરતજ છાપરાપર ચઢેલો યુવક પોતાની તલવાર ગ્યાન કરીને અપગતાથી છાપરા ઉપરથી ઉતરી પડ્યો અને વત્સરાજને લાઇ જતા જયમલ્લના સાથીદારો પાછળ ચાલ્યો. તેઓ ઝડપથી આડાઅવળા રસ્તાઓમાં થઇને રાજ્યની તુરંગ તરફ ગયા અને તુરંગના દરવાજા ઉઘડાવી વત્સરાજને લઇને તેમાં પેદા.

યુવકને આથી નિરાશા ઉપજી. તેની માન્યતા એવી હતી કે, આ માણસો વત્સરાજને મુક્ત કરી દેશે; પણ એવું તો કાંઈ બન્યું નહીં. તુરંગની ડુંચી દિવાલો તરફ પલ્લભર નિહાળી રહી, એક નિસાસો નાંખી, તે યુવક પાછો ફર્યો. પણ આ વખત તેનું પાછું ફરવું બહુ ધીમું હતું. મનમાં કાંઈક વિચારો ઘોળાતા હોય તેમ તેના ગંભીર બનેલા મુખપરથી જાણાતું હતું. આ સ્થિતિમાં ચાલતો ચાલતો તે ખજર તરફ આવ્યો ત્યાં ભોકેના હર્ષની ક્રીડાઆરીઓ સંભળાઇ; એ પછી ઘોડેસ્વારોનાં પગલાં સંભળાયાં. તે ઉભો રહી ગયો. ઘોડેસ્વારો પોતાના રસ્તા તરફજ આવતા હોય એમ તેને લાગ્યું. તે નજદીકના એક મકાનમાં ધુરી ગયો. થોડીવારમાં ચુડામણિની હતાશ બનેલી સ્વારી ત્યાંથી પસાર થઇ ગઇ. યુવક મકાનની બહાર નીકળીને પુનઃ ઉપર વર્ણવેલી સ્થિતિમાંજ ચાલવા લાગ્યો. તેવામાં ખજરમાં ચુડામણિની સામે થયેલો ભોતીશા તેને મળ્યો અને કહેવા લાગ્યો: “બહાદુર મુસાફર, તમે ફીક મળી ગયા હું તમને જ શોધતો હતો. મને તમારી મદદ જોઈએ છે. ચાલો, આપણે એકાન્તમાં વાત કરીએ.”

એક બીન્ને વણિક આ વખતે રસ્તામાંથી પસાર થતો હતો. તે છેલ્લું વાક્ય સાંભળી ગયો. તેની નજર આ બે જાણુ ઉપર ફરી. ભોતીશાને તે ઓળખતો જાણ્યો. તેની સાથે વાત કરનાર ખજરના બનાવવાળો યુવક હતો; એટલે આ બન્ને જાણુ એકાન્તમાં શી થાત કરવા માગે છે, એ જાણવા પેલા રસ્તે જનાર વણિકને ફેરવેલ થયું. જેવા આ બે જાણુ એકાન્તમાં જવા ચાલવા લાગ્યા કે તરતજ આ વણિક તેમની નજરે પડાય નહીં એવી રીતે તેમની પાછળ ચાલ્યો.

ભોતીશા અને અજાણ્યો યુવક એક ગલીમાં પેદા. એક મકાનના ઓટલા ઉપર તેઓ બેઠા. પાછળ પડેલો વણિક ઓટલા નીચે એક બાજુએ ધ્રુપામને તેમની વાતચીત સાંભળવા લાગ્યો.

“ બહાદુર જુવાન ” મોતીશાએ કહેવા માંડ્યું: “ સેનાપતિને હ્યમે અહીંના વતનીઓ જેટલા ઝોળખીએ છીએ તેટલા આપ નહીં ઝોળખતા હો. બળરના આ દેખાવનું વેર સેનાપતિ અંગત રીતે લેશે. તે મને અને તમને બેયેને શોધવા પોતાનું આખું લશ્કર થોડીકવારમાં છોડી મૂકશે. ”

“ હું તેથી ડરું તેમ નથી. ” યુવકે જવાબ દીધો: “ મોત થશે તો બહેનર પણ લશ્કરને તાબે નહીં થાઉં. ”

“ એની તો મને ખાતરી છે ” મોતીશાએ હાથ બેંદીને કહ્યું: “ પણ માફ રક્ષણ કરો. મારાં બેરાં છોકરાંને બચાવો. મારા ઘરપર એના સિપાઇઓ ઘેરો ઘાલશે તો અમારી બૂરી વહે થશે. ”

યુવકે હસ્યો અને બોલ્યો: “ વણિક જન, તમારા સેનાપતિની પ્રકૃતિથી તમે વાકેફ હોવા છતાં તેની સામે શું કરવા થયા ? ”

વાણીઆએ પણ હસીને જવાબ દીધો: “ કૃપાળુ, સંગ તેવો રંગ ! પડખે બહાદુર માણસ ઉભો હોય તેને બેંદીને કોઈ વાર પિત્તા ઉછળી આવે ! ”

“ તમે ચાલાક છો, હોં ? વાર. તમે જ્યારે માફ શરણ માગો છો, ત્યારે મારી ફરજ છે કે, મારો પ્રાણ જાય તોપણ તમારું રક્ષણ કરવું. ચાલો, હું તમારે ઘેર આવું છું અને બેંદી છું કે, મારી હાજરીમાં તમારા કુટુંબને આંગળી મુદ્દાંત પણ કોણ અરકાડી શકે છે ? ”

મોતીશાએ કહ્યું: “ વીરનર, હવે બળનું કામ નથી. કળનું કામ છે. ‘ જીવતો નર બદ્ધ પામશે ’ એ સૂત્રમાં માનનાર અમો વાણી-આઓની બુદ્ધિ કદાચ આપને ન રહે; પણ બે આપ માફ માનો તો, પતંગીઆની પેટે હોમાનું ફીક નહીં. ”

“ વાર, તમે શો માર્ગ લેવા જણાવો છો ? ”

“ હું આપની સાથે રજપૂત વેષમાં નીકળી પડું—”

યુવકે હસ્યો. મોતીશાએ કહ્યું: “ હસશો નહીં. રજપૂત વેષમાં આપની રજપૂત જાતિને હું લજવીશ એમ આપ ઘડીબર પણ માનશો નહીં. આ વેષ લેવાનો ઇરાદો હું એટલા માટે જણાવું છું કે, રસ્તામાથી આપણે પસાર થઈએ ત્યારે મને કોઈ ઝોળખે નહી કે, આ મોતીશા છે ! આથી સેનાપતિના માણસો જ્યારે કાંઈને હમદાટી દે, ત્યારે પોતાનો જીવ બચાવવા કોઈ ચાડી ખાય નહીં કે, મોતીશા કસાણે રસ્તે ગયો છે ! ”

“ હીક. હવે કહો, મારે તમને ક્યાં લઈ જવાના છે ? ”

“ ગીરનારની તળેટીમાં એવાં ઘણાંક ખોયડાં છે, જેમાં હું કુટુંબ સાથે સહીસલામતિથી રહી શકીશ. ”

“ તમારા કુટુંબને પણ તમે સાથે લઈ જવા માગો છો ? ”

“ અત્યારે નહીં. દિવસના લાગમાં મારાં બાળબચ્ચાંને લઈને મારી સ્ત્રી તેને પિયર જશે. પછી રાતના અથવા આવતી કાલે તેઓ ને હું મારી પાસે બોલાવી લઈશ. ”

યુવક તેની સાથે વધુ માથાગ્રીક કરી નહીં.

તે ઉઠ્યો અને બોલ્યો: “ ચાલો, તમારે ઘેર જઈ જલદી વ્યવસ્થા કરી લઈએ. તમને સુરક્ષિત મંદીને હું પાછો ફરીશ—મને ખીજાં વળાં કામ છે. ”

“ ચાલો વીરનાર. ”

તેઓ બન્ને તે ગલીમાંથી ચાલતા થયા. ઓટલા પછવાડે ઝુપાઈ રહેલો વણિક ઉડીને ઓટલા પર બેઠો.

તે બચ્ચડવા લાગ્યો: “ આ મારો લાગ ખરો કે નહીં ? મોતીશા, તેં મને પાયમાલ કર્યો છે. મારું વેર હું આજ લઈશ. ”

તે કંઈકવાર સુધી વિચારવમળમાં બેસી રહ્યો અને આખરે ઉડીને તે પણ તે ગલીમાંથી બહાર નીકળ્યો.

તે સ્ફુર્તિથી ચાલતો ચાલતો મોતીશાના ઘર આગળ જઈ પહોંચ્યો ત્યારે તેના બેવામાં આવ્યું કે, મોતીશાની સ્ત્રી મકાનને તાળું વાસીને પોતાનાં બાળબચ્ચાં સાથે તથા થોડાંક ગાંસડાં પોટલાં સાથે એક વહેલમાં બેસીને જતી હતી “ નક્કી તે તેને પિયર જાય છે; અને પેલા બે જણાઓ પસાર થઈ ગયા ! ” એમ આ વણિકે માની લીધું.

તેણે હવે સેનાપતિના ઘર તરફનો રસ્તો લીધો. ત્યાં જઈ પહોંચતાં તેને જણાયું કે, ચુડામણિ રાજા પાસે ગયેલો છે. તેથી તે થોડો અને રસ્તામાં આંટાફેરા મારવા લાગ્યો.

ફેટલીક વારે સેનાપતિ પાછો ફર્યો ત્યારે તેણે મકાન પાસે જઈ પહેરેગીરને ખબર આપી કે: “ મારે સેનાપતિજીને મળવું છે. ”

પહેરેગીરે તેને પૂછ્યું: “ શા માટે ? ”

વણિકે ધીમેથી કહ્યું: “ સેનાપતિ મહારાજ જે નાડેલા વાણી-આને શોધે છે, તેના સંબંધી ફેટલીક હકીકત કહેવાની છે. ”

“એમ ? ઉભા રહો, હું એમને ખબર આપી આવું”

થોડીકવારમાં તે પહેરેગીર પાછો ફર્યો અને આ વણિકને ચુડામણિ પાસે લઇ ગયો. ચુડામણિએ તેને જોયો. પગથી તે માથા સુધી તેના તરફ ટગર ટગર તાક્યા કર્યું અને પછી હસીને કહ્યું: “આવો બેસો, સામેના આસન ઉપર !”

“ના, મહારાજ” વણિક લાથ જોડીને બોલ્યો: “હું તો ઉભો રહીશ.”

“અરે, એમ તે ચાલે ? તમે આ શહેરના નગરશેઠ થઇને—

“મહારાજ, હું નગરશેઠ નથી—”

“તો જે કામે આવ્યા છો તે બરાબર પાર પાડશો; એટલે નગરશેઠ થશોજ.”

વણિક ખુશી થયેલો જણાયો. “લાશ” તે બખડ્યો. સેનાપતિએ તેના ઉદ્દગાર સાંભળ્યા. તેના ગહેરામાં સંતોષની લાગણીઓ જોઇને સેનાપતિએ રિમત કર્યું અને પૂછ્યું: “વાર. હવે તમે શી બાતની આપો છો ?”

“વાત એમ છે મહારાજ—” આમ શરૂઆત કરીને તેણે ગલીમાં મોતીશા અને યુવક વચ્ચે ચાલેલી વાતચીત માહું મરચું લભરાવીને કહી અને પછી ઉમેર્યું, “મોતીશા રજપૂતનો વેપ લઇ એ યુવક સાથે ગયો છે, એ મારી નજરોનજર મેં જોયું છે—”

“પણ ક્યાં ગયો ? કઇ તરફ ગયો ?”

“ગીરનાર તરફ ગયો.”

“અને એનાં સ્ત્રી-છોકરાં ?”

“એમને આ શહેરમાંજ એમને પિયર મોકલવામાં આવ્યાં છે” સેનાપતિની આંખમાં ભયંકર અંગારા દેખાયા. તે ઉભો થયો અને આમ તેમ ફરવા લાગ્યો.

“તમારું નામ શું ?”

“દુર્મુખશા”

“વાર. દુર્મુખશા; મોતીશાની સ્ત્રીને પિયર તમારે મારા સૈનિકો સાથે જવું પડશે અને તેને અહીં મારા મહેલમાં લાવવી પડશે.”

“મહારાજ, એની ગૈરી સાથે મારે કાંઇ દ્વેષ નથી. અને આપ પણ એને—”

સેનાપતિની આંખના ડોળા મોટા થયેલા જોઇ, તે બોલતો બંધ પડી ગયો.

સેનાપતિએ કહ્યું: “તેની સ્ત્રીનું હું શું કરીશ તે તમારે જ્ઞેવાનું નથી. તમારે એટલુંજ જ્ઞેવાનું છે કે, તમે આવતી કાલથી નગરશેઠ થશો. બોલો, નગરશેઠની પદવીનો હુકમ મહારાજ પાસેથી લખાવી આપું ?”

“હા, મહારાજ; તો તો આપનો આભારી થઈશ.”

“પણ માતીશાની સ્ત્રીને અહીં હાજર કરવી પડશે.”

“એ તો જીલમ થઈ જાય !”

“ચલાવ” સેનાપતિએ પગ પછાડીને કહ્યું: “ચાલ્યો જા, અહીંથી ! તારી મેજે મને આ ખખર આપવા તું આવ્યો હતો. હવે પાછો હાલી જાય છે ? પણ શીકર નહીં. તું અહીંથી બહાર નીકળીશ એટલે મારા સિપાઇઓ તને પકડી લેશે અને જ્ઞેલમાં લઈ જઈ તારૂં શરીર ખુદ્દુ કરી ૧૦૦ ફટકા મારશે. ચાડી ખાવા આવવાનું આ ફળ ! ચાલ્યો જા.”

“પણ મહારાજ, માતીશાને આપ ફાર્સીએ ચઢાવો તોયે મને ધિા નથી. મને માતીશાએ પાયમાલ કર્યો છે, માટે હું આપને આ ત કહેવા આવ્યો હતો. મારી લાલત તો જીવ્યો ? અમે એક સાથે પર શરૂ કરેલો. હું જે માલ મંગાવું તે એ મંગાવતો. પછી એક-એણે એ માલનું ખખર એક લાથ કરી લીધું. માલ પુષ્કળ તો; અને મને સતાવવા માટે ભાવ ઘાડો વખત ઘટાડી દીધા. પોછા ભાવમાં હું વેપાર ન કરી શક્યો અને નાણાંની તંગી રહેવા ગી. આખરે એના એક મળતીઆએ મારો માલ ઓછે ભાવે દી લીધા. એ બાદ તેણે ભાવ એવા ચઢાવી દીધા કે, એ પુષ્કળ યો અને હું પાયમાલ થઈ ગયો ! મારાં ઘરખાર વેચાયાં અને એ કદાર બની નગરશેઠ થઈ ગયો. આવી મારી લાલત કરનારે આપનું ભરખખરમાં અપમાન કર્યું. વળી તે કોઈ પરદેશી મુસાફરનો મળતીઓ થઈ, આપની સામે પ્રપંચ કરવા ગીરનાર તરફ ગયો. મહારાજ, એને સજા થાય અને આપનો લાલ સંધાય એવી બાતમી મેં આપી, તેનું ફળ હવે ૧૦૦ ફટકામાં ?”

“ના” સેનાપતિએ કહ્યું: “એનું ફળ તમને નગરશેઠની પદવીમાં મળશે. પણ ૧૦૦ ફટકા તો એની ઘેરીને અહીં લાવવા નહીં જવા માટે છે. અહીં લાવવામાં મદદ કરે તો તમને કાંઈ નહીં થાય. ખુદ્દી અને સાદી વાત છે.”

“પણ મહારાજ, એ કામ માટે ખીજા ઠાકને મોકલોને ! મને શું કરવા ‘હોળાતું’ નાળીએર’ બનાવો છો ?”

“નગરશેઠાઈ અમરથી ન મળે ! એનાં મૂલ આવાં આકરાં છે ! સમજ્યા ?”

“પણ મહારાજ,—”

“મારું માથું નહીં પકવો. ” સેનાપતિએ ત્રાડ નાંખીને કહ્યું.

આખરે આ લોભી માણસને શુઝમણિની માગણીને તામે થયા વિના છુટકો રહ્યો નહીં. તેણે સૈનિકો સાથે જવા કબજા કર્યું. પણ તે પહેલાં તેણે શુઝમણિ પાસેથી નગરશેઠની પદવાતું ફરમાન માગ્યું.

સેનાપતિએ કહ્યું : “એ ફરમાન લખીને હું રાજજીની સહી માટે મોકલું છું. દરમ્યાન તમે આવી પહોંચો એટલે તમને આપી દઉં છું.”

સેનાપતિની આંખોના રાક્ષસી ડોળાથી ઘુન્નતો દુર્મુખશા સૈનિકો સાથે ગયો.

એના જવા બાદ સેનાપતિ અરબડયો : “ખરેજ, દુનિયાં વિવિધ પ્રકૃતિનાં માણસોથી ભરપૂર છે એમ કહ્યું છે તે આજ મેં નિહાળ્યું

શુઝમણિ પાસે એ પછી દુષ્ટસિંહે કેદ પકડાયલાઓને જે ક્યાં પણ તેમાં તેને જે એ જણુ જોઈતા હતા, તે નહતા. ગુરુ સેનાપતિ લાલ પાળો થઈ ગયો. “મારે આ બધાને શું કરવા છે તેણે પેલા સૈનિકને કહ્યું : “મને તો તે એ જણુ જોઈએ. તેઓ પાતાળમાંથી પણ શોધી લાવો.”

“પણ આ લોકો કદાચ બાળતા હશે કે—”

“કદાચ ને હશે ને એવી એવી વાતો મારે ના જોઈએ. ચોક્કસ જોઈએ. શું તમે એ બેને શોધી ન શક્યા ? તમે આંખો ક્યાં હતી ?”

દુષ્ટસિંહે કહ્યું : “મહારાજ, અમે જ્યારે મોતીશાતું ઘર શોધી કાઢીને તેને ત્યાં પહોંચ્યા ત્યારે બારણા પર તાળું હતું ! આસપાસ ના પાડોશીઓનાં મકાનો અમો ખુંદી વાળ્યા; પૂછપરછ કરી જોઈ; પણ ક્યાંયેથી મોતીશાનો પત્તો લાગ્યો નહીં. આમ બધે નિરાશા મળી ત્યારે મેં વિચાર કર્યો કે : ‘બહારથી તાળું મારીને તે કદાચ ઘરમાં તો ભરાઈ પેઠો નહીં હોય ?’ આ ઉપરથી તાળું તોડવામાં આવ્યું; ઘરના ખુણે ખુણા, પેટી પટારા, કોઠીઓ, અને તમામ સરસામાન બારિકાઈથી તપાસવામાં આવ્યો; પણ વ્યર્થ !

વાણીએ હાથતાળી આપીનેજ નાકેલો ! અમે મુંઝાયા છે, આપને શો જવાબ દઇશું ? આથી અમેએ માતીશાની પાડોશમાંના આ ઇશ-ગાર વાણીઆએને પકડી લીધા. માતીશાના ઘર આગળથી અમે ધર્મશાળા આગળ ગયા. ધર્મશાળા તપાસતાં તેમાં પેલો જુવાન ન જણાયો ! તે યુવક ન મળ્યો તોપણ જેટલા મુસાફરો ધર્મશાળામાં હતા તેટલાએને આપના હુકમ મુજબ અમે પકડી લાવ્યા ! ”

“ નહીં. નહીં. હવે એમને પકડવા નક્કામા છે. એ બધાને છોડી મૂકો અને જાઓ, તમે ગીરનારની તળેટી આગળ જઈ ત્યાંના ખોરડાંઓ તપાસો. તેની કોઈપણ જગ્યા તપાસવી બાકી ન મૂકશો. મને ખાતરી છે કે, એ જગ્યાએથી આપણા બન્ને ફેદીઓ મળી આવશે. ધ્યાન રાખજો, આ વખતે નિરાશ થઇને પાછા ફરશો તો સખત સજાને પાત્ર થશો. ”

હુશિંહ હુકમનો અમલ કરવા વદાય થયો.

પરિચ્છેદ ૪.

હંદેરો.

સાયંકાત્ર થવાની તૈયારી છે. સૂર્યનારાયણ પોતાનાં કિરણો સંકેલી લેવાની શરૂઆત કરવા માંડી છે; પણ તેમ કરતાં પૃથ્વીને થાક રહી જાય એવી રમ્યતા પ્રસારી છે. ગિરિવર ગીરનાર બંને સોનેથી રસેલો ન હોય તેમ અત્યારે સુન્દર લાગે છે. તેના ઉપરનાં ફેરાંઓ, આસપાસ ઉગેલી લીલોતરી, તળેટીમાંની વૃક્ષરાજી વગેરે આ સમયે એવી સોનેરી શોભાનો ભવ્ય તેજઃપુજ ફેંકે છે કે જે જેનાર ના અંતઃકરણમાં સર્વશક્તિમાન સૃષ્ટાનાં ગુણગાનનું અદ્ભુત સંગીત કુદરતી રીતે પ્રેરવે છે.

ગિરિરાજની આ શોભા નિહાળનાર શું આ સમયે કોઈ નથી ? છે—જુનાગઢની રાજકુમારીના મહેલની ઉંચી અટારીમાં બે વ્યક્તિઓ છે. તેઓ તે સંબંધમાં પોતાના અંતરની લાગણીઓ પ્રકટ કરે છે.

સુર વાયકવૃન્દ ! એ વ્યક્તિઓ કોણ છે ? એમની વાતચીત આપોઆપ એમનો પરિચય આપશે.

“ બહેન, દિગ્ગંતમાં સોરડની કીર્તિ પ્રસારનાર આ પર્વતરાજ કેવો રમ્ય, શાન્ત અને પવિત્ર લાગે છે ? ”

“ ખેંદની વાત છે, રૂપાંદે, કે, આપણા સોરઠનું ચંતન-જગત આ જડ પત્થરોના સમૂહ હતું નથી !”

“ શા ઉપરથી એમ કહો છો, બહેન માતીનાદ ?”

“ એનું કારણ મને ન પૃષ્ઠીય. કદાચ હું સાચું જોલીય, તો તેને માફ લાગશે. ”

“ તમે ભૂલો છો. આપણા વિચારો લગભગ એક સરખા છે. આપણે આગપણથી એક બીજાની સખીઓ છીએ. શું હું નથી બાણીતી કે, તમે કઈ બાબતને ધિઃકારો છો અને કઈને પૂજો છો ?”

“ કહે જોઈએ. હું શેને પૂજું છું ?”

“ તમે પૂજો છો ધર્મ અને નીતિને; વખાણો છો વીરત્વને; ધિઃકારો છો દોંગને-દંભને-નામદાંધને; તમે ઉપહાસ કરો છો અહં-કારીનો-ફરજ વિસરનારનો અને પાપવાસનાથી ભરેલા પામરનો. કહો, મેં સાચું કહ્યું કે નહીં ?”

“ બરાબર છે—”

“ તો હવે કહો, તમે સોરઠના સમસ્ત ચંતન-જગતનો તિરસ્કાર કેમ કર્યો ?”

“ તારા કાકાનું—” આંખમાં ક્રોધની જ્વાળા ભળકાવતી માતીનાદ બોલી.

“ સમજી; તમારી ટીકાનો મર્મ હવે સમજી; પણ બહેન, તમારા એ સંબંધે જેવા વિચાર છે તેવાજ મારા છે. ચુડામણિ મારા કાકા છે; છતાં જે વર્તન આજે તેમણે ભરબખ્ખરમાં બતાવ્યું તે પછી હું તેમને અંતરથી ધિઃકારું છું. શસ્ત્ર-અળથી જે માણસ નિઃશસ્ત્ર અને નિઃસહાય પ્રજાપર દાખ બેસાડવા ચાહે છે તે માણસ નથી પણ હેવાન છે આમ છતાં પણ—”

“ શું તું તેમનો બચાવ કરવા માગે છે ?” માતીનાદે પુનઃ ક્રોધથી પૂછ્યું.

“ શાન્ત, બહેન, શાન્ત ! સામે દેખાતા ગિરિરાજ જેવાં રમ્ય અને શાન્ત બનવા યત્ન કરો. ”

“ રૂપાંદે, હું શી રીતે શાન્ત બનું ? કાનના કાચા નૃપતિઓએ આપણા ભારતવર્ષની ખુદારી કરી છે. મારા પિતા રા'ગજરાજને જેમ તારા કાકા ચુડામણિએ ચઢાવ્યા તેમ તે ચઢ્યા અને બખ્ખરમાંની આ હેવાનિયતમાં તેમનું નામ વગોવાયું. પ્રજામાંજ નહીં-પડે, આખા સોરઠમાં આથી મારા પિતાનું નામ કલંકિત થશે. હું મરજું

હું કે, સોરઠનાં સૌ સંતાન ગિરિરાજ જેવાં બને. પ્રૌઢ, પ્રતિભાવંત, પરાક્રમી અને પવિત્ર; પણ હા ! તેને બદલે સોરઠ આજ હીચકારાં કૃત્યોથી અંધકારમય બની ગયો છે !”

“બહેન” રૂપાદે આંખોમાં અજ્ઞપ તેજ ચમકાવતી બોલીઃ “સોરઠનું આકાશ તમને અંધકારમય લાગતું હશે; પણ તેમાં હું કેંક ચમકતા સિતારા જેડેં છું. મહાજનના શેડ માતીશાનું આજનું દિમ્મતવાન વર્તન કેને મગરૂરી નહીં ઉપજવે ? પેલા અજ્ઞબુદ્ધો ક્ષત્રિય તરૂણ, અને તમારા વીરબંધુ જયમક્ષનાં કામ શું સોરઠને અમર કીર્તિ અપાવનાર નહોતાં ?”

“હા.” માતીનાદે કામળ સ્વરે બોલીઃ “એમની વર્તણૂક આપણા હૃદય ઉપર સારી છાપ પાડે એવી હતી. એશક. જે સોરઠ એવા સિતારાઓથી ઉભરાઇ જાય, તો તે પુત્રઃ નન્દનવન સમં બને.”

“કહો, ત્યારે તમારો ગુસ્સો નક્કામો હતો કે, નહીં ? હેવાનિયતનો હું બચાવ કરતી નથી; પણ હેવાનિયતને ફેંકાણે લાવનાર સોરઠમાં પડ્યા છે તેથીજ હું આશાવાદી બનું છું. વાર, તમે પેલા તરૂણનું કામ જોયું છે અને તમારા વીરબંધુનું પણ જોયું છે. હવે કહો, બેની સરખામણીમાં કેનું કામ ચંદે ?”

“મારા બંધુ કરતાં હું તો એ અજ્ઞબુદ્ધા યુવકનું કામ વધુ ચંદિયાનું ગણું છું.”

“કેવી રીતે ?”

“હરથી કટાર ફેંકવાની શી એની અજ્ઞપ કક્ષા ? તલવાર ફેંકવાની શી એની અદ્ભુત છટા ! અને કેવી અપસ-વિજળી જેવી ગતિથી જમીનપરથી છાપરાપર એનું કુદી જવું ? રૂપાદે, મારો બંધુ તો ચૂવરાજ હતો તેથી તેની પ્રતિભા તારા કાકા ઉપર પડીઃ પણ એ તરૂણ તો પોતાનાં કામથી તેમને દિમ્મદ બનાવ્યા ! હું ક્યારની વિચાર કંઈ છું કે, એ સોહામણો તરૂણ કોણુ હશે ?”

રૂપાદે આ પ્રશ્ન સાંભળી હસવા લાગી. માતીનાદે તેને હસતી જોઈ પ્રશ્નઃ “કેમ, એમાં હસવા જેવું શું છે ?”

“તમારા હૃદયરૂપ આકાશમાં એ સિતારાએ ફેંકેલા ઉગ્મસથી કેને હસવું ન આવે ? એ સોહામણો તરૂણ કોણુ હશે ?” છેલ્લો પ્રશ્ન માતીનાદેના જેવાજ સ્વરથી ઉચ્ચારવા રૂપાદેએ યત્ન કર્યો.

હવે માતીનાદેના ખ્યાલમાં આવ્યું કે, તે કેમ હસી. તેણે જવાબ દીધોઃ “રૂપાદે, એ તરૂણ વિષે મેં વાપરેલું વિશેષણ અને

તેના બદલ કરેલી પૃષ્ઠપરચ તું અરથાને ગણતી હોઇશ તેથી તું હસી
એ હું સમજ; પણ બહેન, મારી જગ્યાએ તું હો, તો તારા દિલમાં
કેવા ભાવ ઉડે, એની કલ્પના કરવા હું તને વિનવું છું. સુભાગ્યે,
તું જુદી સ્થિતિમાં છે. તારો જયમદ્ધ આ દાખલામાં—

“મેં ક્યારે તમારા ભાઇનો પક્ષપાત કર્યો છે?” રૂપાદે કૃત્રિમ
ક્રોધ દર્શાવતી વચ્ચે બોલી ઉઠી.

“ખોટા ગુસ્સો રહેવા દે હવે! શું તારું અંતર મારાથી
અળપ્યું છે? એ તારો પ્રિય નહીં-બલ્કે પ્રિયતમ છે. પ્રભુ તમને બેને
સુખી કરે; પણ બહેન, મારી સ્થિતિ કમનસિબ છે!” ભાતીનાદે
નિસાસો નાંખ્યો.

રૂપાદે તેના વિચાર જાણવા ચૂપ રહી. ભાતીનાદે આગળ કહેવા
માંડ્યું: “બજારમાંના અળપ્યા વીર યુવકનાં વખાણ મેં કોઇ વિકારી
ભાવથી કર્યાં નથી. માંડે હૃદય તેના તરફ નહીં: પણ તેની વીરતા
તરફ આકર્ષાયું છે. એક બાજુ આવાં વીરોચિત કામો અને બીજી
બાજુ જેનો વિવાહ મારી સાથે થયો છે તેની અપ્રીતિ, જુગારી
અને વડેલ તરીકેની ખ્યાતિ, એ બેની હું તુલના કર છું ત્યારે
મારા શરીરમાં કંપ ઉડે છે-અંગેઅંગમાં કમકમાટ ઉપજે છે. વિચાર
કર કે, જેને મેં કદી જોયો નથી; જેણે મને કદી જોઇ નથી, તે
અમો બન્નેનો વિવાહ કેવળ મારાં માતાપિતાએ મનસ્વીપણાથી કરી
દીધેલા છે! મારે કાને સદાયે એની વાતો પડે છે કે, એ વિવાહિત
કુચ્છીજ છે! હવે આ સ્થિતિમાં મારા દિલના ભાવ શા હોઇ
શકે? તું જ કહે, તમે આવો વર મળે તો તું શું કરે?”

“હું એને જરૂર ધિઃક્રાંતિ. એને લગ્નની પવિત્ર ગાંઠથી મારી
સાથે ન જ જોડાવા દઉં.”

“મારા દિલના પણ એજ ભાવો છે; જનાં હું હજી એને
તક આપવા માગું છું—”

“ઓહો! એક મ્યાનમાં બે તરવાર!”

“હું તક આપવા માગું છું એનો અર્થ તું સમજ નથી
તેથીજ આમ કહે છે. હું એક રાજકુમારી છું. મારાથી કોઈ સામાન્ય
માણસોની માફક મારાં માઆપની ઇચ્છાનું ઉલ્લંઘન કરી શકાય નહીં.
વળી આર્થ બાળાઓની ફરજનો પણ મને ખ્યાલ છે કે, તેમનાં
માઆપે પગદ કરેલા વરને વધાવી લેવો—”

“ બહેન, તમે ઘડીકમાં કાંઈ ને ઘડીકમાં કાંઈ બોલો છો, હોં ? એક ક્ષણ તમે લાગણીઓથી ભરપૂર અને સહૃદયી બંડખોર બાળા તરીકે વિચાર દાખવો છો; તો બીજી ક્ષણે એક વૃદ્ધા નારી જેવાં શાન્ત, અને ગંભીર બની કુટુંબના ઝારવના વિચાર દાખવો છો ! એ બેમાંથી તમારા ખરા ભાવ કયા ? ”

“ રૂપાંદે, હું જ સમજતી નથી કે, મારા ખરા ભાવ કયા ? મારી સ્થિતિ ‘સૂઠી વચ્ચે સોપારી’ જેવી નથી શું ? એક પાસ શાસ્ત્રો, આર્યભાવનાઓ અને માતાપિતા તરફની ફરજ અને બીજી પાસ વીરવત્તની જંખના કરતી, ઉછળતી ફૂટતી મારી લાગણીઓ ! આ બન્ને વચ્ચે માફ હૃદય ઝેલા ખાય છે અને તેથીજ હું કહું છું કે-હું તક આપીશ. ”

“ કેને ? જેનો તમારી સાથે વિવાહ થયો છે તે રાજમક્ષત્રને, કે પેલા અજ્ઞાણ વીર પુરુષને ? ”

“ રૂપાંદે ” ઠપકો આપતા સ્વરે માતીનાદ બોલી : “ મને લાંસીમાં ઉડાવી ત્રાસ ન આપ ! ”

“ બહેન, તમને માફ લાગ્યું હોય તો માફ કરશો : પણ તમારા પ્રત્યેના અથાગ હંડા પ્રેમથીજ મેં એ પ્રશ્ન કર્યો છે. વીર તરફ કેનું દિલ ન આકર્ષાય ? દુર્ગુણીને કાણુ ન ધિઃકારે ? જતાં હું ઇચ્છું છું કે, તમારા રાજમક્ષ આવા પ્રતાપી હૈ અને તમને બંડખોર બનવાનો વખત ન આવે ! ”

“ તારા એ શબ્દો મને ગમે છે. જેનો વિવાહ મારી સાથે થયો છે, તે પ્રતાપી છે કે નહીં, એ જાણવાનો અવસર મને આજ કાલમાં મળનાર છે. ”

“ આજકાલમાં કેવી રીતે ? ”

“ તે અહીં આવનાર છે. મારી વૃદ્ધ દાસી મીઠી ખવાસણ કહેતી હતી કે, તેમને મારા પિતાએ મળવા આવવા કહેવરાવ્યું છે. ”

“ ત્યારે તો, તમે કહો છો તેમ, રાજમક્ષત્રને પિજાનવાની, તેમના રૂપરંગ, દિદાર અને વર્તનની પરીક્ષા કરવાની તમને ઠીક તક મળશે. ”

“ મેં તેથીજ કહ્યું છે કે-હું તક આપીશ. જેવા ચારિત્ર વિશે આપણે સાંભળ્યું છે, તેવુંજ ચારિત્ર માણુમ પડશે તો પછી...” માતીનાદ અહીં થોભી ગઈ. “ હું આ શું બોલું છું ? ” તેણે સ્વમત અરજૂટ પ્રશ્ન કર્યો.

“ બહેન, તમને હવે માહું લાગે તો લાચાર છું; પણ તમારી નાનપણની સખી તરીકે કહું છું કે, જો રાજમદ્દજી દુર્ગુણી તરીકે સાચીત થાય તો તે તમારે લાયક નજ ઠરવા જોઈએ. તમારાં માતાજીને તમે વિનતિ કરજો કે, તમારું લક્ષ સ્વયંવરથી કરવા તેમણે તમારા પિતા ઉપર દયાણુ કરવું. પૂર્વકાલના ક્ષત્રિયોમાં તેમ થવું હતું. મહાભારતના સમયમાં રૂકિમણિહરણુ, સુભદ્રાહરણુ, સુરેખા-હરણુ ઇત્યાદિ પ્રસંગો બનેલા છે—”

“ સખી, મારી અપાર મુંઝવણના વખતમાં મને બંડખોર ન બનાવ. હું હાલનો તાજેજ દાખલો ક્યાં નથી બાણતી? દિલ્હીના મહારાજ પૃથુરાજ ચૌહાણે સંયુક્તાનું હમણાંજ કરેલું હરણુ જગજહેર છે. ”

“ એનું અનુકરણ તમારા દાખલામાં થવુંજ જોઈએ. ” રૂપાદે આ વાક્ય બોલી એટલામાં મહેલ નીચે ડાંકો અને રણુશિંગાના અવાજ સાંભળી તે અને માતીનાદ ચોક્યાં. તેઓ બન્ને અટારીમાંથી નીચે જોવા લાગ્યાં.

તેઓની નજરે પાંચ ઘોડેસ્વાર સૈનિકો પડ્યા.

પ્રથમ એક ડાંકાધારી ઘોડેસ્વાર હતો. તેની પછી એક રણુશિંગુ વગાડનાર અને ધ્વજ ઝાલનાર ઘોડેસ્વાર હતો. ત્રીજા એક ઘોડેસ્વારના લાથમાં રાજ-આજ્ઞાપત્ર હતો અને તે ઘોડેસ્વારની પાછળ બે ભાલેદાર સૈનિકો હતા.

રાજ-આજ્ઞાપત્રવાળો ઘોડેસ્વાર દમામદાર હતો. તેનો પોપાક અમલદાર જેવો હતો. તેને જોતાં રૂપાદે બોલી: “ અહો! આ અમલદાર શેનો ઢંઢેરો કહી સંભળાવવા આવ્યો હશે ? ”

“ કદાચ તારા કાકાનાં આજના જેવાં વધુ પરાક્રમનો ! ”

“ સાંભળો, તે બોલે છે. ”

વચ્ચલા અમલદારે રાજઆજ્ઞાપત્રમાં જોઈને વાંચવા માંડ્યું.

“ નગરજનો! જુનાગઢના રા'ગજરાજ ઉર્ફે મહીપાળદેવ ખીજા ફરમાવે છે કે—આજ બપોરે ભરબગરમાં યુવરાજ જયમદ્દે રાજકેદીને ઉપાડી જવામાં રાજઆજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કર્યું છે તે બદલ તેનું યુવરાજ પદ લઈ લેવામાં આવે છે અને તેને દેશવટો દેવામાં આવે છે. ન્યાયનાં કામમાં સગપણની શરમ રાખી શકાતી નથી; તેથી આજ

રાત્રિના બાર વાગ્યા પછી સદૃઢ જયમલ્લને દેશપાર થયેલા ગળુવામાં આવશે. તેને કોઇએ આશ્રય આપવો નહી. વળી નગરજનોને જણાવવામાં આવે છે કે, આજથી આઠ દિવસ પછી અમારા સેનાપતિ અટંકીવીર ચુડામણિ ભરતખંડનાં રાજ્યોને જીતવા એક મોટી સેના સહિત નીકળી પડશે. એ સમયે સર્વજનોએ તેમની સ્વાસીને દબાવ્યાબરૂં માન આપવું અને મોટો ઉત્સવ ઉજવવો. સેનાપતિ ચુડામણિ જે રાજ્યોને જીતશે તે જીનાગઢનાં તાબેદાર બનશે. પણ આખરે જેની જીત થશે તેને રાજગજરાજ પોતાની પુત્રી મોતીનાદ પરણાવશે. ”

ઢંઢેરો વંચાઇ રહ્યા એટલે ડંકા અને રણશિંગ વાગ્યાં અને પ્રાંચ ઘોડેસ્વારો આગળ ચાલ્યા. ત્યાંથી તેઓના જવા પછી મોતીનાદ અને રૂપાદે અટારીમાંથી ખંડની અંદર ગયાં. ઢંઢેરો સાંભળીને બંનેના ચહેરા ઉપર ગ્લાનિનાં ચિહ્ન સ્પષ્ટ તરવરી આવ્યાં. બંનેનાં દિલમાં જુદા જુદા ભાવો ઉડ્યા. થોડીવાર તે બંને અભોલ રહ્યા બાદ રૂપાદે બોલી ઉઠી: “ બહેન, તમારા ભાઇને તો તમે મળ્યાં નથી ! ”

“ હું એજ વિચાર કરતી હતી કે, મારા વીરાને મળવા બોલાવું અને એના તરફ મારો સંપૂર્ણ પક્ષપાત છે, એમ જાહેર કરું. ”

“ તો પછી તેમાં શેની શક જુઓ છો ? ”

“ કશાનીજ નહીં. એક દારીને બોલાવ. ”

રૂપાદેએ એક દારીને બોલાવી. તેને મોતીનાદે હુકમ કર્યો: “ જયમલ્લભાઇ જ્યાં હોય ત્યાંથી તેમને બોલાવી લાવ— ”

રૂપાદે અધવચ્ચ બોલી: “ અને કહેજે કે, અમે બગીચામાં હોઇશું ત્યાં મળે. ”

દારી ગઈ એટલે રૂપાદેએ મોતીનાદને કહ્યું: “ ચાલો બહેન, બગીચાની સુન્દરતાથી, પવનની શીતલ લહરીઓથી અને સમી સાંજની શાન્તતાથી હૃદયનો સંતાપ દૂર થશે. ”

“ હા. ત્યાં જવું હોય તો ત્યાં ચાલ. ”

મોતીનાદ કેવલ હતાશ બની ગઈ છે, એમ રૂપાદેએ તેના સ્વર ઉપરથી અને તેના ચહેરા ઉપરથી પારખી લીધું.

પરિચ્છેદ ૫.

૨૬૬.

સંતપુરુષ માન અપમાનની દરકાર કરતો નથી. વીર પુરુષ કદી પોતાનું અપમાન થવા દેવાનો પ્રસંગ લાવતો નથી અને હમેશાં માનજ મેળવે છે; પણ કદાપિ દૈવવશાત્ તેનું અપમાન થયું તો તે અપમાન કરનારનું માપ આંકે છે. જો અપમાન કરનાર એક નિર્જાણ અને મૂરખ હોય છે તો તેને ક્ષમા આપે છે. જો અપમાન કરનાર તેનો સમોવડીઓ હોય છે તો તરતજ તલવારથી તેની શુદ્ધ સાન ઠેકાણે લાવે છે. કોઈ નિર્જાણ પુરુષનું અપમાન થાય છે તો તે ખિચારો દજાઈ ચંપાઈને ચૂપ રહે છે. પણ જો કોઈ દુર્જનનું અપમાન થાય છે તો તે પોતાના અપમાનનો બદલો અવિચારીપણે અનેક પર જીવમ ગુજારીને લાવે છે. કોઈ અમલઅંધાનું અપમાન થાય છે તો તે અમલના નીશામાં મસ્ત બની રાહુની માફક અનેક ચત્રને મસ્ત કરે છે. આ છેલ્લા બે પ્રકારની પ્રકૃતિ જીનાગદના સેનાપતિ ચુડામણિની હતી. ભર બજારમાં એનું જે અપમાન થયું તેનો બદલો તેના અપમાન કરનાર દરેકે દરેક જણ ઉપર તેને કોઈ પણ રીતે લેવો હતો. એ બદલો ન્યાયી કે અન્યાયી રીતથી લેવાય છે કે કેમ, એ જોવાની તેણે દરકાર કરી નહીં. મોતીશા નાસી ગયો; પણ તેની સ્ત્રી દજી શહેરમાં છે, એ વાત જ્યારે તેણે દુર્મુખશાને મોંઘેથી સાંભળી, ત્યારે તેની આંખો બચકર બની ગઈ હતી. એણે તે સ્ત્રીને પકડી લાવવાનો હુકમ કર્યો હતો. પ્રથમ તો દુર્મુખશાને એ અઘટિત લાગ્યું પણ ‘નગરશેઠની’ પદવીનો લોભ અને પોતાને પાયમાલ કરનારા શત્રુની સ્ત્રી એટલે તે સેનાપતિને તાબે થયો અને સૈનિકો સાથે મોતીશાની સ્ત્રીને પિયર પહોંચ્યો.

મોતીશાની સ્ત્રીનું નામ કલાવતિ હતું. નગરશેઠની તે સ્ત્રી હતી છતાં કદાપિ તેણે એ પદવી માટે ગર્વ ધર્યો નહોતો. સાદી, સાલસ, શીલવતી અને સદૃશ્યોપિત. હમેશાં પ્રાતઃકાલમાં તે ગરીબોને દાન દેતી; દેવદર્શનેથી પાછી ફરતી ત્યારે શહેરનાં નાનાં નાનાં બાલકોને દેવની પ્રસાદી તરીકે મિઠાઈ વહેંચતી. તેની આ દયાજીવાને લીધે મોતીશા અને તે બન્નેના તરફ ગામનાં સર્વ લોકોનો પૂજ્યભાવ હતો. પણ જગતમાં સારાનીયે ધર્મી ખરાબને આવે છે ! ચન્દ્રમા

પ્રકાશ આપે છે તો ચારી કરવા જતારા ચાર લોકોને તે નડનરૂપ થતો હોવાથી તેઓ તેને ગાળો ભાંડે છે ! આવી રીતે ભાતીશાની અને તેની સ્ત્રીની ખ્યાતિ એક દાનવીર કુટુંબ તરીકે થવાથી અદેખી આંખોમાં મીઠાં પડ્યાં. એવી અદેખી આંખોમાં દુર્મુખશા પહેલી પંક્તિમાં હતો. વેપારમાં ભાતીશાએ દીર્ઘદૃષ્ટિ અને કુનેહ વાપરી ચેસો પેદા કર્યો, અને દુર્મુખશા બિનઆવડત અથવા તો ગળા ઉપરાંત ખોટી રીતે ધંધો કરવાથી પાપમાલ થયો, તેમાં ભાતીશાનો શો દોષ ? પણ દુર્મુખશાને પોતાનો દોષ ન વસ્યાથી તે ભાતીશા પ્રત્યે વેર લેવાનો લાગ જોઈ રહ્યો હતો. કુહાડીના હાથા રૂપ બનેલા આ દુર્મુખશાને ચુડામણિએ તક આપી અને હવે તો તે તકનો તેણે પૂરેપૂરો લાભ લીધો.

જે વખતે તે કદાવતિને પિયર પહોંચ્યો તે વખતે તેના ઘરમાંથી પ્રભુભક્તિનું ગીત લલકારવામાં આવતું સંભળાયું. તે લીંટીઓ આ હતી:

“ હું શોધું ત્યાં તમને ક્યાં ?

વિજન વન કે નમરજનમાં ? ”

દુર્મુખશાએ આ સાંભળીને સિપાઇઓને કહ્યું: “ ચાલો, ફીક લાગે છે. ”

એક વૃદ્ધ જેવા જણાતા સૈનિકે કહ્યું: “ શેઠજી, જરા ધાઓ ભજન પૂરું થવા દો. પછી જઈએ. ”

“ નહીં. વખત નહીં ગુમાવવો જોઈએ. ”

ખીજા જે ત્રણ સિપાઇઓએ પહેલા સિપાઇને ટેકા આપી દુર્મુખશાને સમજાવ્યો કે, “ આપણે એટલા બધા બુદ્ધી ન થવું જોઈએ કે કોઇના પ્રભુભક્તિના ગીતમાં દખલ થાય. એથી તો ધધર આપણા ઉપર કોપતો નહોતો તોયે કોપે ! ”

દુર્મુખશા થોભી ગયો: ગીત આગળ ચાલ્યું:

બતાવો ભેદ બાળકને,

પ્રભૂ ! શોધું તમોને ક્યાં ?

કહો અપરાધ શો મારો ?

નહીં દીદાર દેખાવો ?

વળગતો છું રહ્યા તમને,

છતાં નિષ્કુર કાં થાઓ ?

ભરકતો બૂલમાં અહીં તહીં,

પ્રભૂ ! ક્યાં મુજથી ન્યારા છો ?

વસ્યા છો અંતરે મારા,
આણુઆણુમાંજ વ્યાખ્યા છો.

નહીં કદી દૂર કરવાનો,
નિરંતર જાપ જપવાનો;

સ્મરીશ પૂછશ પ્રદર આંકે,
ન અળગા લેશ કરવાનો !

“ અહા ! એક નાનું બચ્ચું ગાતું લાગે છે; પણ કેવી સિતા-
બીથી ગાય છે ! ” એક સૈનિક બોલી ઉઠ્યો.

“ હા. બહુ સરસ ગાય છે, હોં ? ” બીજાએ ટહુકો પૂર્યો.

“ ચાલો, ગીત પૂરું થયું. ” દુર્મુખશાએ હુકમ કર્યો.

તેઓ સૌ અંદર જઈને જુએ છે તો કુટુંબ જમવા બેસતું હતું.

કલાવતિને ત્યાં એવો નિયમ હતો કે, હંમેશાં જમતાં પહેલાં
બ્રહ્મપ્રાર્થના ગાવી. તે મુજબ તેના સાત વર્ષના એક પુત્ર તે ગાઈ
હતી, આજ બગ્ગરમાં સેનાપતિની સ્વારી આવવાની હતી તે જોવા
માટે ગામ ઉલટયું હોવાથી ઘણાંક કુટુંબો જમ્યાં નહતાં અને સદ-
વારના ૯-૧૦ વાગ્યાથી બગ્ગરમાં બૂખ્યાને બૂખ્યાં ગયાં હતાં.
બગ્ગરમાં તો સ્વારી આવતાં મધ્યાહ્ન વીતી ગયો હતો. ઘણાને ઘેર
સ્વારી જોઈ આવ્યા પછી રસોઈ બનાવવામાં આવી હતી. માતીશા
અને તેનું કુટુંબ પણ બૂખ્યું હતું. સ્વારી ગઈ અને તે સાથે
માતીશાની બૂખ પણ ઊડી ગઈ. તે તો પોતાનો બચાવ કરવાની
પેરવીમાં રહ્યો અને બૂખ્યાને બૂખ્યો ચાલી નીકળ્યો. કલાવતિ પણ
પોતાના ઘરની રસોઈ પડતી મૂકીને પિયર નારી આવી. અહીં તે
તેનાં બાળકો સાથે બોજન કરવા બેસતી હતી ત્યાં દુર્મુખશાનું
આગમન થયું. તેની પાછળ હથીઆરખંધ સિપાઈઓ જોવામાં આવ્યા.
આખા કુટુંબના પેટમાં કાળ પડી ! “ હાય, આ શામાટે આવ્યા
હશે ? ” એ પ્રશ્ન સૌના હોઠમાં ને હોઠમાં રહ્યો ત્યાં રાજસત્તાના
પૂઠંબળથી અને નગરશેઠની ભાવી પદવીના ગર્વથી દુર્મુખશા બોલ્યોઃ
“ કલાવતિને સેનાપતિજી પાસે લઈ જવાનો અમને હુકમ છે ”

કલાવતિને ઘાતું ખેં “ બહેન ” સંબોધનથી જ આખું
જીનાગઢ બોલાવતું. આજ પહેલીજવાર આ દુર્મુખશાએ તેને
તોછડાઈથી બોલાવી.

સેનાપતિનું નામ સાંભળતાં કલાવતિનો પિતા ગભરાયો. પણ
શાન્તિ ધારણ કરી તેણે દુર્મુખશાને પૂછ્યુંઃ “ તમે તો આખી
જીનના છો ને ? અહીંના છો ને ? ”

“ હા. મારું નામ ન જાણના હો, તો જાણી લ્યો. દુર્મુખશા નગરશેઠ. ”

“ નગરશેઠ ! ”

“ હા. મોતીશાનું નગરશેઠ પદ ગયું અને હું નગરશેઠ થયો. હવે એની સ્ત્રીને ઘેર ઘેર ભીખના ટુકડા માગી ખાવા પડશે ! ”

કલાવતિ અને તેનો પિતા, આ દલકાં વેણથી સમજી ગયાં કે, આ યુગ્મીખોરેજ આ આપત્તિ આણી છે. કલાવતિના પિતાએ ફરીથી ઠંડા મિગ્નજે કહ્યું: “ ભાઈ, શું કરવા ગમે તેમ બોલો છો ? તમે નગરશેઠ થયા, એ ખુશીની વાત છે. કલાવતિનું જે થવાનું હશે તે થશે; પણ મહેરબાની કરીને કહેશો કે મારી પુત્રીને અદલે હું આવું તો આવશે ? એ હજી જન્મી નથી. એનાં બાળકો પણ બૂખે ટળવળ છે. ”

“ તેમાં હું શું કરું ? ” દુર્મુખશાએ લપકોળનાવ્યો: “ તે જ્યાં બેઠી હોય ત્યાંથી તેને લઈ જવાનો મને ચોખ્ખો હુકમ છે, જો સીધી સમા રીતે નહીં માને તો જોરજુલમ પણ વપરાશે. ”

“ એમ ? ત્યારે તો મારે તમને કાંઈ કહેવાનું નથી. તે “સીધી સમા રીતે”જ આવશે અને હું પણ સાથે આવું છું. ”

પોતાનાં રૂડતાં બાળકોને આશ્વાસન આપી કલાવતિ જવા તૈયાર થઈ. તેના પિતાએ જતા પહેલાં પોતાના ૧૮ વર્ષના પુત્રને કાનમાં કહ્યું: “ જયમક્ષ બાપુને શોધી કાઢ. પેલો બખ્તરવાળો તરણુ પણ મળે તો શોધી કાઢ અને તેઓને આ દફાકતથી વાકેફ કરી સેનાપતિને ત્યાં ઝટ મોકલ. ”

છોકરો ત્વરાથી વધાય થયા.

કલાવતિ અને તેના પિતા સહિત દુર્મુખશા, સેનાપતિના ઘર આગળ પહોંચ્યો તે વખતે રાત્રી ગજરાજનો ઢંઢેરો ડંકા નિશાન સાથે સેનાપતિના મકાન નીચે વાંચી સંભળાવવામાં આવતો હતો, તે સાંભળતા તે થોભી ગયો અને તેની સાથેના સૈનિકો પણ થોભી ગયા.

એ વખતે એક બીજો બનાવ બન્યો. કલાવતિનો ભાઈ ચૂવરાજ જયમક્ષ સાથે એ સ્થળે આવી પહોંચ્યો. ચૂવરાજ અને તે બન્ને જણ લોકની ગીર્દાની ખાસ આગળ ન આવ્યા; પણ દૂરથીજ છોકરાએ સૈનિકોના પહેરામાં ધુંધટ તાણીને ઉમેલી કલાવતિ જયમક્ષને બનાવો.

ચૂવરાજે તેનો હાથ ઝાલીને કહ્યું: “ મારી તલવારના સોમદ ખાધને હું કહું છું કે, તારી બહેન એ મારી પણ ધર્મની બહેન છે. ”

એને હું ખચાવીશ. પણ આ સત્તાધેલા સેનાપતિ આગળ અત્યારે મારે કાંઈક કળથી કામ લેવું પડશે. પેલો વલ્લિક જેને તું દુર્મુખશા કહે છે, તે નામ જેવાજ ગુણવાળો છે. એને મેં બેઠેલીધો. બેઠેલું-એ પણ કેટલાં વર્ષ થયે છે ! ”

યુવરાજ આટલું કહીને તેને ખજર આપનાર છોકરાથી તે છૂટા પડી ગયો. તે છોકરાએ કલાવતિના પિતા પાસે જઈ આ બાબતની ખજર તેને આપી દીધી. તેના મુખપર પ્રસન્નતા દેખાઈ.

ઢંઢેરા વંચાઈ રહ્યા પછી કલાવતિ અને તેના પિતાને સેનાપતિ પાસે લઈ જવામાં આવ્યાં.

સેનાપતિ તેના મકાનના વિશાળ દિવાનખાનામાં એક વિરા-ભાસન ઉપર મૂકી આમળતો પડ્યો હતો.

કલાવતિને તેની સમક્ષ ઉભી રાખવામાં આવી. દુર્મુખશા એક બાજુ ઉભો રહ્યો અને કલાવતિનો પિતા કલાવતિની પાછળ ઉભો રહ્યો. સેનાપતિએ સૈનિકોને હુકમ કર્યો કે : “ ચાલ્યા જાઓ, નીચે પહેરો ભરો. ”

સૈનિકોના જવા પછી સેનાપતિએ કલાવતિના પિતાને બેઠે દુર્મુખશાને પૂછ્યું : “ આ કોણ છે ? ”

“ બાઈનો આપ. ”

“ કેમ ? તમે અહીં શું કામ આવ્યા છો ? ” ચુંગમણિએ તેને પૂછ્યું.

“ મહારાજ, આ તે કાંઈ રીત છે ? ” કલાવતિના પિતાએ આગળ આવી લાથ જેડીને કહેવા માંડ્યું : “ રાજ્યના આપ સેનાપતિ એટલે પ્રગ્નના સંરક્ષક છો. રાજ્યની પ્રગ્નની સ્ત્રીઓ આપની પુત્રીઓ છે. તેમને ન કહેવાના શબ્દો કહેવાની આપ ગમે તેને છૂટ આપો છો અને જન્મવાની તક પણ આપ્યા વિના તેઓ અહીં લાવે છે, એ શું વ્યાજબી છે ? ”

“ વ્યાજબી—ગેરવ્યાજબીનો પટપટારો મારી આગળ કાંઈથી થઈ શકતો નથી ! ભોતીશા આ રાજ્યનો ગુન્હેગાર છે. તે નાસી ગયો છે ! તમારી પુત્રી ભોતીશાની સ્ત્રી થાય છે. મારે તેની પાસેથી જાણવું છે કે—ભોતીશા ક્યાં છે ? ”

“ મહારાજ, એ બાબતમાં તેને કાંઈજ ખજર નથી. ભોતીશા ગયા અને તેને મારે ત્યાં મોકલવા ગયા. એટલુંજ તે અને હું બંને જાણીએ છીએ. ”

“ એ વાતે હું માની શકતો નથી. ”

“ ના માનો તો, આપની મરજી ! મેં તો સાચી હકીકત કહી. ”

“ એ નહીં ચાહે. તમારી પુત્રીએ એ બતાવવું જ પડશે કે, માતીશા ક્યાં છે ? ”

“ પણ તે નથી જાણતી—”

“ જો તે સીદ્ધી રીતે માનશે નહીં તો એના ઉપર સખ્તાઈ ગુજારીને મનાવવામાં આવશે ! ”

“ સ્ત્રીજન ઉપર સેનાપતિજી સખ્તાઈ ગુજારશે ? ”

“ હા. રાજ્યના હિતને ખાતર તેમ થશે જ ! કાયદો સ્ત્રી કે પુરુષનો તદ્દાવત નથી રાખતો. ”

“ કાયદો ? ! શું કહ્યો છે ? ! આ બધું કાયદાસર થતું હશે ? ”

“ એ પૂછવાનો તમને અધિકાર નથી. દુર્મુખશા, આ માણસને વક્રો મારી બહાર કાઢી મૂકો. ”

“ મહારાજ, આ અન્યાય થાય છે—”

“ ચૂપ—”

દુર્મુખશા કલાવતિના પિતા નજદીક ગયો. હવે આ દુર્બુદ્ધિ સેનાપતિ કે તેના બુગડીંગાર શાગીર્દ માને તેમ નથી એ જોઈને પોતાનું સ્વમાન બગાડવા કલાવતિનો પિતા પોતાની મેળેજ ત્યાંથી વદાય થયો.

ચુડામણિએ કલાવતિને પૂછ્યું : “ કહે બાઈ, માતીશા ક્યાં નાકો છે ? ”

“ હું એ સંબંધી કાંઈ જાણતી નથી, પિતાજી. ”

“ તારા આપની પેઠેજ હક ન કર. તું ના કહીશ તેથી કાંઈ નહીં વળે. હું તને રંજીતીશ અને તારી પાસેથીજ કબૂલ કરાવીશ કે, માતીશા ક્યાં છે ? ”

“ ચાહે તે જુદમ ગુજારશે પણ હું જે નથી જાણતી તે શી રીતે કહી શકીશ ? ”

“ એમ ? ત્યારે તો તું હકે ચઢવાનો ઠરાવ કરીને જ આવી લાગે છે ! ચિંતા નહીં. મેં પણ તારે માટે એક ઠરાવ કરેલો છે. દુર્મુખશા, જાઓ, પહેરાપરના સિપાઈઓને બબર આપો કે, જે

સીદી બાદશાહને હમણાંજ મારી નોકરીમાં રાખ્યો છે તેને આવી બોલાવી લાવે. ”

થોડીકવારમાં એક પહેલવાન જેવી કાયાનો કાળો શાહી જેવો એક સીદી, સેનાપતિ સમક્ષ આવી નમન કરી ઉભો રહ્યો.

સેનાપતિએ કહ્યું: “સીદી બાદશાહ, તમારી વક્ષદારીની કસોટી કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો છે. ”

“ ફરમાઓ, હજુર ” સીદીએ જવાબ દીધો.

“ આ સ્ત્રી જોઈ કે ? ”

“ હાં. હજુર ”

“ એને લઈ જાઓ ”

“ કીધર ? ”

“ તમારે ઘેર ! ”

“ ક્યોં, નામદાર ? ”

“ બસ. એની સાથે નિકાલ કરી લેજો. ”

સીદી આશ્ચર્યચકિત થઈ તેની સામે ટગર ટગર જોવા લાગ્યો અને હાથ જોડીને કહેવા લાગ્યો: “ જનાબ, કેસી દિલ્લગી કરતે હો ? જે ગરીબ નોકરકી અંઆ દિલ્લગી કરતી નહીં અમરો. ”

“ મરફેરી નથી. ” સેનાપતિએ કહ્યું: “ હું તમને સદર પરવાનગી આપું છું કે, એને ઉઠાવી જાઓ. એના શિયળનો અને ધર્મના નાશ થાય એવી મારી મરજી છે. ”

“ જે બાઈ કોન હય ? ”

“ મગરશેહની સ્ત્રી છે. ”

સીદી નીચું જોઈ બન્ને હાથથી પોતાના બન્ને ગાલ ઉપર લપડાકો લગાવતો બોલ્યો: “ તૌબા, તૌબા. ” કલાવતિ તરફ તેણે એક પણ ડગલું ભર્યું નહીં; નગર પણ નીચેથી ઉંચી કરી નહીં. આ જોઈને સેનાપતિએ ઘાંટે પાડીને પૂછ્યું: “ કેમ ? હું કહું છું તે નથી સાંભળતો ? જા, એને લઈ જા. ”

“ જનાબ ” મગરશેહની અવાજે સીદી, સેનાપતિ તરફ જોઈને બોલ્યો: “ આપકી બાત મુઝે મંજુર નહીં હય. ”

“ શું કહું ? ”

“ મેરી રાય સુન લો. મેં જાજ જે સદરમેં પહેલી વેઢે આયા તબ નગરશેહજીકી જે પાક ઔરતકે મુબારક હાથકી ખૈરાત મૈને આઠ દિન તક લી થી. પિછે મધિર નોકર રહા. જીનકી ખૈરાત લેકે

મેરા પેટ ભરા હય, ઉન્કો નાપાક નઝરસં દેખનેકે પહેલું મેરી ચરમોં નિકાલ ડાલની અઘએ. નગરશેહજીયે યે ફિરસ્તાદિલ ઔરત મેરી-મા હય-સચ્ચી મા હય.”

સેનાપતિએ ક્રોધથી પગ પછાડ્યો. એક ગરીબ માણસ નેકીના કેવા ઉમદા ખ્યાલ ધરાવે છે, એ જાણી કલાવતિનું હૃદય હર્ષથી પ્રકુલ થયું.

“મૂર્ખા! શું તું મારો હુકમ નહીં માને?” સેનાપતિએ પહાડી અવાજથી પૂછ્યું.

તેને મક્કમ જવાબ મળ્યો: “હરગિઝ નહીં.”

“તને નોકરીમાંથી કાઢી મૂકીશ.” વધુ ભયંકર સ્વરે સીદીને ધમકી અપાઇ.

પણ સીદીનો જવાબ હજીયે વધુ મક્કમ નીકળ્યો: “નોકરી કલ-ફતનેકી હોવે તો આજ જાય-અબી જાય.”

તેણે “તારે મરણને શરણ થવું પડશે.”

“તેયાર હું. મર જાઉં તો કુચ્છ પરવા નહીં. મગર જીન્કો મેરી મા કહી, વો મુઝે પેદા કરનેવાલી મા જૈસી હી રહેગી” કલાવતે નજીક તે ગયા અને તેનાં ચરણોમાં પોતાનું મસ્તક ઝુકાવીને બોલ્યું “તેરેકો મેરી જાંઘગી, માઈ! તેરા ઘરકી રોટી મૈને ખાઈ અમર્ય કોઈ બી નમકહરામ નહીં હોઉંગા. હરગિઝ યે બેહયા હુકમ અજમ નહીં લાઉંગા.”

કલાવતિના કામલ હાથ ઘેરીબેર જાણે સીદીના મસ્તક પર ર્યાં. એજ હાથ ઉંચા થયા; એકઠા થયા, અને ઉંચે જોઈ ત જાણગ્રાણ લાગી: “દયાધન દેવેશ્વર! તારા મહિમાનો ડાંકો સર્વત્ર ગાજે છે!”

સેનાપતિના ક્રોધની સીમા ન રહી. હૈય જેવું બેડાળ મોં કરી, હાંત કચકચાવતો, મુઠ્ઠીઓ ઉગામતો, પગ પછાડતો તે થોડીકવાર અહીં તહીં ફર્યો અને પછી દુર્મુખશાને તેણે હુકમ કર્યો: “જાઓ, બે ચાર સિપાઈઓને બોલાવો.”

દુર્મુખશા! પહેરાવાળાઓને બોલાવી લાવ્યો. સેનાપતિ તેઓ તરફ જોઈ રહ્યો. એમાંથી એકને ઉભા રહેવા કહી, બાકીનાઓને તેણે ફરમાવ્યું: “આ હડાલા સીદીને કેદખાનામાં નાંખો.”

સીદી પોતાની મેજેજ ઉભા થયો અને લગીરે આનાકાની કર્યો વિના ગર્વોન્નિત મુખ રાખીને, સિપાઈઓ સાથે ચાલ્યો ગયો.

જે સિપાઇને ત્યાં ઉભો રાખવામાં આવ્યો હતો તેના તરફ જોઈ સેનાપતિએ પૂછ્યું: “તું મુસલમાન છે ને?”

“હા. સરદાર.”

“ગરીબ છે, ખરું કે?”

“હા. સરદાર. મારા કુટુંબમાં પાંચ જણનું મારે પૂરું કરવાનું છે અને પગાર થોડો મળે છે.”

“વાર. હે, આ સો રૂપામહોરો.” સેનાપતિએ નાણાંની એક કોથળી તેના હાથમાં આપી. તે લઈને તેણે પૂછ્યું: “સરદાર, આ શા માટે આપી?”

“જે બાઈ અહીં ઉભી છે, તેને તારે ઘેર લઈ જઈ તેનું અને તારા કુટુંબનું પૂરું કરવા.”

“જનાબ, મારા કુટુંબમાં એકમો વળી વધારો શા માટે કરવા કરમાવો છો?”

“બસ. મારી મરજી. આ બાઈ પાસે રસોઈ કરાવજો. સણ મંગલવજો અને તારી ઔરતની માફક રાખજો અને કોઈના કંડે નહીં રાખતાં ચાહે તેમ—”

“નામદાર, એ કોણ છે?” સિપાઈએ અધવચ્ચ પૂછ્યો.

“ગમે તે હોય; તારે શી પંચાત?”

“નહીં, હજુર, મારે જાણવું નેહએ કે, એ કોણ છે? એક રથાણા મૌલવીએ મને કહેલું છે કે, હમેશાં ઔરત અને હંદુ પાણ્ડી પહેલેથી માપજો.”

“એ કાણ છે તે તો નહીં કહું—ફક્ત એક ખાનદાન હિંદુ સ્ત્રી છે, એટલું તારે જાણવું બસ થઈ પડશે.”

તાંજીબી ઉપજ હોય એવું મોં કરીને સિપાઈ માથું ખંજવાળવા લાગ્યો. તેના મોંમાંથી એક પલ્લ અક્ષર નીકળ્યો નહીં.

“કેમ, શા વિચાર કરે છે? જા, આ બાઈને લઈ જા.”

“જનાબ.” હાથ જોડીને તે સિપાઈ કહેવા લાગ્યો: “આજે જ મેં એક મૌલવી પાસે કસમ લીધી છે કે, ગમે તે થાય; પણ ગયર કૌમોની લાગણી હુલાવીશ નહીં. આ સ્ત્રી એક હિંદુ છે. મારી પરજોતર બીજી સિવાય અમારી મુસલમાન કોમની સ્ત્રીઓને જેમ હું મા બહેન ગણું છું તેમજ હું આ હિંદુ બાઈને ગણું છું. મારાથી એને નહીં લઈ જવાય. હો, સરદાર, આપનાં આ નાણાં પાછાં!”

તેણે સેનાપતિના પગ આગળ કાથળી મૂકી દીધી. નીચા વળેલા એ સિપાઈને એક લાત મારીને સેનાપતિએ ત્રાડ નાંખી: “બદમાશ! બિબાવલાવેડા કરે છે? ચલાવ, એને લઈ જા.”

પોતાને વાગેલી જગ્યાએ લાથ ફેરવતો જમીનપરથી ઉઠીને તે સિપાઈ ઉભા થયો. મોઢામાંથી એક પાણુ અક્ષર તેણે બહાર કાઢ્યો નહીં.

સેનાપતિએ કહ્યું: “લડા માણુસ, લાથે કરીને શું કરવા મોત માંગી લે છે? આ નાણું છે. આ સ્ત્રી છે. જા, આનંદ કર અને મુખી થા.”

“નામવર, કસમ આંડે આવે છે. દુનિયાની બધી આકતો ભલે મારા પર ઉઠી આવે; પણ કસમ તો નહીંજ તોડું.”

સેનાપતિએ પોતાના લાથથી તેની ગર્દન પકડી અને તેને આગળ ચલાવી ધક્કો મારતો તે ખંડના બારણા આગળ લાવ્યો. તેણે બહાર ડાકાઉં કર્યું તો એક જુવાન સૈનિક પહેરા ઉપર ઉભેલો જણાયો.

“બાબા સિપાઈઓ કયા છે?” સેનાપતિએ પહેરાવાળા જુવાનને પૂછ્યું.

“નીચે ઉભા છે. નામદાર.”

“આ બદમાશને કેદખાનામાં અંધારી કોટડીમાં પૂરવા મોકલી આપો અને પછી તમે અંદર આવો.”

સેનાપતિ ખંડની અંદર ગયો અને જુવાન પહેરાવાળો મુસલમાન પાંચમે લઘમે નીચે ઉતર્યો. નીચે ઉતરતાં એક પાણુ સિપાઈ તિના મકાનના રક્ષણ માટે ઉભેલો જણાયો નહીં.

જુવાન પહેરાવાળાએ નાકે આંગળી અરકાડી મુસલમાન

કહ્યું: “જા, જીવ બચાવવો હોય, તો સીધી તારે ઘેરે જઈ તારા પાપાક કાઠી નાખી, નોકરીને તલાક આપી, કુટુંબ સાથે બહાર ગામ ચાલ્યો જા.”

“આપ કોણ છો, મહેરબાન?”

“ખુદાઈ ફિરરતો.” એટલું કહી, પુનઃ નાકે આંગળી અરકાડી જુવાન પહેરાવાળો ઉપર ચાલ્યો ગયો.

સેનાપતિ સમક્ષ જઈ લરકરી ઢળે સલામ કરી તે ઉભો રહ્યો. તેના તરફ થોડીક પણ ઘેંઘેં રહી સેનાપતિએ મોં મલકાવી કહ્યું: “જુવાન, તું ખૂબસૂરત જણાય છે.”

“નામવર, એ ઇશ્વરની મહેરબાનીની વાત છે.”

“ખૂબસુરતી ઇશ્વર આપે પણ મોજમઝાદ વિના તે નકામી છે. મોજમઝાદ માણસની મહેરબાનીથી મળે છે--ઇશ્વરની મહેરબાનીથી નહીં.”

સિપાઇએ કાંઈ જવાબ દીધો નહીં. થોડીવાર ચૂપ રહી, સેનાપતિએ તેને કહ્યું: “સાંભળ, તારે લાયક એક વસ્તુ હું તને બક્ષિસ આપવા માગું છું. આ સ્ત્રી જોઈ કે?”

“હા, જી” સૈનિકે જવાબ દીધો.

“તું જાણે છે ને કે, એક સીદી અને એક મુસલમાનને હમણાંજ મેં કેદખાનામાં મોકલ્યા?”

“હા જી.”

“મારી બક્ષિસ તેઓએ ન સ્વીકારી તેનું એ પરિણામ! પાતાના જીવનને તેઓએ એળે ગુમાવ્યું. પણ મને ખાતરી છે કે, તું તેમ નહીં કરે. ઇશ્વરે તને આપેલી ખૂબસુરતીને લાયક તને આનંદના સાધન તરીકે હું આ સ્ત્રી બક્ષિસ આપું છું. તેને તારે ત્યાં લઈ જા અને તેની સાથે ગૃહસંસાર માંડ.”

“કૃપાળુ” સૈનિકે કહ્યું: “આપ જાણો છો કે, હું એક સિપાઇ બન્યો છું. સિપાઇને રાજ્ય અને રાજ્યની તમામ વસ્તીનું રક્ષણ કરવાનું હોય છે. સિપાઇબન્યા મોજમઝાદનો અધિકારી નથી.”

“એ હું જાણું છું અને તે છતાં આ હુકમ કહું છું.”

“આપના હુકમમાં નીતિ અને ધર્મ રહેલો છે?”

“તે તારે જોવાનું નથી. સૈનિકનો ધર્મ સેનાપતિ ફરમાવે કરવાનો છે.”

“સૈનિકનો ધર્મ રાજ્ય માટે તબ્બાર ફેરવવાનો છે.

રાણી, સેનાપતિ કે હરકોઈ ઉપર ગેરવાજબી હુમલો થાય તે બચાવમાં હુમલો કરનારનું સિર તલવારથી ઊડાવી દેવાની સૈનિકની ફરજ છે. રાજ્યપર શત્રુદળ ચઢી આવે તેની સામે અમે ઝડપીએ; અમારા અનદાતાની રક્ષા કરતાં પ્રાણની પણ પરવા ન કરીએ.”

“એ બધો સિદ્ધાંત-વાદ મારે નથી સાંભળવો. હું કહું છું તેમ કરવા તું તૈયાર છે કે નહીં?”

“આપને હું યાદ આપું છું કે-સિપાઈ બન્યાને છાજતું કામ મને સોંપો. સિપાઈ બન્યાને ગાય, બાળક, ખેડૂત, બ્રાહ્મણ અને સ્ત્રીજનની રક્ષા કરવાની હોય છે. ખાસ કરીને સ્ત્રીઓના ધર્મ

અને શિયળ સાચવવા માટે પોતાનાં શસ્ત્રો તેણે તેજસ્વી અને ધારદાર રાખવાનાં હોય છે.”

સેનાપતિએ ગુસ્સે થઈને પૂછ્યું: “એટલે શું તું મારો હુકમ માનવા ના પાડે છે?”

“આપનો હુકમ થાય તો એક શું હજારો શત્રુઓનાં ડોકાં પલકમાં ઉડાવી દઉં. દરિયો, પહાડ અને જંગલ ખૂંદીને પણ આપના શત્રુનાં મદમર્દન કરું. ધર્મકાર્ય માટે મારી તલવાર સદાયે આપની સેવામાં હાજર છે. પણ—”

“અભાગી, હવે વિચારીને બોલજો.” સેનાપતિએ અધવચ્ચ કહ્યું.

“અધર્મ્ય કાર્ય કરવા હું ના પાડું છું.”

આ સાંભળી કલાવતિના હૃદયમાં હિમ્મત આવી. પોતાના ધુંધટમાંથી તે કોધભરી વાણીમાં બોલી: “સાંભળો, ઓ લશ્કરી બળપર ઝૂઝનાર સત્તાશૂરા જડહૃદથી સેનાપતિ, સાંભળો. તમારા ગરીબ નોકરો એક પછી એક શું કહે છે, તે સાંભળો. ખરેખર, નીતિધર્મ ગરીબોમાંજ વસે છે અને રાજદરબારોમાં નથી વસતો, એમ કહેવાય છે તે સાચું જણાય છે. ગરીબો ઇશ્વરના ડરથી ડરીને ચાલે છે; પણ રાજદરબારીઓ, ઉંચા મહેલોમાં વસનાર સત્તાશૂરાઓ અને અમલઅધાઓ ઇશ્વરની દરકાર સુદ્ધાંત કરતા નથી! આવાં પાપનાં પોટલાંનો ભાર હજી પણ તમે ક્યાં સુધી વંધારવા માગો છો? સેનાપતિજી, મારી આપને વિનંતિ છે કે, હવે સમજી જઈને આ પ્રકરાણુ અંધ પાડો અને મને જવા દો.”

“જવા દઉં?” સેનાપતિએ દાંતીકિં કરીને કહ્યું: “ઉપદેશ દેનારી ભક્તાણી! તારી લાજ લીધા વિના જવા દઉં? નજ અને; હવે તો, એ નજ અને.”

સૈનિક તરફ જોઈને સેનાપતિએ કહ્યું: “અને તારે મારા શત્રુદળ સામે ઝૂઝવું છે? ન સમજીશ કે, તું કાણુ છે, એ મારા ખ્યાલમાં નથી આવ્યું. તું મારો સૈનિક નથી. હડહડતો શ છે. પ્રપંચી છે. દુષ્ટ છે. જયમલ્લ! આજ હું તારો પ્રાણુ લઇશ.”

‘જયમલ્લ’ નામ સાંભળતાંજ દુર્મુખશા અને કલાવતિ બન્ને આંક્યાં. કલાવતિને આનંદ થયો. દુર્મુખશા ગલરાયો.

સેનાપતિની તલવાર તેના વિરામાસન પાસેની એક ત્રિપાદ ઉપર પડી હતી. એ તલવાર તે લેવા જાય અને જયમલ્લ ઉપર ધસવા જાય તે પહેલાં. “હજી તે” મને પૂરેપૂરો ઓળખ્યો

તથા ” એમ કહી જ્યમહલે ત્રિપાઠ પાસે ધસી જઈ, તલવાર ઉઠાવી લીધી અને દૂર ફેંકી દઈ, સેનાપતિના શરીરપર તેણે હુમલો કર્યો. અને અથ્થાંઅથ્થા કરવા લાગ્યા.

સેનાપતિપર હુમલો કરનારને ઠાર કરવો જોઈએ, એમ ધારી દુર્મુખશા જ્યમહલે ફેંકી દીધેલી તલવાર લેવા દોડ્યો. કલાવતિ બી હત્તી ત્યાંથી થોડેકજ દૂર તે પડેલી હતી. કલાવતિ દુર્મુખશાનો હેતુ કળી ગઈ. પોતાની મદ્દે આવનાર ચૂવરાજને આ ચુગલીખોર પાછળથી ધા કરી મારી નાખશે, એ તેના ખ્યાલમાં આવી ગયું. અખળા પ્રખળા બની. તેની રગેરગમાં નવચેતન આવ્યું. એકદમ ચાર ડગલાં ભરીને તેણે તલવાર પોતાના હાથમાં ઉઠાવી લીધી અને સામે દોડી આવતા દુર્મુખશા તરફ તેની અણી તેણે ધરી. દુર્મુખશા થંભી ગયો. તેણે ખીજે ઊપાય લેવા ધાર્યો. તે ચારણા તરફ દોડ્યો અને “ કા-ઓ-છ-આ-” એમ જ્યાં સોટેથી તે ખૂસ પાડવા તત્પર થયા કે, તેની પીઠમાં કલાવતિની તલવારની અણી ખૂંપી. તે આગળ ખોલી શક્યો નહીં.

“ એક પળુ શબ્દ વધુ બોલશે તો જીવ ખાશે. ” કલાવતિએ કહ્યું: “ ચૂપચાપ પેલી દિવાલ તરફ ચાલો. ”

ચંડિકા સમી એ પ્રખળા આગળ વાણીશ્વર પુરુષ લાચાર બન્યો. તેને દિવાલ પાસે જવું પડ્યું. મોં દિવાલ સરમું રાખીને તેને ઉભા રહેવું પડ્યું. તલવારની અણી તેની પીઠમાં ખૂંપેલીજ રહી.

અથ્થાંઅથ્થા કરતા ચુડામણિ અને જ્યમહલ તરફ કલાવતિની નજર ગઈ. અને તેના મોંમાંથી ‘ શાખાશ ’ ઉદ્ગાર નીકળી ગયો. કારણ કે, એજ વખતે ચુડામણિને જમીનપર નાંખી દઈ, તેના શરીરપર ચઢી બેસી જ્યમહલે પોતાના માથા ઉપરના શળીઆથી તેને સખત બંધ બાંધી લીધા અને તેના મોંમાં ડગ્યા દઈ, તે ઉભો થઈ ગયો.

તે હવે દુર્મુખશા પાસે આવ્યો અને તેની કાનપટ્ટી પકડીને બોલ્યો: “ તારી માતાનાં ચરણમાં મસ્તક નમાવ. ” ભયભીત પળુ આનાકાનીભરી નજરે દુર્મુખશા તેના તરફ જોઈ રહ્યો. પળુ તેના કાન અમળાયાથી “ ઓ...ઓ...” ખૂસ સહિત આખરે તેને કલાવતિનાં ચરણમાં પડ્યા સિવાય ચાલ્યું નહીં.

“ હવે તારી જીભને વશ રખાવવી પડશે ” એમ કહી આસપાસ નજર કરી, ચૂવરાજે દુર્મુખશાની પાછલી લઈ લીધી અને ધૂરી કરી નાંખીને તેનાથીજ તેને સખત બાંધી લીધો.

“ અહેન ” કલાવતિ તરફ જોઇ જયમલ્લે કહ્યું: “ ચાલો, હવે વખત ગુમાવવામાં સાર નથી. તમને મારી અહેનના મહેલમાં સુરક્ષિત ચૂકી આવું. કોઇની મગફૂર નથી કે, ત્યાં તમને ત્રાસ આપી શકે. ”

કલાવતિ જયમલ્લની સાથે તે ખંડમાંથી બહાર નીકળી. દાદરનાં પગથીયાં ઉતરી તેઓ નીચે આવ્યાં. એક પણ સિપાઇ ત્યાં નજરે પડ્યો નહીં. વસ્તીમાંથી એક પણ માણસ તેઓની નજરે પડ્યો નહીં. કલાવતિ આશ્ચર્યચકિત થઈ કે, “આમ કેમ ?”

સાયંકાલ વીતી રાત્રિની શરૂઆત થઇ હતી. રસ્તામાં દીવાઓ થયા હતા તે બંને ઉતાવળી ગતિથી ચાલ્યાં.

જયમલ્લે એક બગીચામાં પ્રવેશ કર્યો. કલાવતિને પણ તેમાં પ્રવેશ કરતાં આનંદ થયો; કારણ કે, તે બગીચી હતી કે, તે બગીચો રાજકુમારી મોતીનાકનો છે.

અરિચ્છેદ ૬.

ધોડસ્વારને થાપ !

માતીશા રજપૂત વેશે અપરિચિત તરણ સાથે જીનામદના આઠા અવળા રસ્તાઓમાં થઇને ગીરનારની તળેટીમાં પહોંચ્યો. તેઓ એક ખાંડીએરમાં જરાક આશાયેશ લેવા બેઠા. યુવકે પૂછ્યું: “ હવે તમે અહીં નિરાંતે છુપાઇ શકો તેમ હો, તો હું પાછો જઈ. ”

મોતીશાએ જવાબ દીધો: “ પણ હજી આપે એક કામ કરવાનું છે. ”

“ વળી શું ? ”

“ કૃપા કરીને આપ મારી સ્ત્રી અને છોકરાંને રાતને વખતે અહીં લાવી આપો. તેઓ સહિત નજીકના એક ગામમાં મારા ઘણા ઓળખીતા છે, તેઓમાંના એકને ત્યાં હું છુપાઈ રહીશ. ”

યુવક કોઇક અગત્યના કામે જીનામદ આવ્યો હતો. તેનું કામ તેને ત્વરાથી કરવાનું હતું. તેમાં અધવચ આ નવી રોકાણેથી ટીલ થતી જોઇ, તે અકબાયો. તેણે પોતાનું કામ પણ કરવું જોઇએ અને તે સાથે રક્ષણ માગનારને પૂરેપૂર્ણ રક્ષણ પણ આપવું જોઇએ. બંને

સવાલ તેના મનને મુંઝવી રહ્યા. તેના મોં ઉપર એનાં ચિહ્ન સ્પષ્ટ જણાયાં. મોતીશાએ તે જોઈને કહ્યું:

“અળણ્યા મુસાફર, તમારા પોતાના કાષ્ટક જરૂરી કામમાં દીલ થતી હોય અને તેમાં મારાં સ્ત્રી-બાળકોના અચાવનું કામ વધ્યાથી તમારો સંતાપ વધતો હોય એમ લાગે છે. પણ દયાલુ અને વીર ક્ષત્રીઓ હંમેશાં અમારા જેવા પીડિતોના રક્ષણ માટે તત્પર રહે છે એ વિશ્વાસ-થીજ મેં તમારી બાંધ પકડી છે. તમે કાણુ છો, એ હું જાણતો નથી; પણ મદદ અચ્ચો ઢાંકયો રહેતો નથી. તમારું મોં કહી આપે છે કે, તમે કાષ્ટક રાજકુમાર છો. તમારી કાષ્ટ બાનગી બાબતની હું પંચાત નહીં કરું પણ મને મદદ આપ્યાનો બદલો હું તમને બહુજ સારી રીતે આપીશ, એ ન બૂલશો.”

“બદલો ? અમે ક્ષત્રીઓ બદલા માટે કાંઈજ કામ કરતા નથી. તમને એ વાત મેં કહી દીધેલી છે. ફરીથી બદલાની યાદ મને આપશો નહીં. મારી મુંઝવણ કેવળ મારા અગત્યના કામની દીલને લીધે વધે છે. બાકી, તમારી સ્ત્રી અને તમારાં છોકરાંને અહીં બાવવામાં મને જરાકે વાંધો નથી. તમે રાતનો સમય આ માટે પસંદ કર્યો, એ તમારી દીર્ઘદષ્ટિ છે—”

તે આગળ ખોલવા જતો હતો ત્યાં કેટલાંક ઘોડેસ્વારોનાં પગલાં સંભળાયાં.

એક અવાજ પણ સંભળાયો: “ચારે બાજુએ તપાસ કરો દરેક પથ્થર, દરેક ખાઈ, દરેક ઝુંપડું અને દરેક ખાંડીએ તપાસો. પર્વત ઉપર પણ થોડાક જાણુ જાઓ.”

મોતીશાના અહેરા ઉપર ગભરાટના ચિહ્ન જણાયાં.

“ધરતો ઉડ્યો વનમાં ગયો, તો વનમાં લાગી આગ !” એવો આ પ્રકાર અન્યો એમ તેને લાગ્યું. તે સમજી ગયો કે, તેની ધારણા ખોટી પડી છે. કાષ્ટકે તેને રસ્તામાં ઝોળખ્યો છે અને સિપાઈઓને બાતમી આપી. આ બાજુ મોકલ્યા છે. તે યુવક તરફ નોંધ રહ્યો.

યુવકે ધીમા સ્વરે કહ્યું: “સેનાપતિના માણસો લાગે છે; ખરું ?”

“હા.” ખોખરા સાદે મોતીશાએ જવાબ દીધો: “ઓ પર-દેશી, મારી બાંધ ન છોડશો.”

યુવકે સ્મિત કર્યું; અને કહ્યું: “શા માટે ગભરાઓ છો ? તમને અચાવતાં મારો દેહ પડશે એ પડવા દઈશ. સમજ્યા ?”

છતાં મોતીશાના હૃદયનો ગભરાટ ન મટ્યો. ફક્ત બહારથી હિમ્મત દેખાડવા ખાતર તે ફિકકું હસ્યો. યુવકે તેને ખંડીએરમાંના એક મોટા પથ્થર પાછળ લપાઇને બેસી જવા જણાવ્યું અને પોતે ખંડીએરના દરવાજા જેવા થાંભલાઓમાંના એકની આડે છુપાઇ બહાર ડોકીકે કરી જોવા લાગ્યો કે, સ્વારો કેટલા છે અને શું કરે છે ?

તેને માલુમ પડ્યું કે, લગભગ ૫૦ થી ૬૦ ઘોડેસ્વારો છે. તે પાંચ છ ની ટુકડીઓમાં એકલા થઇને આડા અવળા શોધ ચલાવી રહ્યા છે. તેઓની તપાસ ચલાવવાની રીત તેણે જોઇ. જે ખંડીએરમાં પોતે અને મોતીશા હતા, તેવાં બીજાં કેટલાંક ત્યાં આવેલાં હતાં. ટુકડીઓના ઘોડેસ્વારો દરેક ખંડીએરની બહાર ઉભા રહેતા અને એક જણ ઘોડા ઉપરથી ઉતરી અંદર જતો. તે તપાસ કરી થોડીવાર પાછો આવતો અને પોતાની નિરાશા જાહેર કરતો એટલે તેઓ બધા બીજા ખંડીએરની તપાસ કરતા. શોધ કરવાની તેમની આ પ્રથા ઉપરથી યુવકના દિલમાં એક યુક્તિ સ્ફુરેલી. પોતાની કમ્મરેથી તેણે એક ત્રીણી પાત્ર મજબુત ધીરની દોરી છોડી. એ દોરી ૨૦ થી ૨૫ વામ લાંબી હતી. તેણે દોરીના એક છેડાને સટકીઆ વાળી ગાંઠ વાળી, એક માણસના ગળામાં આવે એવો ફાંસો બનાવ્યો. એ ફાંસો એક હાથમાં રાખી બીજા હાથમાં તેણે બીજા છેડાથી ગાળાકાર ગુંચળું વાળીને તે આખી દોરી સમેટી લીધી. તેણે સટકીઆવાળી ગાંઠનો જે ફાંસો એક હાથમાં રાખ્યો હતો તે જમીન પર નાંખી, ત્રણ ચાર વામ જેટલી દોરીની છૂટ મૂકી, તે દોરી અંધવચ્ચ ઝાલી. એ બાદ મોતીશા જે પથ્થર પાછળ છુપાયો હતો તેજ પથ્થર પાછળ જઈ એક શિકારી પોતાના શિકારની રાહ જોતો ઉભો રહે, તેમ તે ઉભો રહ્યો.

થોડીવાર પાંચ ઘોડેસ્વારો આ ખંડીએર આગળ આવ્યા. તેઓ બધાએ ખંડીએર બહાર પોતાના ઘોડા થોભાવ્યા. તેમનામાંનો એક જણ ઘોડા ઉપરથી ઉતર્યો અને ખંડીએરની અંદર આવ્યો. ખંડીએરમાં તે પેકો કે તરતજ મોતીશા સાથેના યુવકે પોતાનો હાથ ઉંચો કર્યો. તેના હાથમાંની દોરી તેણે હવામાં વીંઝી. તેના ગાળા ફાંસો એકજ ક્ષણમાં આ સ્વારના ગળામાં પડ્યો. અંધારો-તે સ્વાર જમીન પર પડી ગયો-લગીરે અવાજ કરવાની તેને તક મળે તે પહેલાં તો તેનું શરીર ઘસડાઇને તે પથ્થર પાછળ ગયું.

ખંડીએર બહારથી અવાજ આવ્યો: “ વીરસિંહ, કેટલી વાર ? કોઇ ન હોય તો પાછો આવ. ”

પથર પાછળથી સ્વાર બહાર આવ્યો. પોતાનું મોં ખંડીએ તરફ અને પીઠ ઘોડેસ્વારો તરફ રાખી, પીઠ પાછળથી હાથ લાંબો કરી, તેણે ધસારત કરી કે, આગળ ચાલો. ઘોડેસ્વારોમાંના એકે હસીને ટીકા કરી: “એ તો અમે જાણતા હતાજ !” તેઓએ ઘોડા આગળ ચલાવ્યા. સ્ફુર્તિથી સ્વારે ખાલી ઘોડાની લગામ પકડી લીધી; મોતીશા બહાર આવ્યો અને બન્ને જણ તે ઉપર સ્વાર થયા બાદ આ સ્વારે મોતીશાને કહ્યું: “તેઓ શું જાણતા હતા ? કપાળ !!”

તેણે ઘોડાને એડી મારી; ઘોડો ઉછળ્યો; લગામથી બરાબર કાશુમાં લઇ તેણે તેને ખુલા રસ્તા પર દોરવ્યો અને “આવજો” એવી ખૂમ સહિત તે પસાર થઇ ગયો !

તેની ખૂમથી સૌની નજર તેના તરફ ગઈ. તેઓએ જોયું કે, પોતા માંહેલાજ એક ઘોડેસ્વારની પાછળ એક રજપૂત બેઠેલો છે. “શું વીરસિંહ વાણીઆને છોડાવી ગયો ?” એક જણે પૂછ્યું.

“ન બને ! કાંઈક પણ દગો થયો હોવો જોઈએ.” બીજાએ કહ્યું.

માત્ર પાંચ-છની આ દુકડીનું જ નહીં; પણ તળેટીમાં તપાસ કરતી તમામ દુકડીઓનું ધ્યાન આ બનાવ તરફ ગયું. અનેક સ્વારોના ઘોડા, નાસનારાઓ પાછળ પડ્યા અને વીરસિંહવાળી દુકડીએ ફરીથી પેલા ખંડીએરમાં પ્રવેશ કર્યો. તેઓએ શું જોયું ? વીરસિંહ તો બેથુદ્ધ પડેલો છે ! તેના ગળામાં દોરીનો ફાંસો છે અને શરીર દોરીના બંધ બાંધેલા છે. તેનો પોપાક કાઢી લેવાયેલો છે. ફક્ત તેના શરીર ઉપર તેનાં સાદાં કપડાં છે !

“નહી, પેલા બદમાશ હિંમતવાન જીવાનનુંજ આ કામ !” એકે ટીકા કરી.

“હાથ આવેલા છટક્યા ને શું ?” બીજાએ કહ્યું.

“જગરો જીવાન લાગે છે !” ત્રીજાએ કહ્યું.

“હવે એની પંચાત છોડી દો. ચાલો, દુષ્સિંહજી શા હુકમ કરે છે તે સાંભળીએ.” ચોથાએ કહ્યું.

આ દુકડી દુષ્સિંહ પાસે ગઈ ત્યારે તેના દરેક જણ પર તેણે ગુસ્સાના ખૂબ બખાળા પાડ્યા. તેણે બીજા સ્વારોને નાસનારાઓની પૃઠે મોકલ્યા હતા; છતાં બાકીના બધા સાથે તેણે પણ તેમનું અનુકરણ કયું.

અપરિચિત યુવક ઘોડેસ્વારીમાં કાબેલ જણાયો. ઘોડો ધણાજ વેગથી તે દોડાવતો હતો. મોતીશા તેની પાછળ તેને બાકીને બેઠેલો

હતો. તેના મનમાં હજીયે ફડક હતી કે, “ રખેને પાછળ પડેલાઓ આવી લાગે ! ” પણ યુવક તો નિશ્ચિંતપણે ઘોડો દોડાવ્યો જતો હતો.

આશરે ત્રણેક ગાઉ કાખ્યા હશે ત્યાં એક ગામ આવ્યું. ભાતીશાએ યુવકને કહ્યું: “ આ ગામ માં જ નળીતું છે. એમાં ચાલો.”

યુવકે ઘોડો થોભાવ્યો. અને જણુ તે ઉપરથી ઉતરી પડ્યા. પણ ગામમાં જતા પહેલાં યુવકે એક યુક્તિ કરી. થોડાંક ડાળી ડાખળાં તેણે એકઠાં કર્યા; ભાતીશાનો ફેટો તેના ઉપર બાંધ્યો. તેનું અંગરખું તે ઉપર વાટ્યું. એ રીતે નકલી ભાતીશાને તેણે ઘોડા ઉપર બેસાડીને ઘોડાને હાંકી મૂક્યો.

તેણે હસીને ભાતીશાને કહ્યું: “ તમારા રા'ના ઘોડેસ્વારો હવે અસલ ભાતીશાને પકડી પાડે, તોજ હું તેમને બાહોશ કહું ! ”

ભાતીશાએ યુવકની યુક્તિ માટે હસીને આફ્રિનનો ઉદ્દગાર કાઢ્યો. અને જણુ સ્ફુર્તિથી પગે ચાલતા ગામમાં ગયા. ત્યાંના મુખીને ઘેર પહોંચ્યા. મુખીને ભાતીશાએ પોતાની આફતની અને વેષધારી સિપાઇની વીરતાની વાત કહી. મુખીએ તેને આશરો આપ્યો અને ખુલ્લા પડી જવાની લગીરે દહેશત ન રાખવા આશ્વાસન આપ્યું.

મુખીને ત્યાં ગયા પછી સાંજ પડી ગઇ ત્યાં સુધીમાં પણ જ્યારે ઘોડેસ્વારો ગામમાં ન આવ્યા ત્યારે ભાતીશાના ખોળીઆમાં જીવ આવ્યો. યુવકની યુક્તિ આબાદ પાર પડી અને ઘોડેસ્વારોને જખરી થાપ દેવાઇ, એથી તેને આનંદ થયો.

દીવાઓ થવાની તૈયારી હતી તે વેળા મુખીનો છોકરો જુના-ગઢમાં કાંઇક કામસર ગયેલો તે આવી પહોંચ્યો. તેણે ખબર આપી કે: “ જુનાગઢમાં તો ગલરાઇ થઇ રહ્યો છે. નગર શેઠની સ્ત્રીને સેના-પતિના માણસો લઇ ગયા છે. અને ગીરમાંથી કેટલાક સિંહ છુટ્યા છે. લોકો તો ગલરાઇ ગયા છે અને પોતાનાં ઘરમાં ભરાઇ પેસા છે. સિપાઇઓ સિંહને પકડવા ગયા છે.”

મુસાફરે ભાતીશા તરફ જોયું. ભાતીશાએ આર્જવતાથી કહ્યું: “ આફત માટે ઇશ્વરે મને એકલાનેજ પસંદ કર્યો છે કે શું ? ”

યુવકે જવાબ દીધો: “ ન અકળાશો. તમે નિરાંતે અહીં રહો. હું હમણાંજ તમારાં પત્નીને છોડાવી લાવું છું. આહો એટલા સૈનિકો સેનાપતિની પાસે હશે તોપણ તેઓ મને રાક્ષી શકશે નહીં.”

ભાતીશા યુવકના આ સાહસ માટે આશ્ચર્યમાં ગરકાવ થતોજ રહ્યો અને મુખીના ઘોડા ઉપર બેસીને તેણે પ્રયાણ કર્યું.

તેનો વેપ રા'ના એક સૈનિકનો હોવાથી દરવાજામાંથી શહેરમાં દાખલ થતાં તેને અડચણ પડી નહીં. દરવાજામાં પેસતાંજ પહેરે-ગીરોએ તેને પૂછ્યું: “ જમાદાર, ક્યાંથી આવ્યા ? શી ખબર છે ? ”

“ ગીરમાંથી આવું છું. બીજા સૈનિકો આવી ગયા ? ”

“ પેલા વાણીઆને પકડવા ગયા હતા તેમાંના થોડાક પાછા આવ્યા છે. તમે એ બધા સાથે હતા ? ”

“ હા. હું નવી આતમી લાવ્યા છું. વાણીઓ અને પેલા મુસાદર સાધુ વિષે છુપાયલા માલુમ પડે છે. અમારો વિચાર બધા સાધુઓને પકડી લેવાનો છે. મહારાજની પરવાનગી લેવા આવ્યો છું; પણ બસા, એ વાણીઆની સ્ત્રીનું શું થયું ? ”

“ એની કાંઈ ખબર નથી. સેનાપતિજી પાસે એને લઇ ગયા પછી એ તો પાંશરી દોર થઈ ગઇ હશે. ”

“ ઠીક જઇશું, રામ રામ, ” એમ કહી મુસાદરે ઘાટો શહેરની અંદરને રસ્તે મારી મૂક્યા: માર્ગમાં તેણે એક રથજે સેનાપતિ સંબંધે રા'ગજરાજનો જાહેર ઢંદરો સાંભળ્યા. આગળ આવતાં સિપાઇની દોડધામ તેને જણાઈ. એક સિપાઇને તેણે દબા રાખીને પૂછ્યું: “ હવાલદાર, નગરશેઠની સ્ત્રીનું શું થયું ? ”

“ તમને ખબર નથી ? ”

“ ક્યાંથી હોય ? અમૈ તો ગીરમાં વાણીઆને શોધવા ગયા હતા. એની સ્ત્રી સેનાપતિ મહારાજના ઝપટામાં આવી ગઇ ને ? ”

“ ના, યાર. ” આમ તેમ જતો ધીમેથી હસતો હસતો તે સિપાઇ બોલ્યો: “ ત્યાં તો બડી ગમ્મત થઈ! ત્રણ જણને સેનાપતિ મહારાજે હુકમ કર્યો કે, આ બાઇની લાજ હુંડો. ત્રણ જણે ના પાડી. અને છેલ્લો જે ત્રીજો સિપાઇ હતો, તેણે તો સેનાપતિ મહારાજની સાથે હાથોહાથ લઢાઈ કરી તેમને બેથુદ્ધ બનાવી આંધ્યા અને વાણીઆની સ્ત્રીને ઉઠાવીને તે જતો રહ્યો ! ”

“ શું કહું છે ? ! પછી શું થયું ? ”

“ પછી એમના દીકરા નાના મહારાજ વીરમણિ કાંઇક કામ-સર હમણાંજ ત્યાં ગયા ત્યારે એમને છોડ્યા. સેનાપતિ મહારાજે અમને બધાને હુકમ આપ્યો કે, જાઓ, ગમે ત્યાંથી તેઓને શોધી લાવો. પોતે રા' પાસે ગયા છે. ”

“ અને નાના મહારાજ વીરમણિ ક્યાં છે ? ”

“ એ પણ શોધ કરવા ગયા છે. ”

“મારે એમને એક સંદેશો કહેવાનો છે. તેઓ કહ બાબુએ ગયા છે ?”

“રાજકુમારીના મહેલ તરફ એ સ્વારો સાથે જતા મેં તેમને બેઠ્યા હતા.”

“હીક, જઈશું. રામ, રામ.”

મુસાફર આ અપરથી વાંકે થઈ, ભાતીશાને છોડાવનાર સૈનિક કોણુ દશે, અને તેને ક્યાં લઈ ગયો દશે, એ સંબંધી ગડબાંગ કરતો, રસ્તામાં જે મળે તેને વધુ પૂછપરછ કરતો, રાજકુમારીના અગીઆ તરફ જવા લાગ્યો.

પરિચ્છેદ ૭.

આનાકાની.

યુવરાજ જયમલ્લ કલાવતિ સહિત જે આગમાં દાખલ થયા. તે આગના પાંદરગીશને તેણે પોતાનો પરિચય આપ્યાથી આગમાં દાખલ થતા તેને અડચણ નહીં નહીં. એ આગની પછવાડે રાજકુમારી ભાતીનાદનો મહેલ આવેલો હતો. જે વળતે તે તેમાં દાખલ થયા, તે વળતે તેનેજ અંખતી ભાતીનાદ અને રૂપાંદે આગમાં ફરતી હતી, એવી અપર યુવરાજને નહોતી. તે કલાવતિને સુરક્ષિત રાખવા માટે મહેલ તરફ ચાલવા લાગ્યો, ત્યાં અધ્યવચ્ચ ભાતીનાદ અને રૂપાંદે તેને મળી ગયાં.

“તારા, આ તે ન્યાય કે અન્યાય ?” દંદેરાને લક્ષમાં રાખીને તેણે જયમલ્લને પ્રશ્ન કર્યો.

“બહેન, કેવળ ન્યાય !”

“આ તું શું કહે છે ?”

“હું સત્ય કહું છું. નગરશેઠની સ્ત્રીપર જુલમ થાય અને હું શું તે જોઈ રહું ?” જયમલ્લે પ્રશ્ન કર્યો: “હું તેથીજ તેને અચ્ચાવી લાવ્યાં !”

“તું આ સત્તારીની વાત કરે છે ?”

“હા. તું શા વિષે કહેતી હતી ?”

“હું દંદેરા વિષે કહેતી હતી.” એમ કહી ભાતીનાદ કલાવતિ પાસે ગઈ અને તેને પૂછવા લાગી: “બહેન, શો પ્રકાર અન્યો હતો ?

“રાજકુમારી” કલાવતિએ કહ્યું: “ભગવાન કૃષ્ણચન્દ્રે જેમ દ્રૌપદીની લાજ રાખી હતી તેમ આજ વીરશ્રેષ્ઠ જયમલ્લભાઈએ મારી લાજ જાળવી છે. દુષ્ટ સેનાપતિના ભયંકર મનોરથોનો ગઢ તેમણે તોડી પાડ્યો છે.”

“વળી મારા કાકાની કાંઈ નવી દુષ્ટતાની વાત!” રૂપાદે એ અગ્નયણી બતાવી.

“એ કાકો પાકો હગ છે.” જયમલ્લે કહ્યું: “એવાંનાં સગાં હોયું, એ શરમની વાત છે!”

“ભાઈ, ભાઈ, પાપડી ભેગી થેળ ન બાક!” મોતીનાદે ઇપકો આપતાં કહ્યું: “કાકો દુષ્ટ હોય તેમાં ભત્રીજી શું કરે?”

“શું કરે કેમ? તેનો આશ્રય તણ દે. જગતને જાહેર કરે કે, એનું સગપણ કબૂલ નથી!”

“કૃષ્ણમાં હિમ્મત નહોતી ત્યાં સુધી રૂકિમણિ કાંઈ કરી શકી નહતી. અર્જુને ભેળ નહોતો લીધો ત્યાં લગી સુભદ્રા પણ ચૂપચાપ બેસી હતી!” રૂપાદેએ જવાબ દીધો.

“ઓહો!” મોતીનાદે રૂપાદેની ટીખણ કરતાં કહ્યું: “જોયું? કેવી તારા દિલની વાત તેં કહી દીધી? મારો વીરો કૃષ્ણ અને તું રૂકિમણિ કે?”

“બહેન, આ પ્રસંગ ઘાંસીનો નથી” જયમલ્લે કહ્યું: “મારું હૃદય આજ જેટલું ખિન્નતાથી અને વેરની લાગણીઓથી ભરપૂર છે, તેટલું અગાઉ કોઈ દિવસ નહતું. મને આજ એ વધારે દષ્ટ લાગે છે કે, સુડામણિ અથવા તેનાં સગાંઓ સહિત આપણે સંબંધ રાખવો જોઈએ નહીં—”

“ભાઈ, સુડામણિની નીચતા આપણે જાંઘ તે માટે તેનાં ખીન્ન સગાંઓનો અને ખાસ કરીને મારી સખી રૂપાદેનો તિરસ્કાર કરવા હું તત્પર નથી.”

“તો તેમાં તારે પરતાયું પડશે. વિશ્વાસની પણ હદ હોય છે.”

“તું એના વિચારો જાણતો નથી તેમાંજ એમ કહે છે.”

મોતીનાદે કહ્યું: “હું ખાત્રીથી કહું છું કે, દુષ્ટતા, બીડતા, અત્યાચાર અને પાપને તું અને હું જેટલાં ધિક્કારીએ છીએ તેટલાંજ તે ધિક્કારે છે.”

“કેની પ્રતીતિ શી?”

“જો હું પુરુષ હોઉં” રૂપાદેએ કહ્યું: “તો તેની પ્રતીતિ દેશવંટો લઈને આપત; અથવા ઢંઢ યુદ્ધ કરીને આપત.”

“ બહેન ” કલાવતિએ કહ્યું: “ તમારા આવા વિચારો વખાણવા નેગ છે. વીરશ્રેષ્ઠ જયમલ્લભાઈ હવે તમારા ઉપર અવિશ્વાસ નહીં રાખે, એમ હું ચાકસ માનું છું. ”

જયમલ્લે કાંઈ જવાબ દીધો નહીં. કલાવતિને લાગ્યું કે, — કદાચિત મતભેદ વધી જશે તેથી તેણે વાતચીતનો વિષય બદલ્યો: “ પ્રતાપી યુવરાજ, મારે માટે શી વ્યવસ્થા કરવા ઇચ્છો ? તમે જાણો છો કે, સેનાપતિ ચુડામણિ જેકે હમણાં તો જકડાયેલો છે તોપણ જરૂર તેને કાર્ધક છોડનાર મળશે, અને તે વાઘની પેઠે ધસમસ્યો અહીં આવશે. ”

“ ભાઈ, એમની વાત તો પૂરી કહે ? શું બન્યું છે ? ” ભાતીનાદે જયમલ્લને પૂછ્યું.

“ એ હું કહું. બહેન ” એમ જણાવી કલાવતિએ પોતાના ઉપર વીતેલી વીતક કહી સંભળાવી અને જયમલ્લ તેનો બચાવ કેવી રીતે કરી લાવ્યો તે કહી પ્રશ્ન કર્યો: “ પણ મને એક વાતનું આશ્ચર્ય થયું કે, અમે આવ્યાં ત્યારે સેનાપતિના મકાન આગળ એક પણ માણસ કેમ નહતું ? ”

જયમલ્લે હસીને કહ્યું: “ એ બધા પ્રપંચ મેં અગાઉથી જાહેરેલો હતો. કલાવતિ બહેન, મને તમારા ભાઈએ ખબર આપી કે, તમે આફતમાં છો, એટલે હું સેનાપતિના મકાન આગળ આવ્યો. દરેરે વંચાતો હતો તે વખતે તમને મેં સિપાઇઓના ટોળા વચ્ચે નેયાં. મેં બળ સાથે કળતો ઉપયોગ પણ કરવા દરાવ્યું. એક જમાદારને મારી ઓળખાણ આપી તેનો પોષાક મેં પહેરી લીધો અને તેને થોડીક વાર છુપાવા કહ્યું. બાદ સીદીને પકડવા સિપાઇઓને અંદર ખેલાવાયા ત્યારે હું પણ આવ્યો; સિપાઇઓ જ્યારે સીદીને તુરંગમાં લઇ ગયા ત્યારે એકાએક બહાર નીકળી ગભરાયલા જેવો દેખાવ કરી પહેરેગીરોને મેં ખબર આપી કે, ગીરનારપરથી ત્રણ સિંહ શહેર તરફ આવે છે માટે તે તરફ દોડી તેઓને પકડી પાડો. સેનાપતિજીએ હુકમ કર્યો છે. મારી આ યુક્તિ પાર પડી. જમાદાર તરીકેનો મારો વેપ હોવાથી સૈનિકોએ માફ કહેતું માન્યું અને તેઓ ગયા. વસ્તીનાં માણસોને પણ મેં ભયભીત બનાવી તેમનાં ઘરોમાં સંતાઇ રહેવા જણાવ્યું. આથી તેઓ પણ જતા રહ્યા. આ પછી હું એકલો પહેરાપર રહ્યો અને બચાવની તક મળતાં તમને બચાવી લાવ્યો. ”

“ભારે તો તેં જખરી યુક્તિ કરી!” ભોતીનાદે કહ્યું:

“એ સિવાય બચાવ મુશ્કેલ હતો. અને હજી પણ ભય દૂર થયો ન ગણાય.”

કલાવતિએ કહ્યું: “ચુડામણિ ફરીથી અત્યાચાર માટે તત્પર થશે, એમ હું માનું છું. એ સ્થિતિમાં શું કરવું? યૂવરાજશ્રીને તો મધ્યરાત્રિ પહેલાં અહીંથી જવું પડશે તેથીજ આ સલાહ વિચારવાનો છે.”

“અમે શું કરીશું એની તમને ચિન્તા થાય છે? અમે કોણ? અમે રજપૂતાણીઓ છીએ.” રૂપાદે એ હિમ્મતથી જવાબ દીધો: “સિર જાય તો સહી; પણ શું અમ દેખતાં કોઈ હીચકારો અબજાનું શિયળ લૂંટી જાય?”

“ધન્ય બહેન!” કલાવતિથી સહસા બોલી જવાયું: “તમે વીરને છાજતાં જ વીરાંગના છો. માત્ર રજપૂતાણીઓજ નહીં બદકે દરેક સ્ત્રી પોતાના શિયળને સિર સાટે પણ નજ તળે.”

“બરાબર છે.” ભોતીનાદે કહ્યું: “કલાવતિ બહેન મારી પાસે રહેશે અને હું પિતાજીને વિનવીને અથવા દરેકાઈ રીતે પણ તેમની રક્ષા કરીશ.”

“દરમ્યાન મારા પિતાને ત્યાં બપોર પહેલાંચાડવામાં આવે અને જે અહીંથી ગયા છે તે બરાબર છુપાયલા છે કે કેમ એ તપાસવામાં આવે તો ઘણું સાફ.” કલાવતિએ સૂચના કરી.

“એ બંને કાર્ય હું કરીશ. ભોતીનાદે શેઠનું છુપાવાનું સ્થાન તમે જાણો છો?” જયમલ્લે પૂછ્યું.

“ના. તેઓ એક રજપૂત યુવક સાથે ગયા છે, એટલું જ હું જાણું છું. એ યુવકની બહાદુરી આખું ગામ જાણે છે; એટલે મને વિશ્વાસ પડે છે કે, તેમનું રક્ષણ થશે.”

“એની ચિન્તા દૂર કરો અને એ સંબંધી મારી ચિન્તા પણ હાલવુર્ત હું દૂર કરી તમને અહીં બહેન પાસે રાખવાં યોગ્ય ગણું છું. પણ બહેન ભોતીનાદે,” જયમલ્લે ભોતીનાદે તરફ વળી કહ્યું: “હજી ખીજી ચિન્તા દૂર થઈ નથી. તારું સગપણ રાજમલ્લજી સાથે થયું છે, એ તું જાણે છે. એમ છતાં પિતાજીએ જાહેર દંદેરા મારફત તારા સંબંધી જે નવું તૂટ જગાડ્યું છે, એ મને ભારે વિમાસણમાં નાંખે છે.”

“એમાં ચિન્તા શી?” રૂપાદે બોલી: “અરીણી, જુગારી અને આયલાને બદલે કોઈ સાચા વીરને વરવાની તક બહેનને મળશે.”

“ વળી પાછી તેં લુલ્લી આમ ગમે તેમ દલાવી ? ” મોતીનાદે રૂપાંદેને ઠપકો આપ્યો.

“ રાજમલ્લ વિષે જે વાતો આજ લગી આપણે કાને આવી છે તે ખરીજ છે, એમ શા ઉપરથી માની લેવાય ? ” જયમલ્લે કહ્યું: “ એનું આયલા તરીકેનું વર્તન આપણે જોયું છે ? એને અરીણુ ખાતાં કે જુગાર રમતાં જોયો છે ? જ્યાં સુધી તેનું વર્તન નજરે નિહાળ્યું ન હોય, ત્યાં સુધી આવી વાતો ગપગોળા તરીકે કેમ ન ગણવી ? ”

“ તારૂં કહેવું ખરૂં લાગે છે. ” મોતીનાદે કહ્યું.

“ વળી, મને આમાં સેનાપતિની એક પ્રપંચળા લાગે છે. ” જયમલ્લે એક નવી વાત કહેવા માંડી: “ ગમે તે રીતે વિજેતા તરીકે પોતાને ઠરાવી બેસાડી, બહેન મોતીનાદ ! સેનાપતિ પોતે તને વરવા ચલાતો હોય અને તેથી તેણે પિતાની પામે આ શરત મૂકાવી હોય એમ શું ન હોઈ શકે ? ”

મોતીનાદ વિચારમાં પડી ગઈ. જયમલ્લે આગળ ચલાવ્યું: “ રાજમલ્લ અરીણી, જુગારી અને આયલો હોવાની અફવા સેનાપતિએ પોતેજ મનરવી રીતે ઠરાવી હોય એમ પણ કેમ ન બને ? ”

રૂપાંદે બોલી: “ આ મુદ્દાઓ પણ વિચારવા જોગ તો છે. ”

“ એથીજ આ દંદેરો અન્યાયી છે, એમ હું કહું છું. ” મોતીનાદે કહ્યું.

“ ત્યારે એનો ઇલાજ શો કરશો ? ” કલાવતિએ પ્રશ્ન કર્યો.

“ ઇલાજ છે. ” રૂપાંદે બોલી: “ રાજમલ્લ આહીં આજે આવનાર હતા. હજી લગી આવ્યા નથી એટલે કદાચ કાલે આવે. તેઓ આવતાં તેમની કમેડી કરવી અને જે તેઓ સુવર્ણ નીવડે તો બહેને તેમની સાથે ગાંધર્વ-સગ્નથી જેઠામ પસાયન કરી જવું. ”

“ તમે જખરાં છો. ” કલાવતિ સહેજ દસીને બોલી: “ તમારી સૂચના જે કે સાહસિક છે પણ ફેંકી દેવા જેવી નથી. ”

“ રાજમલ્લજીની પરીક્ષા પર આ બધો આધાર છે. ” જયમલ્લે કહ્યું: “ વાર, થોભો અને જુઓ. દરમ્યાન, બહેન હવે હું વધાય માયું છું. ”

એ શબ્દો: સાંભળતાં મોતીનાદ ગળગળા સ્વરે બોલી: “ ભાઈ તારા દેશવટામાં અન્યાયનાં ઉંડાં મૂળ રહેલાં છે, પિતાજીએ બહુજ

ઉતાવળથી આ હુકમ કરેલો લાગે છે. મને એમ ઇચ્છા થાય છે કે, હું જાતે તેમની પાસે જાઉં અને તારે દેશવટો ખંધ રાખવું—”

“નહીં,” જયમલ્લે માટે સાદે કહ્યું: “જે થયું છે તેજ ખહેતર છે. એક મ્યાનમાં બે તલવાર શોભે નહીં. જ્યાં તે હોય ત્યાં હવે મારાથી રહી શકાય નહી. હું જોઈશ કે, એ દુષ્ટ ચુડામણિ કેવો વીર હશે છે ? એક ટીટોડી સાગર સામે બાથ ભરે અથવા એક ઉંદર હુંગર ખોદવાની લામ બીડે એવીજ વાત તે અને પિતાજી કરે છે ! દેશોદેશ જીતવા નીકળવું એ ખરા શૂરવીરનું કામ છે. ન્યાયી, ધર્મિષ્ઠ, સંયમી અને સત્યશીલનું કામ છે. તેને બદલે અહીં તો આ કામ માટે નીકળનાર શૂરવીરપણું સમજે છે ફક્ત સત્તાનો સિતમ બેસાડવામાં ! ધર્મ ગણે છે ફક્ત સ્વાર્થને ખાતર ખીજીઓને દેશવટો દેવામાં ! અને ન્યાય માને છે કેવળ સતીઓનાં શિયળ બ્રષ્ટ કરાવવામાં ! વિજયદેવી એવાઓના કંઠમાં વરમાળ પહેરાવે તો પૃથ્વી રસાતાળ જાય ! છતાં હું થોભીશ અને જોઈશ. તારે પિતાજી પાસે જવાની કશી જરૂર નથી.”

“વીરા” માતીનાદ બોલી: “મારું હૃદય તું ચિંતાતુર લાલનમાં મૂકતો જાય છે.”

“લગીરે ચિન્તા કરીશ નહીં. એક પણ અશ્રુબિન્દુ પાડીશ નહીં.” જયમલ્લે તેને આશ્વાસન આપ્યું: “હું દૂર કે નજદીક ગમે ત્યાં હોઈશ તોપણ અહીંના સર્વ પ્રકારથી વાકેફગાર રહીશ, અને જ્યારે જ્યારે તને અથવા કોઈપણ અન્યાય પામનારને સહાયની જરૂર હશે, ત્યારે જરૂર મદદ કરીશ. મને હસીને વદાય આપ.”

એટલામાં ઘોડાનાં પગલાં સંભળાયાથી જયમલ્લે કહ્યું: “એના સ્વારો તપાસ માટે નીકળી ચૂક્યા લાગે છે. બસ; તમે બધાં હવે મહેલમાં જાઓ, મારી લગીરે ચિન્તા ન કરશો.”

રૂપાદિએ આ વખતે માતીનાદના કાનમાં કાંઈક કહ્યું. માતીનાદે જયમલ્લને કહ્યું: “ખંધુ, તારાથી જૂદી પડતાં મને ઘણું દુઃખ થાય છે. પણ તારા વિચાર જાણ્યા પછી આશ્વાસન મેળવી હું તને ઘણી ખુશીથી વદાય આપું છું; અને પ્રભુને પ્રાર્થના કરું છું કે તે જગન્નિયંતા સદાય તને સહાય કરે.” તેણે જયમલ્લનાં ઓવારણાં લીધાં.

કલાવતિએ કહ્યું: “જેણે એક વીર બાંધવના બાહુબળનો અને હિમ્મતનો પરિચય મેળવ્યો છે, તે એક અસહાય અબળા પણ

તમારી સહાયની હુંકથી નિઝર બની પોતાના એક માડીજમ્યાને વધાયે આપતી હોય તેમ વધાય આપે છે. ” તેણે પણ તેનાં ઓવારણાં લીધાં અને બન્ને જણ ત્યાંથી ગયાં. પણ રૂપાંદે ત્યાં ઉભી રહી.

તે અને જયમલ્લ એકલાં પડ્યાં. સ્વાભાવિક રીતેજ જયમલ્લ ની નજર તેના તરફ ગઇ. બન્નેની આંખ મળી. જયમલ્લે આકું જોઇ કથું: “ બાળા, આવીં ઉભા રહેવું સલામતિ ભરેલું નથી; માટે મહેલમાં જાઓ. ”

“ વીરજનના અવિશ્વાસ અને અશ્રદ્ધાની સળગતી ભટ્ટીમાં ઉભેલી હું, ગમે ત્યાં હોઉં, તેની મને પરવા નથી. ”

“ બાળા, આ તમારું ખોટું સાદસ છે. દરેક ક્ષણ લમણાં એવી વીતે છે, જેમાં શત્રુઓ આવીં આવી લાગશે. તમારી સાથે લાંબી વાતચીત કરવાનો હવે અવકાશ નથી, માટે જાઓ; તમે મારાં બહેન સાથે રહો. ”

“ તમે અન્યાય પામનારને ન્યાય આપવાની લમણાં પ્રતિજ્ઞા લીધી; પણ મને તો અન્યાયજ કરે છે, એનો તમને ખ્યાલ નથી એ આશ્ચર્યની વાત છે ! એક વીર કેદી નરેશને તમે અપમાનિત થતા ઉગાર્યા; એક વણિક બાળાને શિયળભંગની આફતમાંથી ઉગારી પણ નગરનાં નરનારમાં ધિઃકારપાત્ર થઇ પડેલા તમારા દુશ્મનને ખરા અંતઃકરણથી ધિઃકારનાર તેની ભત્રીજાના વિચારે જાણવાં પહેલાં તમે ફેવળ પૂર્વશંકાથી ‘ અવિશ્વાસુ ’ કહી અન્યાય આપો છો, એ દુઃખની વાત નથી શું ? ”

“ વિશ્વાસની પ્રતીતિ શી ? ”

“ એક રજપૂતાણીના વેણુની કિંમત શું એક રજપૂતને નહીં પડે ? ”

ઘડીભર જયમલ્લ રૂપાંદે તરફ જોઈ રહ્યો. તેની આંખમાંથી નવું સત્ય નીસરતું હોય એમ તેને લાગ્યું. શું ચુકામણિની ભત્રીજા વિશ્વાસપાત્ર લોઈ શકે ? વાણીમાંથી એ પ્રતીતિ મળે છે. ચહેરા પણ તે પ્રતીતિ આપે છે. પરંતુ આખરે લોહી તો એકજ ને ? શું તે વિશ્વાસપાત્ર છે ? જયમલ્લ આ આનાકાનીમાં રહ્યો.

રૂપાંદે તેની આનાકાની કળી જઈને બોલી: “ જેમ તલવાર ચક્રાવવામાં એક રજપૂત સાહસિક હોય છે તેમ વિચારે બાંધવામાં તેણે સાહસિક થવું ન ઘટે. માની દ્યો કે, તમારી બહેનની છેક બાલપણની સખી, કદાપિ લોહું હોય તો પણ પારસમણિના સંગથી

આજ સુધીમાં તે સુવર્ણ બની નહીં હોય ? જો એ પ્રશ્ન ન કરવો હોય તો પણ એટલો તો ખ્યાલ જરૂર લાવવા કૃપા કરશો કે, સાચી રજપૂતાણી કદી જીવતાં અધર્મની સાથી નથી થતી.”

જયમલ્લે ગંભીર સ્વરે પૂછ્યું: “બાળા, તમારા કાકાને મોઢે તમે આ છેલ્લું વાક્ય કદી શકો અરાં ?”

“જેને હું ધિઃક્રાંદિ છું તેને રૂબરૂમાં જરૂર ધિઃક્રાંદિ; પણ એનું જે માફું પરિણામ આવે તેમાંથી ઉગારનાર કોઈ વીર નરની ઓથ મને—”

“તમને રજપૂતાણીને ઓથ ?!”

“રજપૂતાણી મરી જાણે, પણ રજપૂતાણીને તરફ હોય તો એક વીર રજપૂત રૂપ મજબૂત તુંબુડું ન જોઈએ ? પૂર્વકાળમાં એવા ક્ષાત્રવીરો હતા, જેઓ કાઠવમાંથી રત્ન ઉચકી લેતા; અનાથ-ને સહાય દેતા. હા! શું આજ એવા વીરો આ મોરઠ ભૂમિમાં નહીં હોય ? કેવળ અવિશ્વાસ અને તે પણ એક અબળા ઉપર !”

જયમલ્લ વિચારવા લાગ્યો કે, આને હવે શો જવાબ દેવો ? માત્ર મોઢાનાં વેણ ઉપરથી સેનાપતિની ભત્રીજા ઉપર વિશ્વાસ મૂકવો કે કેમ એની આનાકાનીમાં તે હતો એટલામાં ઘોડેસ્વારોનાં પગલાં તદ્દન નજદીકે સંભળાયાં. જયમલ્લે તલવાર પર હાથ નાંખ્યો. તેને જણાયું કે, ત્રણ ઘોડેસ્વારો બાગના દરવાજામાંથી અંદર આવતા હતા. તેઓએ કાળા ઝળભા માથાથી તે પગ સુધી નાંખી દીધેલા હતા !

પરિચ્છેદ ૮.

વીરમણિ.

આ ઘોડેસ્વારોને જોઈ જયમલ્લે રૂપાંદોને કહ્યું: “બાળા, તમારી હઠ કવખતની થઈ પડી છે. હવે તમે નાસી જાઓ, તો હું ભીરૂ ઠંડું આવો, મારી નજદીકે ઉભાં રહેા. હું એમને મારી તલવારનું પાણી બતાવી આપીશ.” તેણે તલવારની મુઠપર હાથ રાખીનેજ ઘોડેસ્વારોને સંબોધી પડકાર કર્યો: “સખર, તમે કોણ છો ? પરવાનગી વિના આ બાગમાં શા માટે આવ્યા ?”

સામો જવાબ મળ્યો: “પરવાનગીની વાત કરનાર તુંજ પહેલાં કહેને કે, મર્દ હોય તો રાજકુમારીની ઓથ ભરાવા આવીં જાનો આવ્યો ?”

“કોણ ? ભાઈ વીરમણિ કે ?” રૂપાંદેએ બોલનારનો અવાજ ઓળખી પૂછ્યું.

“અને તું રૂપાંદે અહીંયાં ? આ કંગાલ, દુષ્ટ, દેશવટો પામેલા, નમનયત્રા જયમહ્ન સાથે ? શરમ છે તને !”

“વીરમણિ, શરમ તો તને છે કે, તું વગર વિચારે આ શબ્દો બોલ્યા છે ! કાકા ચુડામણિના આતતાઇપણાની અસર તારામાં પણ આવી છે કે શું ?” રૂપાંદેએ તેને ટાંણા માર્યાં.

જયમહ્ન ચાંકેલાપણાથી એ બેની વાત મૂંગો મૂંગો સાંભળવા લાગ્યો.

“પારકા બાળકોમાં પંચાત કરનાર ચિત્તાવલી ? જેનો પક્ષ તું કરે છે તે નહીં પણ અમે તારા સંબંધીઓ છીએ, એનું ભાન રાખ.”

“સંબંધની વાત પૂછે છે ? તો સાંભળી લે. તમારો સંબંધ તું કોકરે માફ મળે ; કારણ મારા હૃદયથી હું એનેજ વરી ચૂકેલી છું.”

જયમહ્ન આ સાંભળીને આંખો બંધી અને એવીજ રીતે વીરમણિ અને તંના સાથીઓ પણ આંખો બંધી. જયમહ્નને હવે લાગ્યું કે, જે વિચારસતી પ્રતીતિ તે રૂપાંદે પાસે માગતો હતો, તે આખરે તેણે ઘટતે સમયે આપી છે અને હવે વાત જરૂર વિફરી જશે. વીરમણિ શું કરે છે, તે જોવા તે ચાહ્યો.

વીરમણિ રૂપાંદેના શબ્દો સાંભળી ઘોડાપરથી ઉતર્યો. તેના સાથી-દાન પણ તેમના ઘોડાપરથી ઉતર્યા. વીરમણિએ જમ્મો કાઢી નાંખ્યો. ઘોડેસ્વારોએ પણ તેમ કહ્યું. રૂપાંદે તરફ તિરસ્કારભર્યાં મોટા ડોળા કાઢીને બેઠો તે ઘસ્યો અને કોઢભર્યાં સ્વરે બોલ્યો : “નાદાન, શું આ હોળુભાગીને તું વરી ચૂક્યા છે ?” તે રૂપાંદેનો હાથ ઝાલવા ગયો એટલે જયમહ્ને વીરમણિનું કાંટું ઝાલી કહ્યું : “ચુડામણિનો પુત્ર પાતાનું પોત પ્રકાશે એમાં નવાઇ નહીં ! પણ મને ‘કંગાલ’ કહેવા માટે આ એક —” એમ કહી તેણે તેના ગાલમાં એક લપડાક લગાવી દીધી. “અને ‘દુષ્ટ’ કહેવા માટે આ બીજી —” એમ કહી બીજી લપડાક લગાવી દીધી.

વીરમણિ તેને સામા લપડાક લગાવવા ગયા : પણ જયમહ્ને પાતાના હાથમાં તેનું પકડેલું કાંટું એવું તો જોશથી આમળ્યું કે, તે જયમહ્નની નજદીક આવવાને બદલે દૂર એક બાજુ અમળાટ ખાવા લાગ્યો !

“ પકડો, એને પકડો. ” ગભરાયલા તુટક સ્વરે વીરમણિએ પોતાના સાથીદારોને કહ્યું.

એનો હાથ છોડી દઇ, પોતાની તલવાર મ્યાનમાંથી કાઢી, જયમલ્લ તેને પકડવા આવનારાઓની સામે થવા તત્પર થઇ ઉભો.

“ રાજકુમારી ” રૂપાદિએ ખૂસ મારી: “ અહીં આવો. ઝટ આવો. ”

“ અહો ! શું સ્ત્રીઓનું લશ્કર અમને હરાવશે ? ” વીરમણિએ ટકોર કરી.

મોતીનાદ તરતજ ત્યાં આવી પહોંચી. તેણે નેત્રું કે-જયમલ્લ અને બે સૈનિકો વચ્ચે તલવારથી યુદ્ધ ચાલે છે. તે બોલી: “ સખર, મારા બાગમાં આ લડાઇ શા માટે ? ”

સૈનિકો થંભી ગયા. વીરમણિ આગળ આવી બોલ્યા: “ અમારાં કેદી અમને આપી દો. આ જયમલ્લ અને મોતીશાની સ્ત્રી. ”

“ તું કોના હુકમથી પકડવા આવ્યો છે ? ”

“ રાજરાજેશ્વર રા'ગજરાજના હુકમથી. ”

“ બા, કહેજે કે, મને એ માન્ય નથી. ”

“ એ નહીં ચાલે. બળાત્કારે પણ હું લઇ જઈશ. ”

“ બળાત્કાર કરવાવાળો ભોંય ભેગો થશે ” જયમલ્લે કહ્યું: “ લવારી બંધ કરી તારી તલવાર સંભાળ. ”

જયમલ્લે પોતાની તલવારની અણી વીરમણિના શરીરે ચર-કાઢી તેને યુદ્ધનું આહ્વાન કર્યું.

વીરમણિ અને તેના બે સાથીદારો તલવારો કાઢી જયમલ્લ ઉપર હુમલો કરવા ધસ્યા. તેઓ અને જયમલ્લની વચ્ચે ઉભા રહી રૂપાદિ બોલી: “ નહીં, એ નહીં બને. તમે ત્રણ એક બાબુ છો અને બીજી બાબુ એક છે. એવું અસમાન ઢંઢ યુદ્ધ અહીં થઇ શકશે નહીં. ”

“ આ ઢંઢ યુદ્ધ નથી. ” વીરમણિ બોલ્યા: “ રૂપાદિ, દૂર જા. આ તો કેદીની ધરપકડ છે. ”

જયમલ્લે રૂપાદિને કહ્યું: “ બેલાશક હતી જાઓ. મને તેઓ કેમ પકડી શકે છે તે હું જોઉં છું. ”

રૂપાદિ હાથ મસળતી દૂર હતી અને મોતીનાદને કહેવા લાગી: “ બહેન, આ અસમાન યુદ્ધ આપણે અટકાવવું જોઈએ. આપણા બાગના પહેરેગીરોને બોલાવું ? ”

“ હા. ઝટ જા. તેઓને બોલાવી લાવ. ”

રૂપાદે બગીચાના દરવાજા આગળ દોડી. તેણે જોયું કે, બે પહેરેગીરો બેશુદ્ધ અવસ્થામાં પડ્યા છે. વીરમણિ અને તેના સાથી-ઓએ તેઓની આ હાલત કરી દશે, એમ અનુમાન કરી નિરાશ થઈ તે પાછી ફરતી હતી; પણ તત્કાળ એક ઘોડેસ્વાર દરવાજા પાસે આવી લાગ્યો તેના તરફ તેની નજર ગઈ. તેનો પોષાક સેનાપતિના સૈનિકનો હતો, એટલે રૂપાદે ગભરાઈ કે, વીરમણિનો આ ત્રીજો સાથી દશે. પણ તે સૈનિકે તેને નમન કરી પ્રજ્ઞ્યું: “ રાજકુમારી ભોતીનાદનો આગ આ કે ? ”

રૂપાદેએ તેનો સ્વર ઓળખ્યો. તેના મુખ ઉપર દીવાનો પ્રકાશ પડતો હતો તેથી તે સ્વરને આધારે તેને પણ ઓળખ્યો; પરંતુ શંકાને લીધે તે કાંઈ ઉત્તર દધ શકી નહીં.

ઘોડેસ્વારની નજર દરવાજામાં બેશુદ્ધ પડેલા પહેરેગીરો તરફ ગઈ. આગમાંથી તલવારોના ખખડાટ સંભળાયા. એ ઉપરથી તે બોલ્યો: “ બાબા, અહીં બે પહેરેગીરો બેશુદ્ધ જણાય છે. તેમજ આ આગમાંથી તલવારોના ખખડાટ સંભળાય છે. શું કોઈ આક્રમક છે ? તમે કદાચ મારો પોષાક જોઈને ચૂંચવાતાં દશે; પરંતુ ખરી રીતે હું સેનાપતિનો સૈનિક નથી—”

રૂપાદેએ આ ઘોડેસ્વારના પ્રથમ પ્રશ્ન વખતેજ તેને ઓળખ્યો હતો. તેના ખુલાસાએ તેની શંકા ટાળી: તોપણ વધુ ખુલાસા ખાતર તેણે પ્રશ્ન કર્યો: “ આજ ભરખજરમાં ચાલાકી ખતાવનાર વીર તો તમે નહીં ? ! ”

તે ઘોડા ઉપરથી ઉતર્યો અને ફરીથી તેને નમન કરીને બોલ્યો: “ મને કાંઈ વિશેષણ ન લગાડશો. હું તેજ રખડતો મુસાફર છું, જેણે સેનાપતિની અનીતિ અટકાવવા યત્ન કર્યો હતો. મને પરવાનગી આપો તો આગમાં આવું અને કાઈ મદદની જરૂર હોય તો તે આપું. ”

“ ચાલો. ” એમ કહી રૂપાદે આગળ થઈ અને આ મુસાફર પોતાનો ઘોડો એક જાડના થડે બાંધી, મ્યાનમાંથી પોતાની તલવાર કાઢી, તેની પાછળ ચાલ્યો.

તેઓ આગના ધ્રુવારા નજદીક આવ્યાં ત્યારે આ યુવક ખરી વસ્તુસ્થિતિથી માહિત થયો. તેણે જોયું કે, પોતાના જેવાજ પોષાકમાં એક સૈનિક ધ્રુવારાની પાળ ઉપર ઉભો ઉભો તલવારના અટાપટા ખેલે છે અને તેના ઉપર ત્રણ સૈનિકો હુમલો કરે છે. તેનો ચહેરો જોતાં તેને લાગ્યું કે, એ તો ખજરમાંથી વત્સરાજને ઉઠાવી જનાર યુવરાજ છે ! તેણે લડનારાઓનું ધ્યાન પોતાની તરફ ખેંચ્યું:

“ ખબરદાર, ત્રણ જણ એક ઉપર શું હુમલો કરી રહ્યા છો ? મર્દ હો, તો આવી જાઓ મારી સામે ! ”

“ વીરમણિ, જો, હું ‘સ્ત્રીઓના લશ્કર’ની મદદ નથી લાવી પણ એક ખરા વીરની મદદ લઈ આવી છું. ” રૂપાંદેએ ટાંણો માર્યો.

મોતીનાદે આ યુવકને ઓળખ્યો. તે આવ્યો તેથી તેને છુપો આનંદ થયો.

વીરમણિનું અને તેના સાથીઓનું ધ્યાન તે યુવક તરફ ખેંચાયું. તેઓની નજર તેના તરફ જવાથી પળભર તેઓની તલવારો ચટકી; એટલે જયમલ્લે કુવારાની પાળ ઉપરથી કુદકો મારી નીચે આવી વીરમણિના હાથમાંની તલવારને એવો તો એક સખ્ત ઝાટકો માર્યો કે, તે દૂર ઉછળી પડી.

વીરમણિ પોતાની તલવાર લેવા કાફાં મારતો રહ્યો ત્યાં તો જયમલ્લ અપરિચિત યુવકની બાબુએ આવીને ઉભા રહ્યો. વીરમણિના સાથીઓ તેની અને યુવકની સાથે લડવા આવ્યા. અકેકે જણ વચ્ચેનું આ યુદ્ધ તો બન્નેને મન સહેલું હતું. તે બન્નેએ પોતાના પ્રતિસ્પર્ધીઓને મ્હાત કરવા તરફ ધ્યાન આપ્યું.

વીરમણિની તલવાર જ્યાં પડી ત્યાં તે લેવા દોડ્યો; એટલે મોતીનાદે તેની સામે આવીને ઉભા રહી અને બોલી: “ એ તલવાર નહીં લેવાય. ”

“ શા માટે ? ”

“ અસમાન યુદ્ધ નહીં થાય. ”

“ દૂર હટો મારા માર્ગમાંથી. ”

“ નહીં હટું. ”

“ તો બુઝો તેનું પરિણામ. ” એમ કહી વીરમણિએ મોતીનાદને ધક્કો માર્યો. મોતીનાદ જમીન પર પડી ગઈ અને બોલી: “ નામર્દ, આખરે મને જ ધક્કો મારવામાં તેં વીરતા બતાવી કે ? ”

પણ એ પ્રશ્ન તે કરી રહી ત્યાં તો વીરમણિની ગર્દન ઉપર એક લોખંડી પંજા પડ્યો હોય તેમ પાછળથી કોઈનો હાથ પડ્યો.

મોતીનાદે જોયું કે, વીરમણિની ગર્દન પકડનાર પેલા તરણુ હતો. પોતાના હરીફને ઘાયલ કરીને છુટો થવાથી તે ત્યાં આવી લાગ્યો હતો. તેણે ઉચ્ચસ્વરે વીરમણિને કહ્યું: “ બદમાશ, એક સ્ત્રીને ધક્કો મારતાં તને શરમ ન આવી ? ”

વીરમણિની ગર્દન સખ્ત દબાયલી હતી. તેનાથી તસુ માત્ર પણ હાલી શકાય તેમ નહતું; તેમ ગળામાંથી કાંઈ સ્વર પણ કાઢી

શકાય તેમ નહતું. પોતાના બન્ને હાથથી તે પોતાની ગર્દન વધુ ટાવવા કોશિષ કરવા લાગ્યો. યુવકે ફરીથી તેને કહ્યું: “ સ્ત્રીજનની દરકાર કેમ કરવી, એ મારે તને આજ શીખવવું પડશે. ”

તેણે પોતાની તલવાર જમીન પર નાંખી દીધી અને વીરમણિને કેડમાંથી ઉચકીને અદ્ધર ઉંચો કર્યો. હનુમાને ઉચકેલા એકાદ ઝાડના થડીઆની માફક તેના બન્ને હાથ થયેલા હાથમાં વીરમણિ તરફથી આં મારવા લાગ્યો. એક આંચકા સમેત યુવકે પોતાના હાથ નીચા કરી વીરમણિને જમીનપર પછાડ્યો !

મોતીનાદ, રૂપાદે અને આ આખાય બનાવ દૂર ઉભે ઉભે નિહાળી રહેલી કલાવતિ આશ્ચર્યથી આભાં બની ગયાં.

“ ઝો ! ઝો ! ” અવાજ કરતો વીરમણિ જમીનપર ઉઘો પડ્યો. અધરામાં પડે ત્યાં એક અણિયાળો પથ્થર પડ્યો હતો : તેની ધાર તેના લમણામાં ખેસી ગઈ અને દડ દડ લોહી નીકળવા માંડ્યું. યુવકે તેને ઉદ્દેશીને કહ્યું: “ ચાલ, ઉભો થા. તાકાદ હોય તો ઉઠીને સામે લડવા આવ. ”

વીરમણિ ઉઠ્યો અને: “ બાવી બે ” એમ બોલી તેની સામે થયો. બન્ને વચ્ચે અર્થબંધ્યા ચાલી; પણ વીરમણિને યુવકના બળની ખબર નહતી. બે ચાર મુક્કીઓ અહીં તહીં લગાવીને યુવકે તેને તફત શક્તિ વિનાનો બનાવી મૂક્યો. તેને હવે મારીજ નાંખવો એવો નિશ્ચય કરીને યુવકે તેને એકવાર ફરીથી કેડમાંથી ઉચક્યો અને તેના તરફ બેઠેલને તેણે કહ્યું: “ આ વખતે તને હું જમીનપર એવો પછાડું છું કે, જે તારા પ્રાણ રહે, તો તું ભાગ્યશાળી છું એમ સમજજે. ”

જયમલ્લ, એ વખતે, પોતાના હરીફને ઘાયલ કરી ત્યાં દોડી આવ્યો અને બોલ્યો: “ હં. કરી દા એને પૂરો ! ”

યુવક વીરમણિને જમીનપર નાંખવા તૈયાર થયો કે તરતજ રૂપાદે તેની સમક્ષ દોડી આવીને કરગરતે અવાજે બોલી: “ વીર પુરુષ, એનો પ્રાણ ન લેશો. એ મારો ભાઈ છે. ”

આ સાંભળી યુવકે તરતજ હટકેથી વીરમણિને જમીનપર મૂકી દીધો અને તેને એક લાત મારીને કહ્યું: “ તારી બહેનની વિનતિથી તારું આયુષ્ય આજથી લંબાય છે: પણ યાદ રાખજે. ફરી કોઈવાર મને મળ્યો તો ઇવતો નહી છોડું. ”

આસપાસ આમતેમ નજર કરતો, લોહીલુહાણ થયેલો, વીરમણિ પોતાની સ્થિતિ સમજીને આખરે ત્યાંથી પંચાયત કરી ગયો !

પરિચ્છેદ ૯.

યુવક પરિચય આપે છે !

એક ભયભીત થયેલું હરણુ સિંહના પંઝામાંથી છુટીને નાસી જાય, તેમ દડગડ દડગડ વીરમણિ નાસી ગયો તે જોઈને યુવકે હસીને જયમહને પૂછ્યું: “ યૂવરાજશ્રી, એ મહાશય કોણ હતા ? ”

જયમહને પણ હસીને જવાબ દીધો: “ એનું નામ વીરમણિ છે ! અહીંના મહાપરાક્રમી સેનાપતિ ચુડામણિના એ વીર પુત્રરત્ન છે ! ”

“ એમ ? તો પછી અહીં ઉભેલાં આ ત્રણ સન્નારીઓમાંથી કોઈકે તેને પોતાના ભાઈ તરીકે ઓળખાવીને જીવતો મૂકવા મને કેમ વિનંતિ કરી ? શું સેનાપતિનાં પુત્રી અહીં છે ? ”

તે આ પ્રશ્ન પૂછીને માતીનાદ, રૂપાંદે અને કલાવતિ તરફ જોઈ રહ્યો. તે ત્રણે જણનાં મોં તેનાથી જોઈ શકાય તેમ નહતાં; કેમકે તેમણે ધુંધટથી પોતાનાં મોં ઢાંકેલાં હતાં.

માતીનાદે એના પ્રશ્નનો ઉત્તર વાળીને ખુલાસો કર્યો: “ સેનાપતિની ભત્રીજી મારી સખી છે; એટલે અહીં મારા મહેલમાં આવી હતી. તે ઘણું ખર્ચે મારી સાથેજ અહીં રહે છે. તેનું હૃદય તેના કાકાના દીકરા માટે ખેંચાય એ સ્વાભાવિક છે. ”

“ હું ધાઈ છું કે, ” યુવકે કહ્યું: “ મને માનવંતાં રાજકુમારી સાથે વાત કરવાનું માન મળે છે. ”

“ અપરિચિત વીરજન, તમારું ધારવું ખર્ચે છે. ” માતીનાદે જવાબ દીધો.

“ મારું આપને વંદન છે. અહીં આવી હું કિંચિત્પણુ આપની સેવા બળતવી શક્યો છું એ મારું મહાભાગ્ય માનું છું. ”

“ માત્ર કિંચિત્ સેવા નહીં; પણ મને ધક્કો મારનારને મારું વધુ અપમાન કરતો અટકાવી, તેમજ તેને પલાયન કરાવી, તમે મને ઋણી બનાવી છે. ”

“ સ્ત્રીજનની રક્ષાની મારી ફરજ બળતવવા સિવાય એમાં મેં કોઈજ વિશેષ કર્યું નથી. આવાં કામ ક્ષત્રિયોએ ત્રણી ખુશીથી બળતવવાં જોઈએ. ”

કલાવતિએ આ યુવકની રીતભાતમાં ઘણોજ વિનય જોઈ અને પોતાના પતિ સાથે જનાર તરીકે તેને ગરામર ઓળખીને પૂછ્યું:

“ નગરશેઠ સાથે આજ બપોરે આ શહેરમાંથી જનાર વીરક્ષત્રિય તમેજ લાગે છે. ખરેખર ? એમનું શું થયું ? ”

“ એ પૂછવાનું શું પ્રયોજન ? ” યુવકે પૂછ્યું : “ કોઈની ગુમવાત મારાથી શી રીતે ગમે તેને કહી શકાય ? ”

જયમલ્લે કહ્યું : “ એ નગરશેઠનાં પત્ની છે. અમે તેમજ તેઓ નગરશેઠની ખજાને જાણવા ઇતેહાર હોઈએ, એ સ્વાભાવિક છે. ”

“ એમ ? નગરશેઠનાં પત્ની સુરક્ષિત છે ? અને તે પણ અહીંજ ? વાર. મારે તેમને એક સંદેશ કહેવાનો છે : પણ તે પહેલાં મને એ ખાત્રી મળવી જોઈએ કે, સેનાપતિનું કોઈ પક્ષકાર અહીં નથી. ”

“ એની ખાત્રી હું આપું છું. ” મોતીનાદે કહ્યું : “ અહીં ઉભેલાં બધાંયે સેનાપતિજનાં વિરોધી છે. ”

“ આપની જામિનગિરી પ્રતી છે. ” યુવકે કહ્યું : “ હું પાસેના અમરપુર ગામમાંથી આવું છું. મોતીનાદે ત્યાં તદ્દન સહીસલામત છે. ”

“ હાશ ” કલાવતિએ ઉદ્ગાર કાઢ્યો : “ મને ખાત્રી હતી કે, બજારમાં અગ્નિજ્વાલા પણ તેમનો પક્ષ કરનાર આ બહાર ક્ષત્રિય તેમને સહીસલામત જગ્યાએજ લઈ જશે. ”

“ એમના પોતાના સહભાગ્યથી એ સહીસલામત છે. એમાં મને કાંઈજ તકલીફ પડેલી નથી. એમનો એક સંદેશ મારે આપને કહેવાનો કે, આપનાં બાળબચ્ચાં સહિત આપ, અમરપુર જાઓ. ”

“ મારાં બાળકો મારા પિતાને ત્યાં રહેશે. માત્ર હુંજ અમરપુર જઈશ; પણ મને ત્યાં લઈ કોણ જશે ? ” “ કલાવતિએ પૂછ્યું :

“ મેં હમણાંજ અહીં આવતાં દેવેરો સાંભળ્યો, ” યુવકે કહ્યું : “ તેમાં યુવરાજશ્રીને દેશવટો દેવાની આજ્ઞા ફરમાવવામાં આવેલી છે. તેઓશ્રી અહીંથી જાય તે સાથે આપને પણ લઈ જાય અને અમરપુર મુકી દે, તો તે બની શકે તેમ છે. ”

“ બરાબર ” મોતીનાદે કહ્યું : “ આ બહુ સરસ યુક્તિ છે. બહેન કલાવતિ, તમે જવાની તૈયારી કરો અને વીરા જયમલ્લ, તું હવે અહીં ન થાઓ. આપણે ભૂલવું ન જોઈએ કે, હજી સેનાપતિ કદાચ અહીં આવી પહોંચશે. ”

યુવકે વધુ સૂચના કરી : “ શહેરમાં સૈનિકોનાં ટોળેટોળાં ફરે છે, અને મોતીનાદે શેઠનાં પત્ની તેમજ તેમને બચાવનાર સૈનિકની તપાસ કરે છે. વળી સેનાપતિજ મહારાજ પાસે ગયા છે. વીરમણિને તેમણેજ અહીં મોકલ્યો હતો. આ બધું મેં મારા આ પોષાકને

સોરઠના સિતારા.

લીધે બાણી લીધું છે. જે સહેજ આલાપી વપરાય તો તેઓને થાપ આપી શકાય તેમ છે. ”

“ હું જવા તૈયાર છું ” જયમલ્લે કહ્યું: “ પણ સેનાપતિની નાંદકની આ બધી દોડધામ ઉપરથી અને મને દેશવટો અપાવ્યા બાદ કેદ કરવા તેણે વીરમણિને મોકલ્યો તે ઉપરથી માફ થોડી ઉકળી આવે છે. મને ખેદ થાય છે કે, મને તક મળી ત્યારે મેં તેનો શિરચ્છેદ કેમ ન કર્યો? પણ હવે જે તે અહીં આવશે તો પહેલી તક હું તેમ કરીશ અને તે પછી જ જમશ. ”

“ વીર બંધુ ” કલાવતિએ કહ્યું: “ કૃપા કરી મને જવાબ દેશો કે, જગતનો તાત સાને સગ્ન દેવાવાળો ખેંડો છે તો એક માનવીએ બીજા માનવીને સગ્ન કરવાનું શું કરવા માથે લેવું વેત્તએ? ”

“ બરાબર છે. ” મોતીનાદે પુષ્ટિ આપતાં કહ્યું: “ ભાઈ, જે વખત તેં યુક્તિથી કામ કર્યું અને હવે પાછો અધીરો બની જાય છે? આપણે સમય વર્ત્તન કામ કરવું વેત્તએ. પિતાજી કેવળ ચુડામણિની આંખ અત્યારે બુઝે છે. તેમની આંખ ખુલે ત્યાં સુધી યુક્તિપૂર્વક ચૂપકાઈ પકડવી સારી છે. ”

“ નહી: હવે તો સેનાપતિનો શિરચ્છેદ પહેલાં. પછી બીજા વાત. ”

“ ભાઈ, તું તો બાહુબળથી લદીશ; પણ આ કલાવતિ બહેનને અહીંથી મુક્ત કરવાનું રહી જશે. આ અપરિચિત વીર યુવક કહે છે તેમ, અત્યારે તો કલાવતિ બહેન સાથે ચાંચ્યા બન. તારી જે ઇચ્છાઓ હોય તે અત્યારે અહીંથી શહેર બહાર ગયા પછી નિરાતે અમલમાં મૂકજે. ”

“ હવે હું ગમ ખાઉં? અપમાન સહન કરી એક બાયલાની માફક નાસી જઈ ? એ માર્ગ મારો ન હોય. યુક્તિઓના પાસા હવે ઘડીએ ને પલકે ફેંકવા મને પસંદ નથી. ” જયમલ્લે જવાબ દીધો.

અપરિચિત યુવકે ધીમા પણ મક્કમ અવાજે કહ્યું: “ દરેક રજપૂતે જુગારના દાવની માફક પાસા ફેંકતા પણ શીખવું વેત્તએ. કેટલીક વખતે યુક્તિપૂર્વક ફેંકાયલા પાસા જીત અપાવે છે. આપનો હેતુ સેનાપતિને કચડવાનો હોય તો આપ લાલ તુર્ત અહીંથી ફર થઈ, થોડો વખત રાહ વેશો તો સહેલાઈથી આપની ઇચ્છા પાર પડશે. ”

“ યોગ્ય સલાહ છે ” મોતીનાદે કહ્યું.

યુવકે આગળ ચલાવ્યું: “ અન્યાય થતા જોઈને હરકોઈ રજા-પૂતને કોઈનો નીશો ચઢે અને તે ગમે તેમ કરી એસે એ સ્વાભાવિક છે. હું પોતે ધણી વખત એવો નીશાખાજ બનું છું પણ તરતજ એ નીશો પાછો ઉતારી દઇ બાનમાં આવી પાસા ફેંકું છું. જુઓ, હું બનરમાંથી છટક્યો, તો, માતીશાને બચાવી શક્યો-અહીં આવી શક્યો-એમનાં પત્નીને સંદેશ આપી શક્યો અને—”

“ હું નથી સમજી શકતો કે, દરેક વખત યુક્તિઓથી આપણે શા માટે કામ લેવું ? શું મ્યુઝામણિ વાધ છે ? મને એની જરાકે ખીક નથી. કદાપિ વાધ હશે તોપણ મારા પોતાના સૈનિકોની મદદથી હું તેને દાર કરી શકીશ. ”

“ હજી મારું કહેવું પૂરું થયું નથી ” યુવકે કહ્યું: “ મેં આપને કહ્યું કે રાહ જુઓ. કારણ જાણો છો ? શહેરમાં ઢંઢેરા ફર્યો તે મુજબ, મ્યુઝામણિ દેશોદેશ છૂતવા જતાર છે. પણ હાલનો સમય કેવો છે તે એ જાણતો નથી માટેજ તેમ કરવા તત્પર થયો છે—”

“ અપરિચિત સજ્જન ” માતીનાદે કહ્યું: “ આપ કોઈ રાજ-વંશી અને વળી માલિતગાર મુસાફર લાગો છો. ”

“ મારી વાત ન કરશો. ” યુવકે તેને વંદન કરીને કહ્યું: “ યૂવરાજ-શ્રીને હું ટુંકમાં જે કહું છું તે સાંભળી લ્યો. હાલનો સમય કેવો છે ? શાહશુદ્દીન ધોરી દિંદુ રાજ્યોપર આક્રમણ કરે છે. ગુજરાતમાં ભીમ-દેવ અને દિલ્લીના પૃથુરાજ ચોલણ માંહોમાંહે કુસંપ કરી રહ્યા છે. જયચંદ્ર રાંડાડ પણ પૃથુરાજનો શત્રુ બન્યો છે. તેમ છતાં પૃથુરાજ અનેક ક્ષત્રિય રાજાઓની મદદથી શાહશુદ્દીન ધોરી સામે એક જગદં યુદ્ધ કરવા તૈયારી કરે છે. આવા વખતમાં તમારા નાનકડા જીનાગઢમાંથી મ્યુઝામણિ દેશોદેશ છૂતવાનો ફાંકો રાખીને નીકળવા માગે છે, એ ક્વળા સૂર્ખના નથી શું ? તે એક ચાંચડની માફક ચોળાઇ જશે. પહેલેજ ફટકે તે પાછો પડશે-કોઇક તેનો મદ ઉતારનાર રાજા જરૂર બહાર આવશે. માટે યૂવરાજશ્રી, આપ થોભી જાઓ. હાલ તુર્ત અહીંથી એક અબજાનું રક્ષણ કરી લ્યો અને સમય જોઈ કોઈ નવી પ્રેરણા વડે કામ લેજો. ”

માતીનાદ આ અપરિચિત યુવકની વાદ્ધારાથી અને તેણે હાલના રાજદ્રારી મામલાની સમજાવેલી પરિસ્થિતિથી ચક્તિ થઇ ગઇ. તેનું દિલ તેના વીરત્વ ઉપર એક વાર ચોંટયું હતું. અત્યારે તેની વાદ્ધારાએ પુનઃ તેના દિલની ઉર્મિઓને જગાડી. તે બોલી:

સોરઠના સિતારા.

“ માનો ન માનો, પણ તમે જરૂર કોઇક રાજવંશી છો. તમારા લલાટની તેજસ્વિતાએ તેની સાક્ષી આપી દીધી છે. ઉપરાંત હમણાંની તમારી વાણી પણ તેની સાક્ષી આપે છે. વીરજન, શું અમે તમારો પરિચય મેળવવા લાગ્યશાળી નહીં થઈ શકીએ ? ”

રૂપાંદેએ કહ્યું: “ સાચા વીરને કંઠી પોતાના પરિચયમાં વાંધો ન હોય. ”

કલાવતિ બોલી: “ મારા પતિને અગ્નિ વાર બચાવનાર કિન્ના મહા પુરુષનાં અમે ઋણી છીએ, એ જાણુવા શું અમે નાલાયક છીએ ? ”

“ મારો પરિચય ? ” યુવક બેદરકારીથી હસ્યો: “ હું એક રખડો માણસ છું ! ”

“ કલાવતિ બહેન ” જ્યમલ્લે હવે યુક્તિપૂર્વક કામ કરવાનો નિશ્ચય કરી લઈને કહ્યું: “ આ વીર કહે છે તેમ, હવે સમય ગુમાવવો જોઈતો નથી. મને લાગે છે કે, તમને સુરક્ષિત લઈ જવાં એજ અત્યારે ઠીક થઈ પડશે. ”

“ હવે આપ ખરા રાહ પર આવ્યા. ” અપરિચિત તરણે કહ્યું.

યૂવરાજે કહ્યું: “ પણ હું સ્વસ્થતાથી જઈ શકું તે માટે તમારો પરિચય આપો. મેં તમારું કહ્યું માની ગમ ખાવા વિચાર કર્યો છે. હવે તમે મારું કહ્યું માની તમારો પરિચય આપો. ”

“ ઓહો ! ” યુવકે છટાબંધ હાસ્ય કરતાં કહ્યું: “ ત્યારે તો મારે શરતી પરિચય આપવાનો ! શો પરિચય આપું ? હું કોણ છું, એમ આપને કહું ? મને સહેજ વિચાર કરવા દો. ” તે વિચારમાં હોય એવી રીતે ઉભો રહ્યો.

આ સમયે એ પુરુષો નજદીકના એક ઝાડ આગળ આવી પહોંચ્યા અને તેની ઓથે ઉભા રહ્યા. તે કોણ હતા ? તે ચુડામણિ અને રાંગજરાજ હતા. અહીં ક્યાંથી અને શા માટે તેઓ આવ્યા હતા ? વાત એમ હતી કે, ચુડામણિને જ્યારે જ્યમલ્લે બાંધીને તેના મહેલમાં એક ઓરડીમાં પૂર્યો હતો ત્યારે વીરમણિએ તેને એક સંદેશો કહેવા આવતાં તેની એ સ્થિતિ જોઈ તેના બંધ છોડી નાખ્યા હતા. વીરમણિને યૂવરાજની શોધનું કામ સોંપીને ચુડામણિ રાંગજરાજ પાસે ગયો હતો. તે રાજને ખબર આપતો હતો ત્યાં નરિલા અને ધવાયલા વીરમણિએ આવીને બાગમાંના બનાવની વાત કહેવાથી તેઓ બન્ને કુંવરીના બાગમાં દાખલ થયા હતા. તેમણે લશ્કરનાં તમામ માણસોને બાગને ઘેરો ઘાઘવાનું કામ સોંપ્યું હતું. ઘોડેસ્વારો,

યુવક પારચય કરાવે છે

અને પાયદળ લશ્કરીઓ ચૂપચાપ આગતી આસપાસ ફરી વળ્યા હતા. અપરિચિત યુવક તે વેળા પોતાના પરિચય સંબંધી ઉદ્દગારો કાઢતો હતો, તે સાંભળીને તેઓ થંભ્યા અને તે શું કહે છે, એ સાંભળવા લાગ્યા.

યુવકે હસીને કહ્યું: “તમારો આગ્રહ છે તો હું પરિચય આપું છું; પણ ખાત્રીથી કહું છું કે, એક રખડેલ રજપૂતનો પરિચય તમને કાંઈજ કામમાં નહીં આવે. હું એક ધુની માણસ છું. મને ધુન ચઢે છે ત્યારે તલવાર લઈને એક નીશાખાજની માફક હું ધુમું છું. મને તમે જુગારી પણ કહી શકો; કારણ હું એવા દાવ ખેલું છું કે ખીજાઓને તેની કલ્પના સુદ્ધાંત નહોય. સાચેજ હું એક રખડેલ, ધુની, નીશાખાજ અને પાસા ફેંકનાર રજપૂત છું.”

રૂપાંદે બોલી: “સજ્જન, આપ અમારી હાંસી કરી રહ્યા લાગો છો. એક રાજવંશી જેવા દેખાતા અને મારા ભાઈને એક મક્ષતી માફક હિંચકીને પછાડનાર વીર, નીશાખાજ કે પાસા ફેંકનાર હોઈ શકે કે ?”

“હં. ત્યારે હું તમને રાજવંશી લાગું છું. ખરું કે ? હું તલવાર ઝાલું છું તેથી તેવો લાગતો હોઈશ ! હું મક્ષ જેવો પણ લાગું છું કે ? હં. હં. નામદોને હિંચકી ફેંકી દઉં છું તેથી તેવો લાગતો હોઈશ !” તે હસવા લાગ્યો અને પછી બોલ્યો: “ત્યારે મારા પરિચયમાં એ વધુ આવતો હોય છે છું:—રખડેલ, ધુની, નીશાખાજ, પાસા ફેંકનારો રાજવંશી મક્ષ !”

“હં શું નામ દીધું ?” ભાતીનાદે પૂછ્યું.

ફરીથી યુવકે એજ શબ્દો બોલી બતાવ્યા. ભાતીનાદે રૂપાંદેને ધીમે સ્વરે પૂછ્યું: “બહેની, આ નામ અર્થસૂચક નથી લાગતું ? મારી વૃદ્ધ દાસીએ જે આવનાર હોવાની ખબર આપી હતી તેજ આ હોય એમ નથી લાગતું ?”

“ખરાબર, એ તો એ જ !” રૂપાંદેએ ભાતીનાદને જવાબ વાળ્યો અને યુવકને કહ્યું: “નક્કી, તમે રાજમક્ષજી લાગો છો ! આજ તમે અહીં આવનાર હતા; એની ખબર અમને મળી હતી.”

“કોણ રાજમક્ષજી ?” જયમક્ષ હર્ષાવેશમાં કુદકારો મારીને બોલ્યો: “હસતાં હસતાં કેવો ખૂબીબંધ એમણે પોતાનો પરિચય આપી દીધો ? બસ. બહેન ભાતીનાદ, તારા ભાવી પતિના રક્ષણ તીચે તું મૂકાઈ એટલે હવે મને અહીંથી જવામાં જરાકે વાંધો નથી.”

સોરઠના સિતારા.

“ “ પણુ માફ કહેવું હજી પૂરું થયું નથી—” તરૂં પોતાના મોં ઉપર આશ્ચર્યના ભાવ લાવીને કહ્યું.

“ હું તમારું કહેવું હવે સાંભળવાનો નથી. ” જયમદલે જવાબ દીધો. તેઓ બન્ને આ રકઝક કરતા હતા તે દરમ્યાન મોતીનાદ રૂપાદેને લઇને જરા દૂર ગઇ અને પૂછવા લાગી: “ બહેન, આ તો એક પંચાત ઉભી થઇ ! ”

રૂપાદેએ તેનું કારણ પૂછ્યું. મોતીનાદે જવાબ દીધો: “ આપણે એમને જેવા ધાર્યા હતા તેવા નથી: પણ તે તો એક શૂરા અને સર્વ-ગુણસંપન્ન ક્ષત્રિય છે ! હવે જે પિતાજીએ ઢંદરામાં મૂકેલી શરત પ્રમાણે ચુડામણિને હરાવનારને મારે વરવાનું હોય તો આ તીર પુરૂષ સાથે મારો લગ્નસંબંધ ન થાય ને ? ”

“ હા. તમારો પ્રશ્ન ખરાબ છે. આ તો એક મોટી પંચાત ઉભી થઇ—”

તે પોતાનું વાક્ય પૂરું કરી શકી નહીં. તેના વિચારે તેના મનમાં જ રહ્યા: કારણ કે, તેણે આગ બહાર ઘોડાઓના ખુંખારા સાંભળ્યા. એ તરફ નજર કરતાં ઘોડેસ્વારો અને લશ્કરીઓ તેના જોવામાં આવ્યા. તેણે મોતીનાદને તે બતાવ્યા. તેઓ બન્ને એ જોઇને જયમદલ પાસે દોડી આવ્યાં. મોતીનાદે કહ્યું: “ ભાઇ, તું મોડો પડ્યો ! આગની આસપાસ લશ્કરીઓએ ઘેરો ઘાલ્યો છે ! ”

“ શું ? ” એમ પ્રશ્ન કરી આગ બહાર નજર કરવામાં સૌ રોકાયાં. તે દરમ્યાન રા'ગજરાજ અને ચુડામણિ ઝાડને ઓથેથી બહાર નીકળી આવી તેમની પાછળ ચૂપચાપ ઉભા રહ્યા.

પરિચ્છેદ ૧૦.

માનભેર છૂટકારો.

“ રકઝક કરવામાં વખત ઓછા આપણે મોટું કર્યું ! ” જયમદલે સંનિકે જોઇને કહ્યું.

કલાવતિએ ગભરાટથી પૂછ્યું: “ હવે શું થશે ? ”

“ શું થાય ? થવાનું તો થઇ ચૂક્યું છે. ” પાછળથી અવાજ આવ્યો.

સૌએ સ્તબ્ધ થઈ પાશ્વું જોયું તો રા' ગજરાજ અને ચુડામણિને ઉભેલા જોયા.

માનભેર છટકારો.

રા' ગજરાજે ક્રોધભર્યા સ્વરે મોતીનાદને કહ્યું: “ છોકરી, તારા અંતઃપુરના બાગમાં લાજમર્યાદાને લોપ ! જેમ જેમ મેં તને લાડકોડમાં ઉછેરવા માંડી તેમ તેમ તું ઉચ્છ્રાંખણ થતી જાય છે, એમાં તો હવે શક નથી. ”

“ પિતાશ, ” મોતીનાદે ઓસંગાતા સ્વરે શરૂઆત કરી: “ આપનું ધારલું ભૂલ ભરેલું છે. અહીં કોઈ જાતની લાજમર્યાદાનો લોપ થયો નથી. ”

“ મને મૂરખ બનાવવા માગે છે ? ” રા' ગજરાજે પ્રશ્ન કર્યો: “ મારી બહેર મનાઇ છતાં આ દેશવટો પામેલાને તેં અહીં બોલાવ્યો છે અને પોતાનેજ મોટે પોતાને જુગારી અને વ્યસની કહેનાર આ રખડેલને તેં અહીં દાખલ કર્યો છે. શું આ આપણા કુળધર્મને અનુસરતું આચરણ છે ? ”

“ પૂજ્ય પિતાશ, ” મોતીનાદે સહેજ ઉત્તેજિત સ્વરે કહેવા માંડ્યું: “ કુળધર્મને અનુસરતાં આચરણ આપ પોતે અમલમાં મૂકો અને તે પછી મને કહેો તો તે હીક દેખાય ! આપના રાજ્યમાં આજ શું કુળધર્મને યોગ્ય આચરણ જણાય છે ? ”

“ જોશક. એવાં આચરણ અમલમાં મૂકીને જ હું તને તેમ વર્તવા કહું છું. ” રા' ગજરાજે ઉત્તર દીધો.

“ ના. મને ગમણામાં ન નાંખો. પિતાશ. પૂર્વ કાળમાં દ્વત્રિંશો રણક્ષેત્રમાં જતા ત્યારે કુળદેવીના પૂજન કરીને જતા; રાજ્યની વસ્તીની સ્ત્રીઓ, પુત્રવધૂઓ વગેરેને પોતાની જ બહેન દીકરી ગણીને તેમનાં મંગલ વધામણાં અને આશીર્વાદ લઈને જતા; પણ તમારા સેનાપતિ તો પ્રતિષ્ઠિત નાગરિકોની સ્ત્રીઓની લાજ હુંડવાના યતન કરીને જાય છે ! જેમના તરફના રક્ષણની આશા રાખીએ તેજ ભક્ષણ કરવા તત્પર થાય છે. ” શું એ કુળધર્મને યોગ્ય આચરણ છે ? શું એમાં લાજમર્યાદાનો લોપ નથી ? ”

રા' ગજરાજે આ સાંભળી સેનાપતિ સામે જોયું અને પૂછ્યું: “ મારા વીર સેનાપતિ, સ્ત્રીઓની લાજ હુંડવા સંબંધી આ છોકરી શા લવારા કરે છે ? ”

સેનાપતિએ જવાબ દીધો: “ મહારાજ, શ્રીમતી રાજકુમારીને કાઠકે જુદું ભવિર્ચુ લાગે છે. પ્રજાના પુરુષવર્ગને કદાચ માફ ન્યાયી વર્તન કડક લાગતું હશે; પણ સ્ત્રીજન તરફ તો હું કદી જ કડક થતો નથી. ”

સોરઠના સિતારા.

રા' ગજરાજે કહ્યું: “ હા. હું પણ તમારા વિષે એમજ બાણું છું. ખપોરે જ આવું કાંઈક તમે કહ્યું હતું. ખરૂં ને ? ”

“ હા, મહારાજ. ઢંઢેરાની બાબતમાં મેં એજ શબ્દ કહ્યા હતા કે, સ્ત્રીઓ તરફ આપણે કડક થવું ન જોઈએ. ”

“ છોકરી ” રા'એ માતીનાદને કહ્યું: “ સાંભળ, આ બુલાસો. તું શા ઉપરથી મારા સેનાપતિને વગોવે છે ? ”

“ પિતાજી ” માતીનાદે કલાવતિ તરફ આંગળી ચીંધીને કહ્યું: “ સેનાપતિ તરફથી મેં કહ્યો તેવો અન્યાય આ સત્તારી પ્રત્યે થયો છે. એ આપણા નગરશેઠ માતીશાનાં ધર્મિષ્ઠ અને પવિત્ર પત્ની છે—”

“ એની વાત તો મને સેનાપતિએ કહી છે. ” રા'ગજરાજે કહ્યું: “ તેને તેના બાપ સાથે સેનાપતિએ માનભેર પોતાના મહેલમાં બોલાવીને વિનયપૂર્વક પ્રશ્નો કર્યા હતા કે, માતીશા ક્યાં છુપાયો છે, તેની ખબર આપો. તેઓએ તે નહીં બાણતાં હોવાનું કહેતાં સેનાપતિ તેમને છોડી દેવાના વિચારમાં હતા. તે વખતે આ જયમદલે તેના મહેલમાં સિપાઈ વેશે ધસી જઈ તે સ્ત્રી ઉપર અત્યાચાર ગુજારવા ઇચ્છા દર્શાવી તેને ઉઠાવી હતી—”

“ શું મેં મારી ધર્મની બહેન માટે એવી ઇચ્છા દર્શાવી હતી ? કેવું હડહડતું બુઠું ! ” જયમદલે આશ્ચર્ય બતાવતાં કહ્યું.

“ તારૂં તો એક વેણુ પણ હું માનીશ નહીં. ” રા'ગજરાજે કહ્યું: “ તું મારી નજરમાં હજારો અપરાધોની બનેલી એક પ્રતિમા જેવો જ છે. ”

“ મારા ઉપર આવા ખોટા આક્ષેપો હું હવે એક પણ સહી શકીશ નહીં. આ બધી ભંભેરણી ચુડામણિની જ છે; માટે હવે તો હું એને જ પૂરો કરી દઉં છું ” એમ કહી યૂવરાજ પોતાની તલવાર કાઢી ચુડામણિ તરફ ધસ્યો. પણ તેની સાથે ઉભેલા યુવકે તેને અટકાવીને કહ્યું: “ શાન્ત, વીર યૂવરાજ, શાન્ત. સ્ત્રીજનના દેખતાં અને વળી તમારા ન્યાયી પિતા ન્યાય આપવા આવુર છે. તે વખતે તમારો આ આવેશ નિરર્થક છે. કૃપા કરી તલવાર મ્યાન કરો; અથવા જો કોઈને તે મારવી હોય તો પ્રથમ મને મારો—”

“ તમને હું શું કરવા માફ ? ”

માનભેર છૂટકારો.

“ જો મને ન મારો તો એકવાર વિનમ્ર બની તલવાર મ્યાન કરો અને તમારા પિતાશ્રીના ન્યાયમાં વિશ્વાસ રાખો. મને ખાત્રા છે કે, ગેરસમજુતિ હમણાં જ દૂર થશે. ”

“ લાઈ, ” મોતીનાદે કહ્યું: “ ધીરો પડ. વહેવાર બન. આવેશની અત્યારે જરૂર નથી. ”

યૂવરાજે તલવાર મ્યાન કરી એટલે યુવકે રા'ગજરાજને કહ્યું: “ મહારાજ, આપની આજ્ઞા હોય તો થોડીક વિનતિ કરું. ”

“ હું તમને ઓળખતો નથી; પણ તમે વિનતિ કરવા કહો છો, તો કહો, શી વિનતિ છે ? ” રા' ગજરાજે પૂછ્યું. યુવકે યૂવરાજને શાન્ત બતાવ્યો, એ રા'ને અંદરખાનેથી ગમ્યું અને તેથી તેણે તેની વિનતિ સાંભળવા ઇચ્છા બતાવી.

“ આપે હમણાંજ કહ્યું કે, મોતીશાનાં ધર્મિષ્ઠ પત્નીને સેનાપતિજ છોડી દેવાના વિચારમાં હતા. બીજાઓની વાત કોરણે રહી; બીજી ત્રીજી બાબતો પણ દૂર રહી; પરંતુ એ સત્તારી અહીં હાજર છે; અને પોતાનો છૂટકારો ઇચ્છે છે: તેથી હવે સેનાપતિજની ઇચ્છા અમલમાં મૂકાય તો ઘણું સાફ. ”

સેનાપતિ આ યુવકની વાતથી ચોંક્યો. રાજનો જ શબ્દ પકડી લઇને યુક્તિપૂર્વક કલાવતિનો છૂટકારો માગવામાં યુવકે જખરી દીર્ઘદષ્ટિ વાપરી, એ તેના ખ્યાલમાં આવી ગયું. તેણે સાધુતાને પૂરેપૂરો સ્વાંગ લગવવા કહ્યું: “ એ બાબતો છૂટકારો ? એને કાણે કેદ કરી છે કે, તમારે છૂટકારો માગવો પડે છે ? એને અહીં ઉપાડી લવાઇ છે, એવી મને ખબર પડી, તેથી તો, રખેને તેના પર કાંઇ જુલમ ન ગુજરે તે માટે કૃપાળુ મહારાજને હું અહીં લાવ્યો. ”

“ આપ જુઓ છો કે, તે કેવળ સુરક્ષિત છે. હવે કૃપાવંત રા'નો હુકમ થાય અને એ સત્તારીને હેમખેમ તેને પિયેર પહોંચાડવામાં આવે, એટલીજ મારી ટૂંકી વિનતિ છે. ”

“ એમાં શો વાંધો હોઈ શકે ? ” રા' ગજરાજે કહ્યું: “ સેનાપતિજ, જાઓ, તમારા પાંચ છ સૈનિકોને બોલાવી આ સત્તારીને માનભેર તેને પિયેર પહોંચાડવાની આજ્ઞા આપી દો. બેશક, સ્ત્રીઓ તરફ હું કે સેનાપતિ કદી જ કડક થતા નથી. ”

સેનાપતિ રા' ગજરાજની આજ્ઞા પાળવા સિપાઇઓ પાસે ગયો; એટલે યુવકે જયમક્ષને કહ્યું: “ વીર યૂવરાજશ્રી, આપને હું આ તકે એક નજીવી તકલીફ આપવા ઇચ્છું છું. જે સૈનિકો કલાવતિ

સોરઠના સિતારા.

ખડનને મૂકવા જશે. તેઓને આપ તેમના પિયરનું મકાન ખતાવશે તો તેઓ સહેલાઈથી અને ઝટ પહોંચી જશે. ”

“ એ શું કરવા જાય ? ” રા’ ગજરાજે પૂછ્યું.

“ મહારાજ ” યુવકે કહ્યું: “ આપે તો એમને દેશવટો દીવેલા છે ને ? મોતીશાની સ્ત્રીનું ઘર આપના સૈનિકોને ખતાવીને યુવરાજશ્રી આ શહેરમાંથી તરતજ ચાલ્યા જાય, એ તેઓશ્રીના તેમજ આ રાજ્યના સ્થિતિનું પગલું ગણાશે, એવી મારી નમ્ર માન્યતા છે. વળી, જેવો દેખાવ હમણાં થયો તેવો થવાનો પ્રસંગ ફરીથી ઉભો થશે નહીં, એ પણ તાત્કાલિક લાભ છે. ”

યુવકે આ વખતે ખરાબર લાગ જોઈને યુવરાજને આંખની ધસારત કરી ચૂપ રહેવા વિનંતિ કરી.

યુવકે આગળ ચલાવ્યું: “ અગ્નિવ્યા સૈનિકો સાથે રાતને વખતે એકલાં જતાં મોતીશાની સ્ત્રીને કદાચ ખીક લાગે. યુવરાજશ્રી સાથે હોય તો તેમને ખીવાનું કારણ રહે નહીં. ”

સેનાપતિના સૈનિકો કલાવતિને પિયર લઈ જવાને બદલે ક્યાંક ખીજે ન લઈ જાય, એ આ યુવકની સૂચનાનો અંતર હેતુ હતો અને યુવરાજને હવે તે ખરાબર સમજાઈ ગયો.

“ યુવક, ” રા’ ગજરાજે કહ્યું: “ તારી વાણીમાં રહેલી નમ્રતા અને તારી મુખમુદ્રા ઉપર રહેલા નિર્દોષ શાન્ત ભાવ જોઈનેજ મને તારું કહેવું માન્ય રાખવા મન થાય છે-જેને કે તારી વિરક્ત મેં વાણું સાંભળ્યું છે અને તને શિક્ષા કરવી હજી બાકી છે. ”

“ હું ગુન્હેગાર હું તો આપ મને જરૂર શિક્ષા કરશો. હું અહીં આપનાં ચરણ સમીપ જ હાજર છું. ”

“ જયમલ્લને જવા દેવામાં મને કોઈ વાંધો નથી. એ છાકરા ભલે સૈનિકોની સાથે જાય; પણ તે પછી તેણે એકદમ શહેર છોડી જવું એ ખાસ શરત. ”

“ યુવરાજશ્રી ” યુવકે જયમલ્લને સંબોધીને કહ્યું: “ આપના પિતાજીની શરત ખ્યાલમાં રાખી આપ જાઓ, એવી મારી વિનંતિ છે. આપનાં કુળદેવીને વંદન કરતા જાઓ. આસપાસનાં ગામોમાં પણ જે જુનાં પૂજવા લાયક મંદિરો હોય તેમની મુલાકાત લેજો; અને પછી ભાવી જ્યાં દોરે ત્યાં જાઓ. પૃથ્વી વિશાળ છે. સરવીરોને તેઓ જ્યાં જાય ત્યાં તક મળે છે. ”

આસપાસનાં ગામોની મુલાકાત લેવાની સૂચનામાં યુવકે ગર્ભિત રીતે અમરપુરમાં ભોતીશાને મળવાનો ઇશારો યુવરાજને કર્યો હતો. પૃથ્વી વિશાળ છે, એમ કહેવામાં પૃથુરાજ ચોલાણ સંબંધ ઉલ્લેખ કરે “તો. આ એ મુદ્દા યુવરાજના ખ્યાલમાં તરતજ આવી ગયા અ”

અ દીધો: “ તમારી સૂચનાઓ મારા લક્ષમાં રહેશે.”

સૈનિકોને ખબર આપીને આવી પહોંચ્યો. કડાવતિ રા ૧, અને ભોતીનાદ તથા રૂપાદિને ભેટી, જતી હતી તે વમલને જતો નોંધ સેનાપતિએ પ્રશ્નસૂચક નજર રા’ ત રા’એ કહ્યું: “ જવા દો. એને સખ્ત તાકીદ કરી છે કે, ૬ જાની સ્ત્રીને પિયર મૂકીને તેણે તરતજ આ શહેર છોડી જવું.”

તેઓના જવા બાદ સેનાપતિએ સૂચના કરી કે, “ આ યુવકનો ત્ય એકાન્તમાં કરવો, એવી મારી વિનતિ છે.”

“ તો આ એ છોકરીઓને વધાય કરો.” રા’એ કહ્યું: “ પુત્રી ભોતીનાદ, હવે તું તારા મહેલમાં જ. પણ એક વાત સાંભળતી જ. ફરીથી કાઢવાર અજાણ્યાઓને તારી પાસે આવવા ન દેતી.”

“ અને રૂપાદે ” સેનાપતિએ કહ્યું: “ તું પણ હવે ઘેર જ. રાત પડી જવા પછી હવેથી તારે બહાર બીજે ક્યાંયે ન રોકાયું, સમજ કે ? ”

રૂપાદે અને ભોતીનાદ આ બંનેનો મૂગો તિરસ્કાર કરી ત્યાંથી વધાય થયાં.

“ સેનાપતિ ” રા’એ કહ્યું: “ આ યુવક કોઈ બેડો ચાલાક અને હાપણુવાળો જણાય છે.”

“ મહારાજ, એના હાપણુજ અજાણી મારી તમામ દરજ્જાઓ ઉંધી વાળી છે ! રાજ્યનો ખરો યુન્હેગાર તેજ છે.”

“ એ ખરું ” રા’એ વિચારશીલ હોયે કહ્યું: “ પણ એનો પરિચય જાણ્યા પછી એના મરતબા પ્રમાણે આપણે એને માન આપવું નોંધએ. કહે યુવક, તેં મારાં બાળકો આગળ કહ્યું હતું તે મુજબ, તુંજ ખરેખર રાજમલ્લ છે, તો પછી અમારા બોલાવ્યા પ્રમાણે, પહેલો અમને નહીં મળતાં તું આડાં અવળાં કામ કરવા કેમ પ્રેરાયો ? ”

“ મહારાજ, મને શી ખાત્રી કે, આપ માંડે સન્માન કરશો ? ” યુવકે સામો પ્રશ્ન કર્યો.

“ શું તું અમારો દુરમન છે કે, અમે તારું સન્માન ન કરીએ ? મારી પુત્રીના ભાવી પતિ તરીકે કાંઈ તારો તિરસ્કાર કરવામાં આવ્યો નથી—”

“ મહારાજ ” સેનાપતિએ અધવચ્ચ કહ્યું : “ આપ કંઈરો વિસરી જાયો છો. મારા વિજય-પ્રમાણમાં જે રાજ્ય મેળવશે તેને રાજકુમારી પરણશે, એમ આપશ્રીએ જાહેર કરેલું છે. ”

“ પણ તમે ઉતાવળા થઈ વચ્ચે શા માટે રા’એ કહ્યું : “ આ એક અંચળ જુવાનના જેવી ધીર કેમ રાખી શકતા નથી ? હું તો ક્યારનો એની શાન્તથી ઠીકી વાણીથી અને એની દબાવણથી ચકિત થઈ રહ્યો છું. જયમલ્લ છે કે, એની તલવાર મ્યાનમાંથી કાઢે તો કાઢને માર્યા વિના મ્માં પાછી ન નાંખે. એને આ તરૂણ પોતાની વાણીથી શાન્ત પી. ઉપરાંત, અહીં આપણે કાંઈ જુદોજ મામલો ધારીને આવેલા તેને બદલે તેણે માતીશાની સ્ત્રીને છોડાવી અને યુવરાજને નરમ ઘેટા જેવો બનાવી મને જંગલમાંથી મુક્ત કર્યો. વળી તમે કહો છો તેમ, જંગલમાં ધાંધલ કરનાર જે તે હોય તોયે કાંઈ જળરી છાતીવાળો ગણાય ને ? તમારા હથિયારબંધ સૈનિકોની વચ્ચે આવવું-ધુમવું અને પાછા છટકી જવું-વળી વણિકને નસાડવો-વળી અહીં આવવું-તમારા છોકરાને ઉચકીને પછાડવો-આ બધું કામ એણે એકલાએજ કર્યું હોય, તો, એની બહાદુરીને શું આપણે માન ન આપવું ? ”

“ મહારાજ ” સેનાપતિએ કહ્યું : “ મને સમજ પડતી નથી કે, આપનો એના વિષે શા ઇરાદો છે ? ”

“ ધીરજ ધરો ” રા’એ કહ્યું : “ તમને બધું સમજનું. કહે યુવક, મળ વાત ઉપર આપણે આવીએ. તું જાણે છે કે, આજ સુધીમાં અમે તને કદી એમ નથી કહેવરાવેલું કે, મારી માતીનાદનો ભાવી પતિ તું નથી. તો પછી મારા બોલાવ્યાથી તું સાથી પહેલો મનેજ આવીને કેમ ન મળ્યો ? ”

યુવકના મનમાં કાંઈક જળરી ગડબાંગ ચાલી રહી હતી. “ રાજમલ્લ ” એ નામ પોતાને મેંચથી તેણે ઠાંતું નાંખ્યું. જ્યારે રૂપાંદેએ તેને રાજવંશી અને મલ્લ જેવો કહ્યો ત્યારે તેણે ‘ રાજવંશી મલ્લ ’ તરીકે પોતાને હસતાં હસતાં ઓળખાવ્યો હતો. તે પછી તો, રૂપાંદેએ, જયમલ્લે અને હમણાં રા’એ તેને ‘ રાજમલ્લ ’

તરીકે સંબોધવા માંડ્યો છે અને વળી ‘મોતીનાદના ભાવી પતિ’ તરીકે પણ પોતાને ગણાવ્યો છે ! થોડીકવાર પહેલાં તે સમજી શક્યો નહતો કે, જાહેર દંદેરામાં એક બાજુ વિજેતાને મોતીનાદ પરણાવવાનું વચન આપ્યું છે અને બીજી બાજુ ‘રાજમદ્દ-મોતીનાદના ભાવી પતિ’ કેમ કહેવાય છે ? પણ રા’ને સેનાપતિએ દંદેરાની યાદ આપી, તે ઉપરથી યુવકના મનમાં એક ખ્યાલ સ્પર્ધો કે, માનો ન માનો પણ કોઈક ‘રાજમદ્દ’ સાથે રાજકુમારીનો વિવાહ થઈ ગયો હશે અને તે પછી આ જાહેર દંદેરા કાઢવામાં આવ્યો હશે. જો એમ હોય તો, ‘રાજમદ્દ’ નું શું થાય ? એ ‘રાજમદ્દ’ ને બોલાવવામાં આવ્યો હતો એમ રા’ કહે છે. અર્થાત રાજકુમારીનો એક વારનો વિવાહિત પતિ પણ પાછળથી તિરસ્કારાયલો ‘રાજમદ્દ’ શું અહીં આવનાર હતો ? કોઈક સંયોગવશાત્ ખરો રાજમદ્દ નથી આવી શક્યો તો શું હવે યનાવડી રાજમદ્દ તરીકે પોતે હસી બેસે ? આ ગડબાગમાં તે ક્યારનો શું ચાલે હતો. હરમ્યાન રા’ ગજરાજે તેને પહેલો જ પ્રશ્ન ફરીથી ઉઠાવીને પૂછ્યો. હવે એને શો જવાબ દેવો ?

તેણે ફરીથી સામો પ્રશ્ન કર્યો : “ હું પહેલો આપને મળ્યો હોત તો આપ શું કરત ? ”

“ અંચળ જીવાન, તારા સન્માનમાં હું જરાકે ખામી આવવ દેત નહીં. વાર, પહેલાં તો હું તને સખ્ત કેદખાનાની શિક્ષા કરવાના મતનો હતો; પણ મેં તારા યુજોનો પરિચય મેળવ્યો અને તારી ધાંધળની વાતો જાણી તે ઉપરથી મારો વિચાર પડ્યોઈ ગયો છે. દંદેરાને લીધે તારી થયેલી પરિસ્થિતિનું વળતર હું વાળી આપવા માગું છું. કહે, મારા અંગરક્ષક સરદાર તરીકે તું અહીં રહીશ ? ”

“ મહારાજ, હું કોઈ અહીં નોકરી કરવાના ધરાદાથી આવ્યો નથી. ” યુવકે જવાબ દીધો.

“ તુંયે એક રાજવી છે, એ હું ક્યાં નથી જાણતો ? તારા પિતાની મરજી પણ તેમાં તારે જોવાની હશે; પણ કોંઈ વળતરના ખ્યાલથી હું તને આ સુચવું છું. એ વળતર માત્ર આ નોકરી નથી પણ મોતીનાદને બદલે કોઈક એવીજ પ્રતિષ્ઠિત કુળની કુમારિકા હું તને પરણાવું—દાખલા તરીકે મારા સેનાપતિની ભત્રીજી રૂપાંદે—અગર તો બીજી કોઈક—”

“ મહારાજ, મહારાજ, ” સેનાપતિએ કહ્યું: “ આપ આ યુવકનો આ કેવો વિચિત્ર ન્યાય કરો છો ? ”

“ તમને જે અત્યારે એનો ન્યાય ગમતો ન હોય તો તે આવતી કાલ ઉપર મુલતવી રાખું છું. દરમ્યાન, આજની રાત મારા મહેલમાં તે ઘટતા માનપાન સાથે રહેશે. ”

“ તેમાં મને કાંઈ વાંધો નથી. ” સેનાપતિએ કહ્યું: “ બાકી, આપની સાથે મારે આજ અપોરે થયેલી વાતચીત મુજબ, જે એના સન્માનનું કામ મને સોંપેલો તો, આપને મેં કહ્યું છે તેમ, વાંધો નહીં આવવા દઉં. ”

“ ધીરજ રાખો, સેનાપતિ, ” રા'એ કહ્યું: “ આજની રાત તો બલે મારા મહેલનો તે મહેમાન રહે. ”

“ જેવી આપની આજ્ઞા. ”

કાંઈક ઊંડી રમત રા' બલે છે, એમ યુવક સમજી ગયો. તે રા'ની સાથે તેને મહેલે ગયો અને સેનાપતિ લશ્કરને વિખેરી પોતાને મકાને ગયો.

પરિચ્છેદ ૧૧.

દિલની વાતો કે બાજના દાવ ?

રા'ગજરાજે યુવકને પોતાના મહેલમાં લઈ જઈ, એક વિરામાસન ઉપર બેસી, પોતાની સામે તેને બેસાડી, પૂછ્યું:

“ રાજમલ્લ, બાગમાં મેં તને કહ્યું એ યાદ છે કે, હું તને પહેલાં કેદ કરવાનો હતો ? ”

“ હા. ”

“ હું તને શા માટે કેદ કરવાનો હતો, તે તું જાણે છે ? ”

“ હંદેરે કાઢ્યા પછી આપ મારા સંબંધમાં વિચિત્ર સ્થિતિમાં મૂકાયા છો, એમ આપ માનો છો; એટલે મને કેદ કરો, એમાં નવાઈ નથી. એક નાનું બચ્ચું પણ કલ્પી શકે કે, એક મ્યાનમાં બે તલવાર નહોત. ”

“ રાજમલ્લ, ખરું પૂછાવે તો તારી વર્તણૂકની ખ્યાતિજ મારા હંદેરાની શરતનું કારણ છે ”

“ એ શી રીતે ? ”

“ મેં તને ૧૫ વર્ષ ઉપર જોયો હતો. તે વખતે તું તદ્દન નાનો એક હસતો રમતો અને ડાહ્યો છોકરો હતો. તારા પિતાએ મારી અમુક સેવાઓ બજાવી હતી તે બદલ મોતીનાદ સાથે મેં તારૂં સગપણ કર્યું હતું. ”

“ તો હવે આપ તે વિચાર ફેરવી નાંખીને શા માટે જૂદોજ માર્ગ લેવા ધારો છો ? ”

“ તારા અંતઃકરણને તે પૂછ; અને કહે જોઈએ ? તું દારૂડીઓ નથી ? જુગારી નથી ? અપ્રીણી નથી ? પાંચ વર્ષથી મારી સમક્ષ તારી ચાલચલગતની ફરિયાદો આવતી રહી છે. જે ને તે મને કહ્યા કરે છે કે, તું ખરાબ ચાલનો યુવક છે—”

“ આપે મને કેવો જોયો ? મારી ચાલચલગતની ખ્યાતિ જોવાજ કે બીજા કોઈ સ્વરૂપમાં ? ”

“ મેં તો તને બાગમાં જયમક્ષ અને મોતીનાદ સમક્ષ તારી ચાલચલગત તારે મોઢે વર્ણવતો સાંભળ્યો. હું અને મારો સેનાપતિ જાહને એથે સંતાઈ રહ્યા હતા. તુંજ કહેતો હતો કે, હું ધુની છું, જુગારી છું, નીશાબાજ છું, રખડેલ છું—”

“ હા: હા: ” યુવકે હસવા માંડ્યું.

“ બેશરમ ? દર્સીને તારી વર્તણૂકનો વધુ પુરાવો આપે છે ? ”

“ રાજેન્દ્ર, આપની અસંબદ્ધતા ઉપર હું લચું છું. આપે બાગમાં મને કહ્યું હતું કે, તારા ગુણોનો મેં પરિચય મેળવ્યો તેથી તને કેદ કરવાનો વિચાર બંધ રાખ્યો છે. હવે આપ કહો છો કે, હું જુગારી, નીશાબાજ વગેરે વગેરે છું ! ત્યારે હું ગુણવાન કે દુર્ગુણી એ મને નથી સમજતું. ”

“ મને પણ તારી બાબતમાં એજ સમજાતું નથી કે, તું કેવો છે ? તેં બાગમાં તારા દુર્ગુણોની વાતો કરી; પણ અહીં જીનાગઢમાં આવી તેં પરાક્રમો બતાવ્યાં ! ત્યારેજ હું તારી પાસેથી ખુલાસો માગું છું કે, તું કેવો છે, એ કબૂલ કરી દે. ”

“ મેં તો બાગમાં જે કબૂલ કર્યું છે, તેજ ફરીથી કબૂલ કરું છું. બાગમાં મને સાંભળનારાઓએ મારું કહેવું નહોતું માન્યું. આપને તે માનવું હોય તો માનો ને પછી જે કરવું હોય તે કરો. હું ખાત્રી રાખીને આવ્યો છું કે, અત્યારે અથવા તો સહવારે હું તુરંગમાંજ જઈશ; અથવા તો મારું ખૂન કરવામાં આવશે. માર્ગમાંનો કાટો

એક સાધારણ માણસ પણ દૂર કરે છે તો પછી અ પ જેવા મહા-સમર્થ રાજવી બહુ સહેલાઈથી એ દૂર કરે, એમાં શી નવાઈ ?”

“ યુવક, યુવક, એવું આડું આડું ના બોલ. હું તને કેદમાં નહીં નાંખું. તારું ખૂન પણ નહીં થવા દઉં. ”

“ ત્યારે પછી શું કરશો ? ”

“ મેં તને બાગમાં કહ્યું હતું તે. તને હું મારો અંગરક્ષક નીમવા તૈયાર છું; પણ શરત એ કે તારી ચાલચલન તારે સુધારવી. ”

“ મારી એક વાત સાંભળી લ્યો. હું જેવો છું તેવોજ રહીશ. ”

“ શું તું બુગારી અને દારૂડીઓજ રહીશ ? ”

“ દરેક રજપૂતે સમય આવ્યે એવા થવું પડે છે. ”

“ વાર તું જેવો છું તેવો રહેજે; પણ તે સાથે તું જે તલ-વારબાજી ચલાવે છે તે પણ કાયમ રાખીશ ને ? કોઈ અબધાર્યા આક્રમના પ્રસંગે મને તારી તલવારની મદદ નેહ્યે તો આપીશ ને ? ”

“ મેં કહ્યું ને કે, હું જેવો છું તેવોજ રહીશ. આપે મને તલવારબાજીમાં પ્રવીણ નેયો હશે તો મારી પ્રવીણતા જતી નહીં રહે. આપે મને નામદાર તરીકે નેયો હશે તો હું તેવોજ રહેવાનો ! ”

“ બહુ વિચિત્ર બુવાન ! ” રાજગજરાજે સ્વગત કહ્યું. થોડી-વાર બાદ તેણે યુવકને પૂછ્યું : “ મેં બાગમાં તને એક બીજી સૂચના કરી હતી તે યાદ છે કે ? તને મેં પ્રતિષ્ઠિત કળની એક કુમારિકા પરણાવવા કહી હતી. શા ઇરાદાથી હું તેમ કરવા માગું છું તે તું જાણે છે ? ”

“ આપ વળતર ’ વળતર ’ એવું કાંઈક બોલના હતા એ મને યાદ છે. રાજેન્દ્ર, આ તે કાંઈ કુંભારનાં ઘરનાં હાલ્લાનો કે બળ્લરમાંના કોઈ માલનો સોદો છે કે, એક નહીં ને બીજું અપાય ? એમ તો હવે પછી આપ કોઈ જીતનારને પણ કહેશો કે, મારી પુત્રી પરણાવવા જાહેર દહેરામાં લખ્યું છે ખરું; પણ તેને બદલે હવે તો બીજી કોઈક પરણાવીશ ! ”

“ રાજમલ્લ, તારી દલીલથી મને ગુસ્સો ઉપજતો નથી. એનું એક કારણ છે. જયમલ્લ અહીંથી ગયો એટલે મારા મનમાં કોણ જાણે ન સમજાય એવો ઝાટકો વાગ્યો ! હું સાચુંજ કહું છું કે, મેં દેશવટાનો હુકમ એના માટે કાઢ્યો ખરો; પણ બાગમાં મને સહેજ

પસ્તાવો થયો. ક્યારે ? તને મેં જોયો ત્યારે. સેનાપતિને મારવા તૈયાર થયેલા જયમદ્ધને શાન્ત કરવામાં તું ફાળ્યો. તારા એજ કામે મારા મન ઉપર પ્રબળ છાપ પાડી. જયમદ્ધે મને સેનાપતિની ભાવી પ્રબળતાનાં કહેલાં વેણુ અચાનક યાદ આવ્યાં. ભાવી કોઈ કળી શકતું નથી; પણ ચંતેલા રહેવું સાઈ; આથી એક બહાદૂર મારી પાસે ને પાસે મારા રક્ષણ માટે મારે રાખવો જોઈએ, એમ મને લાગ્યું અને તેથી તારા માટે મેં વિચાર પટ્ટાવી નાંખ્યો કે, તને કેદ ન કરવો. જો તું તને કેદ ન કરે તો મારે તને મોતીનાદ પરણાવવી જોઈએ. પણ મોતીનાદ માટે તો જાહેર દંદેશ નીકળી ચૂક્યો છે. એટલે હવે કોઈ પણ રીતે તાઈ મન મારે મનાવી લેવું જોઈએ. રાજમદ્ધ, તેથીજ હું ચાહું છું કે, મારી સૂચના તું માની જા."

"હું માની જઈ; પણ મને ઓળખનારાઓ મારા આ સોદા માટે મને શું કહેશે ?"

"તને ઓળખનારાઓ આ રાજ્યમાં છે કાણુ ? સેનાપતિજ બરબબરમાં તને ઓળખી શક્યો નહતો ! હું પણ તારી વાતચીત ધ્રુવી રીતે સાંભળી ગયો ત્યારે જ તને ઓળખી શક્યો ! ૧૫ વર્ષ ઉપર મેં તને જોયેલો. તે પછી તો તું આ તરફ કદી આવ્યો નહતો. અત્યારે તારામાં કેટલો બધો ફેરફાર પડી ગયો છે ? તું 'રાજમદ્ધ' છે એમ અમે ન કહીએ ત્યાં સુધી તને ઓળખે એવું આ રાજ્યમાં તો કોઈ નથી."

યુવકને હવે આ ભૂલનો ખરો ભેદ મળ્યો.

તેણે કહ્યું: "અહીં મને કોઈ ઓળખતું નથી તેથી હું બીજા કન્યાને પરણું; તે બાદ હું ધારું છું કે, મારે માઈ નામ ફેરવવું પડશે."

"હા. એમ પણ કરવું જોઈશે. અને એમાં તને કોઈ વાંધો નહીં હોય એવી મારી ખાત્રી છે. તું નામ બદલીશ તેથી મારો એક હેતુ સિદ્ધ થશે. પૃથ્વી પર રાજમદ્ધની હયાતીજ નથી એમ હું જગતને કહી શકીશ અને દંદેરામાં જે શરત મેં દાખલ કરેલી છે તે હું માનભેર પાળી શકીશ."

યુવકને અગાઉથી લાગ્યું હતું કે, રા' કોઈક રમત રમે છે. હવે તેની રમતનો પૂરેપૂરો ખ્યાલ યુવકને આવી ગયો. તેણે આ રમત પૂરેપૂરી રમવા વિચાર રાખ્યો અને કહ્યું: "પણ કૃપાળુ, મને આનો બદલો બહુ ઓછો મળે છે."

“સેનાપતિની ભત્રીજી હું તને પરણાવીશ, એ શું ઓછો બદલો છે ? અને એ બદલો આપવામાં હું કેવું જોખમ ખેડું છું એનો તને ખ્યાલ નથી. સેનાપતિને મનાવતાં મને ખૂબ મહેનત પડશે. તે તો તમને કેદ કરવા અને તારું અસ્તિત્વ નાબૂદ કરવા માગે છે; પણ તારી ચાલાકીથી મારી મેળે મેં તને બદલો આપવા અને એક લાયક માણસને મારા પક્ષમાં લેવા વિચાર કર્યો છે.”

“મહારાજ, આપને હું સ્પષ્ટવક્તા લાગું તો માફ કરજો. મારું મન માનવું નહોય તોપણ હું માની જાઉં એ કેમ અને ?”

“સંજોગો જોતાં તારું મન મનાવવા તારે કોશિષ કરવી જોઈએ. તારો પ્રાણુ જાય તેના કરતાં આ બદલો ઓછો નથી. એક વધુ મુદ્દો સાંભળ. તારા અંગત વિરોધી થઈ પડેલા સેનાપતિની ભત્રીજીને તું પરણશે, એમાં આડકત્રી રીતે તું સેનાપતિના માનની હાનિ કરનારો થઈ પડશે, એ તારા ખ્યાલમાં આવે છે ?”

ઉપલા પ્રશ્નમાં યુવકે રા'ના દિલની એક નવી વાત જાણી. સેનાપતિના માનની હાનિ આડકત્રી રીતે કરાવવામાં શું રા' ખુશી છે ? ભરબખ્ખરનો પ્રસંગ તેની નજર આગળ તરવરી રહ્યો. સેનાપતિને રા' એ વત્સરાજ ઉપર જીલ્મ ગુજારવા સદર પરવાનગી આપી હતી. રા'એ તે દાખલામાં સેનાપતિનું સર્વોપરિ માન રાખ્યું હતું અને હવે ખાછો તેજ રા' સેનાપતિની આડકત્રી માનહાનિની વાત કેમ કરે છે ? તેને કલાવતિનો પ્રસંગ યાદ આવ્યો. કલાવતિની આખર લેવરાવવા ચુડામણિ તત્પર થયો તેમાં યૂવરાજે ભંગ પાડ્યો. એ પછી રા' અને ચુડામણિ બાગની આસપાસ લશ્કરનો ઘેરો ઘાલી બળાતકારેજ કલાવતિ પર જીલ્મ ગુજારવા આવ્યા અને તેમાં આડે આવનારને કેદ કરવા જોઈએ, તેને બદલે વાતચીત દરમિયાન બોલમાં સપડાઈ જવાથી—સેનાપતિના મોં ઉપર કચવાટની લાગણી દેખાવા છતાં પણ—રા'એ કલાવતિનો છૂટકારો કર્યો ! વળી યૂવરાજને દેશવટો દીધા પછી રા' કહે છે કે, એ બદલ તેને સહેજ પસ્તાવો થયો ! વળી રાજમહાને કેદ કરવાનો હતો છતાં હવે તેને રૂપાંદે પરણાવવા અને અંગરક્ષક બનાવવા તે તત્પર થાય છે ! આ બધા પ્રસંગો યાદ લાવી, અને તેમાં રા'ના ઉલટપાલટ વર્તનનો ખ્યાલ કરી, યુવકે રા' વિષે એવો અભિપ્રાય બાંધ્યો કે, તે દંડ મનનો નથી. મનસ્વી છે. તરંગી છે. એકવાર કરેલા વિચારને પલકમાં પલ્ટાવી દે એવો છે. જે દંડ ન

હોય, જેનું ચિત્ત અવ્યવસ્થિત હોય, જે ઘડીકમાં એક અને ઘડીકમાં બીજાને હુકમ કરે, તેનો કૃપાપ્રસાદ શા ઉપયોગનો ? કહ્યું છે કે: અવ્યવસ્થિત ચિત્તાનાં પ્રસાદોડપિ મયંકર: ॥ એ મુજબ રા' આજે આ કૃપા બતાવે છે. પણ કોણ જાણે છે કે, આવતી કાલે તે પોતાનો વિચાર નહીં ફેરવે ? વળી તેને વિચાર આવ્યો: કદાચ રા' સોગંદ-બાજના દાવ બેસતો નહીં હોય ? કદાચ અંતરમાં કાંઈક અને બહારથી કાંઈક એવી વાત તો નહીં કરતો હોય ? યુવક તો પોતાને પાસા ફેંકનાર તરીકે ઓળખાવતોજ રહ્યો હતો. રા'ની રમતનો પૂરેપૂરો વિચાર કરી જેવા માટે તેણે તેને વિનંતિ કરી કે, “વિચાર માટે મને મહેલલ મળવી જોઈએ.”

તરતજ રા'એ જવાબ દીધો: “બેશક, એક બે દિવસ તું લલે વિચારમાં ગાળ: મેં તેથીજ તને મારા મહેલમાં રાખ્યો છે. પણ એક વાત યાદ રાખજે. મારી સાથેની તારી અત્યારની વાતચીત અને તેમાં મારા દિલના કાંદેલા કેટલાક ઉભરાનો એક અક્ષર પણ તું કાંઈને કહીશ, તેજ પણ તારું અસ્તિત્વ નાબૂદ થશે.”

“હીક ” યુવકે કહ્યું: “અને હું વિચાર કંઈ તે દરમ્યાન આપં પણ એક વિચાર કરશો કે, અંગરક્ષકની નોકરીને બદલે મને કાંઈ બીજાને ઓધ્યો આપના રાજ્યમાં આપી શકશો કે કેમ ?”

“ઓહા બહલ તારું મન માનતું નથી ? વાર. એનો પણ નિકાલ કરી આપીશ. એ સિવાય બીજું કાંઈ ?”

“હાલ તું કાંઈ નહીં.”

તેઓ જૂઠા પડ્યા. રા'એ એક હજુરીઆને બોલાવી કેટલીકે મુચનાઓ આપી. એ મુજબ યુવકને એક અલગ પણ સુંદર ખડ ઉતારા તરીકે અપાયો.

“ પ્રણામ, માતૃભૂમિ ! ”

મધ્યરાત્રિનો અમલ જામવાની તૈયારી છે. જુનાગઢમાં હમેશાં મધ્યરાત્રિ વીતી જાય તોય જગનરમાં કોઈક કોઈક વેપારીઓની દુકાનો ખુલ્લી રહેતી. ક્યાંક ક્યાંક લહેરી લાલાઓ કે ટોળીઆઓની ટોળીઓ ઉભે ઉભે અથવા ટોળે મળીને ગમ્પાં સપ્પા હાંકતી; પણ આજ રાતે એવું કાંઈ જણાતું નથી. વસ્તીનો એક પણ માણસ શહેરમાં ફરતો જણાતો નથી. માત્ર માણસો જ નહીં; પણ પશુપંખીયે જંગલો જણાતાં નથી. એનાં કારણો અનેક છે. ગીરમાંથી સિંહ છુટયા છે એવી પ્રજાને ધાસ્તી છે. નગરશેઠ માતીશાની સ્ત્રીને સેનાપતિના મકાનમાંથી બચાવીને કોઈ સૈનિક નાસી ગયો છે, તેની શોધમાં લશ્કરીઓ શહેરના જુદા જુદા લગાઓમાં દોડવામ કરી રહ્યા હોવાથી જનસ્તી ગુજરવાની ધાસ્તીમાં લોકો ઘરોમાં ભરાઈ રહ્યા છે. સેનાપતિએ આજ બપોરે જુનાગઢના ભરખગરમાં જે ત્રાસ વર્તાવ્યો હતો અને તે પછી કલાવતિ પ્રત્યે જળરદસ્તીનો જે પ્રસંગ ઉભો કર્યો હતો, તે સંબંધમાં દુર્મુખશા અગ્રેસર થયો હોવાથી તેના વિષે લોકમાં તરેહ તરેહની ભયંકર અફવાઓ ફેલાઈ રહી છે. દુર્મુખશા, વસ્તીના માણસ અને તે છતાં વસ્તીની વહુએટીઓ ઉપરના જુલમમાં તે સાથી થાય, એ લોકને ગમ્યું નથી; તેથી તેના તરફ મૂળો તિરસ્કાર દર્શાવવા માટે વેપારીઓ અને ધંધાદારીઓએ રાતના રજમાત્ર કામ કરવું બંધ રાખ્યું છે અને પિતાને ઘેર તેઓ આવ્યા ગયા છે.

જુનાગઢની આવી સુમસામ સ્થિતિ છે. તે વખતે કલાવતિના પિતાના ઘરનાં બંધ ખારણાં બહારથી કોકવામાં આવ્યા અને “ખોલો, ખોલો ” એવા અવાજો થઈ રહ્યા. પાંડોશીઓ અર્ધ ઉઘાડાં ખારી ખારણાંમાંથી જેવા લાગ્યા કે, આ અવાજને કોણ કરે છે ? સૈનિકોને જેઈ ડરથી તેઓએ તે બંધ કરી દીધાં.

કલાવતિના પિતાએ મકાનની અંદરથી પૂછ્યું: “ કોણ છે ? શું કામ છે ? ”

“ સેનાપતિએ અમને મોકલ્યા છે; ” એક સૈનિકે કહ્યું. આ જવાબ સાંભળીને તેઓની સાથે જયમલ્લ હતો, તેણે તે સૈનિકને કહ્યું: “ એવી ડરાવનારી વાણીમાં ના બોલ. ” તેણે બહારથી જ કલાવતિના પિતાને ઉદ્દેશીને કહ્યું: “ વણિક મહાજન, તમારી પુત્રીને સહાસલામન

તમારે ત્યાં પહોંચાડવા આવ્યા છીએ. હું જયમદ્ધ છું. બિના દહેશતે દાર ખોલો. ”

પારણાં ઉઘડ્યાં અને પિતાપુત્રી સપ્રેમ ભેટ્યાં. “ આપુ ” આભારભર્યા સાથે વણિક બોલ્યો: “ મને ખાત્રી હતી કે, રા’નું રતન અંધારામાં પણ પ્રકાશ આપશે જ. પધારો, મુજ ગરીબનું આગણું પાવન કરો. ”

“ નહીં. સુઝ વણિક મહાજન ” જયમદ્ધે કહ્યું: “ મારા પિતાએ મને દેશવટો દીધો છે, એ તમે જાણો છો. મધ્યરાત્રિ થવા આવી છે. મારે હવે અહીં રોકાયું ન જોઈએ. તમારી પુત્રી પાસેથી તમે બધી વિગત જાણશો. મને સોંપાયલું એક કામ બાકી રહે છે. તે આજ નહીં પણ હવે કરીશ, એની ખાત્રી તમને તેમજ તમારી પુત્રીને આપું છું. ”

જયમદ્ધ પોતાના ઘોડાને એડી મારી અને ઘોડો ઉછળાને શહેરના દરવાજાને માર્ગે દોડ્યો. સેનિકો તેની પાછળ ગયા. દરવાજા આગળ આવી પહોંચતાં કાળો પોપાક અને કાળો ઘોડો તેને માટે અગાઉથી તૈયાર રખાયલાં માલુમ પડ્યાં. તેના પોતાના આશરે દશેક વફાદાર અંગરક્ષકો તેની વાટ જતા પોતાના ઘોડા સહિત ઉભેલા માલુમ પડ્યા.

જયમદ્ધે તેઓને પૂછ્યું: “ તમે અહીં કેમ ? ”

“ જ્યાં આપ ત્યાં અમે. જે આપની હાજત તેજ અમારી. ” એકે જવાબ દીધો.

“ અમે આપની સાથે જીવના જોખમે પણ રહેવાનો નિર્ધાર કર્યો છે. ” બીજને ટાપશી પૂરી.

સગો આપ તો કાચા કાનને લીધે પડ્યો; પણ આ પારકાઓ પોતાના થઈને રહ્યા. જીવને જોખમે પણ સાથ ન છોડવા પ્રતિજ્ઞા યાળા બન્યા, એ જોખને જયમદ્ધનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું.

સહેજ ગગગળા અવાજે તે બોલ્યો: “ મારા બહાદૂર સાથીઓ, તમારી વફાદારીથી હું પ્રસન્ન થાઉં છું; પણ મારી ખાતર તમે દેશવટો ન લ્યો. પ્રેમ કેવી વસ્તુ છે, એ હું આજ સમજ્યો. પ્રેમની લાગણી પારકાઓને પોતાના બતાવે છે અને સગપણ જ પ્રેમ નીપજવતું નથી, એ મારા ખ્યાલમાં આવ્યું. જાઓ, મારા ભાઈઓ, તમે દુઃખ વેઠવા મારી સાથે ન આવશો. મારા લલાટમાં જે લખ્યું હશે, તે હું ભાગવી લઉંશ. ”

તેના વફાદારોમાંથી એક પણ ન ચસક્યો. તેઓએ તેની

સાથે જ જવાનો આગ્રહ કર્યો. જયમદને તેમને બહુબહુ સમજાવ્યા પણ તેઓ એકના બે થયા નહીં. આખરે તેઓને સાથે લેવાનો તેણે દરાવ કર્યો.

કાળા પોષાક તેણે પહેર્યો. માતૃભૂમિ તથા જવી અને તે પણ અનિચ્છાએ-અપમાનિત સ્થિતિમાં-એ કેને ગમે ? એ પોષાકમાં જાણે લાખખો કાઠીઓ ભરાઈ રહી હોય અને પોતાના શરીરમાં ચટકા ભરતી હોય, એમ તેને લાગ્યું. તેની નજર કિલ્લા તરફ ગઈ. જાણે તેની એકેકે એક ઇંટ તેના પર પડવાની તૈયારીમાં હોય, એમ તેને લાગ્યું. તેનું મોં ગ્લાનિભરેલું બની ગયું. દેશવટાથી તેને દુઃખ થાય છે, એમ તેના સૈનિકોએ જ્ઞેયું. એમાંના એકે તેની આ લાગણી પડતાવવા કહ્યું: “બાપુ, ક્ષત્રિયરૂઝા દસતે દસતે જ દુઃખ સહન કરે. રડતી સુરત કરી જતુનીની કુખ ન લજવે—”

એ આગળ બોલવા જતો હતો ત્યાં દરવાજા ઉપર મધ્યરાત્રિએ હમેશાં વાગતી નોખતનો ડાંકો સાંભળાયો અને એ ડાંકો સાંભળી જયમદના એજ સાથીદારે કહ્યું: “બાપુ, આપની વધાયના આ શુભ શુકન ! નોખત ગડગડે છે અને આપની ફત્તેહની ભવિષ્યવાણી બોલે છે ! બોલો, દોસ્તો, ‘યૂવરાજ જયમદની જય.’” સાથીદારોએ ગગન-ભેદી સ્વરે એ શબ્દોનો પડકો પાડ્યો. નોખત બેશબેર વાગવા માંડી.

સાથીદારોના આ પ્રકારના ઉત્તેજને અને નોખતના ગગડાટે જયમદની ખિન્નતાની લાગણી પલકારામાં પડાવી દીધી. તેનામાં રશ્મિતિ આવી. અંગેઅંગમાં આનંદ પ્રસરી રહ્યા. વિજળી જેવી ઝડપથી તે કાળા ઘોડા પર સ્વાર થયો અને “પ્રણામ, માતૃભૂમિ, છેલ્લા પ્રણામ. કુળદેવી, છેલ્લા પ્રણામ !” એમ બોલતાં તેણે ઘોડાને એટી મારી.

“જય ગીરનારી ! જય જગદંબે ! જય જુનાગઢ કા !” એમ બોલતા તેના સાથીદારોએ પણ તેની પાછળ પોતાના ઘોડા દોડાવી મૂક્યા.

દરવાજા માંહેલા સૈનિકો આ અજબ ઉત્સાહથી ચકિત થઈ ગયા. તેઓને ખાસ કરીને જયમદના વક્ષદાર સાથીઓના વર્તનને તાબુબ કર્યો. પોતાનો ધણી જે વેળા રહી દેવાની તૈયારીમાં હતો તે વેળા તેનામાં નવું ચેતન રેડી આનંદ, ઉત્સાહ અને અપળતાનો સંચાર કરનાર આ નોકરોને ધન્ય છે, એમ તેઓના અંતઃકરણને લાગ્યું.

નોખત પૂરી થઈ. જુનાગઢના દરવાજા બંધ થયા. સૈનિકો તેમના મુકામે પાછા ફર્યા.

પરિચ્છેદ ૧૩.

ચંદ બરદાસીના મળાપ.

કાળી કરાળ અંધારી રાત્રિ ફેલાયલી છે. આકાશરૂપી કાળા ચંદ્રવામાં ઝલુકતા હીરાની માફક તારલાઓ ચમકી રહ્યા છે. પૃથ્વી પર પવનનો સંચાર જરૂરકે નથી. ઝાડવાંનાં પાંદડાં કે ડાળખાં હાલનાં નથી. ઉગ્મસનો જરૂરકે આભાસ જણાતો નથી. સિમાડાની ઝાડીઓમાં કે કાનરમાં ભરાઇ રહેલાં શિયાળવાં ફદન કરે છે. ગીરમાંનાં લિંસક પ્રાણીઓના ધુરકાટ સ્પષ્ટ સંભળાય છે. એ સિવાય જનગણની શૂન્ય નિઃશબ્દતા સર્વત્ર છવાઈ રહેલી છે. એમાં અગીઆર ઘોડેસ્વારો ચૂપચાપ પોતાના ઘોડા પૂરપાટ દોડાવી રહ્યા છે. કેંક વાર સુધી તેઓ એજ સ્થિતિમાં રહ્યા પછી આગળના એક સ્વારે ઘોડો જમણી બાજુએ આડો ફંટાવીને પાછળના સ્વારને કહ્યું: “બાપુ, અમરપુરનાં ખાંચડાં એ દેખાય. આપણે ત્યાંજ મુકામ કરવો છે ને?”

“હા, ત્યાંજ.” તે સ્વાર જે જયમલ્લ હતો, તેણે જવાબ દીધો: “સુરસિંહ, તમારી આંખ ચપળ છે, હોં? અંધારામાં પણ તમે વાટ ન ભૂલ્યા!”

“રાત દિવસનો અમારો રસ્તો આંખે પાટા બાંધીને જઇએ તોયે ભૂલીએ નહીં, અત્રદાતા.” એક બીજનએ ટાપડી પૂરી.

તેઓ જમણી બાજુના રસ્તે આડા ફંટાયા. જરાક આગળ જતાં ખાંચડાની હારકદાર શરૂ થઇ. ઘોડાઓની ઝડપ બંધ પડી. રવાલ આલે તેઓ ચલાવવામાં આવ્યા. ગામડાના એક પણ ઝુંપડામાં દીવો બળતો નહતો. એથી કોનું કિયું ઝુંપડું એ ન સમજાય એ સ્વાભાવિક હતું: પણ આગળનો સ્વાર સુરસિંહ કોને ત્યાં જવું છે, તેનાથી સંપૂર્ણ માહિતગાર જણાયો. એકે એકે અનેક ખાંચડાઓ આગળથી તેઓ પસાર થયા. અહીં તહીં નાના નાના રસ્તાઓની ગલીઓમાંથી ગયા અને પછી એક સહેજ મોટા મકાન આગળ આવી તેઓ થંભ્યા.

“મુખીનું મકાન આ કે?” જયમલ્લે ધીમા સ્વરે પૂછ્યું: “એને બિચારાને ડૂધમાંથી જગાડવો પડશે.”

“પણ એથી એને લગીરે કંટાળો નહીં ઉપજે બાપુ.” સુરસિંહે

જવાબ દીધો: “એના સ્વભાવનો જોટો લાખમાંથી એકમાં જડવો મુરકેલ છે. જાતનો ખારોટ છે. પણ વટવાળો ને બહાદૂર. દિલ્લીના સમર્થ મહારાજ પૃથુરાજના દસોંદી ચંદ બરદાયાનો સગો થાય છે.”

“એમ?” જયમલ્લે આશ્ચર્યથી પૂછ્યું.

મકાનની એક બારી એ વખતે ઉઘડી અને એક પડછંદ કાયાની આકૃતિએ તેમાં દેખા દઈ સવાલ કર્યો: “કેમ? કોણ છે? માંદે નામ કોણે દીધું?”

“અવાજ મુખીનો નહોતો” સુરસિંહે ધીમેથી જયમલ્લને કહ્યું: પણ એ ધીમે સ્વર બારીમાંના માણસે સાંભળ્યો અને જવાબ દીધો: “ના. મુખીનો નહોતો—ચંદ બરદાયાનો. પણ તમે છા કોણ?”

“અહો! દીક મેળાપ થયો.” જયમલ્લે કહ્યું: “સુરસિંહ, આપણી ઝાળખાણ આપો અને મુખીને ઝટ જગાડો.”

મકાનમાં એ વેળા દીવો પ્રકટયો. જયમલ્લે જોયું કે, પ્રભાવ પડે એવા વદનવાળો અને પ્રચંડ કાયાનો ખારોટ બારીમાં ઉભો છે.

“જુદાર ખારોટજી” સુરસિંહે કહ્યું: “રા’મદીપાળના દેશવટો પામેલા ચૂવરાજ જયમલ્લજી અને તેમના સાથીદારોના તમને જુદાર છે. મુખી જાણ્યા છે ને?”

બારીમાં એક ખીજી વ્યક્તિ દેખાઈ. દેખાવમાં એ પ્રતિભા ઉપજાવે એવી નહતી પણ એનો અવાજ નીકળ્યા ત્યારે તે માન ઉપજાવે એવો જણાયો. “પધારો, બાપુ, પધારો.” એ મુખી પોતે હતો. તેણે કહ્યું: “આપના દેશવટાનો દંદેરા અહીં અમે સાંભળ્યા છે; પણ માંદે ઘર પૂછતા આવે એ મહેમાન મારે માથે. મારા ઘરમાં એમને આવવા દેતાં હું કોઈથી ન ખીઉં.”

મુખી બારી આગળથી જતો રહ્યો. સુરસિંહે જયમલ્લને કહ્યું: “સાંભળ્યું બાપુ, રા’ની ખીક વિનાનાં કેવાં એનાં બહાદુરી ભરેલાં વેણ હતાં?”

“ખીજાઓમાં શરાતન ઉપજાવનારી જાતિ પોતે શરી અને નિડર જ હોય, એમાં નવાઈ નથી.” જયમલ્લે અભિપ્રાય આપ્યો.

ઘરનું બારણું ઉઘડ્યું. દીવા સાથે મુખીએ બહાર આવી સૌનું સ્વાગત કર્યું. ઘોડાઓ ઉપરથી સ્વારો નીચે ઉતર્યા. મકાનની પાછળના વંડામાં ઘોડાઓને બાંધવા મુખીનો છોકરો લઈ ગયો અને મુખી જયમલ્લને તથા તેના સાથીદારોને લઈને મકાનમાં ગયો.

અંદર જતાં તેઓ સી ગોળ કુંડાળામાં ગોઠવાઇને બેઠા. ચંદ અરદાથીને જોઇને જયમસ્તે કહ્યું: “ જેની વીરતા માટે મને અનલ્લ માન છે, એવા પૃથુરાજ મહારાજના પ્રતાપી દસોંદીને જોઈ મને ઘણો આનંદ થયો. ”

“ મોઢાનો આનંદ મને વિશ્વાસ ન ઉપજાવે. ” મોઢા અવાજથી ચંદ અરદાથી બોલ્યો: “ રાજવંશી જુવાન, જે વીરતા માટે તને માન હોય તો, હવે દેશવટામાં સીધી વાટ દિલ્હીની લે. મારા અન્ન-દાતાના દરબારમાં મુખ્યત્વે માન અને બહાદુરીનાં કામ તારી વાટ જુએ છે. જેની નામના નવે ખંડમાં થઈ છે, જેના તેજથી દેવો પણ અંતઃગત થયા છે અને જેના અવાજથી શાહ ધારી પણ ધ્રુજ ઉઠ્યો છે, એ ચાહાણ કુળભૂષણમણિ પૃથ્વીરાજના દરબારમાં જે લાયકનાં લાયક મૂલ ન થાય તો આ ચંદ પોતાની અડધી મૂલ કાપી નાંખે. ”

“ હું માનું છું કે, પ્રતાપી પૃથુરાજ ચાહાણના દરબારમાં લાયક માન મળતું હશે, ” જયમસ્તે કહ્યું.

“ મળતું હશે નહીં પણ મળે છે. સાંભળ, ” ચંદે કહ્યું: “ ગુજરાતના રાજા ભોળા ભીમદેવના કાંકા સારંગદેવ મરણ પામ્યા ત્યારે તેના સાત દીકરા પ્રતાપસિંહ, અરિસિંહ, ગોકળ, ગોવિંદ, હરિસિંહ, શ્યામ અને ભગવાન-એમણે ભીમદેવ ઉપર બહારવટ લીધું. ભીમદેવ એમને પકડવાની ખેરવીઓ કરતો હતો. છોકરા એવા ચાલાક ને બહાદુર કે ભીમદેવની સ્વારીના લાથીનું પૃછકું કાપી તેને ગુસ્સે કર્યો. ભીમદેવે તેમને પકડવા સૈન્યનાં સૈન્ય મોકલ્યાં. છોકરા મુંઝાયા. તેઓ મહારાજ પૃથુરાજના દરબારમાં આવ્યા. મહારાજે એમને ઘણું માન આપ્યું અને એ સાતે ભાઈઓને પોતાના દરબારમાં સરદારીના પદો કરી આપીને રાખ્યા. આવા તો કેંડે શરવીરોના પાલણુદાર પ્રતાપી પૃથુરાજ છે. ”

“ હું એ કબૂલ કરું છું કે, પૃથુરાજ પ્રતાપી અને શરવીરોના પાલણુદાર છે. ” જયમસ્તે કહ્યું: “ પણ માંડે તાત્કાલિક લક્ષ્ય તમે બનણા છો ? મારા પિતાનો માનીતો થઈ પડેલો એક પાખંડી સેનાપતિ—

“ હાં. હાં. ચુડામણિને ? એના મનમાં વઃસરાજને હરાવવાથી કંઈક મદ થયેલો છે અને તે દેશોદેશ છૂતવા જવાનો છે, એ હું

જાણું છું.” ચંદ કહ્યું: “પણ હું ખાત્રીથી કહું છું કે, એનો મંદ વત્સરાજનો દીકરો જરૂર ઉતારશે.”

“વત્સરાજને પુત્ર છે ? હજી નાનો હશે !” ચંદ આરોટની સમિપમાંજ એક પથારીમાં સુતેલો એક રજપૂત બોલ્યો.

“નાનો તોયે સિંહબાળ છે. તમને વાણીઆલાઈને એની શી ખબર કે, એ હાલમાં કઈ તળવીજમાં છે અને એની પૂંડે કેવા કેવા ભડવીરો ઉભા છે ? એની પૂંડે ખુદ મહારાજ પૃથુરાજનો અનેવી પંજુન કછવો છે. એને ચંદાઈલ લોકના દેશની રાજધાની મહાબાનો હાલમાં સુખો અનાવેલો છે. યાદી, એ તો જયપુરને પ્રિયાન ખૂણે સાત ગાઉને અંતરે આવેલા અંબરનો મુલકાધિપતિ છે. એના દર-ખારમાં વત્સરાજના બે સાળા આદલ અને ઉદલ નામે સામંતો છે. એ આદલ-ઉદલની બેઠી એવી તો બહાદુર અને પરાક્રમી છે કે, શાહબુદ્દીન ઘોરી પણ રાડ નાંખી ગયો છે. ઉત્તર તરફના હુમલાઓ હડાવનાર આ જ પંજુન કછવો અને તેના સામંત આદલ-ઉદલ ! ખેંચરઘાટની લડાઈમાં શાહબુદ્દીનને હરાવી ગીઝની સુધી તેની પંદ પકડનાર એ પણ આ ત્રણ જ : ચંદાઈલ લોકનો દેશ પંજુને કેમ જીત્યો એ જાણો છો ? ત્યાંના મૂળ રાજાનું નામ પરમાલ હતું. મહારાજ પૃથુરાજ ચાંદાણે તેની સામે યુદ્ધ આદ્યું ત્યારે ચાંદાણના લશ્કરનો નાયક પંજુન હતો. એ એક મહાભારત યુદ્ધ હતું. પરમાલ રાજાના ૫ સરદાર, ૩૦ હાથી અને ૧૨૦૦૦ માણસો માર્યા ગયાં અને મહારાજ પૃથુરાજ તરફના ૫૦ રજપૂત, ૧૦૦ ઘોડા અને ૫ હાથી-મરાયા. લશ્કરને મોખરે ધ્રુમતા પંજુન સરદારને શત્રુનાં તીર અને ભાલા વાગવાથી મૂર્છા આવી હતી. એ મૂર્છામાંથી મેં ચંદ આરોટે પાણી છાંટી એમને શુદ્ધિમાં આણ્યા હતા. હોશિયાર થઈ એમણે તો ફરીથી ખમણા જુરસાથી લઢવા માંડ્યું ! એ લઢાઈનો રંગ તો વર્ણવ્યો જાય એવો નથી. જન્ને બાજુના સરદારોએ નિશ્ચય કર્યો કે, લઢીને સ્વર્ગે જવું તે બહેતર પણ હવે તો શત્રુને હણ્યે સિદ્ધિ. અને અહા ! ઘાસ વાઢતા હોય એમ એક ખીખનાં સૈન્યનાં માણસોનાં ડોકાં બેંચે બાજુના સરદારોએ વાઢવા માંડ્યાં ! લોહીની નદીઓ વહી રહી. તલવારોના ખણખણાટ, ઘોડાના હણહણાટ, શરવીર પુરખાના હોંકારા, કાયરાંની રાડ અને નાશભાગ, ઘવાયલા બોની ખૂસો વગેરેથી સમરભૂમિ ગાજી રહી. મુઠ્ઠાં ખેંચાવાં લાગ્યાં; રગ-

દોળાવા લાગ્યાં. એક ઝપાટામાં મહારાજ પૃથુરાજનાં ૫૦૦૦ અને ચંદેલાનાં ૨૦ હજાર માણસો રણમાં સુતાં. એ મુઠ્ઠાનો ઢગ-હા ! એ ઢગ-જોયો જય એવો નહતો. ખુદ મહારાજને એ ઢગ જોતાં મૂર્છા આવી હતી. હું આજુમાં હાજર હતો. કંઈ કંઈ જતનથી મેં એમને જાગૃત કર્યાં. પરમાલ રાજા આ યુદ્ધમાં કલંજરના કિલામાં ભરાઈ બેઠો; પણ અમે એને પકડ્યો. આ મહાભારત લડાઈમાં અમારી આજુનો એક સરદાર સંજયરાય સ્વર્ગે સિધાવ્યો અને ૧૧ સરદાર મૃત્વિંહત થયા હતા. જીત આખરે અમારી થઈ. પરમાલને બારે દંડ લઈ છોડ્યો અને પંજુન કહવાને મહારાજ પૃથુરાજે પ્રસન્ન થઈ મહોબાની સુબાગિરી આપી. આ બહાદૂર પંજુન અને વત્સરાજના બે સાળા આદલ-ઉદલનો પડકાર એકવાર તમારા ચુડામણિ સામે થશે ને એટલે કુતરં જેમ પૂછી નીચી કરીને નાસે ને તેમ તેને નાસવું ન પડે તો મને કહેજો.”

“હા. ત્યારે વત્સરાજ મહારાજ કેમ ચુડામણિને ન નમ્યા, એ હવે સમજાયું.” ચંદે જોને ‘વાણીઆભાઈ’ કહ્યો હતો, તે બોલ્યો.

ચંદે કહ્યું: “એ સિલનું બચ્ચું પણ એવું અણનમ છે.”

ચંદે જોને ‘વાણીઆભાઈ’ કહ્યો હતો તેના તરફ જયમદ્દ ક્યારનો જોઈ રહ્યો હતો. તે ઉપરથી ચંદે કહ્યું: “આ વાણીઆ-ભાઈને તમે ન આજખ્યા ? એ તો તમારા નગરશેઠ માતીશા છે !”

“એજ બાપુ, હું એજ તમારો માતીશા ” એ રજપૂતે કહ્યું: “આ વેશ—”

“મને એની સર્વ ખબર છે.” જયમદ્દે કહ્યું: “તમારા સાથીદારનો મને ભેટો થયો છે. એના કહેવાથીજ હું અહીં આવ્યો છું અને તે બે તમારા માટે ખાસ.”

“તો બાપુ, એ યુવક જે કામ માટે ગયો હતો, તેનું શું થયું, એની ખબર કહો.”

“ખબર શું ? ” જયમદ્દના સાથીદાર સુરસિંહે કહ્યું: “તમારી વડુનો બચાવ જ જયમદ્દ બાપુએ કર્યો છે. અને એની ખબરદારીથી કે ચુડામણિ તો સેદ ખાઈ ગયો છે.”

“એમ ? ” માતીશાએ પ્રશ્ન્યું: “મને એ વાત પૂરેપૂરી ન કહો ? ”

સુરસિંહે ટ્રંકમા કલાવતિપરતી આફત અને તેમાંથી થયેલા અચાવની વાત કહી; અને હાલમાં કલાવતિ તેના પિતાને ત્યાં સહી સલામત છે, એ જણાવી દીધું. માતીશા લળીલળીને ચૂવરાજનાં ચરણમાં પોતાનું મસ્તક ઝુકાવવા લાગ્યો અને અનેક શબ્દોમાં તેનો આભાર માન્યા પછી બોલ્યો: “કૃપાળુ ચૂવરાજ, મારી સ્ત્રીની લાજ રાખવા માટે હું તમારે અને મારે પોતાનો અચાવ એ વાર કરનાર પેલા પરદેશી રજપૂત તરણનો હું ખૂબ દેવાદાર બન્યો છું. મારી મિલકત અને મારી જાત વેચીને પણ હું એ દેવું પૂરું કરી શકું તેમ નથી.”

“એ પરદેશી રજપૂત કેવોક હતો, ભલા?” અંદે પૂછ્યું.

“રૂપ રૂપનો ભંડાર. સૂરજના તેજની તો દરિદ્રાર્થ કરતું એનું મોઢું. શરીરે નહીં સુકલકરી કે નહીં જાડો ભીમ જેવો; પણ સુંદર મનોહર તો જેનું વાન છે એવો. આંખો જાણે દરજના જેવી ચપળ. અને તલવાર ફેરવે ત્યારે એની સામે પચ્ચીસનું ટોળું હોય તોયે પામે જવા લિમ્મત ન કરી શકે.”

અંદે હસ્યો અને બોલ્યો: “એનાં કામની વાતો તો તમે લગ્ન હવે સાંભળશો. હું ભવિષ્ય ભાખું છું કે, એ જીવાન તમારા જીના-ગદમાં કેં કેં ઉથલપાથલ કરશે.”

“એને તમે ઓળખો છો?” માતીશાએ પૂછ્યું. ફરીથી અંદે હસીને કહ્યું: “ઓળખું કે ના ઓળખું; પણ તમે એના કરેલાં વર્ણન ઉપરથી અને ચૂવરાજ આઠો આવતા પહેલાં મુખીને તમે કહેલી એના પરાક્રમની વાતો ઉપરથી મેં આ ભવિષ્ય ભાખ્યું છે.”

“એની ઓળખાણ મળી ચૂકી છે.” જયમલ્લે કહ્યું.

બારોડે આશ્ચર્યથી પૂછ્યું: “શું એની ઓળખાણ તમારા બાપને પડી છે? ત્યારે તો એ કેદ પકડાયો હશે!”

“એ તો હું જાણતો નથી” જયમલ્લે કહ્યું: “પણ સંજોગ કદાચ એ પકડાય એવા છે. મારે તો એની અને મારા પિતાની વાતચીત દરમ્યાન અધવચ્ચ શહેર બહાર આવવું થયું એટલે મને પૂરી માહિતી નથી.”

“હાં. હાં. તમે તો અનુમાનથી તે કેદ પકડાશે, એમ કહો

છા. ખરું ને ? વાહ, એની ઓળખાણ શી જાહેર થઈ, જલા ? ”
અંદે પૂછ્યું.

“ મારી બહેન મોતીનાદનું જેની સાથે વેવિશાળ થયું છે, તે જ એ રાજમદ્દ ! ”

“ રાજમદ્દ ! ઓહો ! નામ તો મજાનું છે ! ” અંદ એમ બોલીને ખૂબ દસવા લાગ્યો.

“ કેમ લસો છો ? ” મોતીનાદે પૂછ્યું.

“ નામ સાંભળીને ! ખીજું કંઈ ખાસ કારણ નથી. ” અંદે કહ્યું.

“ જયમદ્દ ભા, ” મુખીએ અત્રે શંકા કરતાં પૂછ્યું :
“ તમારા પિતાના દંદેરા મુજબ તમારાં બહેનશ્રીને તો ચુડા-મણિ સાથેના યુદ્ધમાં જે હતે તેને વરાવવાનાં છે અને અત્યારથી તેનું વેવિશાળ રાજમદ્દ સાથે થયાનું તમે કહો છો, એ શું ? ”

“ એ એક જખરી ગૂંચ છે. ” જયમદ્દે જવાબ દીધો. તેણે રાજમદ્દ સાથેના વેવિશાળને લગતી, દંદેરા કેમ કાદવામાં આવ્યો તેને લગતી, પ્રથમ ચુડામણિને ફક્ત દેશેદેશ હતવા મોકલવાનીજ રા’ ગજરાજે કરેલી વાતને લગતી; પણ પાછળથી ચુડામણિની ભંભેરણીથી મોતીનાદને પરણાવવાની શરત દંદેરામાં દાખલ કર્યાને લગતી અને દંદેરાના શબ્દોમાં ‘ જેની હત થાય તેને મોતીનાદ પરણાવશે ’ એવી આવેલાં દાખલ કરેલી શરતથી પોતાને ઉપજતા શકને લગતી વાત અર્થેતિ કદી સંભળાવી.

ઘડીભર સૌ આશ્ચર્યથી ચૂપ થઈ ગયા. એ બાદ અંદે પૂછ્યું :
“ એ રાજમદ્દ આ વિગતથી વાકેફ છે કે ? ”

“ દંદેરા એણે સાંભળ્યો છે. એટલે બધી વિગતથી વાકેફ હશે ને ? પણ મને એની એક રીતથી નવાઈ લાગી. ” જયમદ્દે કહ્યું : “ એણે પોતાનું નામ ખુલ્લી રીતે ‘ રાજમદ્દ ’ તરીકે અમને ન કહ્યું—

“ ત્યારે કેવી રીતે નામ જણાવ્યું ? ” અંદે આતુરતાથી સવાલ કર્યો.

“ પોતાને ‘ રાજવંશી મદ્દ ’ તરીકે કહ્યો. ” જયમદ્દે જણાવ્યું
“ અને એ ઉપરથી હું, મારી બહેન અને ખીજાં બધાં એતી ગયાં

કે, તે રાજમલ્લ જ છે.” યુવકે પોતાનો પરિચય કેવી રીતે આપ્યો હતો, તેને લગતી વિગતવાર વાત જયમલ્લે અત્ર કહી સંભળાવી.

અંદ એ સાંભળીને બોલી ઉઠ્યો: “અહો ! આવો અંચળ તરણ ?!” તે ફરીથી હસવા લાગ્યો અને બોલ્યો: “ડીક, ટીક, ત્યારે તો મેં કહ્યું તેમજ એ જીનાગઢમાં કેંક નવાજીની કરશે. હવે એ શું કરે છે અથવા એનું શું થશે, એ તમે સૌ બાણશો અને પછી, મને ખાત્રી છે કે, મારી પેઠે તમે પણ સૌ હસશોજ.”

“એમાં હસવા જેવું શું છે ? ઉલટું, આ તો મુંઝવણનો પ્રસંગ છે !” જયમલ્લે કહ્યું.

“હું ડીક કહું છું. એ તરણ બધી મુંઝવણ ટાળશે અને તમે સૌ સાંભળશો કે, એજ તરણ મોતીનાદને પરણશે.”

“પણ મારા પિતાજીનો પેલો પ્રપંચી સેનાપતિ એને નહીં ફાવવા દે.”

“એ તો કોણ જાણી બેઠું છે કે, તમારા સેનાપતિનુંજ ધાર્યું થશે ? એને વત્સરાજને નમાવવો હતો. એ નમાવી શક્યો ? એને આ મોતીશાને મારવા હતા. મારી શક્યો ? એને મોતીશાની પવિત્ર સ્ત્રીની આબરૂ લેવી હતી. વ્રત શક્યો ? બસ. આ ઉપરથી એની દેશોદેશ જીતવાની અને એની પ્રપંચી વાંચળતા તૃપ્ત કરવાની હોંશ તો ક્યાસ કરી લ્યો.”

“બારોટજી ડીક કહે છે.” સુરસિંહે કહ્યું: “મારું મન પણ સાક્ષી પૂરે છે કે ‘પાપી ભથ્થે ધસતો જાય’ એવુંજ કાંઈક ચુકા-મણિનું થવાનું છે. વારૂ. એ તો હવે ‘પડશે તેવી દેવાશે’ પણ બારોટજી, આપનું આવનું આ તરફ કેમ થયું એ તો જરા કૃપા કરીને કહો ?”

“એ સવાલ મને બહુ ગમ્યો” અંદે કહ્યું: “આજની આખી રાત એ કહેવામાં વીતે તોયે હું તેની દરકાર નહીં કરું.”

બારોટે નજદીકમાં પડેલા એક લોટામાંથી પાણી પીધું; જરા ખુંખાર કર્યો; અને સંકલના ગોઠવતો હોય તેમ થોડીવાર શાન્ત રહ્યો. આતુરતાથી સૌ તેના સામે જોઈ રહ્યા કે, તે શું બોલશે ?

સુભાગ્યની ચાવી.

ચંદ બરદાસીએ કહેવા માંડ્યું: “હું આવ્યો છું ગુર્જરપતિ લીમહેવ પાસે પાટણ જઈને. મારી સાથે સાથીદારો નથી પણ કેટલોક સામાન છે. સામાનમાં દોરી લોટો કે ભાથાનો દાખલો કે સુવાનું બિંછાનું નથી; પણ એક દીવો, એક અંકુશ, એક નિસરણી, એક પાવડો અને એક જળ છે! તમને હસવું આવે છે, ખરું? એ સામાન કોને સાર લીધો હતો, એ જાણો છો? પાટણપતિ માટે. મેં એના દરબારમાં જઈ કહ્યું: “સામંતપતિ સોમેશ્વરને તમે રણ-ભૂમિમાં પંચત્વને પહોંચાડ્યા છે પણ એમના પ્રતાપી પુત્ર મહારાજ પૃથુરાજને તમે ઓળખતા નથી. મહારાજની પ્રતિજ્ઞા છે કે: “જેણે આપનું પેર ન લીધું તેના ઊવતરને ધિકાર છે” માટે એ પ્રતિજ્ઞાવાનને કાંતો નામો અથવા તો એક ખૂનખાર લુક કરવા તૈયાર થઈ રહ્યો.” બોળો લીમ કાર્ત્તિ બાવલો નથી. ગુર્જરાતમાં એની શરનાતી જળારી હાક વાગે છે. એનો જવાબ મને શો મળ્યો, એ તમે જાણો છો? એણે લડવા તૈયાર છું એમ કહ્યું અને મારે એનો એવોજ જવાબ મેળવવો હતો. બીકણની પેંડે એ પાછો હતો, એ મારે નહોતું જોઈવું. એણે લડવા કહ્યું ત્યારે મારી પાસેનાં સાધનો એક એકે ખતાવી મેં એને કહ્યું કે: ‘લડવા તૈયાર થાઓ છો પણ જાણો છો કે, અમારા મહારાજ પૃથુરાજનું દરમાન છે કે જે તમે અંધારામાં સંતાશો તો દીવાથી શોધી કાઢીશું; આકાશમાં જશો તો નિસરણીથી ચઢી પકડીશું; પાતાળમાં પેસશો તો પાવડાથી ખોદી કાઢીશું; પાણીમાં પેસશો તો, જળ નાંખી તમને ખેંચી કાઢીશું અને મહાવત જેમ હાથીને કબજે રાખે છે તેમ અંકુશ વડે તમને કબજે રાખીશું. માટે લડતા પહેલાં બહુ વિચાર કરજો.’ ક્ષત્રિય બચ્ચાને તીર તલવારતા ઘા કરતાં વેણુના ઘા ખૂબ સાહે છે. ગુર્જરપતિ મારી વાણીથી કોપાયમાન થયો. અને ત્રાડી ઉઠ્યો: “શું કરું કે પૃથુરાજ જાતે અહીં આવ્યો નથી અથવા એના કાકા કણ્વને કે એના સરદારોમાંથી કોઈને મોકલ્યો નથી પણ માત્ર શબ્દ-લુક કરનાર ચંદ બરદાસીને મોકલ્યો છે! શબ્દોથી મારે નથી લડવું. બીક કે ધમકીથી હું ડરી જઈ એવો નથી, મને શબ્દોથી ઇંછેડ્યો છે તો

હવે હું યુદ્ધભૂમિમાં તીર તલવારથી એનો જવાબ ખરાખર આપીશ.’
 અને બાપુ, એ હાંછેડાયલા મણિધર જેવા ભીમદેવ અને મહારાજ
 પૃથુરાજને હવે જંગ જમશે. હું ગુજરાતમાંથી પાછો ફરતાં અહીં
 તહીંના રાગ્નઓને પૂછતો જાઉં છું કે, કેની તરફ રહેશે ? અમારા
 કેટલા છે અને ભીમના કેટલા છે, એનો ક્યાસ કરતો જાઉં છું.
 મારો અંદાજ છે કે, ૬૪ લાજારની સંખ્યાની અમારી સેના બનશે
 અને સિંહ જેવા વિકાળ અમારા સરદાર સામંતો તો જૂદા. અમારા
 સરદારોમાં કર્ણુ ચૌહાણ તો ‘નરવ્યાધ’ તરીકે પ્રખ્યાત છે: સિવાય
 વીર ક્યમાય, ચામુંડરાય, બળિભદ્ર, કુરંભદેવ, ધીર, પુંડીર, અત-
 તાય ચૌહાણ, લંગરીરાય, ગાવિંદરાય ગેહલાત અને બીજા કેટલાયે
 નાના નાના પણ કેસરી સમા સરદારો છે. ઇશ્વરેચ્છા તો, ભીમ-
 દેવને આ ફેરો જળરી હાર આપવી છે. બોલો, જયમદ્ધ ભા, તમારા
 સાથીદારે મારા આવવાનું કારણ પૂછ્યું તો હવે એ કહીને હું તમને
 પૂછું છું કે, અહાદ્દર લડવૈયાની માફક રણુમા કેસરીઆં કરવા આવવું
 પસંદ છે કે, પછી દેશવટાથી ગભરાઈ જઈ ગીરના જંગલમા
 છુપાઈ રહેવું પસંદ છે ? ”

“ બારોટલ,” સુરસિંહ જયમદ્ધના બોલના પહેલાં જવાબ
 દીધો: “ રણુથી કાયર થાય એ તો બીજા. એક જયમદ્ધ ભા તો શું
 પણ અમે એમના સાથેના દશ દશ સાથીઓ તમ ભેગા આવવા
 તૈયાર છીએ. પણ અમારી એક શરત. ”

“ અહાદ્દરોને વળી શરત કેવી ? તલવારીઆઓ માટે ભોળા
 ભીમ અને શાહબુદ્દીન ધારી, એ બેનાં બે વાક્યો પ્રસિદ્ધ છે, એની
 તમને ખબર છે ? ”

“ ના. અમારા જાણવામાં નથી. ”

“ તો સાંભળો. ભોળો ભીમ કહે છે કે, ‘જેના હાથમાં તલવાર
 હોય અને જે પોતાનું ધાયું ન કરી શકે અથવા અપમાન સહન કરે
 એને માથે એક લાજાર પાપનો દોષ બેસે છે. એ નરકમાં પડે છે.
 જે તલવારીઓ હોય તેણે તો પોતાનું નસિય તલવારથીજ ઘડવું
 રજું. ’ શાહબુદ્દીન ધારી તો હામ હામ કહેતો ફરે છે કે: ‘ ધરતી
 નથી મુસલમાનની કે નથી હિંદુની. ધરતી તો ધર્મિણી છે. તલવાર
 ચલાવે તે ધરતી લે. ’ આ બે વાક્યો તમને અને તમારા જયમદ્ધ
 બાપુને યાદ આપું છું અને કહું છું કે, જે તલવાર ચલાવી જાણતા

હો, તો શરત-ખરત કરવાની પંચાતમાં ન પડશો. તલવારથી તમારું નસિય ધડી લેજો. આજના જમાનામાં તલવાર ક્ષત્રિયના સુભાગ્યની ચાવી છે.”

“વાત સાવ સાચી છે.” મોતીશાએ કહ્યું: “ખારોટજી સોદો તો અમે વાણીઆ કરીએ કે, જે ભાઈ, આટલું આમ તને આપીશ એના બદલામાં તું મને શું આપીશ? માટે જયમલ્લ બાપુને તમારી સાથે સોદો કે શરત કરવાની હોયજ નહી. ફક્ત એમની તલવાર મહારાજ પૃથુરાજના પક્ષ તરફથી ચાલે ત્યારે એની ધાર જેમને તમારા મનમાં એક ક્યાસ કરી લેજો કે, એને ચુડામણિના ધાંધળપરથી દેશવટો લેવો પડ્યો છે અને એના કાનના કાચા બાપે એને અન્યાય કર્યો છે.”

અંદે આ સાંભળી હસીને કહ્યું: “વાણીઆભાઈએ મારી હામાં હા મેળવી તો ખરી; પણ ધામે રહીને યૂવરાજના દિલની વાત પણ કહી દીધી! ખરું? શાખાશ, છે તમને મોતીશા. તમારી વાત હું ન્યાયા ફરજ તરીકે ગણીને મહારાજ પૃથુરાજ આગળ બહેર કરીશ અને ભોળા ભીમને હરાવવા અમારું જે લરકર અહીં આવશે, એનીજ મદદ આ તમારા વીર જયમલ્લ બાપુને અપાવીશ, એની ખાત્રી રાખજો.”

“તો હવે કાંઈ આવું પાડું જેવાનું રહેતું નથી. જયમલ્લ બાપુને કહેશો તો અત્તર ધડી તમારી સાથે આવશે. કેમ ખરું? બાપુ?”

“હું ચુડામણિને પહેલો મારો હાથ અનાવવા માગતો હતો; એટલેજ જરા આનાકાનીમાં હતો. બાકી, મહારાજ પૃથુરાજ પાસે જયુ એની તો મને ફરીજ આનાકાની નથી.”

“બહાદુર યૂવરાજ” મોતીશાએ કહ્યું: “અંદે ખારોટ ભાખેલી ભવિષ્યવાણી તમે વિસરી જતા લાગો છો. એ થોડીવાર પર ખૂંચ હસતા હતા અને જીનાગદમાં ગયેલો પરદેશી જીવાન નવાજીની કરશે એમ કહેતા હતા, એનો અર્થ મેં નીપજવી કાઢ્યો છે-”

અંદે, મોતીશા સામે આશ્ચર્યભાવથી જોઈ રહ્યો. મોતીશાએ આગળ વધાવ્યું: “ચુડામણિનાં ગર્વ એજ યવક ગાળશે, એમ મારું દિલ ખાત્રીથી કહે છે. ખારોટજીએ વત્સરાજ મહારાજનો દીકરો, પંજીન કહ્યો, આદલ-ઉદલ, એ બધાની વીરગાથાઓ આપણને સંભળાવી, એ પણ કાંઈ ફાકડની નહતી—”

અંદે ઝડપથી મોતીશાનો હાથ ઝાલ્યો અને કહ્યું: “ચતુર વણિક, બોલવાનું અમ બારોટ જાતિ માટે બાકી રાખો. તમે તમારી જાતિની રીત પ્રમાણે ‘મગનું’ નામ મરી ન પાડો.’ સમજ્યા ?”

મોતીશા હસતો હસતો એના તરફ જોઈ રહ્યો. અંદે કહ્યું: “તમે ચેત્યા હો, તો હવે જે થાય તે જોયા કરો અને આ બહા-દૂર જીવાન તથા એના સાથીઓને એમની તલવારો સાથે મારી ભેગા આવવા દો.”

“મોતીશા શું ચેત્યા છે, એ મને ન સમજાયું.” જયમલ્લે શંકા કરી.

“બાપુ” મોતીશાએ કહ્યું: “હું ચેત્યો છું તેથી તમને એટલું જ કહું છું કે, ચુડામણિની લગીરે ડીકર ન કરો અને બારોટજી સાથે જઈ, તમારી તલવારની નામના કરી આવો. તમે પાછા આવશો ત્યાં તો કેં ને કેં નવાજીની જોશો-કદાચ જીનાગઢનું છત્ર તમારા મસ્તકપર ધરવામાં આવેલું પણ જોશો !”

“નગરશેઠ ડીક કહે છે, બાપુ” જયમલ્લની કાર્તિના ઉત્સુક સુરસિંહે તેને પંચાત કરતો અટકાવવા કહ્યું: “આપણે તો તાતા તલવારીઆ થવાનું જાણીએ. કારભાર ડહોળવો કે લાંબી નજરો દોડાવવી, એ બધું, આ બારોટજી કહે છે તેમ, ‘વાળીઆભાઈ’ ભલે કરે !”

“ત્યારે હવે એ નક્કી છે કે, આપણે કાલે અહીંથી જઈશું,” અંદે કહ્યું: “એ પહેલાં, મળસ્કામાં ઉડીને હું રા’ગજરાજ પાસે જઈ આવીશ.”

“કેમ ?” મુખીએ પૂછ્યું.

“મારા રાજ લગાઈ કરનાર છે એ વાત એને કહી સંભળાવીશ. એ કિયો પક્ષ લેશે, તે પૂછીશ અને શું કહે છે તે જાણી પાછો ફરીશ. મારા દિલમાં તો ખાત્રી છે કે, એ કોઈનો પક્ષ નહીં કરે અને એના ચુડામણિનો ઢંઢેરો મને બતાવશે. તો હું એ મને જે સુઝશે, તે જવાબ એને દઈશ.”

“બારોટજી, તમે શો જવાબ દેશો તે હું જાણી ગયો છું.” મોતીશાએ હસતાં હસતાં કહ્યું.

“મેં જવાબ નક્કી કર્યોજ નથી. પણ શબ્દની લઢવાટ તો અમારે માટેજ રહેવા દો, વણિક મહાજન.” અંદે મર્મમાં તેને જવાબ દીધો.

એ સમયે ગામમાંથી એક મરઘડો બોલ્યો.

“અરો! વાતમાં વધાણું વાયું કે શું?” અંદે બારી બહાર બેઠા પૂછ્યું: “હા. પેહો ફાટ્યો જણાય છે. ધ્રુવનો તારો અને હરણીઓ સિવાય આકાશમાં બીજા તારલા નથી. હું હવે સ્નાન-સેવા કરી લઉં અને પછી જીતાગઢ તરફ વધાય થઉં.”

તે ઉડ્યો અને પ્રાતઃકર્મની તૈયારીમાં પડ્યો. મુખી અને તેનો પુત્ર તેને બેઠાની સર્વ સગવડો કરી આપવામાં રોકાયા.

પરિચ્છેદ ૧૫.

નિકંદનનો ઐત.

મોતીનાદના બાગમાંથી રા' ગજરાજ અને સેનાપતિ જીદા પડ્યા. સેનાપતિ પોતાને મકાને પહોંચ્યાને રા'ની વલણથી આશ્ચર્યમ્મ બની ગયા. અપોરે તો રા'એ રાજમંદને કેદ કરવાનું વચન આપ્યું હતું અને હવે તે ફરી કેમ ગયો? જાહેર હંદેરાના વગતર તરીકે, અંગરક્ષકની નોકરી અને એકાદ ખાનદાન કુટુંબની કન્યા-કદાચ રૂપાંદે-ને તેની સાથે પરણાવવાનું રા'એ કહ્યું, એ, સેનાપતિને લગીરે ન રૂચ્યું. રાખડેલ તરીકે પોતાને મોદેજ પોતાને કહેનાર સાથે રૂપાંદે વરે? એને વળા એક બીજી વાત યાદ આવી. વીરમણિના કહેવાથી એણે જાણ્યું હતું કે: “રૂપાંદે તો જયમંદને મનથી વરી ચૂકી છે!” બાગમાં વીરમણિને મોઢામોઢ રૂપાંદેએ આમ કહ્યું હતું. જયમંદને કદાપિ કાળે રૂપાંદેને પરણવા નાં દેવાય. ત્યારે શું આને પરણાવવી? નહીં. એ પણ અને આ યુવકનું નામનિશાન ન રહે એજ હાલના સંન્નેગમાં અંધમેસ્તું છે. એનું શું કરવું?

તે વિચારોમાં આમ તેમ ફરવા લાગ્યો. તે યુવક ગજરાજમાં તેની સામે થયો હતો, એ દશ્ય તેને યાદ આવ્યું. જેટલા પ્રસંગ આ યુવકને લગતા તેને સાંભર્યા તેટલા બધાયેમાં તેણે પોતાનું અપમાન અને તેનાં પરાક્રમ પેખ્યાં. “એ યુવકનું નિકંદન કાઢું તોજ હું ચુડામણિ!” એમ આખરે દઢ ઠરાવ કરી, તેણે પહેરે-ગીરને બોલાવ્યો અને દુષ્ટસિંહને બોલાવી લાવવા આજ્ઞા આપી.

દુષ્ટસિંહ આવી પહોંચે તે દરમ્યાન યુવકનું શું કરવું એની તેણે યોજના ઘડી કાઢી. થોડીકવારમાં દુષ્ટસિંહ આવી પહોંચ્યો.

સેનાપતિએ તેને કહ્યું “ તમે કેવા નમાલા માણસ છો ? તમને મારે ધડીભર પણ નોકરીમાં ન રાખવા જોઈએ. જુઓ, તમે જે જીવાનને શોધતાં થાક્યા તે તો રા'ના મહેલમાં મહેમાન છે ! ”

“ મહારાજ, ” દુષસિંહે જવાબ દીધો: “ અમે અમારી જાત તોડીને પણ જે કામ ન કર્યું હોય ને આપ દોષ કાઢતા હો, તો ખરું. અમે એની પાછળ દોડવામાં અમારાં ઘોડાં અધમુઆં કરી નાંખ્યાં છે. અમારામાંના કેટલાયે થાકીને લોથપોથ થઈ ગયા છે. એ કાણ જાણે કેવો યે યુક્તિયાજ છે કે, હરઘડી અમને થાપ આપે છે ! ”

“ એથીજ હું તમને નાલાયક કહું છું. ” શુડામણિએ કહ્યું: “ શું મારા માણસોમાંથી એક પણ એના જેવો નહીં નીકળે ? ”

“ અનદાતા ” દુષસિંહે જવાબ દીધો: “ દુશ્મન શાં પગલાં લેશે, એ અગાઉથી જાણીએ નહીં તો પાછા પડવું જ પડે. એમાં ભલભલા મર્દ પણ ક્યાં થાપ નથી ખાઈ જતા ? ”

“ જાઓ, નામદાંધવાળાં વાક્યો મને ન સંભળાવો. ” શુડામણિ એમ કહી પૂઠ ફેરવીને એકો અને સ્વગત બળડવા લાગ્યો: “ એક નાનો છોકરો મારાં બધાં માણસોને હંકારી જાય અને એ બધા ડગ્યાં વિકાસીને પાછા ફરે, એ શરમતી વાત નથી શું ? હવે તો મારા લશ્કરીઓને સુડીઓ પહેરાવવી જોઈશે અને સ્ત્રીઓના પોપાક પહેરાવી શહેરમાં વાજતે ગાજતે ફેરવવા પડશે. ”

“ કૃપાળુ ” દુષસિંહે કહ્યું: “ મહેનત કરવા છતાં યે આપ તો હરઘડી અમારા પર નારાજ રહો છો ! આપ જેવાના મોટામોટા મનોરથો સિદ્ધ થતા નથી તો અમે તે શી વિસાતમાં ? ”

“ નારાજ ન થાઉં તો બીજું શું કરું ? તમે મહેનત કરો પણ ધૂળ પર લીપણુ જેવી કરો, એ શા કામની ? હજી મારી પ્રસન્નતા મેળવવાની એક તક છે. દુષસિંહ, એનું માથું મને લાવી આપો. ”

દુષસિંહ એ સાંભળીને ક'પ્યો. પકડવાની વાત પરથી માથું લાવવાની સખ્ત વાત આવી, એ તો કપરું કામ ! તેણે કહ્યું: “ પણ મહારાજ, આપ તો કહો છો ને કે, એ રા'ના મહેલમાં મહેમાન છે ! રાજમહેમાનને મારવો એ શું સહેલી વાત છે ? ”

“ જધને માથું ઊડાવી દેવું, એમાં મુશ્કેલી શી છે, એ તો કહો ? ”

દુષ્સિંહે કટાણું મોઢું કર્યું. અને કહ્યું: “એ તો કામ કરવા જનારને ખબર પડે. મહારાજ, વાતોમાં તો બધું સહેલું લાગે. ધારે કે, એને કાંઈ મારી નાંખે; પણ પછી રા'ના કોપથી ઉગરવું સહેલું છે કે ?”

“પણ માથું ઉડાવી દેનારે કોણ છે, એ તો મને ખતાવો ? પછી એને અભય વચન અને કાયમનો લાલ મળે છે કે નહીં, તે જુઓ.”

“એમ ? તો હું એ કામ માટે તૈયાર છું. મરણીઓ થઈને આ વેળા કામ કર્યો વિના નહીં રહું. પણ જો કદાપિ હું જ માર્યો જાઉં તો મારાં બાળબચ્ચાં—”

“એની તમારે જરાકે શીકર કરવી નહીં. તમે જીવતા રહેશો તો અભય વચન મળશે અને મરણો તો તમારા કુટુંબનું પાલન પોષણ રાજ તરફથી થશે.”

“આં તો મારી અને મરું તો પોષણનો લિખિત હુકમ—”

“હું લખી આપું છું.” શુડામણિએ લખી આપ્યું: “દુષ્સિંહે કરેલું કામ રાજના હિતમાં હતું તે બદલ તેને મારી આપવામાં આવે છે. શુડામણિ.”

“બાળ બચ્ચાંના પોષણ માટે—”

“બીજો હુકમ.” શુડામણિએ લખી આપ્યું:

“દુષ્સિંહનાં સ્ત્રી-બાળકોને રાજસેવા બળવવા બદલ દર મહિને ૧૦૦ રૂપામહોરોનો મુસારો લેવાની પર્યંત બાંધી આપવામાં આવે છે. શુડામણિ.”

અને હુકમ વાંચી, દુષ્સિંહે સેનાપતિને નમન કરીને કહ્યું: “હવે નામદાર, ત્રીજો હુકમ વધુ અધિકારનો બાકી રહ્યો.”

શુડામણિએ ત્રીજો હુકમ લખી આપ્યો: “દુષ્સિંહને ત્રીજા મદદનિશ-ઉપ-સેનાપતિ નીમવામાં આવે છે. શુડામણિ.”

એ હુકમ લઈને દુષ્સિંહ બોલ્યો: “એક છેવટની અરજ—”

“હજી કેટલી અરજો બાકી છે ?” પગ પછાડી, ડોળા કાઢી, સેનાપતિ તડુક્યો.

“ફક્ત છેલ્લી. રાજમહેલમાં એને ક્યાં ઉતારો આપવામાં આવેલો છે ?”

“એ હું નથી જાણતો. એ શોધી કાઢવાનું કામ—” એ અટકી ગયો. જે આરડામાં તે બેઠો હતો, તેના આરણ્ય આમળ

કાંઈક ખખડાટ થયો હોય, એમ તેને લાગ્યું. તે ઉઠ્યો. ધીમે પગથે ચાલીને એકદમ તેણે બારણું ઉઘાડી નાંખ્યાં. બહાર નીકળી આમ-તેમ નજર કરી. નિરાશ થઈ, કટાણું મોં કરી, એક હાથની ચત્તી હથેલીમાં બીજા હાથની ઉભી મુઠ્ઠી મારી, તે ખંડમાં પાછો ફર્યો અને ધીમેથી દુષસિંહને તેણે કહ્યું: “રાજમહેલમાં તમે બેઘડક જઈ શકો તે માટે હું તમને એક પત્ર આપું છું. તે પત્ર ખુદ રા’ને પોતાને જ હાથોહાથ પહોંચાડજો. જવાબમાં એ યુવક તમને સોંપે તો ઠીક; નહીંતર તેને શોધી, કામ પતવી, પાછા વળજો. જ્યારે પણ કામ પૂરું થાય ત્યારે મને તરત મળજો.”

સેનાપતિએ રા’ ઉપર ચિટ્ટી લખી: “મારા બીજા કેદીની બાબતમાં કૃપા કરીને આપ વચ્ચે ન આવશો. રૂપાંદે એને પરણાવી શકાશે નહીં. રૂપાંદેને જયમલ્લની ધૂન છે, એ આપ વિસરી ગયો છે. વળી અંગરક્ષક સરદારોની એક પણ વધુ જગ્યા હાથમાં ખાલી નથી. માટે જે વાતચીત આપણને અગાઉ થઈ છે, તે કાયમ રાખી દુષસિંહને કેદી સોંપી દેશો. હું મળસ્કામાં આપને મળીશ. ચુડામણિ”

એ પત્ર એક પરખીડીઆમાં બીડી, તેણે દુષસિંહને આપ્યો. દુષસિંહે નમન કરીને રંગ લીધી.

તે જોયો ચુડામણિના મકાનમાંથી બહાર નીકળ્યો કે, તરતજ તે મકાનની એક બારીમાં એક દીવો દેખાયો. એ દીવો રૂપાંદેના એક હાથમાં હતો અને દીવાના અજવાળામાં એક કાગળ ઉપર મોટા કાળા અક્ષરમાં લખેલું લખાણુ તે ધરી રહી હતી. એમાં લખેલું હતું કે: “નગતો છવે; ઉઘતો મરે” અધિકારમય રાત્રિમાં એ દીવાના ઉગ્તસ પાછળ એ લખાણુ ખુલ્લું દેખાઈ રહ્યું.

સેનાપતિનું મકાન જ્યાં આવેલું હતું તેની સામેજ થોડે દૂર રાજકુમારીનો મહેલ હતો; અને તેની જમણી બાજુએ સહેજ વાંકમાં રા’નો મહેલ આવેલો હતો. બન્ને મહેલોમાં દીવા બળતા હતા. કાંઈક સામા જવાબની રાહ જોતી હોય તેમ રૂપાંદે દીવો અને લખાણુ બારીમાં ધરીને ઉભી રહી. કેંક ક્ષણો વીતી; પણ ન રાજ-કુમારીના મહેલમાંથી કે ન રાજમહેલમાંથી જવાબ મળ્યો!

રૂપાંદે સ્વગત બરબડી: “જો રાજમલ્લ ચેતશે નહીં તો નહીં આજ તેનું મૃત્યુ છે. રાજમહેલના એ ખંડમાં દીવા બળતા લાગે છે. એટલે અહાં ઉઘી ગયાં નથી. રાજમલ્લ કાંઈ એકદમ તો નજ

ઉધે. છતાં કેમ તે ખારી આગળ આવતો નહીં હોય ? હજી જરાક વખત થોણું. ”

અને તેનું એ થોણું નક્કામું નીવડ્યું નહીં. રાજમહેલમાંથી એક ખારીમાં દીવા દેખાયો અને તરતજ એક હાથરમાલ હાલતો જણાયો. રૂપાંદેએ જોયું કે, એ રમાલ હલાવનાર રાજમહેલ હતો.

તે હવે લખાણુ અને દીવાસહિત ખારી આગળથી ખસી ગઈ અને ખંડની અંદર જઈ સ્વગત બોલી: “ અસ. હવે કાંઈ ફિકર નથી. દુષ્ટસિંહ સાથે મારા કાકાએ કરેલી મસલત હવે જરૂર ફેકટ નીવડશે. ”

તે સુવાની તૈયારી કરતી હતી તેવામાં તેના ખંડનાં ખારણા પર ટકોરા પડ્યા. તેણે ખારણાં બોલ્યાં. તો ત્યાં ઉભેલો ચુડામણિ બોલ્યો: “ છોકરી, તું હમણાં શું કરતી હતી ? ખારીમાં દીવા ધરીને કેની સાથે એનચાળા કરતી હતી ? ”

“ રાજકુમારીએ એમના મહેલમાંથી દીવા ધર્યો; એટલે મેં પણ ધર્યો હતો. ”

“ જુકું બોલે છે ? દીવા પાછળ એક કાગળમાં કાંઈક લખેલું તેં ધર્યું હતું. કહી દે, સીદ્ધી રીતે જે સત્ય હોય તે કહી દે. નહીં તો મારે સખ્ત થવું પડશે. ”

“ કાકા, કાકા, તમને આજ શું થયું છે, તે મને સમજતું નથી. મેં કાગળ બાગળ કાંઈ ધર્યો જ નહોતો. ”

“ મારા પહેરેગીરોમાંના એકે તે બરાબર જોયો છે; લખાણુ પણ તેણે વાંચ્યું છે; તું મારી વિરુદ્ધ મારા કદા દુશ્મનોના પક્ષમાં બળી ગઈ છું અને મારું નિકંદન કદાવવા તલસી રહી છું, એ મારા ધ્યાન બહાર નથી, હોં ? ”

રૂપાંદે આંખમાં આંસુ લાવી, ચુડામણિનો હાથ ઝાલી બોલી: “ કાકા, તમને ખોટો વહેમ છે. માઆપ વિનાની એક બાળકી પર તમે આટલા બધા સખ્ત થાઓ છો, એ હીક નથી. ”

“ ખોટો વહેમ છે ? ‘ જગતો જીવે: ઉઘતો મરે ’ એવું તે કાગળમાં નહોતું લખ્યું ? હું મારા માણસ સાથે મારા ખંડમાં વાત કરતો હતો ત્યારેજ મને શંકા પડી હતી કે, ખારણા આગળ કાંઈક ખખડાટ થયો. મેં બહાર આવી જોયું તો કેમ જણાયું નહતું. પણ મને હવે જ સમજાય છે કે, તું બિહીપગી ત્યાં ઉભી ઉભી

છુપાઇને અમારી વાતો સાંભળી ગઇ હોઇશ. તારા ઉપર વહેમનું માત્ર આ કારણ નથી; પરંતુ બીજાં કારણોયે છે. ‘હું જયમદનને મારા દિલથી વરી ચુકી છું’ એવું તે વીરમણિને મોઢે બાગમાં નહોતું કહ્યું? તું જયમદન સાથે એકાન્તમાં નહોતી ઉભી?”

ચુડામણિએ રૂપાંદેને ધક્કો મારી દૂર હડસેલી દીધી અને કહ્યું: “ઓ કુળાંગાર છોકરી, આવો કુળદ્રોહ કરીને પાછી દોઢડાહી શા માટે થવા જાય છે?”

રૂપાંદેએ હવે બચાવ કરવાની જરૂર જોઈ નહીં. તેણે એકદમ બારણાં બંધ કરી દીધાં અને અંદરથી કહ્યું: “કાકા, તમારાથી થાય તેટલો જીલમ તમે કરી લ્યો. હું તમારી સાથે વાત કરવા માગતી નથી.”

“ના કરીશ. હું તને આ ઓરડામાંથી એક પળવાર પણ હવે બહાર જવા દઇશ નહીં.” બહારથી ચુડામણિએ મોટા સ્વરે કહ્યું: “રાત દહાડે હું અહીં અને બારીઓ આગળ પણ પહેરો રાખીશ. પછી જોઈ છું કે, તું મારી સામે કેટલા પ્રયત્નો કરે છે?”

તે પગ પછાડીને ત્યાંથી પોતાના ખંડમાં આવ્યો. ત્યાં એક પહેરેગીર ઉભો હતો. ચુડામણિએ તેને કહ્યું: “તેં મને ખરી ખાતમી આપી છે અને વખતસર જ આપી છે. વાં. એ માટે હું તારી કદર કરીશ, અને એ ઉપરાંત બીજું કામ તને સોંપવાનું છે. રૂપાંદેના ખંડના બારણા આગળ અને બહાર બારીઓ આગળ રાત દિવસ અખંડ પહેરો રખાવજે. એ છોકરીને બહાર જવા દેવી નહીં અને તેની દરેક આવી પ્રયત્નો હીલચાલ મને જાહેર કરવી.”

પહેરેગીર ગયા બાદ ચુડામણિ આમ તેમ ફરતો ફરતો વિચાર કરીને બોલ્યો: “કદાચ દુષ્ટસિંહનું આ કામ પાર નહીં પડે અને યુવક જાગતો રહેશે તો સહવારે રાત્રે હું મળવાનો જ છું? કાંઈ પણ રીતે હવે તો તેને તુરંગમાં જ નંખાવી દઈશ. માટે હવે અત્યારે ચિંતાઓ કરવી બચ્ચ છે.”

રૂપાંદેના ઓરડા આગળ ચુડામણિની આગા પ્રમાણે બે પહેરે-ગીરોનો પહેરો ચાલુ થઇ ગયો; અને મકાન બહાર પણ વધુ પહેરે-ગીરો લાવવામાં આવ્યા.

આ બાબુ રાજમહેલમાં દુષ્ટસિંહનું શું બન્યું? તેને રાજમહેલ આગળ આવતાં માલુમ પડ્યું કે, પહેરેગીરોનો સખ્ત પહેરો છે. રાત્રે ચુડામણિનો એક ઘણો જ તાકીદનો અને જરૂરી સંદેશો

હાથોહાથ આપવાનો છે, એવું તેણે જણાવ્યાથી તેને રા' પાસે લઇ જવામાં આવ્યો. રા' તે વખતે યુવક સહિત વાતચીત કરી રહ્યો હતો અને સુવાની તૈયારીમાં હતો. એક હઝુરીઓ રા'ના પગ દાખતો હતો. ખીજે બારણા આગળ ઉભો હતો.

જે હઝુરીઓ બારણા આગળ ઉભો હતો, તેને ઇશારતથી એક બાળુ બોલાવી દુષ્સિંહે પૂછ્યું: “રા' જાગે છે કે ઉઘી ગયા છે?”

“હવે તો ઉઘી ગયા હશે.”

દુષ્સિંહે પૂછ્યું: “પેલા યુવકને ક્યાં ઉતારો આપેલો છે?”

“કેમ, શું કામ છે?” હઝુરીઓએ પૂછ્યું.

“સેનાપતિજીનો એક સંદેશો તેને આપવાનો છે. અને તારૂં પણ નસિય તેજદાર છે, હોં કે?” એમ કહી દુષ્સિંહે તેના હાથમાં બે રૂપામહોરો મૂકી દીધી. હઝુરીઓએ નિશાની કરી યુવકનો ખંડ દુષ્સિંહને બતાવ્યો. દુષ્સિંહ તે ખંડનાં બારણાં આગળ ગયો. અને તેના એક કાણામાંથી તેણે જોયું તો, યુવક તે ખંડમાં બે માણસો સાથે વાતો કરતો જણાયો. દુષ્સિંહ હઝુરીઓ પાસે પાછો આવ્યો અને કહેવા લાગ્યો: “અંદર તો કોઇની સાથે એ વાતો કરે છે. એની સાથે કાણુ છે?”

“એ બધી પંચાત ન કરશો. ખરૂં પૂછાવો તો, મને એની કાંઈ ખબર પણ નથી.”

દુષ્સિંહ તેને વધુ બક્ષિસ આપવાના વિચારમાં હતો એટલામાં તે ખંડમાંથી એક હઝુરીઓ બહાર આવી, રા' વાળા હઝુરીઓને કહેવા લાગ્યો: “પેલો છેલ્લખટાઉ આપણામાંના એક વધુ આદમીને બોલાવે છે. એને તો ગંજીમાં રમવાં છે!”

દુષ્સિંહ આ સાંભળી ગયો અને બોલ્યો: “ચાલ, હું આવું.”

હઝુરીઓ તેના તરફ જોઇ રહ્યો. દુષ્સિંહે પોતાના ખિસ્સામાંથી કામળીયાં કાઢી તેમાં પોતાને ત્રીજા મહદનિશ-ઉપ-સેનાપતિનો ઓધ્ધો આપવાનું જે ફરમાન હતું, તે આ હઝુરીઓને બતાવીને કહ્યું: “સેનાપતિજીએ મને આ ઓધ્ધો આપેલો છે. અને હું તેમના કોઇક ખાસ કામે હમણાં અહીં આવેલો છું. મારે મને તારી સાથે આવવા દે. મારે એ યુવકને મળવાનું છે.”

બે હઝુરીઓ એક બીજા સામે જોઇ રહ્યા. જેણે દુષ્સિંહની બક્ષિસ મેળવી હતી, તેણે બીજા હઝુરીઓને હાથની નિશાનીથી

અક્ષિસ માગવા ઇશારો કર્યો. એટલે તેણે કહ્યું: “ગંજીફાં ખેલવાનાં છે એટલે તમને લઈ જવામાં વાંધો નથી; પણ રા' જાણે તો !”

“અરે, નહીં જાણે” દુષ્સિંહે આમ કહી તેના હાથમાં પાંચ રૂપિયા પહેલાના હાથમાં ત્રણ વધુ રૂપિયામહોરો મૂકી દીધી. પરિણામે યુવકના ખંડમાં દુષ્સિંહને લઈ જવા હજુરીઓ કબૂલ થયો.

યુવકના ખંડમાંથી હજુરીઓ કેમ નીકળ્યો અને ‘છેલખડાઉ’ ગંજીફાં ખેલવાનું વગેરે તેણે કેમ કહ્યું, એથી રા'ના ખંડના આરણા ઉભેલા હજુરીઆને આશ્ચર્ય થયું નહીં; કારણ કે, રા'ની આજ્ઞાથીજ એ ગોઠવણ થયેલી હતી.

પરિચ્છેદ ૧૬.

કસોટી.

યુવકને જે ખંડમાં નિવાસ કરવાનો હતો તેમાં પ્રવેશ કરતાં તેણે જોયું કે, ખંડની વચ્ચેવચ્ચ એક મેજ ઉપર એક ચંચુ અને ચાર-પાંચ પ્યાલા પડેલા હતા. એક સોગદાંખાજી, હાથી દાંતના પાસા તથા ગંજીફાનાં પત્તાં પણ પડેલાં હતાં. એક ચિત્રાવલિ-સંગ્રહ પણ મડેલો હતો. તેણે મેજ પાસે જઈ ચંચુમાં શું છે, તે જોયું. તેમાંના પ્રવાહીની વાસતાની પરીક્ષાથીજ તે સમજી ગયો કે, તે દારૂ છે ! ચિત્રાવલિ-સંગ્રહ ઉઘાડીને તેમાંનાં ચિત્રો તેણે જોયાં. અનેક રમણી-ઓનાં તેમાં ચિત્રો હતાં !

તેના મોં ઉપર હાસ્ય-રેખાઓ પ્રકટ થઈ.

“હં. રા' રમત જ રમે છે ! આ બધું અહીં શા માટે ? હું નીશાખાજ છું; જુગારી છું; પરસ્ખીલપટ છું; તે માટે જ !” તે સ્વગત આમ બોલ્યો; એટલામાં ખારી બહાર તેની નજર ગઈ. તો રૂપાંદે જે દીવો ચુડામણિના મકાનમાંથી ધરી રહી હતી, તે તેના જોવામાં આવ્યો. તે ખારી પાસે ગયો અને બરાબર નિહાળીને તેણે કાગળમાંનું લખાણ વાંચ્યું. “હં. સેનાપતિજીને ત્યાંથી પણ કાંઈક કાવતરાની શરૂઆત થઈ ચૂકી છે ! શીકર નહીં. જાગીશું અને જીવીશું. એક રાત ઉઘીને મરી જાય એ તેના કરતાં જાગીને જીવીએ એ જ બહેતર !” તેણે પોતાના

ખંડમાંનો દીવો ઉંચક્યો અને ખારી આગળ લાવીને ધરી રાખ્યો. તે સાથે એક રૂમાલ પણ હવામાં ફરકાવી પોતે ચેતતો રહેશે, એમ રૂપાંદેને ખાત્રી આપી.

તે દીવો પાછો મૂકીને વિચારમાં દરવા લાગ્યો; તેવામાં તે ખંડનાં પારણામાં બે માણસો ઉભેલા જણાયા. તેઓએ, તેને લગી લગીને નમન કર્યું અને કહ્યું: “તમારી સગવડમાં કાંઈ ખામી રહી છે કે, મહેરબાન ?”

“હા.” યુવકે જવાબ દીધો: “તમારા જેવા સાથીદારોની ! અંદર આવો. આપણે આનંદ ઉડાવીએ.”

તેઓ અંદર આવ્યા. યુવકે ચંચુમાંથી દારૂ બે પ્યાલાઓમાં દાલવી તેઓને પ્યાલા આપતાં કહ્યું: “ઉડાઓ જામ રંગકા.”

“અને તમે ?”

“મેં ખૂબ લીધા છે, અને હજી તો આખી રાત પડી છે ને ? એ દરમ્યાન તો કેટલાયે પ્યાલા પીવા પડશે—કદાચ આવા બીજા ઘણા ચંચુ આપણને જોઈશે. તમને ખબર નથી કે, એક રાત ઉંઘીને મરી જઈએ તેના કરતાં જાગીને જીવીએ એજ બહેતર છે.”

“વાહ મહેરબાન, બોલવે ચાલવે તમે બડા ચાલાક છો !” એમ કહી, તેઓ બન્ને જણ અકેક પ્યાલો પી ગયા. યુવકે કહ્યું: “આપણે બાજી રમીશું કે ગંજી ? પણ કોઈ ચોથો આદમી જોઈએ. જાઓ, એકાદ જણને બોલાવી લાવો.”

તેઓમાંનો એક જણ બહાર ગયો. એટલે યુવકે અંદર રહેલાને પ્રશ્ન: “અલ્યા, તમે લોકો મને ઝોળાવો છો કે ?”

“ના. તમે કોણ છો ?”

“મારા વિષે તમને કોઈએ કશું કહ્યું નથી ?”

“ના. જરાકે નહીં.”

“ત્યારે તમે મને કોણ જાણીને અહીં આવ્યા ?”

“રાતના મહેમાન.”

“બસ એટલુંજ ? મહેમાન પણ કેવા ? સાધારણ કે કાંઈ મોટા ખાનદાન કે પછી હેવાન ?”

“મોટા ને સારા માણસ.”

“અહીં જુનાગઢમાં મોટા ને સારા માણસોનો સત્કાર દારૂના ચંચુથી અને જુગારનાં સાધનોથી થાય છે કે ?”

હજુરીઓ માથુ ખંજવાળવા લાગ્યો.

“બોલને ? કેમ બોલતો નથી ?” યુવકે પૂછ્યું : “તમારો રા’ મહેમાનોની આવી મહેમાની કરે છે ?”

“ના, મહેરબાન. બધાની એવી નહીં. પણ તમને તો આ બધી ચીજો પસંદ છે ને તે માટે મેલી છે. તમે ના કહો તો અમે પાછી લઇ જઇએ.”

“મને આ ચીજો પસંદ છે એવું તને કાણે કહ્યું ?”

હજુરીઓ ફરીથી માથું ખંજવાળવા લાગ્યો.

“રા’એ પોતે કહ્યું છે ?-” યુવકે પૂછ્યું.

“ના. ના. એમણે તો કંઈ કહ્યુંજ નથી.”

“ત્યારે તે ક્યાંથી જાણ્યું ?”

હજુરીઓ હસવા લાગ્યો. યુવકને ગુસ્સો ચઢ્યો; પણ તે દાબી ધમને તેણે દારનો એક પ્યાલો ભર્યો અને તે હજુરીઆને આપી કહ્યું : “ચાલ, આ પી જ દોસ્ત.”

“નહી, મહેરબાન, મને બહુ આદત નથી.”

“બહુ ને થોડી ! પી જ હવે પોતો હોય તો.”

“તમેયે પીઓ.”

“ચાલ, પીયે છે કે નહીં ?” યુવકે આંખો ચઢાવી કેડની તલવારપર હાથ નાંખી પૂછ્યું.

હજુરીઓ તે પ્યાલો ગટગટાવી ગયો અને ઉભો થઈ બોલ્યો : “હું પેલા બીજને બોલાવી આવું.”

“સખૂર” યુવકે કૃત્રિમ ગુસ્સાભર્યા અવાજે કહ્યું : “પહેલો કહી દે, તમને બેને અહીં મોકલનારે મારા વિષે શું શું કહ્યું છે ?”

“કંઈ નહીં, કંઈ નહીં, મહેરબાન.”

તેની કાનપટ્ટી ઝાલી યુવકે કહ્યું : “સીધેસીધી વાત કરે છે કે પંછી મેથીપાક ખાવો છે ?” તેની કમ્મરમાં તેણે એક મુઝી લગાવી દીધી. “ઓહ” બોલતો તે હજુરીઓ અમળાઇ પડ્યો.

“કહે, ઝટ કહે. મારા વિષે તું શું જાણે છે ?”

“તમે રા’જમદાર છો.”

“કાઠના કહાથી કે પછી તારી મેળે તું જાણે છે ? જો સાંભળ. સાચી વાત કહીશ તો મારા તરફથી સારી બક્ષિસ મળશે.” હજુરીઆએ કહ્યું :

“ખીજાઓની વાત તો હું ન જાણું; પણ હું જ તમને બોલાવવા તમારા રાજમાં ગયો હતો; એટલે તમને સારી પેઠે ઓળખું છું. ”

“ શી જુકી ગંપ મારે છે ? મારા રાજમાં વળી તું ક્યારે આવ્યો હતો ? અને તું આવ્યો ત્યારે મેં તને કેમ ન દીઠો ? ”

“ રાજમદ્દ બાપુ, મારે શું કરવા જુકું બોલવું પડે ? તમે તો દેશાટને ગયેલા એટલે મને શી રીતે મળો ? ”

“ હું દેશાટને ગયો હતો, એમ તને કાણે કહ્યું હતું ? ”

“ તમારા પિતા અર્જુનસિંહજીએ ઉપરાંત તેમણે મને કહ્યું હતું કે તમે એક બે દિવસમાં પાછા ફરનાર છો; તેથી જેવા આવશો કે તરતજ તમને તેઓ જીનાગઢ મોકલશે. એ મુજબ તમે આવી પહોંચ્યા છો. ”

“ માફ રાજ કિયું ? ”

“ ઢોંક રાજ્ય. વળી ખીજું કિયું ? ”

“ એમ ત્યારે તું ઢોંક રાજ્યના રાજા અર્જુનસિંહજી જેઓ રાજમદ્દના પિતા થાય છે, તેમને મળી આવ્યો ! ખરું ને ? તું ક્યારે ગયો હતો, લલા ? ”

“ ગદ્દ કાલે જ સહવારમાં હું ગયો હતો અને સાંજે પાછો આવ્યો હતો. ”

“ તને કાણે મોકલ્યો હતો ? ”

“ કોઈએ નહીં. મારી મેળેજ ગયો હતો. ”

“ ફરી પાછો વચ્ચે કો ? મેથીપાક ખાવાની આદત પડી છે કે ? બોલ, સીધેસીધો બોલ ? તને કાણે મોકલ્યો હતો ? ”

“ મારી માએ ”

“ તારી મા કાણુ છે ? ”

“ રાણીવાસમાં ખવાસણુ છે. રાજમાતાને પરમદહાડે સ્વપ્ન આવ્યું હતું કે, તમારો જીવ જોખમમાં છે. તેથી તેમણે રા'ને કહ્યું અને રા'એ પછી તમને બોલાવવા હુકમ કર્યો. ”

“ તે' જઈ આવ્યા પછી શું કર્યું ? ”

“ રા'ને અને રાજમાતાને ખબર આપી કે, તમે આજકાલમાં અહીં આવી પહોંચશો. ”

“ તું પ્રતિજ્ઞા ઉપર કહે છે કે, આ તે' સાચું કહ્યું છે ? ”

“ હા. ”

“રા’ના સોગંદ લઇને કહે કે, તું સાચું કહે છે.”

હજુરીઓ તેના સામું જોઈ રહ્યા. યુવકે તેની કાનપટ્ટી ખૂંચ આમળી અને કહ્યું: “ચલાવ, જરાક માટે હવે ઢીલ ન કર.”

હજુરીઓએ રા’ના સોગંદ લઇને કહ્યું કે, હું સાચીજ વાત કહું છું.

“તું કહે છે કે, તું મને ઓળખે છે. તે આટલા જ ઉપરથીને ?”

“હા. તમારું નર કાંઈ ઢાંક્યું રહે ખરું; ખાપુ ?”

“અને ખીજાં જ્યાં મને ‘રાજમક્ષ’ તરીકે ઓળખે છે, એ તેં આપેલી ખબરને આધારે જ ને ?”

“હાસ્તો વળી ! એમ કેમ પૂછો છો ? તમારા સિવાય ‘રાજમક્ષ’ ખીજો હોય કોણ ?”

યુવક હસ્યો. “હાસ્તો ! ખીજો હોય કોણ ?” તે સ્વગત ગણ-ગણ્યો. તેણે પોતાના ખિસ્સામાંથી થ્રાડીક રૂપામહોરો કાઢી, તે હજુરીઓને આપી; અને તે ઓરડામાં અહીંતહીં ફરવા લાગ્યો.

એટલામાં દુષ્સિંહ સાથે પેલા હજુરીઓ તે ખંડમાં આવી પહોંચ્યા. દુષ્સિંહને જોઇને યુવકને ખ્યાલ આવી ગયો કે, ઝીરનારમાં જે સૈનિકના ઉપરીપણા નીચે પોતાને અને મોતીશાને શોધવા ૫૦-૬૦ સૈનિકોની ટુકડી આવી હતી, તેજ આ સૈનિક છે. એ સેનાપતિનો માણસ છે, અને અત્યારે અહીં ક્યાંથી, એવો પ્રશ્ન તેના મનમાં ઉઠ્યો. તેને રૂપાદેની ચેતવણી યાદ આવી. એટલે તે મોટેથી બોલ્યો: “અહો ! આ ચોથા જણ કે ? આવો લશ્કરી પોષાક આપણને ના જોઈએ.” તેણે દુષ્સિંહ પાસે જઈ તેના ખભા પર એક સખ્ત ધપ્પો લગાવી ખૂંચ હસતાં હસતાં કહ્યું: “ગંજીશં ખેલતી વખતે અને નીશાળાજીની રંગત વખતે લશ્કરી દરવેશ ના જોઈએ. મંઝા ઉડાવવી હોય તો કાઢી નાંખ આ જ્યો ડોળદમામ ! નહીં તો, ચાલ્યો જ અહીંથી.” તેણે પોતાની સાથે વાત કરનાર હજુરીઓને પૂછ્યું: “કેમ, હું ખરું કહું છું કે નહીં ?”

પેલાએ હામાં હા મેળવી: “બરાબર છે. આનંદ કરવો તો બરાબર કરવો.”

દુષ્સિંહને પોતાનો પોષાક કાઢવાનું મન નહતું. પણ અહીં કાંઈ ચુસ્તો કરી ધાંધળા મચાવાય એમ ન હોવાથી તેણે લશ્કરી પોષાક કાઢી એક ખીંટીએ લટકાવ્યો અને તલવાર પણ તેની ઉપર લટકાવી, સાદા પોષાકમાં તે સોની સાથે આવીને બેઠો.

યુવકે ચાર પ્યાલા દારૂના ભર્યા અને ત્રણેને અકેકે આપી કહ્યું: “માણસને ઉંઘ આવતી હોય તો આ લાલ પાણી નમ્રત રાખે છે. તેનામાં ખજરદારી લાવે છે અને તેને જે કામ કરવાનું હોય તેમાં સતેજ બનાવે છે. માટે બસ ઉડાવો.”

તેઓ ત્રણ દારૂ પીવામાં રોકાયા એટલે યુવકે બારી પામે જઈ, પ્યાલામાંનો દારૂ બહાર દોળી દઈ, પીવાનો ઢાંગ કરતો હોય તેમ ખાલી પ્યાલો મોં આગળ ધરી રાખ્યો અને તેઓ બેઠા હતા ત્યાં લથડને પગલે ચાલી આવીને પ્યાલો મૂકી દીધો.

“ચાલો, ગંજીમાં ખેલીએ.” તેણે સૂચવ્યું.

સૌ રમવા લાગ્યા. રમતાં રમતાં યુવકે પેલા હજુરીઆ સાથેની વાત આગળ ચલાવી: “દોસ્ત, માઈ એકાદ ચિત્ર આ મહેલમાં હશે?”

“ના તમે નાનપણમાં અહીં રહેતા હતા, ત્યારનુંયે તમાઈ કોઈ ચિત્ર અહીં નથી.”

“મને બરાબર દીકરે ઓળખતો હોય એવોયે કોઈ માણસ અહીં નથી?”

જે હજુરીઆ બહાર ગયો હતો, તેણે પહેલાને પૂછ્યું: “આ મહેરબાન આમ કેમ પૂછે છે?”

“મનેયે એ સમજાતું નથી! ક્યારના મને કહે છે કે, તું તો ગપ્પ મારે છે. તું અને વળી અહીંનાં બધાં માણસોયે મને બરાબર ઓળખતા નથી.”

બીજા હજુરીઆએ આ ઉપરથી યુવકને પૂછ્યું: “ત્યારે શું આની ભૂત થાય છે, એમ તમે કહો છો, મહેરબાન?”

“તનેયે નીશો ચઢ્યો લાગે છે તો! એ કહે છે કે, ભૂત નથી થતી તો પછી ભૂત થઈ એમ કહેનાર તું કોણ?”

“હું ક્યાં એમ કહું છું? તમે ‘ઓળખતો નથી’ ને ‘વગર ઓળખતો નથી’ એમ કહો છો, તે પરથી પૂછું છું.”

“એનું કારણ ન સમજ્યો? નાનપણમાં મારી સાથે સંતા-કુકડી રમનારા, મારખોખું રમનારા, એવા જે બધા હતા, તેમાંનો કોઈ હાલ અહીં છે કે કેમ, એ મારે જાણવું છે.”

“હા: હા:” પહેલો હજુરીઆ બોલ્યો: “તમે બહા રમુજી છો, મહેરબાન!”

દુષ્ટસિંહે ધીમે સ્વરે બીજા હજુરીઆને કહ્યું: “એને ખૂબ નીશો ચઢ્યો લાગે છે. હજીયે ખૂબ પાઓ એટલે મજા આવશે.”

તેઓએ પ્યાલા લઈ અને યુવકને પણ આપી પોતે પીવા લાગ્યા. યુવકે આ પ્યાલો પણ, તેઓની ધ્યાન બહાર ઢોળી નાંખ્યો. ગંજીફને બદલે તેણે સોગંદબાજી રમવાની સૂચના કરી અને તેઓને તેમાં મશગુલ બનાવ્યા. વચ્ચે વચ્ચે દારૂના પ્યાલા પણ તેઓને પાવા માંડ્યા. રમત રમાતી ગઈ અને યુવકે પોતાના પ્રવાસની અને બીજી કેટલીક તેઓને રસ પડે એવી વાતોનાં સુલ્યાન છોડવા માંડ્યાં. દારૂનો એક ચંચુ ખલાસ થતાં, બીજો મંગાવવામાં આવ્યો. બીજો ખલાસ થતાં ત્રીજો અને પછી ચોથો, એમ ચાર ચંચુ ખલાસ થયા. કૈંક લડાઈની વાતો, કૈંક બહારવટીઆની વાતો, કૈંક વીરતાની વાતો, અને કૈંક મોજવિલાસની વાતોમાં આ ત્રણેને યુવકે એવા તો તક્લીન બનાવ્યા કે, વચ્ચે વચ્ચે આવેરા અને આતુરતાની લાગણીઓ થી તેઓએ દારૂની વધુ ને વધુ લિજ્જત લીધી. એ દરમ્યાન યુવકે પોતે તો એક પણ ટીપું નહીં પીવાની ખૂબીઅંધ કાળજી રાખી.

દુષ્ટસિંહ જે ધરાદાથી આવ્યો હતો તે ધરાદાને બદલે દારૂના ઘેનમાં એકવાર બોલી ગયો: “શાખાશ, દોસ્ત, આજ તો તેં બહુ મજાની વાતોથી મને ખુશ કર્યો; મારા જન્મમારામાં નહીં મેળવેલી દારૂની મોજ આપી; માટે જ, હું તને નહીં મારું; જીવતો છોડી દઉં છું. સેનાપતિના આપની મને કે સાડાખાર નથી.”

પછી રા'નો એક હજુરીઓ પણ લવવા લાગ્યો: “મારાથી ઉઠાતું નથી; નહીં તો આજ બસ રા'ના હુકમ મુજબ કોઈ સ્વર્ગની સુન્દર પરી પાસે તને લઈ જાત !”

તેનું જોઈ ત્રીજો બરબડ્યો: “જા, રા' એ મને આપેલી રૂપા મહોરોની કોથળા હું તને આપી દઉં છું. રા' પૂછે તો કહેજે કે, મેં જ ખવાસે મને ખુશ થઈને આપી દીધી છે.”

“દોસ્ત” દુષ્ટસિંહે બબડવા માંડ્યું: “તારો આવરદા લાંબો છે. બાકી હું તો લશ્કરમાં ઓછા માટે મારા સગા આપને ચે જીવતો ન છોડું !”

“બરાબર છે.” મેં જ ખવાસ બોલ્યો: “આપણા રા'ને ચે હું તો થપાટ મારી દઉં ને ?”

ત્રીજો બોલ્યો: “અને હું તલવારના એક ધાથી રા'નું માથું ઝાટકી નાંખું !”

યુવકની મુખમુદ્રા ઉપર હાસ્ય અને વિજયની રેખાઓ છવાઈ રહી. નીશામાં માણસ હેવાન જેવો બની જાય છે અને બાન સાન વિનાં કૈં કૈં લવારી એવી કરે છે કે જે માટે તેને શુદ્ધિમાં જરૂર

પસ્તાઈ પડે. વળી નીશામાં માણસ પોતાની શુદ્ધિમાં સેવેલા વિચારો પણ બહાર કાઢે છે. આ ત્રણ જણાઓને જે ભેતથી તેના ખંડમાં મોકલવામાં આવ્યા હતા, તે ભેતનો ખ્યાલ યુવકને તેઓના લવારામાંથી આવી ગયો. તેઓને સંપૂર્ણ બેશુદ્ધ અનેલા જોવા તે થોભ્યો અને વધારે ને વધારે વાતોડીઓ બની ગયો. રાત્રિના પ્રહરો ઉપર પ્રહરો જ્યારે કોઈની વાટ જોયા વિના વલ્લા રહ્યા ત્યારે આખરે એની ધારણા ફળી. માત્ર દિવાલો સાથે જ પોતે વાત કરે છે, એમ તેને લાગ્યું. તેના ત્રણે સાથીદારો દારૂના નીશામાં ચકચૂર બનીને બેભાન હાલતમાં ગમે તેમ બળીઆની પોઠોની માફક પડેલા તેણે નિહાળ્યા. અને એ સ્થિતિમાં તેણે તેઓની ઝડતી લેવી યોગ્ય વિચારી. હઝુરીઆઓના ગજવામાંથી રૂપામહેરો અને થોડીક પ્રકીર્ણ વસ્તુઓ વિના કાંઈ મહત્વનું તેને મળ્યું નહીં.

તેણે હવે દુષ્ટસિંહનો લસ્કરી પોપાક કે જે ખીંટીએ ટીંગાડેલો હતો, તે તપાસ્યો. શુઝામણિએ દુષ્ટસિંહને લખી આપેલા ત્રણ હુકમો તેના જોવામાં આવ્યા; અને રા'ના શરનામાનું પરખીડીઉં પણ તેના જોવામાં આવ્યું. એ પરખીડીઉં ફેડવું કે નહીં, એ વિષે તેણે વિચાર કરી જોયો. દુષ્ટસિંહની લવારી અને તેને શુઝામણિએ લખી આપેલા હુકમો વાંચ્યા પછી હવે તો આ પરખીડીઉં ખોલવું જોઈએ એવો નિર્ણય કરી તેણે તે ખોલ્યું અને રૂપાંદેને પરણાવવા શુઝામણિની નારાજી, રૂપાંદેનો જયમલ્લ પરનો પ્રેમ અને કેદી તરીકે પોતાને પકડવાની શુઝામણિની ઈચ્છાથી તે વાકેફ થયો. પરખીડીઉં ખોલ્યું એ ઠીક થયું, એમ તેને લાગ્યું.

જે ત્રણ જણ તેના ખંડમાં પડ્યા હતા, તેઓ તરફ તેની નજર ગઈ. તેણે ઝડપથી તેઓનું શું કરવું એ નક્કી કરી લીધું. દીવા પાસે જઈ તેણે તેની મેશ એ ત્રણેનાં મોઢાં ઉપર ચાપડી, મોઢાં કાળાં કરી દીધાં અને ખંડનાં બારણાં ઉઘાડી, તેઓને ઢસડીને બહાર કાઢ્યા.

ખંડની અંદર આવી, બારણાં બંધ કરી, તે સ્વગત બોલ્યોઃ
“આ રમતમાં રા' હાર્યો અને હું જીત્યો !”

દુષ્ટસિંહના પોપાકમાં કાગળીઆં પાછાં મૂકી દઈ પોતાનો હાથ રમાલ તે પોપાકને બાંધી તેણે પોટકી વાળી અને પછી તે ખંડમાં પડેલા પલંગ પર તે મૂકી નિશ્ચિંતપણે તે પ્રભાત થતા સુધી તેમાં આડો થયો.

પરિચ્છેદ ૧૭.

રા'ને પડકાર !

પ્રાતઃકાલનાં રવિકિરણો હજી ઝૂટ્યાં નથી; મંદ મંદ વાયૂન શીતલ લહરીઓથી વૃક્ષાદિક ડોકી રહ્યાં છે; દૃષ્ટિમર્યાદામાં આકાશ અને ગિરિવર ગીરનાર એકાકાર બની ગયાથી અપાર શોભ આપે છે; સિમાડાનાં ખેતરોમાં ખેડુતો મોટા સ્વરે ગીત ગાતા હજી ખેડી રહ્યા છે. આંખાની ડુંચી ડાળે વટેમાર્ગીઓને દેખા દીધા વિના કોયલડીઓ “કુલુ” “કુલુ” શબ્દ વડે કર્ણપ્રિય ધ્વજન કરી રહી છે. તેવે સમયે ચંદ્ર આરોઢે જુનાગઢના દરવાજામાં પોતાના ઘોડાને પ્રવેશ કરાવ્યો. એ સમયે દૈનિક નિયમ પ્રમાણે દરવાજા ઉપરનાં ટકોરખાનાં વાગવા શરૂ થયાં. ચંદ્ર આગળ આવ્યો. તેણે જોયું કે, હજી જુનાગઢની તમામ વસ્તી જાગી નથી. બ્રહ્માક એદીઓનાં ઘર હજી ઉઘડ્યાં નથી; બ્રહ્માક આગસુઓએ હજી પોતાનાં બિછાનાં છોડ્યાં નથી; શેરીઓ અને મહેલ્લાઓમાં કેટલાક લોકો દંતધાવન-ક્રિયા કરે છે; કોષક કોષક ઘરોમાંથી મધુરા પ્રાતઃસ્તવનના સંસ્કૃત શ્લોકોના ઉચ્ચાર શ્રવણે પડે છે; મંદિરોમાં આરાત્તિ અને મસ્જિદોમાં ખાંચ પોકારાતી સાંભળાય છે; શહેરમાં કોષક ઉઘમી ધંધાદારીઓની દુકાનો પણ ઉઘડી છે-એ સર્વમા નિહાળવાનું નિહાળતો અને સાંભળવાનું સાંભળતો ચંદ્ર, રસ્તે જનારાઓને રાજમહેલ કિયો એમ પૂછતો રાજમહેલ આગળ આવી પહોંચ્યો. તે ઘોડા ઉપરથી ઉતરતો હતો તે વખતે રાજમહેલની આરીમાંથી એક ઝીણો ખુંખાર થયો. ચંદ્રની નજર ઉંચે ગઈ. એક તરણુને તેણે તેમાં ઉંબલો દીકો. તરણુના ચહેરા ઉપર આશ્ચર્યભાવ હતો; પણ ચંદ્ર લગીરે આશ્ચર્યભાવ પોતાના ચહેરા પર ન બતાવ્યો, અને જાણે તેની સાથે તેને મુદ્દત્તે પરિચય નહોતો તેમ બેદરકારી બતાવી, તે પહેરેગીર પાસે ગયો. પોતાનો પરિચય આપતાં અને રા' ગજરાજને મળવું છે, એમ તેણે કહેતાં, પહેરેગીરે અંદર જઈ થોડીકવારમાં પાછા આવી વિનયપૂર્વક ચંદ્રને રાજમહેલમાં દાખલ કર્યો. એક પહેરેગીર તેનો ઘોડો સાંભાળવા લાગ્યા.

રા' ગજરાજ ક્યારનો જાગૃત થયો હતો. જે યુવકને રાતના પોતાના મહેલમાં નેણે ઉતારો આપ્યો હતો, તેના ખંડ બહાર કાળા

મોહના ત્રણ જણ પડ્યા હતા, એ વાતની ખબર એક હજુરીઆએ તેને આપી હતી. તે વિચારમાં હતો કે, યુવકને હમણાં મોલાવીને એ વિષે પૂછપરછ કરું કે નહીં; એટલામાં ચંદ્ર ખરદાયાના આગમનના સમાચાર તેને કહેવામાં આવ્યા. પૃથુરાજ ચાહાણનો એ ફસોંદો એટલે બેશક માન દેવા લાયક. એનું આગમન કેંક રાજદારી કારણસર જ હોય. શું છે, તે વાતચીતથી જણાશે, એમ વિચારી તે તેને મળવા સ્વસ્થ થઈને બેઠો.

ચંદ્રે રા'ના ખંડમાં પગ મૂકતાંજ કહ્યું: “તમરકાર, જીનાગઢના મહા યશસ્વી ધણિ, તમરકાર:

“મધૂર મહાન મંજુ ભૂરિ દ્રલ ભઝઝન સેં
ત્રપત કથી હેં રસ રસિક રસન કોં
સાખા કે સુઅચ પુજ પહિવકી છાંયા તલ
સીત જલ પાંન કરિ કિયો હે સચન કોં
ગયો હે ગવન અમ અંતરકો બહુ તમ,
બસિ બહુ કાલ કિયો સાંત અતિ મનકોં
અહો મહાભાગ તરૂ પ્રીતમ પથિક કેસુ
આજ ફિર પાયો હે અસંગ દરસન કોં”*

રા'એ તેને આવકાર આપતાં અને એક વિરામાસન તરફ આંગળી કરતાં કહ્યું: “પધારો, મધૂરી અને મીઠી વાણીવાળા કવિરાજ, પધારો. આજ તમને જોતાં મને ઘણો આનંદ થયો.”

“મારી મધૂરી અને મીઠી વાણીથી તમને જેવો આનંદ થયો” ચંદ્રે કહ્યું: “તેવોજ તમારી વાણીથી મને થાય ત્યારે માફ કામ સિદ્ધ થાય.”

“ત્યારે તમે કોઈ ખાસ કામ માટે પધાર્યા છો. ખરું ? બેલાશક, જે ઇચ્છા હોય તે જણાવો. તમારા જેવા રસિક કવિ-ઓનાં મનને સંતોષ દેવો એ અમ રાજનીઓનો ધર્મ છે.”

* ભાવાર્થ:—હે પથિક લોકોને પ્યારા માર્ગના મોટા વૃક્ષ ! તારાં સુંદર, મોટાં અને મધુર ધણાં ધણાં ફળોનું ભક્ષણ કરીને, રસોમાં રૂચી ધરાવનારી રસનાને ધણાંએ તૃપ્ત કરી છે; તારી સાખાઓનાં રહેલાં અઓનાં પહલ્લવોના પુજેની છાયા નીચે શીતળ જળ પીને સચન કર્યું છે; તારા આશ્રયે રહી રસ્તાનો સર્વ પરિશ્રમ દૂર કર્યો છે; અંતરનો અધિક અંધકાર પણ નસાડ્યો છે; મનને શાંત કર્યો છે. એવા હે મહાભાગ પથિકના પ્રીતમ વૃક્ષ આજ ફરીથી તારાં દર્શનનો લાભ મળ્યો છે. (અન્યોક્તિ વિદ્વાસમાથી સહેજ ફેરફાર સાથે.)

“રા’ ! રાજવીઓના ધર્મ સમજો છો, એ સારી વાત છે. કહો ત્યારે; હું લાંબી વાત નહીં કરું. તમે કોનો પક્ષ લેશો ? ”

“એ પક્ષ ક્રિયા છે ? ”

“તમે એટલું તો જાણો છોને કે, દિલ્હીના પૃથુરાજ ચૌહાણ અને ગુજરાતના લોખા લીમદેવને મિત્રતા નથી ? ”

“હા ” રા’ગજરાજો જવાબ દીધો.

“હું લોખા લીમદેવને યુદ્ધનું નિમંત્રણ આપી આવ્યો છું; અને થોડા વખતમાં અમો વચ્ચે મોટું યુદ્ધ થશે. ”

“વાર. હવે મારા સંબંધી તમારી શી ઇચ્છા છે ? ”

“એજ કે, તમે અમારા પક્ષમાં જોડાઓ. મોટા મોટા મહારથીઓ અમારા પક્ષમાં છે. એમાં તમે જોડાશો તો અમરકાંતિ મેળવશો. ”

“ખારોટજી, માફ માં લગાડશો. પણ ગુજરાત મારી સરહદથી દૂર નથી. દિલ્હી દૂર છે. હું દૂર જાઉં તેના કરતાં નજદીકમાં રહું એ શું ખોટું ? ”

“ત્યારે તમને લીમદેવના તરફથી પહેલું કહેણ આવી ચૂક્યું લાગે છે. ”

“ના. લીમદેવ તરફથી મને હજી સુધી કોઇ કહેવા આવ્યું નથી. આ તો માત્ર મારા મનની ઇચ્છા સહેજ દર્શાવી. ”

“મહારાજ, તમારી ઇચ્છા અવિચારી છે. તમે એનો પક્ષ લેવા માટે ગુજરાત નજદીક હોવાનું જણાવ્યું; પણ જાણો છો કે, સૂર્યનો પ્રકાશ દૂર દૂરથી પણ સૌને તેજોમય કરે છે. સૂર્યનો તાપ ખૂણેખાંચરે પણ કરમાયલાં ઝુલોને પહોંચી પ્રકૃષ્ઠતા આપે છે. સૂર્યના તેજમાં ઉભા રહેવાથી પણ સાધારણ માણસોને હુંફ વળે છે; તો પછી આપ જેવા રાજાઓની અનેક આકાંક્ષાઓ પૂરી પડે એમાં શી નવાઇ ! ”

“પૃથુરાજ ચૌહાણ પાસેથી હું કાંઇ આકાંક્ષા રાખતો નથી. ”

“પણ તેઓશ્રી તમારા જેવાની મિત્રતાના ઉત્સુક છે. ”

“શા માટે ? તમે તેને સૂર્ય કહો છો; તો પછી સૂર્યને ખીજની મદદની શી જરૂર ? ”

“ મદદ નહીં—મિત્રતા: સાથીદારી. ”

“ મિત્રતા કે સાથીદારી હું એમ ને એમ સ્વીકારતો નથી. ”

“ એટલે ? ”

“ મારો પ્રતાપ જે કબૂલ કરે તેની જ મિત્રતા હું સ્વીકારું છું. ”

અંદ તેના સામે ઘડી ભર જોઈ રહ્યો. અને પછી ટાળ કરતા અવાજે પૂછવા લાગ્યો: “ આપનો પ્રતાપ કેવો છે, બહા ? ”

“એ જાણુવા માટે તમારે મારા બંદીજનો પાસે જવું જોઈએ. ”

“ શી ખુમારી ? ! ” અંદ સ્વગત બોલ્યો.

રા' એ તે વેળુ સાંભળી કહ્યું: “ એ ખુમારી નથી પણ સત્ય હકીકત છે. તમને ખબર ન હોય તો મારા સેનાપતિની દિગ્વિજય-પ્રતિજ્ઞા જાણી આવો. ભારતવર્ષનો એકેકે એક રાજ થોડાક દિવસોમાં તે જાણશે અને જાણીને થથરશે. ”

“ વાહ ! રા' ! વાહ ! ” અંદે કરડાગીમાં કહ્યું.

“ અંદ, તમારા તરફ અત્યાર સુધી મેં માનની લાગણીથી જોયું છે. તમારી સાથે તમારો મરતબો જળજી વાત કરી છે. વધુ જીભા-જોડી મને પસંદ નથી. ”

“ ત્યારે તમે મને જવાબ આપી દીધો. ખરું ને ? ”

“ હા. ”

“ તમારું કહેવું એમ છે કે, પૃથુરાજ ચૌહાણે તમારા દરબારમાં આવી નોકરી કરવી; તમને પોતાની દિશ્હીની ગાદી સોંપી દેવી અને પછી ભીમદેવ સાથેની લડાઈમાં તમે તમારા મહાન સેનાપતિ કે જે દિગ્વિજય કરી આવનાર છે, તેની મદદ પૃથુરાજને આપશો ! ”

રા'એ કાંઈ જવાબ ન દેતાં ગર્વથી તેના સામે જોયા કર્યું. અંદે પ્રચંડ સ્વરે કહ્યું: “ અરે, કૃપમંદૂક જેવા રાજવી ! તમને પૃથુરાજના પ્રતાપની તલભાર પણ ખબર નથી; તેથી જ વગર વિચાર્યે તમે એના વિષે ગમે તેમ બોલો છો ? રા' ! જાણો છો કે, હાથીના પગ આગળ દેડકાં કેવાં લાગે ? કદળીના થડ આગળ વડના ટેટા કેવા લાગે ? દેડકું પોતાનું પેટ ગમે તેટલું પુલાવે તોયે હાથીના પગ જેટલું જાડું ન થઈ શકે અને આખરે તેનું પેટ ફાટી જઈ તે મરણને શરણ થાય ! કેળનું થડ વડના ટેટા પર પડે તો ટેટા ઝટ ફસકાઈ જાય ! પૃથુરાજ ચૌહાણનો પ્રતાપ એ માતંગરાજ અને

એ કદળી-થડ જેવો છે. સાંભળો:—

જ કે તેજ આગે તેજ ઔર કો ન આવે દગ,
ચેજ સોં પ્રતક્ષ નિસિચર કોં નસાવે હે;
જોરત સુમગ મેં કુમગ મેં પરે કોં વેગિ,
જગમે પ્રકાશ પુન પુન છમિ છાવે હે;
ઐસો એક કેવલ પરમ પ્રતાપ પગ્યો,
લોકમે અથાહ એક ઓઝકો સુહાવે હે;
સકલ સુગન કોં સુચ્યાર ફલ સાધવે કોં,
અમલ અનૂપ પૃથુ-ભાનુકો કહાવે હે.”*

“એવું તો મારે મોટે પે કહી શકાય ! તમે તમારા રાજને વખાણો અને મારા બારોટો મને વખાણો !” રા’એ કહ્યું.

“તમારી ભૂલ થાય છે. જેની ડાળે હું બેસું તેના ચુણુ ગાઉં એવો કોકીલ નથી. મહારાજ પૃથુરાજના પ્રતિપક્ષી ગુર્જરેશ્વર લીમ-દેવને ત્યાં હમણાં જ હું જઈ આવ્યો. એના ચુણુ અને એની વીરતા બેશક મેં એને મોટે જ વખાણી છે. એ એકલો જ મહારાજ પૃથુ-રાજનો સમોવરીઓ છે. પણ તે કેવો ? અમારા મહારાજ સૂર્ય અને તે ચંદ્ર, એટલો એ બે વચ્ચે ફરક.”

“બીજા કોઈ રાજાઓના પ્રતાપ તમને વસતા જ નથી ખરું કે ?”

“રા’, હું તો મોઢામોઢ સાચું કહી દેનારો છું. એ સૂર્ય અને એ ચંદ્ર આગળ તમ જેવા સૌ તારલા ! બેશક, એમાં કોઈ મોટો તારલો હોય અને કોઈ નાનો હોય.”

“બારોટજી” રા’ ગજરાજે કહ્યું: “જો તમને ફક્ત વાતોમાં જ કોઈની વડાઈ ગાતાં આવડતી હોય તો હવે એ વાતો મારે નથી સાંભળવી. મારા સેનાપતિનું નિમંત્રણ સૌ માટે જાહેર છે. તમારા પૃથુરાજને એની સાથે લટવું હોય તો લદો. પછી એના પ્રતાપની મને ખાત્રી થશે.”

* ભાવાર્થ—જેના તેજ આગળ બીજા કોઈનાં તેજ નજરે પડતાં નથી; રાત્રિમાં ફરનારા રાક્ષસો જેનાથી નાસી જાય છે; કુમાર્ગમાં પડેલા લોકો જેનાં દર્શન માત્રથી સુમાર્ગે જોડાઈ જાય છે અને જગતમાં જેનો પ્રકાશ-પુન ફેલાઈ રહ્યો છે—એવા એકલાનો જ પરમ પ્રતાપ પડે છે કે જે શક્તિના સકલ સ્થાનક રૂપ છે અને જે ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચાર ફલ સાધી આપે છે. એવો અનૂપ અમલ એકલા પૃથુરાજ રૂપી સૂર્યનો જ છે.

(અન્યોક્તિ વિલાસમાંથી ફેરફાર સાથે.)

“ પૃથુરાજ મહારાજ તમારા સેનાપતિ જેવા સાથે લડે ? ”
અંદ હસતો હસતો બોલ્યો : “ અરે, એના એક સરદારના સાધારણ સામંતો જ તમારા સેનાપતિને આંચડી પેઠે ઝાળી નાંખવા માટે પૂરતા છે ! ”

“ શી ઠંડા પહોરની બોટી ડફાંસો લાંકા છે ? ”

“ મારા કહેવાની પતીજ તમને નથી પડતી ? ”

“ રજમાત્ર પણ નહીં. તમે ભાટ લોકોનો આહુ રિવાજ છે તે મુજબ તમે અતિશયોક્તિ કરો એમાં નવાઈ નથી. ”

‘ તો સાંભળી લ્યો જીનાગદના ગર્વિષ્ઠ ધણિ ! સીરસાના વત્સરાજના દીકરા તરફથી મહારાજ પૃથુરાજ ઝૈંદાણના મહોળા નગરના યુવા સરદાર પંજીન કછવાના બે સામંતો આદલ અને ઉદલ તમારા જાહેર દરેરાના જવાબમાં તમારા સેનાપતિનો ગર્વ તોડવા તેની સાથે લડવા તૈયાર છે. એને મહોળાની સરહદ ઉપર તમારાથી જેટલો વહેલો અને તેટલો વહેલો મોકલજો. ”

“ તમે એ બે સામંતો તરફથી આ કહો છો ? ”

“ વત્સરાજના દીકરા તરફથી કહું છું કે જે અમારા પૃથુરાજ મહારાજનો એક આશ્રિત રાજવી છે. ”

“ એ વત્સરાજને મારા સેનાપતિએ લરાવી અહીં કેદ કર્યો છે, એ તમે જાણો છો ને ? ”

“ અને એ વત્સરાજને તમારા જતાં એક નાના છોકરાએ ગદ કાલે તમારા બગ્ગરમાં ઘસીને જેતું નાક કાપ્યું હતું એજ તમારો સેનાપતિ ચુડામણિ ને ? તમારા દીકરાને તમારાથી જુદો પડાવ્યો, એજ તમારો સેનાપતિ ચુડામણિ ને ? તમારા દીકરીનું તમે ઢોંકના અર્જુનસિંહજીના ફટાયા સાથે વેવિશાળ કર્યું છે; છતાં તે તોડીને બીજી ધરજા જાહેર કરવાની સત્રાપ આપનાર તમારો સેનાપતિ ચુડામણિ ને ? ”

“ અર્જુનસિંહના ફટાયા રાજમદ્દની તમારી હકીકત તદ્દન જુદી છે. એ છોકરો ગુમ થયો છે. એનું અસ્તિત્વજ નથી; અને જે હોય તો તે વ્યસની અને વ્યભિચારી હોવાથી વાજ્ઞાન રદ કરવામાં હું વ્યાજ્ઞી છું. મારા સેનાપતિએ મારા પુત્રને દેશવટો અપાવ્યો, એ તમારું કહેવું પણ અસત્ય છે અને જે નાના છોકરાની

વાત કરેા છે, તેને તો ક્યારનો કેદ કરવામાં આવ્યો છે !”

“ એમ ? ” અંદે આશ્ચર્ય ખતાવીને પૂછ્યું અને થોડીવાર ચૂપ રત્તા ખાદ કહ્યું : “ એ તમારો સેનાપતિ આહે તેવો હોય. અમે એને યુદ્ધમાં મળીશું ત્યારે એનું પાણી જોઇશું. તમારો ગદ છોડીને મેદાનમાં તે કેમ લઢી શકે છે, એ પણ જાણી શકીશું. ”

“ બેશક જો જો. ”

અંદ હવે રા' પાસે થોડ્યો નહીં અને તેના ખંડમાંથી વઢાય થયો.

અંદ જ્યારે રા' ના ખંડમાંથી બહાર નીકળ્યો ત્યારે જો યુવકે તેના આવતા પહેલાં ખારીએ ઉભા રહી ખુંખાર કર્યો હતો તે યુવક એક ખીજા ખંડ આગળ ઉભેલો તેના જોવામાં આવ્યો. અંદ તેની પાસે ગયો. યુવક તેનો હાથ ઝાલી તેને ખંડની અંદર લઇ ગયો અને ખારણાં ખંધ કરી, અંદને પલંગ પર બેસાડી, તેની સામે પોતે હસતો હસતો ઉભો રહ્યો. અંદે ધીમા સ્વરે તેને પૂછ્યું : “ તું અહીં ? ! તું રાજમદ્દ કે— ? ”

યુવકે નાકે આંગળી અરકાડી, અને આમ તેમ જોઈ ઘણાજ ધીમા સ્વરે કહ્યું : “ મને અહીં “ રાજમદ્દ ” તરીકે સૌએ કહેવા માંડ્યો છે. મને મોતીનાદના લાવી પતિ તરીકે ગણવા માંડ્યો છે—”

“ એમાં તું સૌને છેતરતો નથી ? એમાં તારા હૃદયને અપ્રમાણિક માર્ગે નથી દોરતો ? ”

“ પણ તેઓ પોતાની મેળે જ મને ‘ રાજમદ્દ ’ કહે છે, તેમાં હું શું કહું ? ”

“ ખુલાસો કર. કહી દે કે, તું તે નથી. ”

“ ખારોટજી, હું તેમ કહું તો મારો હેતુ પાર ન પડે. ”

“ તારો હેતુ ? ! તું શો હેતુ ધરાવે છે ? ”

યુવક તેને એક ખારી આગળ લઇ ગયો. જુનાગઢની તુરંગની ઉંચી દિવાલો ખતાવી બોલ્યો : “ મારો અહીં આવવાનો હેતુ એ તુરંગ છે. ”

“ સમજ્યો. ” અંદ ખારોટે જવાબ દીધો : “ તું વત્સરાજ મહારાજને છોડાવવા માગે છે. ખરું ? ”

“ હા. હું પૃથ્વીરાજ મહારાજ પાસે હતો, તે દરમ્યાન વત્સ રાજ મહારાજે જીનાગઢ ઉપર હલ્લો કર્યો અને તેઓ હારીને કેદ થયા. એ ખબર મને દિલ્હીમાં મળ્યા પછી હું તરતજ સીરસા ગયો. પ્રજાનું સાંત્વન કરી, કોઇ પણ ઉપાયે મહારાજને છોડાવી લાવવા વચન આપી, અહીં જીનાગઢ આવ્યો. તે પછી બીજે દિવસે જ કે' ને કે' બીજા પ્રસંગોમાં માફ રોકાણ થઈ રહ્યું છે. ”

“ સજીર ” ચંદે પૂછ્યું: “જીનાગઢના ભર બજારમાં મોતીશા નામના વણિકને બચાવનાર તું જ કે ? ”

“ હા. ”

“ વત્સરાજ મહારાજના બંધ તેં કાપી નાંખ્યા હતા કે ? ”

“ હા. એ એવો એક સરસ મોકો હતો કે જ્યારે લોકની ગીર્દીમાંથી હું તેમને સહેલાઈથી લઇ જઈ શકત. પણ દુર્ભાગ્યે તેમણે જ ના પાડી. એ પછી બીજા એ ત્રણ પ્રસંગોમાં ઝખકોળાઇ હવે આ ‘રાજમલ્લ’ ના પ્રસંગમાં લપટાયો છું. ”

“ તારા એ તમામ પ્રસંગોથી હું અમરપુરમાં જ માહિતગાર થયો છું—”

“ અમરપુરમાં તમે ગયા હતા ? ”

“ હા. ત્યાંનો મુખી મારો સગો થાય છે. મારી મુસાફરીમાં રાત પડી જવાથી મેં ત્યાં ઉતારો કર્યો. ત્યાં મોતીશા, જયમલ્લ સૌનો ભેટો થયો. તારાં પરાક્રમની વાત જાણી. તારા નામના ઉલટ પાલટ અક્ષરો કરીને તું નામ ફેરવીને અહીં રહ્યો છું, એ પણ હું ચેત્યો. ”

“ મારા નામના અક્ષરો જ ‘ રાજમલ્લ ’ નામમાં છે, એ હું કબૂલ કંઈ છું; પણ દૈવયોગે એ મેળ મળા રહ્યો છે. ”

“ એને લગતી રજે રજ વાતથી મને જયમલ્લે વાકેફ કર્યો છે; પણ તે છતાં, માફ માનવું છે કે, તારે ખુલાસો કરી દેવો જોઈએ. ”

“ મારો ખરો પરિચય હું તુરંગમાં એકવાર મહારાજ પાસે જઈ, તેમને છોડાવી, તે પછીજ સૌને આપીશ. ”

“ એટલે શું તું હજી તુરંગમાં જાતે જવા માગે છે ? ”

“ હા. કોઇપણ તસ્લીમથી હું એ ઉંચી દિવાલો બેદીશ. ”

મહારાજે શું કામ મારી સાથે આવવું પસંદ ન કર્યું તે જાણીશ અને પછી અહીંથી પસાર થઈ જઈશ. ”

અંદ ઘડીભર વિચારમાં પડ્યો અને પછી બોલ્યા: “ મારી એક સલાહ માનીશ ? તું હમણું વત્સરાજ મહારાજની ચિન્તા રહેવા દે. મેં રા’ ગજરાજને તારા તરફથી યુદ્ધનું નિમંત્રણ આપ્યું છે—”

“ મારા તરફથી ? ”

“ હા. તેનો સેનાપતિ જે દિગ્વિજય કરવા નીકળી પડવાનો છે, તેમાં તેને તારે હાર આપવી, એવો મારો અભિપ્રાય છે. એમાં તારા મામાઓની મદદ અને ખંજીનભાનું લશ્કર તને કામ આવશે. જે ઇચ્છા હશે તો, મહારાજ પૃથ્વીરાજનું લશ્કર પણ તારા ઉપ યોગમાં તું લઈ શકીશ. ”

“ આપે યુદ્ધનું નિમંત્રણ આપી દીધું ? ”

“ હા. હમણાંજ રા’ ગજરાજને નિમંત્રણ આપી હું ચાલ્યો આવું છું. મેં એમાં ખાસ કરીને તારા મામાઓ તારી તરફથી લઈશે, એ બાબત ઉપર ભાર મૂક્યો છે. ”

“ પણ મારું અહીંનું કાર્ય પૂર્ણ થયું નથી—”

“ વત્સરાજ મહારાજને છુટા કરવાનું કાર્ય ને ? પણ એમને આ લોકો હવે શું કરી શકનાર છે ? તું એકદમ અહીંથી મહેળા નગરમાં જ. તારા મામાઓને મળી રીતસર ચુડામણિને આહ્વાન આપ અને પછી વિજય પ્રાપ્ત કરી, તેનો ગર્વ ખંડિત કરી, માતીનાદને પરણ. ”

“ આપે યુદ્ધનું આહ્વાન જરાક વહેલું આપી દીધું. હજી તો આઠ દિવસ પછી ચુડામણિ અહીંથી નીકળનાર છે. પહેલાં એ શું કરે છે, તે જોવા હું થોડો હતા. દરમ્યાન હું બીજું કાર્ય સાધી લેત અને પછી બેલાશક તેને આહ્વાન આપત. ”

“ અહીં કોઈ બીજું કાર્ય પણ તારે કરવાનું છે કે શું ? ”

“ અહીંના કિલ્લાની રચના જોવી છે. બચાવનાં સાધનોથી ઘાકેક થવું છે. વળી, જે નામે હું જાહેર થયો છું તે સંબંધમાં મેં કોઈને છિતયાં નથી, એ મારે તેઓના મનમાં ફાવવું છે. ખાસ કરીને રાજકુમારીના મનમાં. ”

અંદ વિચારમાં પડ્યો. થોડો વખત તેણે સ્મિત કર્યું અને પછી કહ્યું: “ ત્યારે તો તેં અહીં પ્રેમપયોનિધિમાં ડુબકી મારી છે ! તેથીયે તારે રોકાવું છે; ખરું? તમે ક્ષત્રિય જીવાનીઆઓ બધા આવા જ છો. મારો રાજા એ હમણાં આવી જાળમાં લપટાયો હતો, એટલે હું તને તેમાં શા ઠપકો આપું ?—”

“ એ મહાસાગરમાં પડનારાંઓ ક્યારે કોઈના ઠપકાની પરવા કરે છે ? ” યુવકે પ્રશ્ન કર્યો.

“ વાર. ” અંદ વિચારપૂર્વક બોલ્યો: “ ત્યારે એક કામ કર. રા' ના ઢંઢેરાનો જવાબ અને તેને યુદ્ધનું રીતસરનું આહ્વાન તારી પોતાની સહીથી હું મને લખી આપ. હું તેને તે પહોંચાડીશ અને મહોળા નગરમાં જઈ આદલ-ઉદ્દલને ખબર આપ્યા બાદ અને વિશેષ લશ્કર જોઈએ, તો, અમે તરફથી આપવાનું આશ્વાસન આપ્યા બાદ દિલ્હી જઈશ.”

યુવકે તરતજ એક પત્ર લખ્યો:

“ આ ઉપરથી જીનાગઢના રા' ગજરાજ ઉર્ફે મહીપાળદેવ બીજાના જાહેર ઢંઢેરાનો જવાબ અમે નીચે સહી કરનાર સીરસાધિરાજ વત્સરાજના પુત્ર, મલ્હરાજ તરફથી આપવામાં આવે છે કે, રા' ગજરાજનો સેનાપતિ સુડામણિ દેશોદેશ છૂતવાનો ખોટો ઘમંડ રાખે છે. એને અમારા તરફથી અમ્બરાધિપતિ અને મહોળા નગરના સુબા પંજુન કહવાના બે શરવીર સામંતો આદલ અને ઉદ્દલ, જેઓ અમારા મામા થાય છે, તેઓની સામે લડાઈ કરવા અને પોતાનું રણકૌશલ્ય બતાવવા અમારું જાહેર આહ્વાન છે. સીરસાધિરાજ મલ્હરાજ વત્સરાજ જેઓ અમારા પિતા થાય છે, તેઓને સુડામણિએ પરાજય આપ્યાની ખુમારી તેના દિલમાં હોય તો તે નિરર્થક છે. કિલ્લામાં લરાઇ બેસીને લટવું, એ તો એક બચ્ચું પણું જાણું છે. કિલ્લામાં રહી બચાવ કરનારનો વિજય અમે નાકબૂલ કરીએ છીએ અને સુડામણિને હવેની લડાઈ ખુલ્લા મેદાનમાં લડવા પડકાર કરીએ છીએ. આવો: આવો: જે તમારી જમુનીની કુબે સાચા વીર પેદા થયા હો; જે તમે સાચા ક્ષત્રિય બાળ હો, તો આવો: મહોળા નગરના સિમાડાના મેદાનમાં બનતી તાકીદે આવો.

લી. વત્સરાજનો પુત્ર
મલ્હરાજ.”

એ પત્ર અંદના હાથમાં આપતાં યુવકે કહ્યું: “બારોટજી, મારો દેહ અને મારી તલવાર યુદ્ધભૂમિ માટે જ છે; મારા સંબંધી જનો અને આશ્રયદાતાઓ માટેજ છે. બન્ને મામાઓને મારા તરફથી ધણા ધણા પ્રણામ સાથે વિનવળે કે, એકવાર હું મારા પિતાને મળી, તેમનો આશીર્વાદ મેળવી, તરત જ યુદ્ધભૂમિમાં આવીને મળીશ. અને કાં તો શુડામણિને જીતીશ અથવા તો રણુભૂમિમાં દેહ પાડીશ, એ મારી પ્રતિજ્ઞા છે. બારોટજી, મહોબાના યુદ્ધ પછી જો હું જીવતો હોઉંશ, તો, મહારાજ પૃથુરાજનાં ચરણમાં માંડે મસ્તક નમાવીશ.”

“મારી સાથે અત્યારેજ આવીને તું આમ બોલતો હોત તો મને તે ધણું પ્રિય લાગત; પણ કાંઈ ચિન્તા નહીં. તારી ઇચ્છા અને તારાં વેણુ હું તારી પ્રતિજ્ઞા તરીકે ગણું છું. મને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે કે, જે કામ તું માથે લે છે, તેમાં વિજય મેળવે છે. ઇશ્વર તને અહીંની તારી મુશ્કેલીમાં યારી આપે, એજ મારો આશીર્વાદ છે.”

તેઓ બન્ને પરસ્પર ભેટયા. અંદ બારણા તરફ જતો હતો તેટલામાં તેને કાંઈક યાદ આવ્યાથી પાછો ફરીને બોલ્યો: “હં. પણ શા’ તને કેદ પકડવાની તૈયારીમાં છે એ તું જાણે છે કે મલ્લરાજ ?—”

“એ નામ ક્યાં દીધું ?—”

“ત્યારે શું તને હું “રાજમલ્લ” કહીને બોલાવું ? નહીં. તું ગમે તે કારણે તેઓને છેતરાવા દે અથવા તારી જાતને છેતરે; પણ માંડે દિલ મૂળથીજ છેતરાયું નથી. મેં તને હમણાં અહીં દોડા મહતો તે પહેલાં અમરપૂરમાંથી જ મારા દિલે તને ઓળખ્યો હતો. અહીંનો નગરશેઠ માતીશા પણ તને ત્યાં ઓળખી ગયો હતો. મલ્લરાજ !—”

“બારોટજી, હવે કૃપા કરીને મને કાંઈ સંબોધન કર્યા વિના અથવા મારી ચિન્તા કર્યા વિના સિધાવો. તમારી આશીર્વથી કોઈજ મારો ઘાંઘા વાળ કરી શકે તેમ નથી.”

“અસ્તુ.” એમ કહી અંદ ત્યાંથી બહાર નીકળ્યો.

મલ્લરાજના ખંડમાંથી અંદ બરદાથી બહાર નીકળ્યો, ત્યારે તેના જોવામાં આવ્યું કે, એક હજુરીઓ તે ખંડ આગળથી દોડીને રા’ના ખંડના બારણા આગળ જઈ ઉભો રહ્યો. અંદ સમજી ગયો કે, એણે જનસુક્ષ્મ કામ કર્યું છે. એ પોતાની અને મલ્લરાજની વચ્ચે

ચાલેલી વાતચીત સાંભળી ગયો છે. ચંદ કરડી નજરે તે હઝૂરીઆ તરફ જોતો જોતો રાજમહેલમાંથી બહાર નીકળી, પોતાના થોડા ઉપર સ્વાર થઈ, ઘડીભર ત્યાં થામ્યો અને રાજમહેલની બારી તરફ ઉંચું જોઈ રહ્યો.

તેને થોભ્યાને એકાદ ક્ષણ વીતી હશે, એટલામાં રાજમહેલની બારીમાંથી રા' એ બહાર ડોકું કાઢ્યું. જે હઝૂરીઆ તેની વાતચીત સાંભળી ગયાનો શક ચંદને ઉપજ્યો હતો, તે પણ એક બીજી બારીમાં દેખાયો અને ચંદ તરફ આંગળી કરતો જણાયો.

ચંદે પ્રચંડ અવાજથી કહ્યું: “રા' ગજરાજ ! મેં મોઢેથી આપેલા લુહનું નિમંત્રણ આ લિખિત પડકારથી આપું છું.” તેણે પોતાના હાથમાંનો મહારાજની સહીવાળો જવાબ એક પહેરેગીરના હાથમાં આપ્યો અને પછી કહ્યું: “ઉપરાંત સાંભળી લ્યો. હું આપ્યો હતો તમને એક વિશાળ અને મહાન વૃક્ષરાજ ધારીને; હું આપ્યો હતો તમને મહારાજ પૃથુરાજના પક્ષકાર બનાવવા; પણ તમારાં ધમ્મંડી વેણ પછી, તમારા અવિચારી શબ્દો પછી, તમારા સેનાપતિના ઢંઢરાનો જાહેર જવાબ વાળીને જાઉં છું અને તે સાથે ચેતવણીરૂપે પણ કહેતો જાઉં છું કે:—

માન સરવર માંહિ જનમ ન જાકો લયો,
કર્યો ના આહાર મંજુ કોમલ મુનાલ કો;
નાંહિ વિધિવાહન કો સુજસ મિલ્યો હિ ત્યોંજુ
પાયો ના વિલાસ વર વચન રસાલકો
મીન નિત મારત હે ગરખી વિમ્મદ વેસ
દેખ્યો નાંહિ ઢંગ એક જામેં સુચાલકો:
ઉચી ઝીવ કરિકેં ન ધરિકેં વિવેક સઠ,
ખક કયોં વૃથા હોં દ્વેષ કરત મરાલકો*”

* આશર્થ—હે ઉજળા વેષવાળા શક બગલા ! તેં માનસરોવરમાં જન્મ ધર્યો નથી, સુન્દર તથા કોમળ કમળ નાળોનો આહાર કર્યો નથી, બ્રહ્માના વાહનપણાની સુકીર્તિ મેળવી નથી તથા રસીલાં વચનો બોલવાનો વિલાસ ધર્યો નથી; એટલું જ નહીં પણ તું સર્વદા માછલાં માર્યા કરે છે અને તારામાં સારી ચાલનો ઢંગજ નથી તે છતાં તું ગર્વ ધરી કશો વિવેક નહીં રાખતા ઉચી ડોક કરી શીદને હંસનો વૃથા દ્વેષ કરે છે ?

—(કવિ રથામજી જયસિંહ કૃત.)

એટલું કહી અંદે ઘોડાને એડી મારી અને ઘોડો શહેરના દરવાજા તરફ દોડાવી મૂક્યો.

રા'એ બારીમાંથી ત્રાડ નાંખી: “ પકડો, પકડો. ” પહેરેગીરો પાસે ઘોડા નહતા. તેઓ પગપાળા દોડ્યા; પણ ક્યાં ઘોડાની ગતિ અને ક્યાં પગે દોડનારની ગતિ !

રા'એ અંદનું લિખિત નિમંત્રણ મંગાવ્યું અને વાંચ્યું. નીચે ‘મહારાજ’ સહી જોઈ, તેણે પોતાની નજદીક ઉભેલા હાડુરીઆને કહ્યું: “ તારી બાતમાં ખરી છે. પણ ચિન્તા નહીં. તે મારા તાબામાં જ છે ને ? તું જા, કાઢને પણ આ વિષે કાંઈ ન કહેતાં, એકદમ સેનાપતિને બોલાવી લાવ. ”

પરિચ્છેદ ૧૮.

ત્રેમ-પયાનિધિમાં !

“ ત્રેમ પયાનિધિમે ધસિકે હસિકે કઢિવો

હસિ એલ નહીં હૈ ! ”

બાગમાંથી મોતીનાદ પોતાના મહેલમાં ગયા પછી રાજમહલ સંબંધી વિચારોમાં જ તેનું ચિત્ત પરાવાયલું રહ્યું. એ રાજમહલને અગાઉ તે દુર્વ્યસની તરીકે પિજાનતી હતી. એને તેણે અગાઉ જોયો પણ નહતો. હવે તો તે એક વીરનર તરીકે, સંપૂર્ણ વિનયી તરીકે; તેમજ કુશળ વાકપટુ તરીકે માલુમ પડ્યો છે. તે ખૂબસુરત છે. એના અંગમાં લેશમાત્ર ખેડાળપણું નથી. સદૃશ્યોથી વિભૂષિત એ રાજમહેલે વળી મોતીનાદને ધડકો મારનાર વીરમણિને અધમૂઆ કરી નાંખી, મોતીનાદના અપમાનનું વેર વાળ્યું છે. અબળાઓનો રક્ષણહાર એ વીરવર જ્યારે ધરઆંગણીએ આવી પહોંચ્યો છે, ત્યારે એક મુંઝવણ એ ઉભી થઈ છે કે, મોતીનાદને તેની સાથે પરણાવવાની નથી ! ચિત્ત જેને માટે વિહ્વલ બન્યું; આંખ જેને જોઈને ઠરી; હૃદય જેને માટે બહાવરું થયું; આત્માએ જેને આવકાર આપ્યો, એ શું હવે, રાત્રિના એક સ્વપ્નની માફક, સ્મૃતિપટમાંથી અળગો થશે ? સંયોગો એવા છે. રા' ગજરાજે કાઢેલા ઢંઢેરા મુજબ, જે સુડામણિને જીતશે, તેની સાથે મોતીનાદનાં લગ્ન થશે. વખત છે ને યુદ્ધમાં સુડામણિ

જીત્યો તો, ઢંઢેરા મુજબ, તેની સાથે યે મોતીનાદને વરવું પડશે. મોત થાય તો બલે; પિતાનો વટ જાય તો બલે; પણ ચુકામણિને પ્રત્યક્ષ નરરાક્ષસ ગણી તેની સાથે તો ન જ વરવું. અંતિમ વિજયી થનાર અન્ય કોઈ બલેને વીર પુરુષ હોય; બલેને મોટો સમૃદ્ધશાળી હોય; તોપણ, મોતીનાદે વિચાર્યું કે, “ મારા અંતરમાં જે વસ્તો તેજ હવે તો મારો વર ! પિતાએ માફ સગપણ એકવાર કરી નાંખ્યું અને હવે જો એ સગપણવાળો કશી જ ખોડખામી વિનાનો છે તેમજ તેણે મને બચાવી છે, તો તેને મારાથી હું અળગો ન જ કરું. ”

બાગમાં યુવકની થયેલી મુલાકાતનો આખો પ્રસંગ મોતીનાદની આંખ આગળ તરવરી આવ્યો. યુવકની સુંદર મૂર્તિ, યુવકની વિજ્ઞાની સમ સ્ફુર્તિ, યુવકનું સોહામણું મુખ; એમાંથી ઝરતાં કુસુમ સમાં વેણુ, એમાંથી ફેરાતું મંદમંદ હાસ્ય અને એ વખતે એની આપત્તી ઉજળી દંતાવલિ ઇત્યાદિ એક એકે એને યાદ આવ્યાં. મોતીનાદના અંગેઅંગમાં કોઈ ન સમજાય એવી ઝણઝણાટી પ્રસરી રહી. એની આંખો મિંચાઈ ગઈ. હોઠમાં મૃદુમૃદુ કંપ થયો; વદનપર લાલાશ ઝબકવા લાગી; જાણે એ સોહામણા યુવકનો તેજોમય ચહેરો ચન્દ્રના પ્રતિબિંબ સમો તેના પોતાના ચહેરા સમીપ જ ચમકી રહ્યો હોય અને જાણે પોતાના કાનમાં કેંક મંજુલ ગુંજન કરી રહ્યો હોય એમ તેને લાગ્યું.

“ એ પ્રીતમ છે મુજને પ્યારો;

ના કરે પલભર હું ન્યારો. ”

મોતીનાદ આંખો મિંચીને ઉપલી લીંટીઓ ધીમે સ્વરે બોલવા લાગી. એ ની એ લીંટીઓ કેં નહીં તો પચીસ-ત્રીસ વાર એ લવી રહી અને છતાંયે જાણે સંતોષ ન વળ્યો હોય તેમ, પુનઃ પુનઃ બોલતી રહી.

“ આ, હવે ઉઘી જાઓ. મધરાત વીતી ગઈ. ”

મોતીનાદને એ શબ્દો કહેતી એની એક દાસી એની પાસે આવીને ઉભી રહી, પણ જાણે “ મધરાત વીતી ગઈ ” એ શબ્દો એના ‘ પ્રીતમ ’ના મુખમાંથી નીકળ્યા હોય તેમ, મોતીનાદે એને જવાબ દીધો: “ બલે વીતી. અખંડ ઉજાગરો આજ કાં નથી થતો ? ”

“ ના કરે પલભર હું ન્યારો. ”

સુખમાંથી હાસ્ય વેરતી તે અસ્ફુટ સ્વરે ગળુગળી રહી; અને પોતાના કમલનયનમાંથી દાસી તરફ એક કટાક્ષ નાંખતી તે ઉભી થતાં થતાં બોલી: “ કહો. હવે જશો ? વદાણેકેં ભલે વાય; પણ ના જવા દઉં ?—”

તે દાસીને કંઠે વળગી અને કામલ કદલીદર્ભની દંડિકાઓ સમા પોતાના બે નાળુક કરથી તેના કંઠને આહુપાશમાં નાંખી બોલી: “ આજના અમોલ લહાવ જીવનભરમાં—”

દાસી તેના હાથને છોડાવતી જીલુકી ઉઠી: “ આ, આ, આ શી ગાંડાઈ કાઢો છો ? હું તો તમારી દાસી છું ! ”

“ હા.....સી.....! ” ભોતીનાદે આહુપાશ છોડી નાંખ્યો અને દૂર જઈ, એના તરફ ટગર ટગર જોતી બોલી: “ હા...તું...તો મારી દાસી છે ! ” તે હસી અને કહેવા લાગી: “ દાસી, મેં તને મારો પ્રીતમ ધાર્યો. ખરૂં ને ? પ્રેમની વાટ આવી વસમી છે, ખહેન ! આપણે જોને એક સાચું સરોવર જાણુતાં હોઈએ તે ઝાંઝવાના જળ જેવું, આ વાટમાં વચ્ચે આવે છે ! આપણે જે ધૂલ સમીપમાં છે એમ સમજતાં હોઈએ તે આ વાટની વચમાં આકાશકુસુમ જેવું ખની જાય છે ! જે ક્ષણો એ ભ્રાન્તિમાં વહે છે, તે સુખદ હોય છે; પણ હા ! જ્યાં સત્ય જાણીએ છીએ ત્યાં દુઃખનો પદાડ આપણા ઉપર ઢળ્યો હોય એવું પારાવાર કષ્ટ પડે છે ! ”

ભોતીનાદ પોતાના પલંગમાં બેસી ગઈ અને દાસીને કહેવા લાગી: “ જા, ખહેન, હવે હું ઊંઘી જઈશ. પણ ઉભી રહે, માતૃશી ઊંઘી ગયાં કે ? ”

“ હા. એ તો ક્યારનાં ઊંઘી ગયાં છે. ”

“ વારૂ, હવે જા. ”

દાસીના જવા પછી ભોતીનાદ પોતાની પ્રેમોન્માદ-દશાનો વિચાર કરવા લાગી: “ વિચારોમાં ને વિચારોમાં હું કેવી દિવાની બની ગઈ ! દાસીને જરૂર મારા વિષે કદંગી કલ્પનાઓ આવી હશે; પણ એમાં શું હું ગેરવાજબી છું ? મારી એ દશા કરાવનાર કાણ ? મારા પિતાને એનો જવાબ આપવાનો છે. મારી માતાને એનો જવાબ આપવાનો છે; અને એ જવાબ દેવો તેમને ભારે પડશે. રાજમલ્લ સાથે પહેલાં તેમણે માફ સગપણ શીદ કર્યું અને પછીથી તે દુર્વ્યસની છે,

એમ લોકવાયકા ઉપરથી માની લઇને તેમણે શા માટે તેને ખખર આપ્યા વિના રફ કર્યું ? તે ઉપરાંત, એક બાબુ પિતાએ ઢંઢેરા કાઢ્યો અને બીજી બાબુ એને અહીં જીનાગઢમાં શા માટે બોલાવ્યો ? મારી દૃષ્ટિએ તે પડ્યો. મારી દૃષ્ટિમાં તે ખૂંપ્યો; મારા અંતઃકરણને તે રચ્યો; મારો આત્મા એને જ હવે પોકારે છે. એમાં હું નથી મારા કુળધર્મને તજતી-નથી આર્યભાવનાને તોડતી કે નથી નીતિ-નિયમોનો ભંગ કરતી. હું એને જ ચાહીશ. એજ વીર મારો બહાલમ અને એજ પથિક મારો પ્રીતમ ! માતૃશ્રી ! પિતાજી ! હવે તમારી વાત છે. તમને બન્નેને હું એકઠાં કરીશ-અને બન્નેને હું કહીશ કે, “ જો એનાથી મને અગતી કરવી હોય તો તે પહેલાં માફ મસ્તક છેદી નાંખો. ”

તે આ છેલ્લા તરંગ ઉપર મનન કરવા લાગી અને કેટલીયે વાર સુધી એ મનનમાં મસ્ત રહીને આખરે એજ દૃઢ નિશ્ચય પર કાયમ રહી. જ્યારે એક વ્યક્તિ લાંબા વખત સુધી વિચાર-વમળમાં ગુંચાઇ આખરે એક દૃઢ નિશ્ચય ઉપર આવે છે ત્યારે તેના હૃદયને કાંઈક શાન્તિ મળે છે; રાહત મળે છે; જાણે અધકારમય માર્ગ દીપક વડે તેણે કાપ્યો એમ તેને લાગે છે, જાણે કાંટાળી વાડમાંથી એક મધૂંડું ગુલાબ શોધ્યું એમ તે માને છે. મોતીનાદની સ્થિતિ આવી થઈ. તે હૃદયમાં આશ્વાસન અને આનંદ અનુભવતી ઊંઘી ગઇ.

જ્યારે રૂપાંદેએ મધરાતે પોતાની બારીમાંથી દીવો ધર્યો હતો, ત્યારે મોતીનાદ ઉઘતી હોવાથી તેનો સામો જવાબ દઇ શકી નહતી અથવા એ વિશે તે પોતે કાંઈ જાણી શકી નહતી.

એ રાત રૂપાંદેએ વસમી સ્થિતિમાં ગાળી. ઘડીકમાં એનું દિલ નિરાશાથી મુંઝાતું તો ઘડીકમાં જોરથી ઉછાળો મારી એમ ધમ્મિછતું કે, કોઈપણ પ્રકારે આ કેદમાંથી છુટા થવું; પહેરા ઉપરના પહેરેગી-શને તીર કે તલવારથી વીંધી ધાયલ કરવા અને પછી નાસી જવું. ઘડીકમાં તે વિચાર કરતી કે, એમ કંઈ તોપણ તે પછી ક્યાં જાઉં ? મુજ અબજાનું ખેલી કોણ ? નથી માતા જીવતી કે જેની ગોદમાં જઈને ભરાઉં, નથી પિતા જીવતા કે જેમની કોટે જઈને વળ્યું, નથી બહેની કે નથી બંધુ. જો છે તે આ કાકો ચુડામણિ અને તેનો પુત્ર વીરમણિ. એ બન્નેની પ્રકૃતિ કઠોર છે. એ બન્ને હૃદય-શૂન્ય છે. રૂપાંદેને આ સ્થિતિ ‘ ઉપર આલ અને નીચે ધરતી ’

સમાન લાગી. પણ ઘણી ઘડલાંગ અને ઘણા વિચાર પછી નિરાશાનાં કાળાં વાદળદળમાં એક રૂપેરી વાદળી તેના જોવામાં આવી. દેશવટો પામેલો યુવરાજ તેને યાદ આવ્યો. પોતે હૃદયથી તેને વરી ચૂકેલી હોવાનું જણાવી દીધું છે, એ પણ યાદ આવ્યું. પરંતુ યુવરાજ સાથે થયેલો સંવાદ, તેણે કરેલી આનાકાની, તેણે દર્શાવેલો અણુવિશ્વાસ, ઉપરાંત તેણે ખતાવેલું ઠંડાપાણું—એને લગતા વિચારો આવતાં ફરીથી તે પાછી નિરાશા—નાવમાં ઝોલા ખાવા લાગી. શું કરું ? ક્યાં જઈ ? કાની ઓથ લઉં ? એ વિચારોમાં કંઈ વખત પસાર થઈ ગયો. નિરાંતે મીઠ માંડીને તે ન સુતી; કે સ્વસ્થતાથી તે ન બેઠી પણ રહી શકી. ઘડીકમાં ફરે; ઘડીકમાં ઉભી રહે; ઘડીકમાં બેસે; તો ઘડીકમાં સહેજ આડી થાય.

એમ કરતાં કરતાં સહવારના પહોરમાં જ્યારે સહેજ અંધકાર દૂર થયો અને અજવાળાં થવાની તૈયારી હતી તેવા સંક્રાંતિકાળમાં શહેરની વસ્તીમાંના કોઈક કોઈક લોકો જગૃત થયાનાં ચિહ્ન તેને માણુમ પડ્યાં. ક્યાંક ઘંટીનાં અવાજ અને તે સાથે પ્રભાતીઆં ગવાતાં સંલગ્નાયાં; ક્યાંક સંસ્કૃત શ્લોકો ગવાવા લાગ્યા અને ક્યાંકથી ખીજાં ગીતોના સૂર તેને કાને અથડાયા. તે ખારી આગળ આવીને ઉભી. નીચે પહેરેગીરો પહેરો ફરના હતા. તે ક્ષણભર ઉભી હશે એવામાં નીચેની લીંટીઓ સ્પષ્ટ સંલગ્નાઈઃ—

હરિજન મન નિશ્ચય કરો, ગોવિંદ કે ગુન ગાય
નિશ્ચય બિના ન પાઠએ, કાટી કરો ઉપાય.

એમાંની ખીજી લીંટીએ તેના નિરાશાભર્યા હૃદયમાં આશાની ચીનગારી મૂકી. નિશ્ચય કર્યો વિના કરોંગા ઉપાય કરવામાં આવે તોયે કશું મળતું નથી, એમ તે લીંટી કહેતી હતી. એ થોડીવાર તે ઉપર મનન કરતી હતી, ત્યાં તો વળી મોટા સ્વસ્થી નીચેનું ગીત ગવાતું તેણે સાંભળ્યું—

મેરે તો ગીરધર ગોપાલ

હૂ...સરા...ન...કો...ધ (૨)

હૂસરા ન કોઈ સાથે

સકલ લોક.....જો...ધ.

મેરે તો ગીરધર ગો...પા...લ

હૂ...સરા...ન...કો...ધ—મેરેં

પહેલી બે લીંટીઓ ફરીથી ને ફરીથી ગવાતી જ રહી. એમાંયે

‘હસરા ન કોઈ’ એ લીંટી ઉપર ગાનારે ભાર મૂકી મૂકીને પટ્ટાઓ લેવા માંડ્યા. રૂપાદેનું દિલ તેજ લીંટી બોલવા લાગ્યું. અને ‘મેરે તો ગીરધર ગોપાલ’ ને બદલે એનું દિલ જાણે એમ બોલવા લાગ્યું: “ મેરે તો જયમલ ગોપાલ ” અને પછી “ હસરા ન કોઈ. ”

ગાનારની લીંટીઓ આગળ ચાલી:—

અબ તો ખાત ફૈલ પડી

જાને સબ...કો.....ઈ

મીરાં મન લગન લાગી

હોની હોય સો હો...ઈ

મેરે તો ગીરધર ગોપાલ

હસરા ન કો.....ઈ.

અને એ લીંટીઓનો અર્થ રૂપાદેના મને એવો ક્યો કે, “હવે તો આખી દૂનિયા જાણે છે કે, જયમલ સાથે માઈ મન લાગ્યું છે, મને જયમલ વિના ચેન નથી, મારો તો ગોપાલ જયમલ, બીજો કોઈ નહીં.”

અને એ ગાન અને એ અર્થ સાથે ‘નિશ્ચય વિના ન પાછાએ કોટિ કરો ઉપાય’ એ લીંટી ગણગણતી આ રજપૂતાણીનું દિલ ઉછાળા મારી રહ્યું. શરીરમાં ઝણતકાર પેદા થયો, કોઈક નવું ચેતન તેના રૂપેશ્વામાં સ્ફુર્તિ લાવતું હોય, એમ તેને લાગ્યું. તે ખંડની અંદર આવી. ગીત ગાનાર તો લહેરે ચઢેલો જણાયો. પટ્ટાવી પટ્ટાવીને એ ની એ લીંટીઓ એણે ગાવી ચાલુ રાખી અને એ સાથે રૂપાદેનું નિશ્ચય-બળ વધી ગયું. એક કાગળ તેણે હાથમાં લીધો અને તેમાં તેણે કાંઈક લખી કાઢ્યું; પોતાના ખંડમાં આસપાસ નજર કરી. એક ખીંટી પર એક ધનુષ અને તીરેનું ભાથું લટકાવેલાં જણાયાં. સ્ફુર્તિથી તેણે ધનુષ નીચે ઉતાર્યું. તીરના ભાથામાંથી એક મજબૂત તીર બહાર કાઢ્યું. પોતે લખેલો કાગળ તે તીરને એક દોરાથી બાંધ્યો અને ધનુષને પલછ બરાબર બાંધી તેમાં તીર ભરવી, બારી આગળ જઈને તે ઉભી રહી; પળભર એ ગીત કંઈ દિશામાંથી અને કેટલે દૂરથી સંભળાતું હતું તેના ખ્યાલ બાંધવા તે થંભી ગઈ; અને તેને જ્યારે બરાબર ખ્યાલ આવ્યો કે, આશરે ૩૦૦ કદમ દૂર આવેલા એક મહેલ્લામાંથી એ ગીત ગવાય છે, ત્યારે તેણે ખંડની અંદર બારી આગળથી જરાક દૂર જઈ તીર ફેંકવાની તૈયારી કરી.

‘હૂસરા ન કોઇ’ એ લીંટી ગવાઇને જ્યાં ફરીથી ‘મિરે તો...’ શબ્દો બોલાતા હતા, ત્યાં આ રજપૂતાણીએ ધનુષમાંથી ‘રમરમ’ અવાજ કરતું તીર ફેંક્યું અને તેનું શું પરિણામ આવે છે, તે જોતી, તે ખારીએ ઉભી રહી.

તીર તેણે ઘણાજ બળથી ફેંક્યું હતું. સડસડાટ કરતા જતા તીરની ગતિ એ-ત્રણ પળ વીતતાં જમીન તરફ વળી અને ‘હૂસરા ...ન...’ એ શબ્દ પછી ગીત બંધ થયું. રૂપાંદે આનંદાવેશમાં સ્વગત બોલી ઉઠી: “અસ. એ તીર ધારેલી જગ્યાએ જ પડ્યું છે. હવે ચિન્તા નથી.” ગીતની લીંટી અધવચ્ચ અટકી અને ગાનારથી તે પૂરી કરી શકાઇ નહીં તેનું કારણ તીર અચાનક તેની નજરે પડે તેવી રીતે પડ્યું હોવાનું રૂપાંદેએ માન્યું અને તેથીજ તેને આનંદ થયો. વળી તે સ્વગત બોલી: “મારી માન્યતા ખરી છે કે ખોટી, એની ચોક્કસ પ્રતીતિ તો ચિટ્ટીમાં લખ્યા પ્રમાણે અમલ થશે ત્યારે મળશે. દરમ્યાન હૃદય ! ધીરજ ધર અને પ્રભુ પર આસ્થા રાખ.”

પરિચ્છેદ ૧૯.

મોતીશાનો નિશ્ચય.

અંક આશેઠ રા’ ગજરાજને હાડોહાડ લાગી જાય એવાં શબ્દ-બાણ મારીને વેગથી પોતાના ઘોડા ઉપર સ્વાર થઇ જીનાગઢના દરવાજા બહાર નીકળી પડ્યો. દરવાજામાંના દરવાનોએ અંદાના ઘોડાની પાછળ પડેલા પહેરેગીરોના ‘પકડો, પકડો’ અવાજો ઉપરથી અંદાના ઘોડાને રોકવા કોશિષ કરી; પણ વેગવાળા ઘોડાને થોભાવવો, એ બચ્ચાનો ખેલ નહતો. તેઓ તેને રોકી શક્યા નહીં અને અંદે ઘોડાનો વેગ વધુ કર્યો. પૂરપાટ દોડ્યો જતા ઘોડા થોડાક જ વખતમાં અમરપૂરના મુખીના મકાન આગળ આવી પહોંચ્યો. સૌ તેની રાહ જોતા હતા. તેના આવના પહેલાં મોતીશાએ પોતાના મનમાં નક્કી ધારી મૂક્યું હતું કે, તે શું કરીને આવશે. અને જ્યારે તેને વેગભરી ગતિથી ઘોડો દોડાવતો આવતો જોયો, ત્યારે તેણે ચોક્કસ માની લીધું કે, ‘મારી કલ્પના ખરી પડી છે.’

ચંદ્રે ઘોડા ઉપરથી ઉતર્યો અને તેના ઘોડાને મુખીનો છોકરો ઘોડારમાં લઈ ગયો. મુખીના ઘરમાં આવી, થાડીવાર સ્વસ્થ થઈ, ચંદ્રે કહ્યું: “રા’ માં એક દાડીની પણ અક્કલ નથી, એ ચોક્કસ છે. ભોળા ભીમને મેં યુદ્ધનું નિમંત્રણ દીધું; આકરા શબ્દો સુણાવ્યા, પણ તેણે મને પોતાને કાંઈજ કંઈ નહીં. એનું નામ તે ખરે બદાદર. પણ આ રા’ ને મેં યુદ્ધનું નિમંત્રણ દીધું અને શબ્દોથી વીધ્યો ત્યારે મને પકડવા તેણે હુકમ છાડ્યો ! મારા મનથી મેં તરતજ વિચાર કર્યો કે, ‘કેટલે, ભૂંડા રા’ ! યુદ્ધનું કહેણ કહેનાર દૂતને કેદ કરવા તે વિચાર કર્યો તો યુદ્ધ-તીતિનું જ્ઞાન તારામાં શું હશે ?’ હું તો પહેલેથી જ તેને ઓળખી ગયો હતો; એટલે ઘોડેસ્વાર થઈને એના માણસોને વા ખાતા રાખી આવતો રહ્યો; પણ ખીજો કોઈ મારી જગ્યાએ હોત તો તેને બિચારાને જરૂર કેદ થવું પડત !”

“એ શિક્ષક થયું કે, તમે એટલે આવતા રહ્યા” મુખીએ કહ્યું: “પણ તમે રા’ને વળી યુદ્ધનું નિમંત્રણ કાના તરફથી આપી આવ્યા ?”

ચંદ્રે હવે મોતીશા તરફ નજર નાંખી અને કહ્યું: “એ પૂછો આ અગમબુદ્ધિ શેઠને ! એ શું ચેત્યા હતા, એની પરીક્ષા હવે હું કરીશ.”

મોતીશા હસ્યો અને બોલ્યો: “હું તે શું ચેતું વળી ? મારામાં તો કશીયે આવડત નથી.”

“હાં, એ સદાઈ રહેવા દો, નગરશેઠ !” ચંદ્રે કહ્યું: “જીનાગઢનું મહાજન કોઈ સાધારણ બુદ્ધિના વાણિયાને નગરશેઠ પદ ન આપે ! જો એમ હોય તો પછી એ મહાજનને પણ રા’ ના જેવુંજ કહેવું પડે. પણ મને ખાત્રી છે કે, એ મહાજન એવું નથી જ.”

“એમ ?” મોતીશાએ પોતાની આંખમાં કાંઈક તર ચમકાતાં પૂછ્યું: “તમારી ઇચ્છા જ છે કે, તમે કાના તરફથી લઢાઈનું કહેણ કહી આવ્યા તે મારે કહેવું ? તો સાંભળો. મારી ઘેલી-ગાંડી બુદ્ધિ પ્રમાણે કહું છું. રાજપારોટ, તમે સુડામણિના ઢંઢેરાનો જવાબ દેતા આવ્યા છો. વત્સરાજ મહારાજના દીકરા સામે સુડામણિને લઢવા તૈયાર થવા કહેતા આવ્યા છો. તમારા દિલમાં એ વેળા જરૂર એ છોકરાના મામાએ, પંજીન કળવો અને પૃથુરાજ મહારાજના લશ્કરની હામ હોવી જોઈએ.”

“ એ તો મેં અહીં જતા પહેલાં તમારી આગળ વાતો કહેલી તે ઉપરથી તમે અનુમાન દોર્યું ! પણ ધારો કે, વત્સરાજનો દીકરોજ નહીં હોય તો ? ”

“ નહીં હોય શું ? છે અને તે પણ જીનાગદમાં જ છે. ”

“ વત્સરાજનો દીકરો જીનાગદમાં ? ! ”

“ હા. ભરખજરમાં આપની કેદી દશા જોઇ, એતું લેયું આકળ વિકળ થતું હતું. એ નજરે જોનાર હું તેની પાસે જ ઉભો હતો; આપના બંધ દીકરા સિવાય બીજો કોઇ તોડે નહીં. તુરંગ આગળ આપને શોધવા દીકરા સિવાય બીજો કોઇ ભટકે નહીં. એ પરદેશી તરણ તેજ વત્સરાજનો દીકરો ! બોલો, આરોટજી, મારી કલ્પના ખરી છે કે નહીં ? ”

સૌ આશ્ચર્યચકિત થઈ મોતીશા તરફ અને ચંદ તરફ જોઇ રહ્યા. ચંદે જવાબ દીધો: “ શાઆશ છે, શેઠજી, તમને શાઆશ છે. તમારું અનુમાન સત્ય છે. ”

“ પણ એ તો રાજમલ્લ છે ! ” જયમલ્લે પૂછ્યું.

“ નહીં. એ મલ્હરાજ છે. ” ચંદે જવાબ દીધો.

“ હું થોડુંક અજવાળું હવે એ આખતમાં પાડું છું. ” મોતીશાએ કહ્યું: “ જયમલ્લ આપુ, તમે જ્યારે એને ‘ રાજમલ્લ ’ કહ્યો ત્યારે ચંદે આરોટ હસ્યા હતા. વળી એમણે ટીકા કરી હતી કે, “ નામ તો મજાનું છે ! ” વળી એ નામ તેણે પોતે દીધું નહતું પણ તમે તે ઓઠવી બેઠા હતા, એમ તમે વળી વાતચીતની કેટલીક વિગત આપીને જણાવ્યું હતું. ત્યારથીજ હું ચંતી ગયો હતો કે, આ ‘ રાજમલ્લ ’ તો નથીજ. પણ બીજો કોઇક છે. પછી વાતચીત આગળ વધતાં ચંદે આરોટે જે વીરગાથાઓ ગાઈ તે તેમજ તે યુવકનાં કામનો મેં પડછાં મેળવ્યો હતો તે ઉપરથી મેં તેને વત્સરાજનો દીકરો કહ્યો. ”

ચંદે કહ્યું: “ આ ગેરસમજ દૂર થઈ છે; એટલે હવે જયમલ્લ ભા, તમે પહેલાં ચુડામણિ સામે લઢવા તલ્લી રહ્યા હતા, એ મોઢા તમને મળ્યો છે. ”

“ પણ ” જયમલ્લે કહ્યું: “ મારે આ નવી વાત જાણ્યા પછી કેટલોક વિચાર કરવો પડશે. ચુડામણિની જોડે રહેવું એવો ખ્યાલ

તો મારો મનમાં છે જ નહીં. પણ જે વિચાર કરવાનો છે, તે એજ બાબતમાં કે, દિલ્લી જવું કે મહોબા ? થોડોક વખત નગરશેઠ સાથે એકાન્તમાં વિચાર કર્યા બાદ હું તમને મારો નિર્ણય કહીશ. ”

“ ભલે; જેવી તમારી મરજી. હું તો હમણાંજ મહોબા તરફ જવા નીકળી પડું છું. ત્યાં લઢાઈની સર્વ તૈયારીઓ કરાવ્યા પછી દિલ્લી જઈશ. ”

મુખીએ તેને જમ્યા પછી જવા સૂચના કરી અને તેનું મન રાખવા તેણે તે માન્ય રાખી. જયમલ્લને વિચાર માટે એકાન્ત આપવાના હેતુથી ચંદ, મુખીના મકાન બહારના ઓટલા ઉપર ખેસી વધુ વીરગાથાઓ કહેવા લાગ્યો.

મોતીશા ખાસ જયમલ્લ પાસે રહ્યો. તે વિચાર-તંદ્રામાં ખેડો હતો, ત્યાં મોતીશાએ વાત છેડી.

“ હું ઘાઁ છું કે, તમારી મુંઝવણ કિયે માર્ગે જવું એ છે. ” મોતીશાએ કહ્યું.

“ હા. ” ગંભીરતાથી જયમલ્લે જવાબ દીધો: “ નગરશેઠ, યુવકને વત્સરાજનો પુત્ર બન્યા પછી ચુડામણિ સામેના તેના યુદ્ધમાં ભળવું હું પસંદ કરતો નથી. ”

“ કારણ ? ” તેના વિચારો બળવાના હેતુથી મોતીશાએ પૂછ્યું.

“ તમારા ખ્યાલમાં નથી આવતું કે, પૃથુરાજનું મોટું લાવ-લરકર અને પંજુન કછવા વગેરે જેવા પ્રખ્યાત લડવૈયાઓ આગળ ચુડામણિ એક ફંકમાં ઉઠી જવાનો ? ચુડામણિના અંગત ગુણો ગમે તેટલા હું નાપસંદ કરું છું તોપણ તે જીનાગઢના લરકરનો ઉપરી છે. તે દિગ્વિજય જીનાગઢ તરફથી કરવા નીકળનાર છે. જો તેને પરાજય મળશે, તો તેમાં નાક જીનાગઢનું કપાશે. મારી માતૃભૂમિનું નાક કાપવામાં શું હું સામેલ થાઉં ? નહીં. નગરશેઠ, હું કે તમે એવો માતૃભૂમિ-દ્રોહ કરીએ, એના કરતાં આપણી કાયા કપાઈ જાય એ બહેતર છે. ”

“ હું તમારું સ્વદેશાભિમાન વખાણું છું ” મોતીશાએ કહ્યું: “ દેશનો દ્રોહ કરવો હું પણ પસંદ નથી કરતો; પણ તમે ચુડામણિને તમારો હાથ બતાવવા કહેતા હતા, તે આ સિવાય બીજી કઈ રીતે બતાવી શકશો ? ”

“એ સંબંધી કોઈ રીતનો હજી મેં વિચાર કર્યો નથી. પણ આમાં મારો દાથ બતાવવા જેવું રહ્યું છે શું? ચદ કહે છે કે, મહારાજ તરફથી સુદનું નિમંત્રણ આપ્યું છે; એટલે યશ બધો મહારાજને મળશે અને એમ થતાં વધુ ગૂંચ તો એ ઉભી થશે કે, રાજમહાને બદલે મારી બહેનને મહારાજ પરણી જશે. શુદામણિનો ગર્વ જો કે તેથી તુટશે પણ રાજમહા ખરાબ છે, એવું બાળ્યા પહેલાં હું મારી બહેન સાથેનો તેનો વિવાહ તુટે એ જોવા રાજી નથી. મારી બહેન પણ એવું માને છે કે, રાજમહા કેવો છે, તે બાળ્યા વિના તેની સાથેનો સંબંધ રદ ન કરવો. કમનસિબે, મહારાજને રાજમહા ગણવાની અમે ભૂલ કરી છે. કદાચ બહેન એમજ માનતી હશે કે, આ રાજમહા આવો યોગ્ય પુરુષ છે, તેથી તેની સાથેનો સંબંધ ન તોડવો.”

“એ ભૂલ જ્યારે ભાંગશે ત્યારે રાજકુમારી બાને આવ્રાત થશે.”

“હા. હવે જ મને સમજાય છે કે, મહારાજ વધુ ખુલાસો કરવા કેમ માગતો હતો. મેં તેનું કહેવું સાંભળવા ના પાડી ન હોત તો તેણે કદાચ પોતાનો ખરો પરિચય આપી દીધો હોત.”

“હવે દોળાયલા દૂધ પર રૂદન કરવું નકામું છે. કાંઈક નવું નિકાલ કરવો જોઈએ.”

“મને લાગે છે કે, આપણે રાજમહા કેવો છે, તે જાણવા યત્ન કરીએ તો આ ગૂંચનો કાંઈ નિકાલ આવે.”

“નિકાલ શો આવવાનો હતો? હવે કાંઈ તમારા પિતા તેને માન્ય કરશે?”

“જો રાજમહા દુર્ગુણી ન હોય; જો સાચા જ વીરપુરુષ હોય, તો શુદામણિ સામે સુદનું આહ્વાન મોકલવા આપણે તેને કહીએ. મહારાજ સાથે શુદામણિ લઢે તે પહેલાંજ રાજમહા તેને પરાજિત કરે; એટલે મહારાજને કાંઈ તક નહીં મળે. આથી માતીનાદને લગતી શરત પૂરી પડશે અને આ બાબતની ગૂંચ ઉકલી જશે.”

“ધન્ય છે, વીર યુવરાજ” માતીશાએ કહ્યું: “તમે સાચા ક્ષત્રિયને ઓળખો દિમ્મતબર્યો નિકાલ કાઢ્યો છે. હું ધાંડું છું કે, એ માર્ગ અત્યારે બહેતર છે. ચાલો, હમણાંજ આપણે રાજમહાના પિતાના રાજ્ય તરફ પ્રયાણ કરીએ.”

“ તમે મારી સાથે આવશો ? ! ”

“ કેમ ? રજપૂતો સાથે જવા વાણીઓ નાલાયક ગણાય ? ”
મોતીશાએ કહ્યું: “ મહારાજ, આ ખોળાકે વાણીઆનું છે એ ખરું; પણ હવે તો બે ત્રણ પ્રસંગો પછી તેમાંનો આત્મા રજપૂત બન્યો છે. મને ધીરે ધીરે તલવાર ફરવતાં શીખવશો એટલે અણિશુદ્ધ રજપૂત બની જઇશ, એ નિર્વિવાદ છે. ”

જયમદ્દ હરથો અને બોલ્યો: “ એટલા માટે પ્રશ્ન કર્યો નહતો. તમારા કુટુંબથી તમારે વિખૂટા પડવું પડશે એ ખ્યાલથી પૂછ્યું હતું. ”

“ અજઘાતા, ” મોતીશાએ કહ્યું: “ રજપૂત જ્યારે ફરજ બળતે છે ત્યારે પોતાના જનની કે પોતાના કુટુંબની પરવા રાખે છે કે ? વણિક જાતિને માથે કુટુંબ, ધન, માલ વગેરેના લોભનું જે કલંક છે, તે હું ધાંધ નાંખવા માગું છું. કુટુંબ પછી અને તમે પ્રભુ પહેલા; કુટુંબ પછી અને રાજ્યહિત પહેલું; કુટુંબ પછી અને ફરજ પહેલી; એજ હવે તો મારો નિશ્ચય છે. તમે ધીખતી ધરતીમાં ફરો; તમે દુઃખના ડુંગર માથે લઈ ફરો અને હું કુટુંબની મોહમાયામાં લપટાયલો રહું, તો માતૃભૂમિનો શ્રાપ મારા પર વરસે. માટે હવે તો જ્યાં તમે ત્યાંજ હું. જે તમારી સ્થિતિ તેજ મારી. ”

પોતાના વક્ષાદાર દશ સૈનિકોએ જુનાગઢ છોડતાં જેવી અચલ ભક્તિ દર્શાવી હતી તેવીજ મોતીશાને દર્શાવતો જેઈ યુવરાજનું હૃદય હર્ષથી ઝલખલી રહ્યું. એ દશ ભેગો આ અગીઆરમો અને તે પણ ચાણાક્યસુદ્ધિનો સજ્જન પોતાની સાથે હશે, તો નુકશાન નથી, એવો નિશ્ચય કરીને તેણે કહ્યું: “ મોતીશા શેઠ, મારા વીર સૈનિકોના જેવાંજ તમારાં વીરતાભર્યા વેણ સાંભળીને મને ખાત્રી થાય છે કે, તમારો સાથ કરવો નિરર્થક નથી. માફ હૃદય સાક્ષી પૂરે છે કે, આપણા આ નવા નિરધારમાં આપણને ફતેહ મળશે અને ચુડા-મણિનો ગર્વ ગાળવા હુંજ પહેલો સમર્થ થઇશ. ”

દુઃખીના બેલી.

જયમદ્ધ અને મોતીશાએ હોંક તરફ પ્રયાણ કરવું નક્કી કર્યું અને મુખીના ઘર બહાર અંદની વીરગાથાઓ સાંભળવા બેઠેલા સાથી-દારોને ખબર આપવા તે બન્ને બહાર આવ્યા. એટલામાં એક બ્રાહ્મણ કોઈક વિચિત્ર પ્રકારની ટેલ નાંખતો ત્યાં આવી પહોંચ્યો. તેની સાથે કાઠી જેવો દેખાતો એક માણસ પણ હતો. સૌ તે બ્રાહ્મણની ટેલ સાંભળવા લાગ્યા:

“ દિલ ચાહે છે તેહને, દેશવટાનો છેદ,
અબળા અતિ મુંઝાય છે કાકે કીધી કેદ !

રજપૂતાઈ રંડાઈ છે, અનાયનું નહીં કાય,
જે જીવે એવે સમે, તે હતભાગી હોય ! ”

રજપૂતોપર આક્ષેપ કરતી તેમજ વળી નિરાશાના સૂર કાઢતી આ વિચિત્ર ટેલ, એક મર્દ જેવા જણાતા કાઠી સહિત, આ બ્રાહ્મણ કેમ નાંખે છે, એથી સૌને આશ્ચર્ય થયું. પણ ‘દેશવટો’ ‘અબળાની મુંઝવણ’ ‘કાકાએ કરેલી કેદ’ વગેરે મતલબના શબ્દો ઉપરથી જયમદ્ધને એમ લાગ્યું કે, નક્કી રૂપાંદે સંબંધમાં આ ટેલ હોવી જોઈએ. તેથી તેણે તે બ્રાહ્મણને પૂછ્યું: “ આ માર્મિક પ્રહારવાળી ટેલ શા માટે નાંખે છે ? ”

બ્રાહ્મણે જવાબ દીધો: “ એ તો તમારા મનથી વિચારી જુઓને ? દેશવટે નીકળેલા કોણ છે ? કઈ સ્ત્રીનો કોકો દરામી છે ? અને કઈ સ્ત્રી કોને ચાહે છે ? ”

મોતીશાએ જયમદ્ધને સૂચના કરી: “ એને આપણે અંદર લઈ જઈએ અને એ શું કહેવા માગે છે, તે અર્થેતિ સાંભળીએ. ”

બ્રાહ્મણને મુખીના મકાનમાં આવવા સૂચના થઈ. તેણે પોતાના સાથીદારને પણ સાથે લેવા જણાવ્યું. જયમદ્ધે લા પાડી. તે અને મોતીશા તે બન્નેની સાથે અંદર ગયા. જયમદ્ધના સાથીદારે કંઈ અસંભાવ્ય ન બને તે માટે પોતાનાં શસ્ત્રાસ્ત્રો સંભાળીને ચાંકેલા-પણુથી બહાર બેઠા.

બ્રાહ્મણે અંદર ગયા પછી કહ્યું: “ આજ સહવારના પહોરમાં

હું મારા હમ્મેશના નિયમ મુજબ પ્હો ફાટ્યો તે વેળા ઉડીને ઈશ્વર સ્તવનનાં ગીત ગાતો મારા ફળીઆમાં નહાતો હતો, તે વખતે અચાનક ઉચેથી એક તીર આવીને પડ્યું. મેં ઉઠાવી લીધું. તેના ઉપર આ ચિટ્ટી બાંધેલી હતી. ” તેણે તે ચિટ્ટી જયમક્ષના હાથમાં મૂકી. જયમક્ષે તેમાં નીચે મુજબ લખાણ વાચ્યું:

“ જેને આ પત્ર મળે તેણે તાબડતોબ અમરપુરના મુખીને ત્યાં જવું અને જીનાગઢના દેશવટે પામેલા ચૂવરાજને ખબર આપવી કે, ચુડામણિની ભત્રીજી રૂપાદે તમને પોતાના હૃદયથી વરી ચૂકી છે. જયમક્ષ વિના સૌ કોઈને તે ભાઈ બાપ ગણે છે. ચુડામણિને એ વાતની જાણ થવાથી એજ વાંક માટે તેણે રૂપાદેને તેના ઓરડામાં કેદ કરી છે. ચારે પાસ સિપાઈઓનો સખ્ત પહેરો છે. માબાપ વિનાની એક અબળા પોતાનું દિલ જેને આપી બેઠી છે, તેના ઉપર કોંકો ગજબ યુગ્મરે છે. તે સ્થિતિમાંથી બે ચૂવરાજ તેને ઉગારશે નહીં તો રજ-પૂતાઈ રંડાઈ છે એમ ગણીને અબળા જરૂર પ્રાણ પાડશે; અને એનું પાપ ચૂવરાજને માથે ! લી. અનાથ રૂપાદે. ”

ચૂવરાજ આ ચિટ્ટી વાંચી બોલ્યો: “ નગરશેઠ, રજપૂતાઈ નથી રંડાઈ. અબળાની વહારે જવા મારી તલવાર તલસી રહી છે. કોઈ પણ ભોગે રૂપાદેને હું બચાવીશ. ”

“ બરાબર છે, બાપુ ” મોતીશાએ કહ્યું: “ પણ જરાક વિગત તો જાણુવા દો ? ” તેણે ભૂદેવને તેનું નામ પૂછ્યું. ભૂદેવે ‘ ત્રિપુરા-શંકર ’ જણાવ્યું અને પોતાનું ઠેકાણું પણ આપ્યું. મોતીશાએ તેને પૂછ્યું: “ તમે આ ચિટ્ટી વાંચીને પહેલાં તો આભા બન્યા હશે. ”

“ હા, શેઠ ” ત્રિપુરાશંકરે જવાબ દીધો: “ પહેલાં તો મેં તે ખોટી જ માની; પણ પછી મને વિચાર આવ્યો કે, ‘લાવ, સેનાપતિના મકાન આગળ જઈ તપાસ કરી આવું’ તેથી હું ત્યાં ગયો; તો ખૂબ સિપાઈઓ મકાનની આસપાસ પહેરો ભરતા અને કોઈને પાં કદમની અંદર જવા નહીં દેતા જણાયા. ચિટ્ટી ખરી છે કે ખોટી તે જાણુવા મેં એક યુક્તિ કરી. મેં સેનાપતિના મકાનની સામે ઉભા રહી, એક ફુલો બનાવીને મોટેથી લલકાર્યો:

“ પ્રેમી પત્રને પાઠવે, ભૂદેવ તે લઈ જાય,
હૈયે હરિને ધારણે, કાઠ પૂરે જબરાય. ”

“ તરતજ સેનાપતિના મકાનની બારીમાં એની ભત્રીજીએ દેખા

દીધી અને જાણે સૂર્યનારાયણને નમસ્કાર કરતી હોય તેમ, એ હાથ જોડીને બોલી: “ભગવાન સૂર્યદેવ રક્ષા કરો.” સૂર્યનારાયણ તો તે વખતે ઉગ્યા પણ નહતા. છતાં તેણે બન્ને જોડેલા હાથ આકાશ તરફ રાખ્યા પછી મારી તરફ ખાસ ધ્યાન અને પાછા આકાશ તરફ ડગ્યા કર્યા. બસ. હું ચેતી ગયો કે, પત્ર તો સાચો જ છે અને એ પછી આ તરફ આવ્યો.”

મોતીશાએ પૂછ્યું: “આ તમારા સાથીદાર કોણ છે? એમણે તમારી આલાકીમાં શો ભાગ ભજવ્યો છે?”

ત્રિપુરાશંકરે જવાબ દીધો: “એ કાઠી જાતિના હોવાનું જણાવે છે. પહેલાં તો મારો ને એમનો માર્ગમાં ભયભરી રીતે ભેટો થયો; પણ પછીથી એ તમારી પાસે આવવા તૈયાર થવાથી તેમને સાથે લાવ્યો છું.”

“ભયભરી રીતે ભેટો? એમ કેમ?” જયમદલે આ પ્રશ્ન પૂછતાં પૂછતાં તે માણસ સામે જોયું. તે એક કદાવર જુવાન હતો. સાથે ફાળાઈ; શરીરે અર્ધ કડી સુધી આવે એટલું સફેદ નાનું અંગરાખું; કેડે એક વસ્ત્રની બેઠ; બેઠમાં જમ્મૈયો અને તલવાર; ખભે તીરોનું એક ભાથું અને હાથમાં એક ધનુષ તથા એક મોટી જાડી કડીઆળી ડાંગ અને કેડથી પગ સુધી ચોરણો—આ તેનો બહારનો દેખાવ હતો. તેની આંખ ઝીંગી અને તીવ્ર હતી તેમાં નરીકરાઈ અને બિનપરવાહ સ્પષ્ટ દેખાતાં હતાં.

“જુનાગઢના રા’ નો હું દુશ્મન છું” તે જુવાન બોલ્યો. તેના સ્વરમાં મિહાશ નહોતી; લાગણી નહોતી; કંઈશતાનો ચોખ્ખો આભાસ જણાતો હતો. “પણ રા’ ના દેશવટો દીધેલ દીકરાનો હું દોસ્ત છું.” અને એ વાક્ય સાથે તેના મોં પર કાંઈક સ્નેહનાં કિરણ જયમદલના જોવામાં આવ્યાં. “અમે ગદ્ય કાલે સાંભળેલું કે, તમને દેશવટો દીધો છે. અમે બીજી વાતો સાંભળેલી. તે શુકામણિના જુલમની વાતો હતી. અમને નવાઈ ન લાગી. અમે એનો જુલમ ઓછો ખચ્યો નથી. એ જુલમગારને અમે પાંશરો કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી છે. અમે એની સામે થવા એક તાળું કારણ શોધતા હતા. અમારે સાચ અને ધન-સાફથી કામ લેવું છે. અમે રા’ ના દીકરાને દેશવટાની વાત સાંભળી એટલે દિલમાં ટાઢક વળી કે, આ તાળું કારણ મળ્યું ખરું. અમે તમને શોધતા હતા. આજ સવારે આ બ્રાહ્મણભાઈ

અધારામાં આ તરફ આવતો હતો. મેં એનું કાંટું પકડ્યું. અમારાં સવાસો આદમી એને ઘેરી વળ્યાં. પૂછપરછ કરી. ઝડતી લીધી. કાગળ નીકળ્યો. અમને તો વાંચતાં ન આવડે. આ બ્રાહ્મણભાઈ પાસેજ વંચાવ્યો. અને હકીકત સાંભળતાં વેંત એનું કાંટું છોડી દીધું. ‘લઈ જા, મને જયમલ્લ લા પાસે’ મેં એને કહ્યું. એ કબૂલ થયો અને હું તમારી પાસે આવ્યો.”

“તમે મારા આપુના દુશ્મન કેમ બન્યા છો ? તમારા ઉપર શો જુલમ થયો છે ?” જયમલ્લે પૂછ્યું.

“જુલમ ?” આંખ લાલચોળ કરીને મોંમાંથી ધ્રુતકાર છોડતો તે બોલ્યો : “અમ ગરીબ લોક પર જે જુલમ થયો છે, એ સાંભળી તમારાં રૂવે રૂવાં ઉભાં થઈ જશે. એક મહિના પર જે લઢાઈ ચાલતી હતી, તેમાં અમને લશ્કરના માણસોનું વૈતરું કરવાને પકડી ગયા હતા. ફક્ત અમને જ નહીં; પણ અમારાં જૈરાંને પણ. રાત દિવસ અમારી પાસે કામ કરાવે. પેઢ પૂરતું ખાવાનું પણ ન આપે અને ને કામ ન કરીએ તો ચાખખાઓ લગાવી પરાણે ફરજ પાડે. અમારા માંહેલા જુવાન તો એ સહન કરે પણ ગિયારા ઘઘડીઆ-ઓથી સહન ન થાય; જૈરાં પણ ત્રાસ પામે; તોયે અમારી ફરીઆદ ન સાંભળે. રાતના સુણે ઉંઘવા ન દે. માંદા પંડ એની માવજત ન કરવા દે અને જરાક સામા થયા કે, ચાખખાના માર પડ્યા જ છે. અમારાં કુલ્લ ૩૦૦ માણસ એ વેઠ માંડે પકડવામાં આવેલાં. અમારી કમનસિખી તો સાંભળો ? જે દિવસ લઢાઈ અંધ થઈ, તે દિવસે અમારામાંથી સવાસો મરદ અને પચીસ જૈરાં જીવતા રહ્યાં. બાકીનાં, અન્નના સાંસા અને વૈતરાની મહેનતથી માંદા થઈ, હેરાન થઈ, મરી ગયાં. અમે જીવતા રહેલાઓએ એક મહિનાની મહેનતના પૈસા માગ્યા એટલે વળી અમને ચાણકના ફટકાઓ પડ્યા. કિસ્મતના ધ્રુટેલા અમે ઘેર આવ્યા. કોઈનાં જૈરાં મરી ગયેલાં, કોઈનાં છોકરાં મરી ગયેલાં; કોઈની મા, તો કોઈના બાપ-એમ કુટુંબથી પાયમાલ થયેલા અમે ‘દુનિયામાં ભગવાન નથી’ એમ માનવા લાગ્યા. એક દિવસ રા’નો એક ઘોડેસ્વાર અમલદાર અમારાં ઝૂપડાં આગળથી જતો હતો. અમને લશ્કરમાં પકડી ગયા ત્યારે તે પણ પકડવામાં સામેલ હતો. એને મેં અરજ કરી કે, ‘ભાઈ, રા’ પાસે લઈ જઈ અમારી દાદ ફરિયાદ એને કહેવા દે.” તેણે તુમાખભરેલા જવાબ દીધા. જેમ જેમ હું અરજ ગુજાઈ તેમ તેમ તે ગાળ દેવા મંડ્યો. મને એ પરથી એવું તો ખુતસ

ભરાધ આવ્યું કે, લાગલો જ એને મેં ઘોડાપરથી હેંડ પાડી નાંખ્યો અને એકદમ તેને ઠાર કર્યો. એનાં ગજવાં, એના ઘોડાનો સામાન, એ બધું મેં તપાસ્યું તો તેમાંથી રૂપામહોરો અને સોનામહોરો નીકળી. ખસ. મેં એ ઝડપી લીધી અને અમે જે બધા દુઃખી થયેલા તેમણે માંહોમાંહે વહેંચી લીધી. એ દિવસથી અમે રા' ના જેટલા આદમી મળે છે, તેમને લૂંટવાનો વંધો કરીએ છીએ. પણ અમે એક ધમાન રાખ્યું છે. ડોઢ ઐરીને ન સતાવીએ; રા' નો આદમી ન હોય એને હેરાન ન કરીએ; વસ્તીના જણને હેરાન ન કરીએ. આ અમારા જીલમની કલાળી છે. ”

“ ભાઈ ” જયમલ્લે દિલાસા ભરેલા સ્વરે કહ્યું: “ તેં અને તારી જાતિએ ખરેખર અપાર કષ્ટ વેઠ્યું છે. તમારા ઉપરના જીલમે સેનાપતિનાં પાપમાં, મારી મળી શકે નહીં એવો વધારો કર્યો છે. કહે, તું મારી પાસે શી આશાએ આવ્યો છે ? ”

“ મેં કહ્યું ને કે, અમે એક તાળું કારણુ શોધતા હતા ? તમે તાળું અન્યાય પામેલા છો. વળી અમે સાંભળ્યું છે કે, તમે દુઃખી-યાના બેલી છો. અમને ડોઢકે કહ્યું કે, જે અત્યાર પહેલાં અમે તમને મળ્યા હોત તો અમારું દુઃખ ક્યારનુંયે ટળી ગયું હોત. પણ પહેલાં નહીં તો હવે તમારી પાસે હું આવ્યો છું. અમને પણ અન્યાય થયો છે. તમે અમારા બેલી. તમે અમને ન્યાય અપાવો. તમારી મદદમાં મારા સવાસો કાઢીલાઈઓ ઉભા રહેશે. જેમ કહેશે તેમ કરીશું. ”

જયમલ્લ અને મોતીશાની નજર એક ધર્મ. જયમલ્લે તેનો અભિપ્રાય ઇશારાથી માગ્યો. મોતીશાએ સંમતિ આપી. જયમલ્લે તે કાઠીને કહ્યું: “ તમને મદદ કરવી, એ મારી ફરજ છે. પણ તમે મારા સાથીદાર થાવ તે પહેલાં તમારે કેટલીક શરતો પાળવી જોઈએ. ”

“ મેં કહ્યું ને કે, સાચ અને ધનસાદુ એ સિવાય બીજી કોઈ રીતે અમારે ન્યાય જોઈતો નથી. તમારી શરતો એ જાતની જેટલી હશે, તેટલી અમારે કબૂલ છે. ”

“ શાબાશ છે, ” મોતીશાએ કહ્યું: “ તમે ગરીબ પણ ધર્મિષ્ઠ લોકો છો, તો હવે જયમલ્લ ભાની પૂરી ઓથ તમને મળશે, એમાં શંકા ન રાખશો. તમારાં રહેઠાણુ ક્યાં છે ? ”

“ ગીરનારીની છાંયમાં-ગીરનારીનાં કોતરડાંમાં !! ”

“આપુ” ભોતીશાએ જયમલ્લને કહ્યું: “આપણે હવે આ લોકોના રહેઠાણ તરફ જઈએ અને ત્યાંથી પહેલું કામ જે કરવાનું તે આ બ્રાહ્મણે સોંપ્યું છે તે. એ માટે યોગ્ય મસલત કરી આપણે યોગ્ય માર્ગ કાઢીશું. દરમ્યાન—”

ભોતીશાએ પોતાના ખિસ્સામાંથી થોડીક સોનામહેરો કાઢી ભૂદેવને આપતાં કહ્યું: “બ્રહ્મદેવ, લ્યો, આ તમારી દક્ષિણા. તમે જેમ અને તેમ જલદીથી જીનાગઢ પાછા જાઓ અને ફરીથી રૂપાંદેને મળી એકાદ દુહા મારફત સમજાવી દેજો કે “રજપૂતાઈ રંગાઈ નથી. જીલમગારોના જીલમ હવે નહીં ચાલે. યૂવરાજશ્રી ખીજાં કોઈ કામ નહીં કરતાં સૌથી પહેલાં જેમ અને તેમ તમને કસાઈવાડેથી ઉગારશે. સમજજો કે, કૃષ્ણ ભગવાન ગરૂં ચઢીને હવે આવે છે.”

વિપ્ર ત્રિપુરાશંકર ભોતીશા અને યૂવરાજને આશીર્વાદ દઈ જવા લાગ્યા; એટલે પેલા કાઠીએ તેને કહ્યું: “બ્રાહ્મણ, ઉભો રહે. તને મેં જરાક પણ સતાવ્યો તે બદલ મારી પાસેથીયે દક્ષિણા લેતો જા.” તેણે પોતાની કમ્મરે બાંધેલી બેદમાંથી એક કાથળી કાઢી, તેમાંથી ત્રણ સોનામહેરો લઈ વિપ્રના હાથમાં મૂકી અને ફરીથી કહ્યું:

“પણ સાંભળ, જે દિવસ તારી જીભડી હલાવીને અમારા સંબંધી કંઈ વાત કોઈને મોઢે કરીશ તે દિવસ અમે જ્યાં હશું ત્યાંથી તારાં નાક ને કાન કાપી લેવા આવશું.”

વિપ્ર ત્રિપુરાશંકરે કહ્યું: “ભાઈ, તારું કલ્યાણ થાઓ. હું કોઈને કરી વાત નહીં કરું.”

તેના જવા બાદ ભોતીશાએ જયમલ્લને પૂછ્યું: “આપુ, જવાબ તો જાણે ઠસાભેર કહેવરાવ્યો છે: પણ તમારા અંગત શત્રુની પુત્રી તમને ચ્લાય, એ શું માન્યામાં આવે એવું છે?”

“એજ વિધિની બલિદારી છે!” જયમલ્લે કહ્યું: “મારી બહેનના સહવાસમાં લાંબા વખતથી રૂપાંદે રહી છે. જે જાતનું શિક્ષણ ભોતીનાદે લીધું છે, તે જાતનું તેણે લીધું છે. બન્નેના વિચારો એક અને આચારો એક છે. એ વિષે કહ્યું કે, તે નહાતો હતો, ત્યારે તેના ફળીઆમાં એક તીર પડ્યું, તેથી હું અજાણ થતો નથી. એ તીર રૂપાંદેએ પોતે છોડ્યું હશે. તે અને ભોતીનાદ-બન્નેને તીર-તલવારની વિદ્યાની સારી આવડત છે. ધણીવાર નાનપણમાં અમે સાથે સાથે તે વિદ્યા અજમાવતાં. રૂપાંદેનું હૃદય મારા માટે જે પ્રતિજ્ઞા લઈ ચૂક્યું છે, તે એનું જ પરિણામ લાગે છે. મારી સમક્ષ

તે માટે ગઈ કાલેજ તેણે બહેનના બાગમાં ખુસાસો કર્યો હતો અને વીરમણિને ખૂબ વાક-પ્રહાર કર્યો હતા. સુડામણિએ આ ઉપરથી તેના ઉપર સિનમની શરૂઆત કરી હશે. સુડામણિના કુળમાં એ જન્મી છે; પણ તેને એ હૃદયથી ધિ:કારે છે એની ખાત્રી મને થઈ ચુકી છે. પરિણામે એની આ વિનાશિ મારે સ્વીકાર્યો સિવાય છૂટકો નથી.”

“ત્યારે તો પ્રભુ જ તમને સુડામણિનો ગર્વ ઉતારવામાં મદદ કરી રહ્યો છે. દુશ્મનની મરજી ન હોય તે છતાં દુશ્મનની દીકરીને સ્વીકારવી, એ દુશ્મનનું નાક કાપ્યા બરાબર છે. હવે તમારે દિલ્હી કે મહોબા ક્યાંયે જવાનો વિચાર કરવો ન રહ્યો. રાજમહલનો વિચાર પણ હાલ પુર્ત કરવો નહીં. હવે તો પહેલું કામ કસાઈવાડાની આ ગાય છોડાવવાનું અને તે આ આપણા નવીન કાઠી મિત્રની મદદથી થઈ શકશે.”

“બાપુ” કાઠી બોલ્યો: “એમાં મારો કે મારા બધાંયે આદમીઓનો જાન જશે તોયે તમને મદદ કરીશ. મરજી ન હોય એવી કોઈપણ ઐરી પર બળાત્કાર કરનારનાં નાક અને કાન અમે પલકમાં વાઢી નાંખીએ છીએ. ઐરાને સતાવે, એ તો મૂરખ અને ગધેડો. એવાને તો બરાબર ડફળાં મારવાં જોઈએ.”

તે ત્રણે જણ કેટલીક મસલતને અન્તે મુખીના ઘર બહાર આવ્યા. જયમલે પોતાના સાથીઓને પ્રયાણની તૈયારી કરવા કહ્યું. તેઓની તૈયારી દરમ્યાન અંદરે જયમલે આશ્વાસન આપ્યું કે: “અગત્યના અંગત કામે હાલ પુર્ત તો મારે જવું પડે છે. એ કામ પત્યા પછી બીજાં એ કામ છે. તે પાર પાડું પછી તમારી સૂચનાની વાત.”

અંદે જવાબ દીધો: “જુવાન વીર, મને ખાત્રી છે કે, તું સાદું દિલનો અને પ્રમાણિક શરૂવીર છે. જે વિપ્ર અહીં આવ્યો હતો, તેના હુલાપરથી હું સમજી ગયો છું કે, ક્યાંક પણ પ્રેમ-સરિતાનાં વીરમાં તું ધસડાય છે; અને તે પણ કોઈ નિરાધારની વડારે જવા માટે! બેલાશક, તારા જેવા ખૂબસુરત અને બહાદૂર જુવાને એ કામ પહેલું કરવું જોઈએ. જા, મારી આશીષ છે કે, તારી હોલ થશે.”

પરસ્પર નમસ્કાર અને સ્નેહદર્શન પછી જયમલ વગેરે મુખીને યાંથી વદાય થયા.

પરિચ્છેદ ૨૧.

દહ કે અદહ ?

રા'એ સેનાપતિને બોલાવવા જે હઝુરીઆને મોકલ્યો હતો, તેને પૂછપરછ કરવાથી સેનાપતિએ જાણી લીધું કે, રાતના દુષસિંહે રા'ને કાઠિ ચિટ્ટી આપી નહતી; કારણ કે રા' ઉઘી ગયા હતા. દુષસિંહ તે પછી યુવકના ખંડમાં ગયો હતો; પણ સહવારે તો તે અને બીજા બે હઝુરીઆઓ કાળા મોઢા સાથે મહેલમાં પડ્યા હતા. તેમના મોઢાં દાફની વાસથી પુષ્કળ ગંધાતાં હતાં. સેનાપતિએ વિશેષ વિગત એ જાણી કે, યુવક હજી જીવે છે અને તેના ખંડમાં તે સુતેલો છે.

દુષસિંહ ઉપર અને યુવક ઉપર ગુસ્સે થતો સેનાપતિ રાજ-મહેલમાં આવ્યો. દુષસિંહ ફક્ત એક પહેરણુ અને સુંથણા સાથે યુવકના ખંડ બહાર પડેલો તેના જોવામાં આવ્યો. તેનો લશ્કરી પોપાક તેના શરીર ઉપર નહતો. સેનાપતિએ હઝુરીઆ મારફત દુષસિંહની ઝડતી લેવરાવી. જે હુકમો તેણે તેને આપ્યા હતા, તે તેની પાસે નથી એમ જણાયું. તેણે ગુસ્સામાં દુષસિંહના શરીરને લાત મારી; પણ ભાન કોને હોય કે તેની અસર થાય ? તેણે મહેલ નીચેથી પહેરેગીરોને બોલાવ્યા અને હુકમ આપ્યો: “ આ દુષસિંહ અને આ બે હઝુરીઆઓને અલીથી ઉઠાવી જાઓ. તેઓના દરેકના ગળામાં ‘ દાફ પીનારની આ દશા ’ એવાં પાટીઆં લટકાવો. અને પછી રાજમહેલની નીચેજ સરિયામ રસ્તા ઉપર તેઓને દરેકને સો સો સપ્ત ફટકાઓ લગાવો. તેઓ શુદ્ધિમાં આવે, એટલે તેમને હાથે દશકલાઓ પહેરાવી કાચી પુરંગમાં રાખો.”

પહેરેગીરો તેઓને લઈ ગયા બાદ, દુષસિંહને આપેલા ત્રણ હુકમો અને રા' ઉપર આપેલી ચિટ્ટી, નક્કી એ યુવકના હાથમાં ગઈ છે, એમ અનુમાન કરી, તે રા'ના ખંડમાં ગયો અને પૂછવા લાગ્યો: “ મહારાજ, આપના મહેલમાં આપનાજ ખંડ પાસે દાફ-હીઆઓ પડેલા રહે છે, છતાં તે આપના પ્યાન બહાર રહે છે, એ નવાઈની વાત નથી શું ? ”

“ તમને એમાં નવાઈ લાગતી હશે. મને તો નથી લાગતી. હોય, જીવાનીઆઓ દાફે પીયે અને જીવાર પણ રમે ! ”

“ પણ મહેલમાં વસનારાં બીજાંઓ ઉપર તેની કેવી ખરાબ અસર થાય ? ”

“ સેનાપતિ, મારે કોઈકની કસોટી કરવાની હતી. હું ઘાડું છું કે, બહાર પડેલા ફક્ત ત્રણજ નજી નહીં—એક યોધો દારૂડીઓ પણ તમે શોધી કાઢ્યો હશે ! ”

“ ના. હજી મેં તેને જોયો નથી; પણ મહારાજ, આવી કસોટી ઠીક નહીં. ”

રા'એ ફિકકું હસીને જવાબ દીધો: “ સેનાપતિ, તમે ઈચ્છો છો તેવીજ રીતે કામ લેવાનો વખત હવે આવી પહોંચ્યો છે. ”

“ મહારાજ, આપ વારંવાર મારા એત ફેરવી નાંખો છો, એથી મને તો નથી લાગતું કે, મારી ઈચ્છા મુજબ કામ થાય. ”

“ તમે ધીરજ નહીં રાખો તો માફ વર્તન કદી સમજશો નહીં. વાંચો આ પત્ર. ” રા'એ મહારાજનો યુદ્ધ-નિમંત્રણનો પત્ર સેનાપતિને આપ્યો.

એ પત્રમાં મહારાજ તરફથી કરવામાં આવેલો પડકાર વાંચી ચુકામણિએ પૂછ્યું: “ મહારાજ, શું આ પત્ર સાચો છે ? હજી તો ગદ કાલે સાંજે આપણે ઢંઢેરો ફેરવ્યો છે અને બીજાં રાજ્યોમાં જતાં ઢંઢેરો વાંચનારાઓને હજી તો કેટલાયે દિવસ લાગશે, એટલામાં તેનો જવાબ ક્યાંથી આવી પડ્યો ? ”

“ એ જવાબ આ મહેલમાં ઘડાયો છે. હજી તે ઉપરની શાદી સુકાઈ નથી, એમ કહું તોયે ચાલે. જવાબ સાચો છે, એ તો નિર્વિવાદ છે. ” રા'એ જવાબ દીધો.

“ મને આપનું કહેવું સમજાયું નહીં. ”

“ જેને મેં અને તમે ‘ રાજમદ્દ ’ કહ્યો છે, તેણે આ જવાબ ઘડ્યો છે. ”

સેનાપતિ ચોંક્યો અને બોલ્યો: “ ત્યારે તો તેજ ‘ મહારાજ ’ હોવો જોઈએ. હવે મને સમજાયું કે, બજારમાં તેણે વત્સરાજને બાધેલાં દોરડાં કેમ કાપી નાંખ્યાં હતાં ? ”

“ એને મોઢેથીજ એની કબુલાત આપણે કરાવીશું. હું હમણાંજ એને તમારી રૂબરૂમાં બોલાવું છું. ”

“એની સાથે હવે એક પણ શબ્દ બોલવાની જરૂર મને લાગતી નથી. એને હું કેદ કરું અને તે પછી આ નિમંત્રણ મુજબ લઢવા ઉપડી જાઉં, એ સહેલો ને સરળ રસ્તો છે.”

“એ ખરું; પણ એની સાથે વાત કરવામાં આપણું જા્ય છે શું ?”

“મહારાજ, આપ રાજા લોકો એટલે ઘડીભર કાઢને બેલાવો કે કાઢતી હાંસી કરો, એ આપને શોભે. પણ અમે લશ્કરીઓ તો સીધો જ માર્ગ લઈએ. જેણે અમારું જરાક પણ અપમાન કર્યું હોય; જે અમારા કામમાં સહેજ પણ આડે આવ્યો હોય અને જે અમને ‘મૂર્ખ’ બનાવવા મથતો હોય, તેને કાં તો અમે ચતુર્ભૂજ બનાવી દઈએ અથવા તો યમરાજના દરવારમાં મોકલી દઈએ. બીજી ત્રીજી માથાકુટમાં પડવું અમને પસંદ ન હોય. આથી જો આપ તેને મારી રૂખરૂખમાં બોલાશો તો હું અહીંથી ચાલ્યો જઈશ. આપે મને તેનું નિમંત્રણ બતાવ્યું એટલે બેજ બાબત મને સુઝે છે. પહેલી એ કે, તેને કેદમાં પૂરવો અને બીજી એ કે, લશ્કર સહિત રણક્ષેત્રમાં ઉપડી જવું.”

રા'એ ઘડીભર વિચાર કરી જોયો અને પછી કહ્યું: “તમે એને કેદમાં મોકલવા ઇચ્છો છો, પણ તે તો તેમાં જવા તૈયાર છે !”

રા'એ ચંદનું આગમન અને તેની સાથે મહારાજે કરેલી વાતચીત કે જે તેનો હજુરીઓ છુપાઈને સાંભળી ગયો હતો, તે સેનાપતિને વિદિત કરી. તે સાંભળી સેનાપતિએ જવાબ દીધો: “ત્યારે તો વળી આપણો રસ્તો સીધાસપાટ થઈ જાય છે. તેને જસુસ તરીકેના આરોપસર પકડી એકદમ શીખીએ ચઢાવી દેવો જોઈએ.”

રા'એ ડોકું ધુણાવ્યું અને વિચારશીલ મુખમુદ્રાથી કહ્યું: “એકદમ છેલ્લે પાટલે બેસવાની વાત ન કરો, સુર સેનાપતિજી ! પિતા કે પુત્ર, એ બેમાંથી કાઢનોયે વધ હવે આપણે ન કરી શકીએ. લઢાઈનું નિમંત્રણ થઈ ચૂક્યા પછી લઢાઈના મેદાનમાં એમની સાથેના હિસાબ ચૂકવીએ, એ વધારે ઠીક દેખાય.”

“મહારાજ, વધારે ઠીક અને ઓછા ઠીકની વાત લઢાઈના કેદીઓની બાબતમાં કરવી ન હોય. એવી અનાકાનીમાં વખત ગાળાએ તો, દેશ ગુમાવી બેસીએ; પ્રતિષ્ઠા ગુમાવી બેસીએ; અને નામદં તરીકે નામના મેળવીએ ! મને તો વત્સરાજનો પુત્ર એક લયંકર માણસ લાગે છે. તેને કેદ કરશો તો હુઆઈ અને પ્રપંચ કરીને તેના આપને

તે છોડાવી જશે. તેણે અત્યાર સુધીમાં મારા માણસોને હેરાનગતિ પહોંચાડવામાં નીતિ-અનીતિ જોઈ નથી; તે ક્રિસ્તાની રચના જોવાના અને લગાયક સાધનો તપાસવાના એતમાં નીતિ-અનીતિનો સવાલ આડે લાગ્યો નથી. તેને જાણુસ તરફે પકડો અને એકદમ દેહાંત-હંતી શિક્ષા કરી દો. તેના આપને તો દેહાંતદંડ દેવાનું કારણ ખુલ્લું છે. તેણે મને મસ્તક નમાવ્યું નથી.”

હજી રા' ડોકું ધુણાવતો રહ્યો. સેનાપતિએ તેથી ચિદાઈને કહ્યું: “મહારાજ, ત્યારે આપ એની આનાકાનીમાં ભલે વિચારો કર્યા કરો. તે દરમ્યાન હું એને કેદ કરી લઉં છું અને બન્નેને આજે જ શણાંએ ચઢાવ્યા પછી લઢાઈ માટે પ્રયાણ કરૂં છું.”

સેનાપતિ ગુસ્સામાંજ ખંડ બહાર જવા લાગ્યો; એટલે રા'એ મોટા અવાજે કહ્યું: “સખૂર! રાજ્યના ધણી તમે છો કે હું?”

સેનાપતિ આ સવાલથી એકદમ ઠંડો પડી ગયો; અને પાછો આવીને કંટાળાભરેલા સ્વરે બોલ્યો: “પણ આપ નામદાર યોગ્ય માર્ગ ભેતા નથી તો મારે કરવું શું?”

“કહો, જોઈએ; જેણે તમને યુદ્ધનું નિમંત્રણ આપ્યું તેનેજ તમે મારી નાંખશો તો લઢશો કેની સાથે? શું યુદ્ધનો ખાલી ઢોંગ કરવાની તમારી ઈચ્છા છે?” રા'એ પૂછ્યું.

કુંગરાયણું મોહું રાખીને સેનાપતિ જવાબ દીધો વિના આમ તેમ જોવા લાગ્યો. રા'એ આગળ કહેવા માંડ્યું: “ચંદ બારેદે અહીંથી જતે જતે જે વચન-બાણ મને માર્યા છે, તે તમે સાંભળ્યાં નથી. તમે જો તે વખતે હાજર હોત તો આકાશ-પાતાળ એક કરી મૂકત. પણ એ તો ઘણાક બાહોશ દૂતોની પદ્ધતિ હોય છે કે, પોતાના રાજના બળનાં બળુગાં કુંઠી સામાને ઉતારી પાડે. તેણે પૃથુરાજ ચૌહાણના પ્રતાપની ખૂબ પ્રશસ્તિ મારી આગળ કરી છે, તો હવે હું જોઈ તો ખરો કે, એ પૃથુરાજ તમારી આગળ શી વિસાતમાં છે? શુડામણિ, તમે ભારતનું કીર્તિમંદિર અહીં રચવાનાં સ્વપ્ન સેવી રહ્યા છો; તમે વીર પુરુષ છો અને એકવાર તમારી વીરતા વત્સરાજને બતાવી છે; છતાં તેના પુત્રના મનમાં ધમંડ છે; તો હવે તમારે ફરીથી તેને બતાવવું જોઈએ કે, તમારામાં કેટલું પાણી છે? ચાહે તેટલું લશ્કર લઈ જાઓ, ચાહે તેટલાં સાધનો લઈ જાઓ અને બસ યુદ્ધમાંજ એને બતાવી આપો કે, શુનાગઢનો

સેનાપતિ કાંઈ નામદં નથી. તમે યુદ્ધના મેદાનમાં શત્રુને હવે જીવતાજ ન જોડો; અને પરાજય વિના એને બીજી કશી ભેટ ન આપો, એવું હું ઇચ્છું છું. ”

“પૃથુરાજ ચૌહાણને અને આ વત્સરાજને શો સંબંધ છે ? ”
શુડામણિએ પૂછ્યું.

“ વત્સરાજનો પુત્ર પૃથુરાજનો એક સરદાર છે. અને પૃથુરાજના બનેલી પંજીન કહવાના બે સામંતો આદલ અને ઉદલ તેના મામા થાય છે. એટલે હવે તમારી સાથેના યુદ્ધમાં એ બધાઓનું લશ્કરી-બળ જૂઝશે, એમ અંદાજ કરવું હતું. ”

“ હું તે સર્વની સાથે લડવા તૈયાર છું. મને તેઓના બળની જરૂર નથી. ”

રા'એ હસીને પ્રશ્ન કર્યો: “ તેઓ સામે લડવાનું તમે કહો છો; પણ તેમાંના જે બે મૂળ પુરૂષો છે, તેમનો તમે વધ કરવા કહો છો, એ શું અસંગત નથી ? ”

સેનાપતિ કાંઈક બોલવા જતો હતો તેને અટકાવીને રા'એ કહ્યું: “ વત્સરાજનો વધ તમે બળરમાં કરી શક્યા હોત તો જુદી વાત હતી; પણ તેમ થઈ શક્યું નહીં અને હવે જ્યારે તેના પુત્ર લડાઈનું કહેણ મોકલ્યું છે, ત્યારે લડાઈના મેદાનમાંજ તે બન્નેનો ન્યાય તમે તમારે હાથે કરો. તેમનેજ નહીં-બલકે તેમના તમામ લશ્કરીઓને તમે તીર, તલવાર, બાલા-ગોદણો કે જે કાંઈ સાધન તમારી પાસે હોય તે વડે કાપી નાખો અને વિજય-વરમાળ પહેરી પાછા ફરો. કહો, મારા આ નિર્ણયમાં તમારી ઇચ્છા પૂરી પડતી નથી ? ”

“ હા ” સેનાપતિ બોખરા સાદે બોલ્યો: “ પણ તેણે ધીમા સ્વરે ઉમેર્યું: “ હાથમાં આવેલાં પંખી છોડી દેવાં—”

“ એ પણ એક રમત છે. ” રા'એ અધવચ્ચ કહ્યું: “ પંખી છુટીને ભલે સાવધ બને; પણ ચાલાક અને હિંમતવાન શિકારી તો તેને ફરીથી જાળમાં સપડાવશે ! ”

શુડામણિ વિચારગ્રસ્ત રહ્યો. રા'એ કહ્યું: “વાર; હવે તમે આ બે કેદીઓના વિચાર તમારા મનમાંથી કાઢી નાંખો. તમારું કર્તવ્ય હવે એકજ છે. મહોબા નગર તરફ પ્રયાણ કરો. વિજય-દુર્ગુલિ વગાડતા જાઓ અને વિજય-દુર્ગુલિ વગાડતા પાછા આવો. શુડામણિ, તમને ક્યારે વિજય મળે અને મારા જ હાથે હું ક્યારે તમારા

હાથમાં મારી સોનાની મૂંઠની તલવાર એક ચક્રવર્તિ વીરની વીરતાના બદલામાં આપું, એ જોવા તકસી રહ્યા છું. મારી એ આકાંક્ષા તમે પૂરી નહીં પાડો ? ”

“ મહારાજ, યુદ્ધનું કહેણુ આવ્યાથી આપ જ્યારે યુદ્ધ માટેજ અધીરા બની રહ્યા છો ત્યારે હું પ્રયાણ કરવા અને માફ વીરત્વ બતાવવા તૈયાર છું. મને યુદ્ધ વહાલું નથી એમ આપને ન લાગવું જોઈએ. ”

“ હવે તમે બરાબર બોલ્યા ” રા'એ કહ્યું: “ પણ સેનાપતિજી, તમારે આ યુદ્ધમાં બહુ ખર્ચદારીથી લડવું પડશે; કેમકે દુશ્મનને પૃથુરાજના વિપુલ સૈનિક બળની મદદ મળનાર છે. પણ એ મદદ મળે તે પહેલાં જ તમે શત્રુને હરાવી શકો, એટલા માટે આજેને આજે તમે અહીંથી ઉપડી જાઓ, એમ હું ઇચ્છું છું. ”

ચુડામણિએ પૂછ્યું: “ આજે ને આજે ? ”

“ હા ” રા'એ કહ્યું: “ દિલ્હીમાં હજી ચંદ આરોટ પહોંચ્યો નહીં હોય. તે પહેલાં મહોબા નગર જશે. ત્યાંથી દિલ્હી જશે. તે અગાઉ દિલ્હીથી પૃથુરાજનું લશ્કર ફરજ કરશે નહીં. એ દરમ્યાન તમે મહોબા પહોંચી જઈ, આક્રમણ કરી, યુદ્ધની શરૂઆત કરી દો. ”

ચુડામણિ વિચાર કરવા લાગ્યો. રા'એ જરાક તીવ્ર સ્વરે પૂછ્યું: “ શું શત્રુના મોટા લશ્કરની વાત સાંભળી તમે થરથરી ગયા ? ”

“ મહારાજ ” ચુડામણિએ આ મહેણાથી ચિદાઈને જવાબ દીધો: “ એવો થથરાટ કોઈ નામદને ઉપજે-મને નહીં. મારા બાહુબળમાં મને પૂરી હામ છે. મસ્તક પટે તોયે માફ ધડ શત્રુનો સંહાર કર્યા વિના રહેનાર નથી. માત્ર હું એ વિચાર કરતો હતો કે, ફરજ કિયે રરતે કદે. પણ હવે જ્યારે આપ મને આનાકાની કરતો ધારો છો, ત્યારે તો કશો વિચાર નહીં કરતાં હું પ્રયાણ કરીશ. ”

“ એક વીરના મોઢામાં શોભે એવા આ શબ્દો છે ” રા'એ કહ્યું: “ મારા બહાદુર સેનાપતિજી, હવે તમને હું મારી પાસે વધુ વખત શોકવા ઉચિત ધારતો નથી. તમે બેલાશક વિજય-પ્રયાણની તૈયારી કરો. આપણા સૈન્ય ઉપરાંત જે અન્ય લડાયક જાતિઓને તમારી સાથે લઈ જવી હોય, તેમને લઈ જાઓ. રાજ્ય-ભંડારમાંથી મારી સંપત્તિનું છેલ્લામાં છેલ્લું રૂપું કે સોનું તમારા જ યુદ્ધ-કાર્ય પાછળ વપરાશે, એની જરીકે ચિન્તા ન રાખશો. ”

અંગત વેરની તૃપ્તિ માટે આવેલો સેનાપતિ હવે રા'ને પૂછવાની હિમ્મત કરી શક્યો નહીં કે—“ પેલા બે કેદીઓનું શું કરશો ? ” જો તે એવો સવાલ કરે તો વળી રા'ની નજરમાં સંકુચિત નજરનો અને યુદ્ધથી ડરતો માણસ ઠરે ! આથી તેણે યુદ્ધ-પ્રયાણનો નિશ્ચય કરી, રા'ના કદમમાં તલવાર નમાવી, વદાયગિરી લીધી.

સેનાપતિના જવા પછી રા'એ થોડીવાર સુધી મંદ મંદ હાસ્ય કર્યો કર્યું અને પછી સ્વગત કવ્યું : “ હવેજ જણાશે કે કેસરી કોણ છે અને કોણ નહીં ? મોઢાની વાતોના ફડાકા તો સૌ કોઈ મારે. પણ રણજંગમાં જીતે ત્યારેજ એ સાર્થક ! ” રા'એ એક હઝુરીઆ મારફત મલ્લરાજને પોતાની પાસે બોલાવ્યો અને જાણે પોતે તેને હજી રાજમલ્લ તરીકેજ ગણે છે, એવો ડાળ કરીને પૂછ્યું : “ કેમ રાજમલ્લ, રાત્રિ કેવી પસાર થઈ ? ”

પોતાના હાથમાંની દુષ્ટસિંહનાં કપડાંવાળી પોટકી ખતાવતો અને જાણે પોતે નીશામાં હોય તેમ ડોલતો અને હાથ ઢાંખા કરતો કરતો તે બોલ્યો : “ ભારે લહેરમાં પસાર કરી ! રા'ની મેમાનગિરી તો બહુજ સરસ ! જુગારમાં આ લશ્કરી દરવેશ જીત્યો ! અને દાડ તો એવો ઉત્તમ કે, એની ખુમારીમાં હું પરસ્તાન જોઈ આવ્યો ! ”

“ એમ ? ! પરસ્તાનમાં શું જોયું ? ”

“ ત્રણ યમહૂતો એક મને મારવા આવ્યો હતો; બીજો વિલાસને પંથે લઈ જવા અને ત્રીજો જુગારમાં જીતવા ! ત્રણે જણ મને પહેલાં તો કાલવીને કાલવીને મારા જીવનનો ઇતિહાસ પૂછવા લાગ્યા; પણ એમને દારૂની લહેજત એવી પડી કે, મારા ઇતિહાસને બદલે પોતાનાં કરતૂતનો ઇતિહાસ કહી બેઠા ! અને પછી જીતે કાળાં મોઢાં કરી નિદ્રાદેવીને શરણે ગયા ! ”

“ ઝોહો ! ત્યારે તો તેં બહુ મોટું કામ કર્યું ? એનો શિરપાવ તને મળ્યો કે ? ”

“ આ પોટકી મળી છે ને ? એમાંનાં કાગળીઆં જેવા જેવાં છે ! ” તેણે દુષ્ટસિંહના પોપાકમાંથી રા' ઉપરની ચુડામણિની ચિટ્ટી અને તેના હુકમો કાઢી ખતાવ્યા. તે બોલ્યો : “ મહેમાનોને આજકાલ કેવા દગાથી દાર કરવાના બેત રચવામાં આવે છે, એના નમૂના આ કાગળીઆં છે. જે સામી છાતીએ લટી શકતા નથી; જેમને

તલવારોની ધાર અને તીણી અણીની બીક લાગે છે, તેઓ આવાં પગલાં લે છે ! ”

રા'એ તેને અપાયલા પત્રો વાંચ્યા અને પૂછ્યું: “ મને તું આ શું કરવા બતાવે છે ? ”

“ એનું કારણ ન સમજાયું ? એ કાગળો વાંચીને હરકોઈને સવાલ થાય કે, રા'ની મરજીની ઉપરવટ થઈને જ્યારે રા'ના રાજ્ય-માં બીજાનાં ધાર્યાં થાય છે ત્યારે રાજ કોણ ? એ બીજા કે રા' પોતે ? હું તો જાણે નીશાબાજ આદમી છું; પણ મારી આટલી વાત તો સમજવા જેવી છે કે, રા'નાં સંતાન સાથે વિદ્રોહ કરાવી, રા'ના અમલદારો તેને એકવાર જરૂર ઉશ્ચુ બતાવશે ! ”

તેનાં છેલ્લાં વાક્યોમાં રહેલી ચેતવણી ઉપરથી રા' સમજી ગયો કે, એણે લગીરે નીશા કર્યો નથી-કેવળ નીશામાં હોવાનો ઢોંગ કરે છે.

“ યુવક, ” રા'એ મોટા અવાજે કહ્યું: “ તું નીશામાં નથી; પણ ખોટો ઢોંગ કરે છે. તારા અને અનેક ઢોંગ પકડાઈ ગયા છે. ”

“ એમ ? તો પછી ચાહે તે કરી નાંખવામાં શા માટે ઠીક કરે છે ? ”

“ એનું કારણ રા'નું વચન છે. ”

“ શું રા' વચન પાળે છે ? ”

“ હા. ” રા'એ કહ્યું: “ તને યાદ છે ? મેં તને વચન આપેલાં છે કે, તને કેદ નહીં કરું; મોતની સજા નહીં કરું. ”

“ એ તો વધારે ખરાબ ! રાજના મોટા પર જ્યારે આકરાં વેણ કહેવામાં આવે અને રાજને યુરસે કરવામાં આવે ત્યારે તેણે એ બેમાંથી એક સજા કરવીજ જોઈએ. ”

“ પણ તારા દાખલામાં તેમ નહીં થાય. ”

“ ત્યારે, માફ શું થશે ? ”

“ તને મારા અમલદારો નાલાયક લાગે છે; ખરૂં ? તો હવે મારે ત્યાં એક લાયક અમલદાર તરીકે તને ઓધ્યો આપીશ. ”

“ કબૂલ છે; પણ તે મારો ધારેલો ઓધ્યો હોવો જોઈએ. ”

“ કિયો ? ”

“ સેનાપતિનો. ”

“ એમ ? હું તને ઓળખી ચૂક્યો છું; એટલે સેનાપતિનો ઓધો ખુશીથી આપીશ. પણ તે મેળવ્યા પછી હું કહું તે મુજબ તું વર્તીશ ને?”

“ બેશક. રાજા કહે તેમ તેના અમત્તદારોએ વર્તવું જોઈએ. ”

“ તો સાંભળ. ” રા’એ કહ્યું: “ હું તને એ ઓધો અત્યારથી જ આપું છું. તું આજથી મારો સેનાપતિ” યુવક રા’તરફ આશ્ચર્યથી જોઈ રહ્યો. રા’એ કહ્યું: “ મારો સેનાપતિ ચુડામણિ આજથી તારા હાથ નીચે મદદનીશ તરીકે રહેશે અને માંડે આપું સૈન્ય તારા કહેવા પ્રમાણેજ ચાલશે. ”

યુવક વિશેષ આશ્ચર્યચકિત બની તેના તરફ જોઈ રહ્યો. રા’એ કહ્યું: “ તને એમ શંકા ઉપજે છે કે, રા’ ફરી જશે ? તો હું તને ક્ષિપ્ત હુકમ આપું છું. ”

રા’એ એક કાગળ લઈ લખ્યું: “...ને આજથી જીનાગઢના સેનાપતિ તરીકે નીમવામાં આવે છે-લા. રા’ગજરાજ ”

એ કાગળ તેના હાથમાં આપી રા’એ કહ્યું: “ આમાં નામ લખ્યું નથી. એ તારી મેજે તું લખી લેજે. હવે મારા સેનાપતિ તરીકે તારી વફાદારીની ખાત્રી મને કરાવ. ”

“ કેવી રીતે એ ખાત્રી કરાવું ? ”

“ એની સાદી રીત પણ તું નથી જાણતો ? તારી તલવાર મારા ચરણમાં મૂક; તારું મસ્તક નમાવ અને પ્રતિજ્ઞા લે કે, ‘ હું રા’ગજરાજનો તાબેદાર નોકર ઇશ્વરને હાજર નાજર જાણી મારી રાજપુત્રીથી અને અક્કલ હોશિયારીથી તેના હુકમ પ્રમાણે વર્તવા આજથી અને અત્યારથી બંધાઉં છું. ’ બસ. એ વિધિથી તું પ્રતિજ્ઞા લઈશ, એટલે તારા કદમમાં માંડે આપું સૈન્ય ચરણ ઝુકાવશે. ”

યુવકે આ સાંભળી પોતાના હાથમાંનો રા’નો હુકમ ફાડીને ચૂરેચૂરા કરી નાંખ્યો અને કહ્યું: “ અમારે નીશાબાજને વળી નોકરી કેવી ને પ્રતિજ્ઞાઓ કેવી ? અમે તો ચાહીએ ત્યારે ચાહીએ તેમ કરીએ ! ”

“ જીવાન, ” રા’એ કહ્યું: “ તે કાગળ કેમ ફાડી નાંખ્યો, તે હું સમજ્યો. રા’ મૂરખ છે એમ ન જાણીશ. પોતાના શત્રનાં ચરણમાં રાજપુત્રીથી કોઈ મસ્તક નમાવે કે ? ”

“ શત્રુ ? રા’ શું આપણે શત્રુ છીએ ? ”

“તેં તને પોતાને પાસા ફેંકનારો જણાવ્યો છે પણ તારા ફેંકાયલા પાસા ફેંકટ નીવડ્યા છે ! તું દાવ રમી જાણતો નથી. તું હાર્યો ને હું જીત્યો ! જા, હું તને એક આખા દિવસની મહેતલ આપું છું. આજ સાંજ પડતા સુધીમાં મારી સરહદ છોડી જા. જો તેમ નહીં કરે તો તું જ્યાં હોમશ ત્યાંથી તને પકડીને તેજ જગ્યાએ મારા સૈનિકો દાર કરશે.”

“રા’ ! ઘડીકમાં તમે મને સેનાપતિ બનાવો છો અને ઘડીકમાં આવો હુકમ કરો છો, એ શું ? તમે દંઢ મનના માણસ નથી.”

“તમે અત્યાર સુધીમાં ખીજ કેટલીયે બાબતોમાં હું અદંઢ લાગ્યો હોમશ. મારાં વર્તન તને એકમેકથી ઉલટાં લાગ્યાં હશે; પણ એ સર્વ દંઢ નિશ્ચયમાંથી ઉદ્ભવેલાં વર્તન હતાં. ખીજ ત્રીજ વાત હું તારી આગળ નહીં કરું; પણ ફક્ત તારે લગતી વાત કરીશ. તને મેં સેનાપતિને સોંપ્યો નહીં અને મારી પાસે રાખ્યો; એનું કારણ તું જાણે છે ? એનું કારણ તું વાસ્તવિક રીતે કાણ છે, એજ મારે જાણવું હતું. રાજમક્ષને મેં ૧૫ વર્ષથી જોયો નથી એ ખરું; પણ તુંજ રાજમક્ષ છે કે ખીજે કાંઈ એ મારે જાણવું હતું. તારી કસોટી એક રાતમાં મેં કરી. તું દારૂડીઓ નથી એ જોયું. તું જખરો દીકમતબાજ છે, એ જોયું; તું અલી બેઠે બેઠે લઢાઈનાં લિખિત કહેણુ મોકલી શકે છે, એ જાણ્યું. તું પોતે કેદ થવા તલસી રહ્યો છે અને અમુક કેદીને મળવા તથા તેને છોડાવવા ઇચ્છે છે એ જાણ્યું. એ પછી તને હું સેનાપતિ-પદ આપું અને તું મારી વફાદારીની પ્રતિજ્ઞા લે નહીં, એમાં હું અજબ થાઉં ખરો કે ? હું પ્રથમથીજ જાણતો હતો કે, જો તું તારા બાપનો દીકરો હોય તો મારી વફાદારીના સોગંદ નહીંજ લે. હું સમજી શકું છું કે, એક જુવાન વીર લઢાઈ કરવાનું વેણ જોને કહેવરાવે તેનાં ચરાણમાં કદીયે પોતાનું મસ્તક ન તમાવે; તલવાર ન મૂકે. તેં તેમ ન કર્યું તેથી મને ચુસ્તો ચડ્યો નથી હોં કે મક્કરાજ ?”

યુવક હવે ચમક્યો; અને તેનું આશ્ચર્ય જોઈ, રા’ ગજરાજે આગળ કહેવા માંડ્યું: “પણ રા’ મૂરખ નથી; રા’ના રાજ્યમાં પોલ-પોલ નથી; રા’ના રાજ્યમાં હેવાનિયત નથી, એનો પડછો હું તને આપવા માગું છું; તેથીજ તને ફરમાવું છું કે, સાંજ સુધીમાં આ શહેર છોડી જા. અને તેં અંદ બારોટ મારફત મને કહેવરાવ્યું

છે તેમ, મારા સેનાપતિ ચુડામણિને રણક્ષેત્રમાં મળી, તારામાં વીરતા હોય તો તે બતાવ. હું તને અત્યારે કોઇપણ આરોપસર કેદ કરી શકું; હું તારા વધનો હુકમ પણ આપી શકું; પરંતુ નહીં; એથી જગત પાસે હું એ કહેવરાવવા નથી માગતો કે લઢનારને મારી નાંખીને ઢોંગી લઢાઇ કરવા મારો સેનાપતિ ગયો. તને અને તેને બન્નેને હું લઢવાની તક આપીશ. તમારી બન્નેની તલવારોનાં, તમારાં બન્નેનાં બળનાં હું પાણી જોઇશ. દરમ્યાન, તારા પિતા મારા રાજ્યકેદી રહેશે. હું તને વચન આપું છું કે, લઢાઇ ચાલતા સુધી તેમનો વાંકો વાળ પણ નહીં થવા દઉં અને તેમનું ઘટતું માન જળવીશ. લઢાઇના પરિણામ પછી તો શું થશે, તે હું કહી શકતો નથી.”

“ત્યારે તમે મને ઓળખી શક્યા છો. ખરૂં ને ? હું ‘મહારાજ’ છું એ ખુદલું થયા પછી તે છુપાવવું નક્કામું છે. મને તમે ‘રાજમહલ’ કહેતા હતા, ત્યારે મારા અમુક ઉદ્દેશોને ખાતર મેં તેમ કહેવા દીધું. મારા દિલમાં અપ્રમાણિકપાણું નહોતું—”

“તારી સંદિગ્ધ વાતચીત ઉપરથી હું સમજી ગયો હતો કે, તું સાવધનાથી દરેક બોલ બોલે છે; અને હુંયે યુક્તિથી વાતો કરતો હતો કે જેથી તું કોણ છે, એ માણસ પડે. કહે, તને ખરા રૂપમાં ઓળખીને મેં તારા બેત ઉંધા વાળ્યા કે નહીં ? મહારાજ, તારા જ શબ્દો પ્રમાણે હું કહીશ કે, મેં સફલ પાસા ફેંક્યા છે. આપણી રમતમાં તું હાર્યો છે. હું જીત્યો છું.”

“પણ મેં અહીં જે જોયું છે, તેપરથી તો સત્યજ અભિપ્રાય આપ્યો છે કે, આ રાજ્ય રા’નું નથી—અમલદારોનું છે.”

“તારી ભૂલ થાય છે.” રા’એ કહ્યું: “મારા સેનાપતિના અમર્યાદ અને તુમાખી વર્તનપરથી તું જો આ નિર્ણય બાંધતો હોઈ, તો થાપ ખાય છે. તું લઢાઈ કર્યા પછી જો કોઇપણ રીતે ફરીથી મારી પાસે આવશે—કાં તો લઢાઇના કેદી તરીકે અથવા તો વિજેતા તરીકે—તો તે વખતે હું તને કહીશ કે, અમુક વર્તનમાં રા’નો શો બેત હતો ? અને રા’એ તેમાં શી મક્કસદ રાખી હતી ? તું તે વખતે જાણીશ કે, રા’ના પગલાં અદ૯ રાજનાં નહતાં; પણ એક દ૯ મનના રાજનાં હતાં.”

“જો ઇશ્વર મને અને તમને પુનઃ મેળવશે, તો જરૂર એ સવાલ પૂછીશ.”

“દરમ્યાન” રા’એ કહ્યું: “યુદ્ધ પહેલાં જેમ જે અમુકો

શિષ્ટાચારની રૂઢિએ પરસ્પર આદરભાવ દર્શાવે છે તેમ, મહારાજ, તું મારા પ્રત્યે વર્તણૂં એવી આશા રાખું છું.”

“બેશક ” મહારાજે જવાબ દીધો: “ તમે મને કેદ નથી કર્યો અથવા મારો વધ નથી કર્યો અને રણુક્ષેત્રમાં તમારા સેનાપતિને મળવા તક આપી છે તે માટે મારા દિલમાં તમારા માટે માન હિપજે છે. મારા પૂજ્ય પિતાજી વત્સરાજને હવે લઢાઇ દરમ્યાન માનભેર રાખવા કહ્યો છો, એથી તમારા પ્રત્યેના મારા માનમાં અનહદ વધારો થાય છે.”

“ તારા પિતા સંબંધમાં હું હજી વધુ છૂટ આપી શકું. જો તું તેમને મળવા ઇચ્છતો હો, તો, તને મળવા દેવામાં મને કાંઈજ વાંધો નથી. મારી ઇચ્છાથી તમે પિતા-પુત્ર મળો, એ મારે કબૂલ છે.”

“ નહીં. શત્રુની કૃપાથી સંબંધીજનને મળવું એ કાંઈ ગર્વ લેવા જેવી બાબત નથી. જો એવી રીતે હું મળું તો મારા પિતા મને જરૂર ધિક્કારે.”

“ત્યારે તો હવે મારે તને કાંઈજ કહેવાનું રહેતું નથી, આજ સાંજ સુધી આ રાજ્યથી જેટલે દૂર નાસી જવાય તેટલે દૂર નાસી જા.”

“ તમારું કહેવાનું તમે કહી દીધું. હવે શું કરવું, એ મારે વિચારવાનું છે. ફરી મળીએ ત્યાં સુધીમાં નમસ્કાર ” એમ કહી મહારાજ રા'ના ખંડમાં થોભ્યો નહી.

મહારાજ ત્યાંથી ગયો એટલે રા'એ એક હુકમ લખી કાઢ્યો અને એક હજુરીઆને બોલાવી તેના હાથમાં તે આપી ને કહ્યું: “ આ હુકમ વાંચી, તેનો અમલ તારે કરવાનો છે. જે જીવાન હમણાં અહીંથી બહાર નીકળ્યો તેની પાછળ ને પાછળ તું છુપાઈને ફરજો. આજ સાંજ સુધીમાં તે જ્યાં જાય ત્યાં જવા દેજો. સેનાપતિનો કોઈ સૈનિક તેને પકડવા માગે, તો આ હુકમ બતાવી તેને અટકાવજો. સાંજ પછી જો આપણા રાજ્યની સરહદમાં તે રહે, તો હુકમમાં લખ્યા મુજબ વર્તજો.”

હજુરીઓ આજ્ઞાપત્ર લઈ વદાય થયો. એ આજ્ઞાપત્રમાં નીચેનું લખાણ હતું: “ વત્સરાજના પુત્ર મહારાજને આજ સાયંકાળ સુધીમાં આ રાજ્યની સરહદ છોટી જવાની ચેતવણી અપાઈ છે. એ દરમ્યાન તેને આ રાજ્યના કોઈ પણ સૈનિકે આંગળી સુદ્ધાંત અરકાડવી નહીં; પણ દીવો પ્રકટે ત્યારે જો ક્યાંયે પણ આ રાજ્યની સરહદમાં તે દીકામાં આવે તો ત્યાં ને ત્યાં જ તેને ઠાર મારવો. લી૦ રા' મહારાજ.”

પરિચ્છેદ ૨૨.

આતતાઈની આર્યરમણી.

રા' પાસેથી રજ લઈ પોતાના મકાન તરફ આવતાં સેનાપતિ ને ધણોજ ગુસ્સો ઉપજ્યો. જે યુવક મહારાજ તરીકે પ્રકટ થયો છે, તેને છુંદી નાંખવો જોઈએ, પણ રા' તેમાં વિરૂદ્ધ પડ્યો છે. ઉંડું તેણે સેનાપતિના સ્વમાનને ઘાતક બે પ્રશ્નો કરી તેને છાંછેડ્યો છે. એક પ્રશ્ન: “આ રાજ્યના ધણી તમે છો કે હું?” બીજો પ્રશ્ન: “શું શત્રુના મોટા લશ્કરની વાત સાંભળી તમે થથરી ગયા?”

શુડામણિનું મન એમ કહે છે કે, રા'નેજ મોટેથી એ પ્રશ્નો પાછા ખેંચી લેવરાવવા જોઈએ—રા' ઉપર વધુ પ્રતિભા પાડવી જોઈએ. એ માટે શું કરવું? ગુસ્સો, ચિંતા અને વેરની લાગણીઓ સહિત તેણે મકાનમાં પ્રવેશ કર્યો. તે પોતાના ખંડમાં જતો હતો તે વખતે રૂપાંદેના ખંડ આગળ તેણે ધાંધળ જોયું. એક દાસી અંદર જવા માગતી હતી. પહેરેગીરો ના પાડતા હતા, રૂપાંદે અંદરથી બારણાં ખખડાવીને પહેરેગીરોને મોટેથી મહેણાં મારતી સંભળાતી હતી: “અભાગીઆઓ! આવવા દોને એને? તમારો સેનાપતિ સ્ત્રીઓને સતાવવામાં મદદીઈ બતાવે છે તેવાજ તમે ક્યાંથી પાકયા?”

આ સાંભળીને સેનાપતિનું મગજ ફરી ગયું. તેણે દાસીને પૂછ્યું: “કાણુ છે તું?”

“હું રાજકુમારી પાસેથી આવી છું.” દાસીએ જવાબ દીધો: “રૂપાંદે બહેનને રાજકુમારી બોલાવે છે. આ સિપાઇઓ મને અંદર જવા દેતા નથી.”

“નીકળ અહીંથી. રાજકુમારીને કહેજે કે, રૂપાંદે આવવા ના પાડે છે.”

દાસી બડબડતી ફડફડતી ચાલી ગઇ.

પહેરેગીરોને તેમની ફરજ બરાબર બજાવવા કહી સેનાપતિ પોતાના ખંડમાં આવ્યો. આજે તો યુદ્ધ-પ્રયાણ કરવાનું છે. હવે પોતાની ગેરહાજરીમાં આ પ્રપંચીખોર અને હડીલી રૂપાંદેને કેદ રાખવી કે કેમ અને જો કેદ રાખવી તો તે કામ કોને સોંપવું, એ વિચાર શુડામણિને મુંઝવી રહ્યો. તેનો પુત્ર વીરમણિ તેને યાદ આવ્યો; પણ તે તો સખ્ત બિમાર છે. જે રાજવૈદને તેની સારવાર

માં ખડો ને ખંડો રાખવામાં આવ્યો હતો, તેને તેણે બોલાવ્યો અને પૂછ્યું: “વીરમણિને કેમ છે?”

“માથાનો જખમ સખત છે.” વૈદે જવાબ દીધો: “શરીર ના તમામ ભાગો પછડાટને લીધે કચ્ચડ બની ગયા છે. તેની પીડાનો તાવ આવ્યો છે. એ તાવ જો કે અત્યારે સખત લાગે છે તોપણ એક આખો દિવસ તે રહ્યા પછી નરમ પડશે. મેં ઉપચાર એવા શરૂ કર્યા છે કે, ત્રણેક દિવસ પછી જરૂર આરામ થઈ જશે.”

“હજી સાજા થતાં તેને ત્રણેક દિવસ લાગશે?”

“હા કૃપાળુ. એક રીતે તો આ માંદગી પ્રાણધાતક જ કહેવાય. એ તો આપનાં પુન્ય છે કે, તે બચી ગયા છે. રોગ સાધ્ય છે. અને આપના ફરમાનથી હું તેની પાસે ને પાસેજ રહ્યો છું. એટલે લગીરે બીવા જેવું નથી.”

વૈદ વીરમણિ પાસે પાછો ગયો; પણ ચુડામણિને ચિંતામાં વધુ ઘેરતો ગયો. વીરમણિ સિવાય રૂપાંદેને બીજા કોના કબજામાં સોંપી શકાય? ચુડામણિને તેની પત્ની યાદ આવી. તે સ્વગત બોલ્યો: “હં; એની સાથે રૂપાંદેને પરગામ મોકલી દેવાથી ખટપટનો અંત આવશે.” તેણે નક્કી કર્યું કે, પોતાની સ્ત્રીને તેના ભાઈને ત્યાં રૂપાંદે સાથે મોકલવી. હાલ તુર્ત રૂપાંદેને લગતી સર્વ ચિંતાઓ દૂર થશે અને સ્વસ્થતાથી લટાઈ તરફ ધ્યાન આપી શકશે, એમ તેને લાગ્યું.

તે ખંડમાંથી બહાર નીકળ્યો અને રૂપાંદેના ખંડનાં આરણ્ય ઉઘડાવી તેણે તેને કહ્યું: “ચાલ. તને તારી કાકી પાસે લઈ જવાની છે.”

રૂપાંદે તૈયાર થઈ તેની સાથે ગઈ.

રૂપાંદેની કાકી અને ચુડામણિની સ્ત્રી ભીમાબાઈ એક સદ્ગુણી અને સુશીલ આર્ય અબળા છે. ચુડામણિ બહાર સખત થઈને ફરે છે પણ ઘરમાં પાંશરો દોર છે. ભીમાબાઈની પ્રતિભા આગળ તેની સખતાઈ પીગળી જાય છે. ભીમાબાઈ અને ચુડામણિનું જોડું જોઈ, લોક વિચારમાં પડી જાય છે કે, આ બેનો સંસાર કેમ ચાલતો હશે? એક પ્રત્યક્ષ નરરાક્ષસ અને બીજી સાક્ષાત્ દેવી! પણ આર્ય સંસારની એજ મહત્તા છે કે, ચાહે તેવા પતિને વરીને પણ આર્ય રમણી ઉજળી રહે છે અને પોતાના બુદ્ધિકૌશલ્યથી કદાચ કાળજના પતિને પણ વશવર્ત બનાવે છે.

આર્ય દેશે ધર્મ પતિપત્ની તજ્યા ના સુકેશ છે,
ખંધન રહ્યું દંઠ કોઈથી પણ ચસકવું સુરકેશ છે !
પ્રકૃતિ વિલિન નજાય, કંઠાસે પળે કંઈ વીતતી,
તોયે સુશીલા આર્યરમણી રહેતી જગમાં ઉજળી !
દુષ્ટ, દુર્યુષ્ટી, મલીન ભરથારે શું ભારતમાં નથી ?
દે લાખ-કોડ અપાર છે-પશુ વૃત્તિઓ તજતા નથી !
અસંખ્ય એવાઓ છતાંપણ આર્યસંસ્કૃતિ કાં ટકી ?
ધર્મ પાળી આર્યરમણી સંસ્કૃતિ ટકવી રહી !
નીતિનિયમ શાસ્ત્રે જે ઘડયા નવ સ્વપ્નમાંય ઉવેખતી,
સીશ્રવતમાં દંઠ રહી અને પ્રભુરૂપ પતિને પેખતી,
ચૂકે ન પલક પવિત્રતા; ભગ્ન ઠરે ના વેગળી,
ધર્મ પાળે આર્યરમણી તેથી જગમાં ઉજળી !

આવી વિશુદ્ધ આર્યરમણી ભોંમાબાઈના ધર્મતેજનો પ્રભાવ
તેના અધર્મભૂતિ પતિ ઉપર પડતાં જલકા રહે એમાં શી નવાઈ !

ગદ કાલની આખી રાત ધવાયલા વીરમણિની સારવારમાં
વૈદરાજની સાથે રહી ભોંમાબાઈએ ઉગ્ગરે કર્યો હોતો. પણ પ્રાતઃ
કાળ થતાં તે પૂજનપાઠમાં પ્રવૃત્ત થઈ છે. ભોંમાબાઈનો નિયમ છે કે-
હમેશાં પૂજનપાઠમાં સહવારના ભાગમાં રોકાવું અને પછી ગીરનાર
પર આવેલા એક મંદિરમાં દર્શનાર્થ જવું. ગૃહકાર્યમાં તે પછીજ
તે રોકાતી.

ચુડામણિ અને રૂપાંદે તેના ખંડ આગળ ગયાં એટલે તેઓએ
જેવું કે, ભોંમાબાઈ પૂજનપાઠથી પરવારી છે અને ગીરનારપર દર્શન
કરવા જવાની તૈયારીમાં છે.

ચુડામણિએ ખંડમાં પ્રવેશતાંજ રૂપાંદેના હાથ ઝાલી પોતાની
સ્ત્રી તરફ તેને ધક્કો મારતાં કહ્યું: “ આ જસુસ છોકરીનાં કૃત્ય
જાણો છો ? ”

રૂપાંદે તેની કાકી ભોંમાબાઈને કોટે વળગી પડી. ભોંમા-
બાઈએ કહ્યું: “ આર્યપુત્ર, આ શું કરો છો ? ખિચારી એ અનાથનું
આપણે આ રીતે પાલન કરવાનું હોય ? ” તે રૂપાંદેના માથાના
વાળ ઉપર હાથ ફેરવતી કહેવા લાગી: “ બેટા, લગીરે ના દુભાઈશ. ”

“ આમ ને આમ તમે એને ફટવી દીધી છે ! ” ચુડામણિ
બોલ્યો: “ પણ જાણો છો ? વીરમણિને મોટે એણે કહ્યું છે કે-તારા
આખા કુટુંબને હું ધિક્કારું છું અને બસ જયમદ્ધનેજ હું મનથી
વરી ચૂકી છે. ”

“ કદાચ અકળામણુમા તેમ કહ્યું પણ હોય; તો તેથી ગુસ્સે ન થતાં તેના ઉપર આપણે વહાલ બતાવવો જોઈએ કે જોથી એને સામો વહાલ ઉપજે. એ જયમક્ષને વરી ચૂકી હોય તો ભલે; એમ કરવા તે મુખત્યાર છે. જીનાગઢના ચૂવરાજને એ પરણશે તો તેથી એ સારે ઠેકાણે પડશે. ”

“ જાણે એમ કહ્યાથી બધું ઠીકઠીક થઈ ગયું એમ તમે ધારતાં હો, તો તમારી ભૂલ છે. એણે તો મને મોટી મંજવણુમાં નાખ્યો છે. તમને બધી વાતની ખબર નથી એટલે શું જાણો ? સાંભળો, હું તેનાં બધાં કારસ્થાન કહું. ”

સેનાપતિએ રૂપાદિના ગુન્દા વર્ણવ્યા. રાજકુમારીના બાગમાં જયમક્ષ સાથે તે એકાંતમાં હતી. વીરમણિને તેણે મહેણાં માર્યાં. વીરમણિને ધાયલ કરાવવામાં તે સામેલ થઈ. તે ચારી છુપીથી સેનાપતિની ખાનગી વાત સાંભળી ગઈ. તેણે ‘ જાગતો જીવે અને ઉંઘતો મરે ’ એવું લખાણ બારીમાંથી દીવા સાથે ધર્યું. આ બધું કહી તેણે પૂછ્યું: “ એક કુળધાતક છોકરી સિવાય આવું આવું બીજું કોણ કરે ? ”

લીમાબાઈએ કહ્યું: “ એણે ચાહે તે કર્યું પણ તે નુકશાન કરતી હોય એમ માનવા હું તૈયાર નથી. પતિદેવ ! આપણે ત્યાં ઉછરતી એક બાળકી તરફ ગેરવિશ્વાસથી આપણે જોઈ શકીએજ નહીં. મને ખાતરી છે કે, એણે જે કાંઈ કહ્યું કે કર્યું હશે તે અવિચારીપણાનું પરિણામ નહીંજ હોય. ”

“ વીરમણિને તેણે વિચારપૂર્વક ધાયલ કરાવ્યો ? ”

“ એ ધાયલ થયો એમાં આનો દોષ નજ કહેવાય. ગઈ રાતે હું એની સારવારમાં રોકાઈ હતી ત્યારે એના એક સાથીદારે મને બધી હકીકત કહી છે. વૈદરાજ પણ તે હકીકત સાંભળતા હતા. પુત્રમાં બાહુબળ કમી હોય અથવા તેનો શત્રુ વધારે બળવાન હોય તો તે ધાયલ થાય. એમાં બીજું કોઈ શું કરે ? રાજકુમારીને વીરમણિએ ધકકો માર્યો અને તેમનું અપમાન કર્યું તો તેનું કળ તેને મળ્યું. એમાં રૂપાદિનો દોષ નથી. ”

રૂપાદિએ કહ્યું: “ કાકી, તમે ખરે મુદ્દો સમજ્યાં છો—”

લીમાબાઈ ખેલી: “ એની સાથેનો માણસ પણ એ કબૂલ કરે છે કે, સામાવાળા બંને યુવકો બાહોશ હતા. ”

ચુડામણિએ પૂછ્યું: “વાર; પણ જયમદ્ધ સાથે તે એકાન્તમાં હતી, એ તેનો ચુંદો નહીં કે ?”

રૂપાદે કાંઈક બોલવા જતી હતી તેને અટકાવીને લીમાબાઈ બોલી: “ક્ષત્રિય કન્યાઓને પોતાનો પતિ પોતાની મેળે શોધી લેવાની છૂટ છે. રૂપાદેએ જયમદ્ધને પતિ તરીકે પસંદ કર્યો એટલે તેની સાથે હોવામાં તેનો શો દોષ ?”

“પણ જયમદ્ધને એના પતિ તરીકે હું નથી સ્વીકારતો.”

લીમાબાઈ રિમત કરીને બોલી: “તમારી કે મારી ઈચ્છા એમાં શા કામતી ? તમે એને નહીં સ્વીકારો તો છોકરી પ્રાણ પાડશે. દેખીતું છે કે, ક્ષત્રિયકન્યા જેને ચાહે તેનેજ વરવાની. એમાં વડીલો એની સામે થાય તો, ડાં તો તે નાસી જાય અથવા તો કશો ઉપાય ન ચાલે તો જીવ આપે. આવા ઘણાંયે દાખલા આપણામાં બને છે. માટે એ સંબંધમાં આપણે એની મુનસરીની આડે આવવું જોઈતું નથી.”

“તે નાસી ન જાય માટે તો મેં તેને કાલે આખી રાત કેદ કરી હતી !”

“શું એને કેદ કરી હતી ? નાથ, આ કામળા કુલ ઉપર આટલો બધો ગજબ !” લીમાબાઈએ રૂપાદેને પોતાની છાતી સરસી ચાંપતાં ચુડામણિને જવાબ દીધો: “વીરમણિની સારવારમાં હું આખી રાત રોકાઈ તે વખતે તેને હું બોલાવવાની હતી; પણ વૈદરાજના કહેવાથી મેં એટલા માટે વિચાર માંડી વાળ્યો કે, વીરમણિની સખ્ત માંદગીથી તે ગભરાઈ જાય. મને તે વખતે ખચર નહોતી કે તમારો કોપ એના પર ઉતર્યો હશે. હું એને લગીરે ત્રાસ ન પડે એમ કહું છું ત્યારે તમે તો તેના પર જીલ્લમ વરસાવો છો ! પ્રભુ, એમ એને સંતાપવી એ આપણું ભૂખણ નથી. એને એક ટુંકાર સરખો કરવાનો આપણને હક્ક નથી.”

“અહો ! તમે તો એનાં પૂર્ણ પક્ષપાતી બન્યાં લાગો છો ! પણ એ નહીં ચાલે. મારૂં ધાર્યું થવું જ જોઈશે.”

“નાથ ! એવું હુંપદ અમો ક્ષત્રિયાણીઓ પ્રત્યે તમે નં દાખવો, એવી મારી વિનતિ છે. જેમ તમને ક્ષાત્રવીરોને તમારું સ્વમાન વહાલું હોય છે, તેમજ અમારા માટે સમજો. અમે અબળા નથી. પ્રબળા છીએ. અમારા હક્કની વચ્ચે આવી અમારા આત્માને જેઓ

છૂંદી નાંખવા માગતા હશે તેઓને અમે અમારાં રૂધીર રેડી તત્કાળ ખતાવી આપીશું કે, અમારા આત્મા પરતંત્ર નથી.”

“રૂધીર રેડવાની ધમકી મને-તમારા પતિને-આપો છો ?”

“આ ધમકી નથી-ક્ષત્રિયાણીના અંતઃકરણનો અવાજ છે. જ્યારે ધર્મ વિરૂદ્ધ કાંઈ કાર્ય થાય ત્યારે સાચી ક્ષત્રિયાણી તે સહન નજર કરે-પછી ભલે તેના પતિદેવ પણ સામે હોય.”

“ધર્મ વિરૂદ્ધ મારું કાર્ય તમને શું લાગ્યું ?”

“જયમદ્ધ અને રૂપાંદેના પ્રસંગનું. રૂપાંદે જયમદ્ધને હૃદયથી વરી ચૂકા છે; તો પછી તેનાથી તેને અલગ કરવી, એ અધર્મ છે. ક્ષાત્રકન્યાને સ્વયંવર વરવાની છૂટ ક્ષત્રિયોએ આપી છે; તો પછી તેના તે હક્ક ઉપર તરાપ મારવી એ શું ધર્મ છે ? નહીંજ. રૂપાંદેને તમે કેદ કરી એ કૂર આતતાઇપણું હતું અને અધર્મ્ય કાર્ય હતું. આવાં કાર્યો તમે ન કરો; તેની ઈચ્છામાં તમે આડખીલી રૂપ ન થાઓ; અને એ સંબંધમાં કશું હુંપદ ન દાખવો, તો કૃપા થશે.”

સેનાપતિ ક્રોધથી તેને જવાબ દેવા જતો હતો; એટલામાં એક પહેરેગીરે આવીને ખબર આપી કે, “એક જનસુસ અગત્યની ખાતમી લાગ્યો છે અને હમણાં ને હમણાં મળવા માગે છે.”

સેનાપતિને હવેજ ખ્યાલ આવ્યો કે, હજી ઘણાં કામ કરવાનાં છે; તે પહેલાં પત્ની સાથે નિરર્થક જીભાજોડીમાં વખત ગાળ્યો અને જે કહેવાનું હતું તે ન કહ્યું ! તેણે બહારથી સ્વસ્થતા ખતાવી હસીને લીમાખાઇને કહ્યું. “વાર, તમે આ બાબતમાં જીત્યાં. પણ મારે તમને એક અગત્યની વાત કહેવી રહી ગઇ. હું લદાઇ માટે પ્રયાણ કરવાનો છું એ તમે જાણતાં હશે.”

“હા, મને એ ખબર છે, કે, તમે દેશોદેશ જીતવા જનાર છો અને જ્યારે છેવટે જીતીને પાછા પધારશો ત્યારે રાજકુમારીને પરણનાર છો !”

“શું તમને રાજકુમારીની અદેખાઈ આવી ?” સેનાપતિએ ફરીથી સ્મિત કરીને પૂછ્યું.

“અગત્યની આ વાત તમે મને કહેવા માગતા હતા ?”

“ના, એનો ઉલ્લેખ તો તમે કર્યો ! મારે જે કહેવાનું છે તે એ કે, તમે પુત્ર વીરમણિ અને રૂપાંદે સહિત તમારા ભાઇને ત્યાં

આજે ને આજે જાઓ કે જેથી યુદ્ધ દરમ્યાન તમારા સંબંધી ચિન્તા મને રહે નહીં.”

“અમારી ચિન્તા ? અમને શું થવાનું હતું ? નાથ, યુદ્ધ-પ્રયાણ વખતે એક ક્ષત્રિયના મનમાં તેનાં સ્ત્રી-સંતાનની મમતા વધારે જગૃત થતી હોય તો બહેતર છે કે, પોતાને હાથેજ તેમનો વધ કરી દે; કે જેથી યુદ્ધમાં નિશ્ચિંતપણે લડી શકાય.”

“એટલી હદે જવા જેવો ગંભીર આ સવાલ નથી. તદ્દન નજીવો છે. મારી સૂચનાનું કારણ સમજાવવાનો મને અવકાશ હોત તો હું તમને ખાત્રી કરી આપત કે, હાલમાં તમારે ત્યાં જવું વ્યાજબી છે. પણ તમે ‘હમણાંજ સાંભળ્યું’ કે, એક જસુસ મારી રાહ જોઈ રહ્યો છે. તેથી એક સ્વામીનિષ્ઠ સતી તરીકે આ નજીવી ખાખતમાં તમારે આનાકાની કરવી ન જોઈએ. તમે વિચાર કરી જુઓ. તમારે સાંજે પ્રયાણ કરવાનું છે અને તેનો બદોબસ્ત હું કરાવું છું.”

સેનાપતિ એમ કહી ત્યાંથી નીકળી પોતાના ખંડમાં આવ્યો તો દુર્મખશાને ત્યાં બેઠેલો તેણે જોયો ! દુર્મખશાએ લળી લળીને તેને સલામો કરી. સેનાપતિએ પૂછ્યું : ‘હમણાં સંદેશો તમે કહેવરાવ્યો હતો ?’

“હા, નામદાર. મેં કહેવરાવ્યો હતો. હું ધણીજ અગત્યની ખાતમી લાગ્યો છું.”

“મને બહુ ડરસદ નથી માટે ટૂંકમાં કહી નાંખો.”

“જે જુવાનને આપ નામદાર કેદ કરવા માગતા હતા, તેને મેં હમણાંજ જોયો.”

“ક્યાં ?”

“રાજકુમારીના ખાગ આગળ ! એની પાછળ રા’નો એક હજુરીઓ હતો. મેં તેને કહ્યું કે, આ જુવાનને પકડવાનો સેનાપતિ મહારાજનો હુકમ છે; માટે ચાલ આપણે પકડીએ; ત્યારે તેણે મને ખબર આપી કે, રા’ એ તેને છોડી મૂક્યો છે—”

“હેં ?! શું રા’એ તેને છોડી મૂક્યો છે ?”

“હા. નામદાર. વળી એ હજુરીઆએ મને રા’નો એક હુકમ બતાવ્યો. તેમાં એવી મતલબનું લખેલું હતું કે, વત્સરાજના દીકરા મહારાજને આજ સાંજ સુધીમાં કાઢીએ સતાવવો નહીં; પણ દીવા થાય એટલે તે જો આપણી હથેલીમાં હોય તો તેને દાર કરવો.”

“એમ ?” સેનાપતિ વિચાર કરવા લાગ્યો : “ત્યારે તો રા’એ

પોતાનું ધાર્યું કર્યું ! પણ વણિક મહાજન, તમે એને રાજકુમારીના આગ આગળ જોયો એમ કહ્યું ને ?”

“હા. કૃપાળુ. રા’ના હુકમ મુજબ એણે સીદા આ શહેર બહાર જવું જોઈએ તેને બદલે તે રાજકુમારીના આગ આગળ હતો તેથીજ હું આપને ચેતવવા આવ્યો. એ જુવાન બહુ કારસ્થાની છે અને વળી દુશ્મનનો દીકરો છે. કૃપાળુ, શું કરું ? મને હજી નગરશેઠાઈ આપે નથી અપાવી; નહીંતર એને મારા અધિકારથી હું પકડાવી લેતા !” આમ કહી દુર્મુખશા સેનાપતિના મુખના ભાવ તપાસવા લાગ્યો.

સેનાપતિએ થોડોક વખત વિચાર કરી બે કાગળ ઉપર કાંઈક લખાણ લખ્યાં અને પછી દુર્મુખશાને કહ્યું : “ ઠીક થયું કે, તમે મને આતમી આપવા આવ્યા. એને હવે રાજકુમારી પાસે જવાનો બિલકુલ હક્ક નથી. મને દહેશત છે કે, તે રાજકુમારીને ફોસલાવશે અને કાંઈક આડું અવળું ધાંધળ મચાવશે; આથી મારે પગલાં લેવાં જોઈએ. એ પગલાં ભરવાનું કામ હું તમને સોંપીશ. દરમ્યાન તમે નગરશેઠાઈ વિષે પણ ઠીક યાદ આપી. રા’ પાસેથી તો હું હુકમ મેળવી શક્યો નથી પરંતુ મારો હુકમ એ સંબંધમાં ચાલી શકશે.”

સેનાપતિએ લખેલો હુકમ દુર્મુખશાના હાથમાં આપ્યો અને કહ્યું : “ જુઓ, આજથી અહીંના મહાજનના ઉપરી અને નગરશેઠ તરીકે હું તમારી નિમણૂક આ હુકમથી કરી આપું છું.”

દુર્મુખશાએ તે કાગળ વાંચ્યો અને ખુશાલીમાં આવી જઈને કહ્યું : “ નામદાર સેનાપતિજી ઘણું જીવો.”

સેનાપતિએ બીજા કાગળ તેના હાથમાં મૂકતાં કહ્યું : “ મારા સૈનિકો યુદ્ધ-ત્રયાણની તૈયારી કરવાના હોવાથી તમારે શહેરના કોટવાળની મદદ લેવી જોઈશે. તમે તેની પાસે આ હુકમ લઈને જાઓ અને જે નગરરક્ષકો તેની પાસે છે, તેમની મદદ લઈ, તેને પણ સાથે લઈ, રાજકુમારીના આગમાંથી એ જુવાનને પકડી પાડો. પકડીને એને સીધો તુરંગમાં મોકલી દેજો.”

“ પણ પેલો હજીરો રા’નો હુકમ બતાવશે તો ? ”

“ એને પણ પકડી લેવો અને રા’નો હુકમ જાહેર લઈ ફાટી નાંખવો—”

“ બરાબર. એટલે જાણે કે હુકમજ નહોતો નીકળ્યો એમ ઠરે—”

“હં. હવે તમે જરાજર સમજ્યા. વાર; પણ દુર્મુખશા,” સેનાપતિએ કહ્યું: “તમને હું નગરશેઠાઈ આપું છું તે બદલ મને કાંઈ લાભ થવો જોઈએ.”

“આપને લાભ કરી આપવાની સુજ ગરીબની શી વિસાત?”

“અધિકાર મળ્યા પછી પણ ગરીબ રહેશે?” સેનાપતિએ જરાક તીવ્ર સ્વરે પૂછ્યું.

દુર્મુખશાએ ધીમેથી પૂછ્યું: “આપ કેવી જાતનો લાભ કહો છો, નામદાર?”

“નાણાંનો. હવે સમજ્યા? મને એક લક્ષ રૂપામહોરો તમારે આપવી પડશે.”

“એક લાખ! જાપરે! સાત અવતાર હું મહેનત મજૂરી કરીને મરી જઈં તોયે એટલાં નાણાં મેળવી ન શકું!”

“અફલ કેકાણે છે કે નહીં? મદાજનનો ઉપરી થનાર શહેર-માંથી નાણાં પેદા કરી આપી શકે નહીં શું? મદાજનને કોઈ પણ રીતે સમજવો અને એટલાં નાણાં મને અપાવો, સમજ્યા?”

દુર્મુખશા વિચારમાં પડી ગયો. સેનાપતિએ ધાંટો પાડીને કહ્યું: “જાઓ, હવે વધુ ન રોકાઓ. મેં તમને સોંપેલાં તમામ કામ તમારે બજાવવાં પડશે.”

સેનાપતિ કાંઈ હુકમ કરે તેમાં ચું કે ચાં કરનારની શી વલે થાય છે, એ દુર્મુખશા જાણતો હતો; એટલે મનમાં ફફડાટ સાથે બન્ને હુકમો લઈને તે વધાય થયો.

સેનાપતિએ યુદ્ધ-પ્રયાણના હુકમો કાઢ્યા અને લશ્કરી સરં-જામની વ્યવસ્થા માટે તે મકાન બહાર નીકળી પડ્યો.

પરિચ્છેદ ૨૩.

મોતીનાદનું હરણ.

ચુડામણિ ઘરમાંથી બહાર ગયો એવું જાણીને રૂપાદેએ ગદ કાલના બનાવોમાં પોતાનું વર્તન કેવા સિદ્ધાંતો પર રચાયું હતું એનો ખ્યાલ લીમાબાઈને વિસ્તારથી આપ્યો; અને વિનંતિ કરી કે, “મારો પક્ષ તમે લીધો છે, તો હવે ન મૂકશો. નહીંતર તમે જેમ કહ્યું છે તેમ હું પ્રાણ પાડ્યા વિના રહીશ નહીં.”

લીમાબાઈએ તેને આશ્વાસન આપ્યું અને કહ્યું: “જ્યાં સુધી તું મારી પાસે રહીશ ત્યાંસુધી તારી ઇચ્છામાં કોઈ અંતરાય નાંખી શકશે નહીં.” બાદ પતિ-આત્મા સંબંધી વિચાર કરી તેણે કહ્યું: “એકંદરે આપણને હમણાં બહારગામ જવાનું કહેવામાં આવ્યું છે, એ અનુકુળતા ભરેલું છે. ફરીથી તારા કાકાનો ક્રોધ કાણુમાં ન રહે અને તેઓ ગમે તેવું વર્તન ચલાવી ન બેસે તે માટે તું તેમની નજરે પડે નહીં એજ ઠીક થઈ પડશે. ચાલ ગીરનારનાં દર્શન કરી આવીને આપણે પ્રવાસની તૈયારી કરીએ.”

રૂપાદેએ સૂચના કરી કે: “ગીરનાર પર જતા પહેલાં રાજકુમારીને હું મળી આવું; કેમકે તેમણે મને બોલાવવા એક દાસી મોકલી હતી.”

લીમાબાઈએ કહ્યું: “રાજકુમારીને હું ઘણા વખતથી મળી નથી. વળી આપણે બહારગામ જવાનાં છીએ એટલે ફરી કોણુ જાણે ક્યારે મળાશે; માટે ચાલ, હું પણ તારી સાથે આવું છું.”

તેઓ પાલખીમાં બેસીને રાજકુમારીના મહેલ તરફ જવા નીકળ્યાં. તેમની પાલખી જરાક આગળ ચાલી એટલે રૂપાદેએ બે દુલા સાંભળ્યા:

જાંબે છે જે જેહને, તે તેને મળી રહેજ;
પડતાં મૂકે પહાડથી, સાગર તરી લે રહેજ !

રજપૂતાઈ રંગાઈ ના, જુહમીનાં નવ રાજ;
ગરૂડે ગીરધારી ચઢે, બન્ધન તૂટે આજ !

રૂપાદેએ તરતજ પાલખીમાંથી હાથ બહાર કાઢ્યો. એ હાથમાં તેના કંઠની રત્નમાળા હતી. દુલા બોલનાર ત્રિપુરાશંકર ભૂદેવ હતા. તે પાલખી નજદીક આવ્યો અને “શુભં ભવતું; કલ્યાણમસ્તુ” એવી આશીર્વાદ આપીને તેણે માળા લઈ લીધી. તે માળા લેતો હતો તે વખતે રૂપાદેએ પાલખીનો પડદો હટાવી પોતાનું કમલવદન બહાર કાઢીને પૂછ્યું:

“તીર તમે લઈ ગયા હતા ?”

“હા. બહેન.”

“ધારેલે સ્થળે તે પહોંચી ગયું ?”

“હા. બહેન. સેંકડો સાથીઓનાં જૂથ સાથે પોતે જરૂર સહુ કાર્ય પડતાં મંડીને આવશે અને અબળાનો ઉદ્ધાર કરશે.”

રૂપાંદેએ તેને પાલખીની પાછળ પાછળ આવવા કહી પાલખીનો પડો પાડી બંધ કરી દીધો. ભૂદેવના પ્રસંગ વિષે ભીમાબાઈએ પૂછપરછ કરતાં રૂપાંદેએ તેને સર્વ વાતથી વાકેફ કરી. તે સાંભળી તેણે કહ્યું: “બેટા, તારા ઇચ્છિત વરને વરવામાં તને આટલો બધો શ્રમ પડે છે, એ બાણીને મને લગ્ન ઉપજે છે. પણ હું તને તેના મેળાપમાં સર્વ પ્રકારની સહાય આપીશ, એની ખાત્રી રાખજે.”

તેઓ રાજકુમારીના મહેલ નજદીક આવી પહોંચ્યાં. અંદર જતાં તેમને માલુમ પડ્યું કે, દાસીઓ દોડાદોડ કરી રહી છે.

રૂપાંદેએ તેમાંની એકને પૂછ્યું: “શું છે ? શેની દોડાદોડ કરે છે ?”

એકે જવાબ દીધો: “રાજકુમારીબાનાં ગાંધર્વ-લગ્નની તૈયારીઓ ચાલે:છે!”

શું રાજમદ્દ રા' પાસેથી છુટીને આવ્યો હશે, એવો મનમાં પ્રશ્ન કરતી રૂપાંદે, ભીમાબાઈ સાથે મોતીનાદ પાસે ગઇ. મોતીનાદ ખરેજ રાજમદ્દ સાથે વાત કરતી હતી, એમ તેણે જોયું.

“રાજમદ્દજી, શું રા'એ ઉદારતા બતાવી તમને અહીં આવવા પરવાનગી આપી ?” રૂપાંદેએ મદ્દરાજને પ્રશ્ન કર્યો. તેને ખચર નહતી કે, આ રાજમદ્દ નહતો, પણ મદ્દરાજ હતો.

“હું એજ વાત રાજકુમારીને કહું છું” મદ્દરાજે જવાબ દીધો: “પણ તેઓ તે માનતાં નથી.”

“કેમ નથી માનતાં ?” રૂપાંદેએ પૂછ્યું.

“વાત બાણે એમ બની છે કે, હું ‘રાજમદ્દ’ નથી, એવી ખાત્રી થવાથી રા'એ મને છુટો મૂક્યો છે.”

“હાં. રાજકુમારી એ વાત શી રીતે માને ? તમે અમને બધાંને દડા મરકેરીમાં ઉડાવવા માગો છો; ખરુંતે ?!”

“હું એમજ કહું છું, બહેન” મોતીનાદે કહ્યું: “શું વીરજનો આવી વિચિત્ર પ્રકૃતિના હોય છે કે જ્યારે તેમને લગ્નની વાત સંભારીએ ત્યારે એ બંધનમાં પડવા આનાકાની કરે ! પણ મેં તો નિશ્ચયજ કર્યો છે કે, આજ ગાંધર્વ-લગ્ન કર્યા વિના હું રહેનાર નથી.”

“પણ ‘રાજમદ્દ’ નથી એવું આ વીર યુવકને શા માટે કહેવું પડે છે ?” ભીમાબાઈએ પૂછ્યું.

“એ તો તે બાણે—” મોતીનાદે બોલી.

“ હું ‘રાજમદ્દ’ નથી માટેજ તેમ કહું છું. ન હોઈ તો ખોટી છેતરપિંડી કરીને કેંઈ અપમાનો ભવ શા માટે બગાડું ? ” મદ્દરાજે કહ્યું.

“ તમે રાજમદ્દ નથી તો કેણુ છો ? ”

“ માઈ નામ મદ્દરાજ છે. ”

“ સાંભળ્યું બહેન ? ઉલ્ટાસુલ્ટી અક્ષરો કરીને આપણને કેવાં હાંસીમાં ઉડાવવામાં આવે છે ? ! ” ખોટીનાદે રૂપાંદેને કહ્યું.

“ તેઓ ભલે તમને બતાવે; પણ હવે ‘હાથ આવેલો હીરો’ ન જવા દેશો, બહેન ! રાજમદ્દને બદલે મદ્દરાજ અથવા જરામદ્દ, દલમરાજ, રામદ્દજ, મરાજદ્દ, દ્દરાજમ, મજદ્દરા, કે પછી જમદ્દરા કે રાજદ્દમ ગમે તેમ ઉલ્ટાસુલ્ટી અક્ષરો તેઓ કરે તોપણ આપણે તો માનવુંજ નહીં ! ” રૂપાંદેએ હસતાં હસતાં કહ્યું.

“ જો માઈ કહેવું ન માનતાં હો, તો રા’ને પોતાને પૂછી આવો એટલે ખાત્રી થશે. ” મદ્દરાજે કહ્યું.

“ મારા પિતાજીને પૂછવા જવાની મને કાંઈજ જરૂર નથી. ” ખોટીનાદે કહ્યું.

“ તો સેનાપતિજીને પૂછી આવો. ”

“ મારા મનની મુખત્યાર હું છું. શા માટે હું બીજા ત્રીજાને પૂછપરછ કરવા જઈ ? પૂછપરછ કરીને મારે લગ્ન કરવાં હોય તો અત્યારે ગાંધર્વ-લગ્ન શા માટે કરું ? ખુત્તાં લગ્નજ ન કરું ? ”

“ મારે જે ખુલાસો કરવાનો હતો, તે મેં કર્યો અને તે છતાં તમે માનતાં નથી તો, તમારા હિતને ખાતર આ લગ્નની ના પાડવાની મને ફરજ પડે છે. ” મદ્દરાજે કહ્યું.

“ શું તમે ના પાડીને એક આશાભરી અપમાનો ઉતાશ કરશો ? ” રૂપાંદેએ પૂછ્યું.

“ હું ધાઈ છું કે, આ યુવક બદારથી ખોટાં બહાનાં બતાવે છે, તેનું કારણ એ છે કે, અંદરખાનેથી ખરેખર તે બીકણુ છે ! ” લીમલાઈએ કહ્યું.

“ કપોલકલ્પિત કારણો ઉપજાવીને શા માટે માઈ અપમાન કરો છો, સત્તારી ? ” મદ્દરાજે પૂછ્યું.

“ તમારા દિલમાં માન-અપમાનની લાગણી હોય તો આ પ્રસંગે તમે ના નજ પાડો. તમને તમારા અપમાનનોજ નહીં; પણ રાજકુમારીના અપમાનનોયે ખ્યાલ નથી. તેના પિતાએ જાણે તે

શરતનું કેન્દ્ર હોય તેમ યુદ્ધમાં જીતનાર માટે તેને હોડમાં મૂકી; પણ તેમાં તેને પોતાનું અપમાન લાગે છે; તેથી તે તે તમને વરવા આહે છે. છતાં તમે ના પાડો છો, એનું કારણ હું તો એકજ ધાંડું છું કે, તમે ખીઓ છો ! ”

“હું શા માટે ખીઉં ? અને કોનાથી ખીઉં ? મને કોઈની ખીક લાગતી નથી, એની પ્રતીતિ આ જન્મે યુવતીઓને અત્યાર અગાઉ થઈ ચૂકી છે. ”

“પણ હવે સંજોગો વધારે ફેફાળુ ઉભા થશે; તેથીજ તમે ખીઓ છો. તમે કહો છો કે, ‘હું’ અમુક વ્યક્તિ નથી, પણ અમુક છું’ તમે વળી તે માટે એવા બે જણ આગળ પૂછવા જવાનું રાજકુમારીને કહો છો કે, જેઓમાં રાજકુમારીને લગીરે વિશ્વાસ નથી અને જેમાંના એક શ્રીમાન તો પોતાને એક પત્ની હોવા છતાં ખીજી પત્ની તરીકે રાજકુમારીને પરણવાના બેત જ રચી રહ્યા છે ! એવા આગળ રાજકુમારીને તેમની દૃષ્ટિ વિના તમે પૂછવા જવાનું કહો છો, એજ સાબીત કરે છે કે, તમારામાં હિમ્મત નથી-તમારામાં સાહસ નથી-તમારામાં બાહુબળ નથી. ”

મક્ષરાજ હવે મહેણાં ટૂણાંથી અકળાઈ ગયો. પોતે ખુલાસો કરે છે, તે છતાં પણ તે માનવા ના પાડીને ઉઠ્યો તેને બીજી દરાવવામાં આવે છે, એ સંજોગમાં તો હવે આનાકાની નિર્ચય છે, એમ નક્કી કરીને તેણે કહ્યું: “હું ધાંડું છું કે આમ બળાત્કારે લગ્ન કરાવીને તમે વિચિત્ર સ્થિતિ ઉત્પન્ન કરો છો. ”

“એમાં વિચિત્ર સ્થિતિ શી ? અને બળાત્કારે લગ્ન શેનાં ?” મોતીનાદે પ્રશ્ન કર્યો: “આ લગ્ન માટે હું મારી માતૃશ્રીની પરવાનગી પણ લઈ આવી છું—”

“એમ ? એ વળી ક્યારે ?” રૂપાદેએ પૂછ્યું.

“પરોઢીઆમાં જ હું એમની પાસે ગઈ હતી. મેં મારા અંતરની મંજવણ એમને જણાવી અને બાપુને કહી ઢંઢેરામાં મારા વિષે મૂકેલી શરત પાછી ખેંચી લેવરાવવા વિનંતિ કરી ત્યારે તેમણે મને એવો નિકાલ કરી આપ્યો કે, મારા બાપુ પાસે મારે હવે જવાની જરૂર નથી; કેમકે તેઓ વિનંતિઓ લક્ષમાં લેશેજ નહીં. માતૃશ્રીએ મને આજ્ઞા કરી કે: ‘ક્ષત્રિયાણી જેને ચલાતી હોય તેની સાથે બેલાશક ગાંધર્વ-લગ્ન કરી શકે.’ આથીજ આ પ્રસંગ મેં ઉભો

કર્યો છે. પણ અહીં તો હું હજીયે મારી હાંસી થતી જોઉં છું ! અથવા તો, બહેન રૂપાદે, તારાં કાકી કહે છે, તે કારણો ખરાં હોય એમ લાગે છે ! ”

“ મારાં કારણો ખરાં જ છે. ” લીમાબાઈએ કહ્યું: “ રાજ-કુમારી, આ યુવક-એમનું નામ એ ચાહે તે દે, એની આપણે હવે દરકાર કરવાની નથી-સાથે તમારાં અત્યારે લગ્ન થાય અને જો તેની બાળુ રા'ને થાય તો તેનું પરિણામ શું આવે, એ બાણો છો ? આ યુવકને જરૂર મોતની સજા થાય ! એવી સજાથી આ શ્રીમાન ડરે છે ! ”

“ જ્યારે મારા વિષે આમ ગેરસમજૂતિઓ ઉપર ગેરસમજૂતિઓ અહીં વધતી જ જાય છે, ત્યારે પરિણામની કાંઈજ દરકાર નહીં કરતાં હું જાહેર કરું છું કે, રાજકુમારી જો મારો ખુલાસો નહીં માનીને મને વરવાને આગ્રહી જ હોય, તો, હું તેમની ઈચ્છા મુજબ વર્તવા તૈયાર છું. ”

“ એ વીરતાનાં વેણુ ખરાં ! ” લીમાબાઈએ કહ્યું.

“ હું માત્ર વેણુ કહીને હવે થોભવા માગતો નથી. ” મહારાજે નિશ્ચયપૂર્વક કહ્યું: “ કાર્ય કરી બતાવવા માગું છું. મહાભારતના સમયમાં એક ક્ષત્રિય પોતાને વરવા ચલાતી કન્યાનું હરણુ કરતો. તેની પાછળ કન્યા પદ્મનું શત્રુદળ પડતું તો તે લડતો. હું તેમ કરવા પણ તૈયાર છું. ”

“ મારા કાકા ચુડામણિના સંન્યની સામે તો તમે નજ ટકી શકો. ” રૂપાદેએ બાણી જોઈને તેને ચીંટવવા ચીનગારી મૂકી: “ આખા દેશમાં એમની સામે થઈ જીત મેળવવાની કોઈનામાં હિમ્મત નથી ! ”

“ એમ ? મારામાં એ હિમ્મત નથી ? કાર્ય કરવું હોય તેણે શબ્દો વેડી નાંખવા ન જાણે. એટલે હું અત્યારે નક્કામી બડાઈ મારવા ઇચ્છતો નથી. ફક્ત રાજકુમારીને એટલોજ પ્રશ્ન કરું છું કે, મારી હિમ્મત જોવા માટે તેમના પિતાનું રાજ્ય છોડી મારી સાથે આવવા તેઓ આ પળે તત્પર છે ? ”

રૂપાદે પોતાનાં નયન ચમકાવતી મોતીનાઈને કહેવા લાગી: “ બહેન, મારા શબ્દો આગળ આવ્યા ! મુલદ્રા, સુરેખા, રૂઝિમણી અને સંયુક્તાના દાખલા અનુસર્યા વિના હવે તમારે છૂટકો નથી ! ”

“ એમાં કાંઈ મુંઝાવા જેવું ઓછું જ છે ! ” લીમાબાઈએ કહ્યું:

પણ રાજકુમારીને આ માર્ગે જવાની હિમ્મત આપનારના બળતું માપ આંકવાની જરૂર ખરી. ”

“ એક ક્ષત્રિય પોતાનાં વેણૂંની યા કિંમત હોય છે, તે સારી પેઠે સમજીને જ વેણૂ બદલ કાઢે છે. તેના શબ્દો પાછળ બાહુબળનું અને સૈન્યબળનું સામર્થ્ય હોય છે જ, એ શું મારે કહી બતાવવું પડશે ? ” મહારાજે પૂછ્યું.

“ નહીં. ” મોતીનાદ બોલી : “ મને હવે પૂરતો વિશ્વાસ પડે છે. વાતનું સ્વરૂપ હવે ફક્ત મશ્કેરીનું રહ્યું નથી, એ ચોક્કસ છે. જે મારી સંમતિ માટે અટકતું હોય, તે હું આ પળે અહીંથી નીકળી પડવા તત્પર છું. ”

“ ધન્ય બહેન, ” રૂપાદે બોલી.

મહારાજે પોતાનું મરતક મોતીનાદ તરફ સહેજ નમાવ્યું અને પોતાની તલવાર ગ્યાનમાંથી બદલ કાઢી કહ્યું : “ હું આ તલવારના સોગંદ-સહન કહું છું કે, હું તમારે લાયક છું, એમ પૂરવાર કરી આપીશ. ”

“ ત્યારે હવે કશું મારે શેની રાહ જોવાય છે ? ” ભૂમિમાળાદેવે પૂછ્યું.

“ કશું કરાવનાર ભૂદેવ બહાર હાજર છે. ” રૂપાદે બોલી.

“ હાજર ” મહારાજે કહ્યું : “ રાજકુમારી સાથે હું અહીંથી જાઉં તે પછી મારી સામે જે લશ્કર લડવા આવે તેને દરાવીને મારી લાયકાત હું પૂરવાર કરી આપું નહીં ત્યાં સુધી એ પવિત્ર લાથ લક્ષ્મીને ગૃહાણ કરવા હું લાયક નજ ગણાઉં. ”

આ સાંભળી સર્વે વિચારમાં પડ્યાં. તે જોઇ મહારાજે આગળ ચક્ષુનાં : “ મેં કેવળ વીરશયિત માર્ગ જણાવ્યો છે. તમે ગમ્મનમાં કે પછી આંહી તે હેતુથી મને બીજી તરીકે માન્યો અને મારે મોટે એમ કહ્યું પણ ખરું તો મારે હવે તમને પ્રતીતિ આપવી જ રહી કે, હું તેવા નથી. બાહુબળની પ્રભુ પ્રતીતિ આપ્યા પહેલાં પરણે, એ ક્ષત્રિય ન હોય—”

તે આ વાક્ય પૂરું કરી રહ્યો એટલામાં એક દારી હાંફળી ફાંફળી ત્યાં આવી અને કહેવા લાગી : “ રાજકુમારી બા, કોટવાળ અને એક વાળીઓ મહેલબદાર સિપાઇઓ સાથે આવ્યા છે અને મહેલમાં આવવા લડક કરે છે. તેઓ કહે છે કે, અંદર એક કેદી છે તેને પકડવો છે. ”

“ ફરીથી પાછો ધરપકડનો આ તમાશો ? ! ” મક્કરાજે દસીને કહ્યું: “ આવો; એક નહી-હઝાર આવો. સૌની સામે એકલે હાથે ઝૂઝવા હું તૈયાર છું. ”

મોતીનાદે કહ્યું: “ હવે વીરમણિના જેવા પ્રસંગો વધુ બનવા દેવાની જરૂર નથી. કોઇ પણ યુક્તિથી આપણે બંનેએ અહીંથી જતુંજ નેહએ, એવો મારો અભિપ્રાય છે. ”

ભીમાબાઈ આ સાંભળીને બોલી: “ હું એ અભિપ્રાયને ટેકા આપું છું. હું એક સરસ યુક્તિથી તમને બેને ઠેક શહેર બહાર પહોંચાડવા તૈયાર છું. ”

“ એ યુક્તિ તાબડતોબ બતાવો, કાઢી, ” રૂપાદેએ કહ્યું.

ભીમાબાઈએ ખબર આપવા આવનાર દાસીને કહ્યું: “ તું કોટવાળ પાસે જઈ એવો ઢોગ કર કે, રાજકુમારી તેને મહેલમાં આવવા દેવાની ના પાડે છે, પણ જે કેદી મહેલમાં ભરાયો છે, તેના તરફ તને પોતાને ધિક્કાર છે; તેથી યુક્તિપૂર્વક તું કોટવાળને મહેલમાં દાખલ કરવા માગે છે. એ યુક્તિ કોટવાળને તારે એ બતાવવી કે, ‘ મહેલના પાછલા દરવાજામાંથી હું તમને તમારા સિપાઇઓ સાથે દાખલ કરીશ. પણ શરત એ કે, સૌએ ચૂપકીદ થી આવવું. ’ આ પ્રમાણે કહી તેઓને તમામને તું પાછલે દરવાજે લઈ જાશે. એટલામાં અમે આગલે દરવાજેથી પસાર થઈ જઈશું. તું તેમને મહેલમાં બંને તેટલા વધુ વખત સુધી રોકાશે. ”

સૌએ આ યુક્તિ પસંદ કરી અને દાસી તે મુજબ કોટવાળ પાસે ગઈ. ભીમાબાઈએ એક બીજી દાસીને બોલાવીને તેને વરદી આપી કે, રાજ-ઘોડારમાંથી એક પાણીદાર અશ્વ તૈયાર કરાવી મગરના દરવાજા બહાર ઉભો રખાવ. દાસી તે આજ્ઞા પાળવા ગઈ.

ઘોડીવાર બાદ જ્યારે રાજકુમારીના મહેલના પાછલા દરવાજા તરફ સૌ સિપાઇઓને પહેલી દાસી લઈ ગઈ ત્યારે ભીમાબાઈ, રૂપાદે અને રાજકુમારી મોતીનાદે આગળના દરવાજેથી બહાર આવ્યાં. વિપ્ર ત્રિપુરાશંકર ત્યાં ઉભો હતો તેને દક્ષિણ આપી રૂપાદેએ વદાય કર્યો. એ બાદ તે ત્રણે પાલખીમાં બેઠાં. તે પછી મલ્લરાજ બહાર આવ્યો. પાલખી શહેર બહાર જવા લાગી. તે સાથે મલ્લરાજ પણ પગપાળો જવા લાગ્યો.

તેઓના જવા પછી સામેના હિંમકાનમાંથી રાગનો હઝુરીઓ બહાર પડ્યો. એ તેજ હઝુરીઓ હતો, જેને મલ્લરાજની પાછળ

પાછળ આજ્ઞાપત્ર સાથે જવા રા'એ હુકમ કર્યો હતો. રાજકુમારીના મહેલમાં મહારાજ દાખલ થયો, તે પછી જ્યારે થોડીવારે આ હુકુમીઆએ દુરુખશાને કાઢવાળ અને સિપાઇઓ સહિત આવતો જોયો, ત્યારે તેને વહેમ પડ્યો હતો કે, એકવાર તેને મેં અટકાવ્યો તે છતાં તે ફરીથી કેમ આવ્યો ? અને વળી તેની સાથે સિપાઇઓ કેમ છે ? નક્કી, કોઈ નવો હુકમ રા'એ કાઢ્યો હશે, એમ માની લઇને, પોતાની ઉપર કોઇ આક્રમ ન આવે, એ હેતુથી તે સિપાઇઓની નજરે ન પડાય એવી રીતે એક સામેના મકાનમાં છુપાઇ ગયો હતો. પાલખી ગઇ એટલે તે પણ બહાર આવ્યો અને પાલખીની દિશામાં તેણે પ્રયાણ કર્યું.

પાલખી શહેર બહાર જઇ પહોંચી; એટલે એક ઘોડો તૈયાર ઉભો રહેલો જણાયો. પાલખી તે ઘોડા આગળ થોભી ગઈ. મોતીનાદ, રૂપાદે અને ભીમાબાઇ તેમાંથી બહાર નીકળ્યાં.

મહારાજે ઘોડાની પીઠ થાબડી. તેની ડોક ઉપરના વાળ પસ-વાર્યાં. તેના મોં ઉપર પોતાનો એક હાથ ફેરવ્યો અને તેના મોં નજીક પોતાનું મોં લઇ જઈ તે મોટેથી બોલ્યો : “ ઉમદા પ્રાણી ! તારી વફાદારી જગજહેર છે. મરણ સુધી : પણ વફાદારી એ તારી પ્રકૃતિ છે. વફાદારીનો તારો ગુણ તારા ઉપર સ્વાર થનાર મારામાં રહેશે અને મરણાન્તે પણ એકનિષ્ઠ રહેવાની વૃત્તિ મારા હૃદયમાં જગૃત રહેશે. તું કોકરો ખાય છે; તું કદાપિ બ્રવાય છે; તોપણ ઉલ્કાર કર્યા વિના તારી પીઠ ઉપરના સ્વારને પાડી નાંખતું નથી. એ ઉદાર પ્રાણી ! એ રીતે મારી બાંધ પકડનાર તરફ હું વર્તીશ. ”

“ બહેન, મોતીનાદ. સાંભળી આ પ્રતિજ્ઞા ? ” ભીમાબાઇએ કહ્યું : “ સપ્તપદીની પ્રતિજ્ઞા જેવી આ પવિત્ર પ્રતિજ્ઞા આપણે સર્વ સાંભળીએ તેમ આ વીર પુરુષે લીધી. જા, પુત્રી, તું પણ તેનું અનુકરણ ખુલ્લા દિલથી અને હિમ્મતથી કર. ”

મોતીનાદ ઝડપથી ઘોડા આગળ આવી અને તેના મોંની બીજી બાજુએ જઈ તે બોલી : “ સ્વામીભક્ત અશ્વ ! માલીક વિના જેમ તું નથી શોભતો; માલીક વિના જેમ તારી અવદશા થાય છે; માલીકને જોઈ જેમ તારું હૃદય રાય છે અને તું થનથનાટ કરી મૂકે છે, તેમ મુજ અબળા વિષે સમજ. તારો દેહ તું તારા સ્વામી માટે ગણે છે. એ એકનિષ્ઠ અશ્વ ! મારો આત્મા અને મારું સર્વસ્વ હું આજ

તારી સમક્ષ અને મારાં હિતૈષીઓ સમક્ષ પ્રતિજ્ઞા લઈ તેનેજ અર્પું છું જેને હું હૃદયથી પૂજું છું અને જેની વીરતાના અમકારાએ મને ઘેરી બનાવી છે. ”

મોતીનાદ અને મલ્લરાજ બન્નેની દષ્ટિ એક થઈ. બન્નેનાં હૃદય સ્નેહથી છવાયાં.

મોતીનાદ ભીમાબાઈ તથા રૂપાદે પાસે જઈ તેમને ભેટી. રૂપાદે અને મોતીનાદ કેટલીયે વાર સુધી એક બીજાને કંઠે વળગેલાં રહ્યાં. એ દરમ્યાન મલ્લરાજ કૂદકા મારીને ઘોડેસ્વાર થયો અને દરવાજા આગળ જઈ ત્યાંના પહેરેગીરોને ઉદ્દેશીને બોલ્યો: “જીના-ગદના રા’ના દ્વારપાળો, તમારા રા’ને કહેજો કે, હંદેરાનો જવાબ આપનાર સીરસાનો યુવરાજ મલ્લરાજ તમારી પુત્રીની સંમતિથી તેનું લગ્ન કરા ગયો છે. તમારું લશ્કર તેની પાછળ મોકલવું હોય તો મોકલજો. ”

તેણે એકદમ ઘોડાને ઝેડી મારી અને મોતીનાદ ઉની હતી ત્યાં ઘોડો કાઢી, એની સ્પર્ત્તિથી અને વળી એની કામગનાથી તેણે તેને ઉઠાવી કે તેને લગીરે ધનિ પચેંચ નહીં. તેને એ રીતે ઉઠાવી પોતાની સાથે ઘોડા ઉપર બેસાડી, ભીમાબાઈ અને રૂપાદેને વંદન કરી, તેણે ઘોડો પૂરપાટ દોડાવી મૂક્યો.

એના શબ્દો દરવાજાએ સાંભળ્યા. ભીમાબાઈ અને રૂપાદે એ સાંભળ્યાં. રા’નો જે લજુરીઓ ત્રસુસ તરીકે મલ્લરાજ પાછળ આવ્યો હતો, તેણે સાંભળ્યા. સૌ આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયાં. દરવાજાએ પોતાનાં માથાં એકઠાં કર્યા: “શું કરવું ? ”

“જગદીથી રા’ને બચ્ચર આપો. નહીં તો હાર મુઆ સમ-જાજો. ” એક કહ્યું.

તેઓમાંથી બે જણ રા’ના મહેલ તરફ દોડ્યા. લજુરીઓ પણ તેઓની પાછળ દોડ્યો.

રૂપાદેએ ભીમાબાઈ તરફ સ્તબ્ધ મુખમુદ્રાથી જોયા કર્યું. ભીમાબાઈ પણ એ શબ્દોનું મનન પોતાના મનમાં કરતી તેના તરફ જોઈ રહી. એ સ્તબ્ધતા પળભર ટક્યા પછી ભીમાબાઈ સ્વસ્થ થઈને બોલી: “પુત્રી, થવાનું હતું તે થઈ ગયું. હવે ચાલ, આપણે દર્શન કરી આવીએ. ”

“કાકી,” રૂપાદેએ જવાબ દીધો, “હું એ વિચાર કરું છું કે, આ તો ‘હસવામાંથી ખસતું થયું!’ ઢોંકના રાજકુમારને ખદ્દે સીરસાનો ચૂવરાજ નીકળ્યો!”

“શહેરોનાં નામ આપણી વાતચીતમાં આવ્યાં નહતાં. વળી એને ખુલાસાની તક આપણે ક્યાં આપી હતી? એણે એ જણને પૂછી આવવા કહ્યું; પણ એને છંછેડવામાં તેં અને મેં કાંઈ બાકી રાખ્યું નહતું.”

“હું તો ગમ્મત કરતી હતી. પણ તમારા જેવાં પ્રાદેશીયે તે બનાવી ગયો, એ વિચિત્ર નથી શું?”

“મેં માત્ર મોતીનાદની લાગણી ધ્યાનમાં લીધી. જેમ તું જ્યમદલને ચાહે છે તેમાં મારો ટેકો છે, તેમ મોતીનાદનો તેના પર મેં પ્રેમ જતોયો એટલે તમારી વાતચીતનું વક્તવ્ય ધ્યાનમાં લઈ મેં તેને ટેકો આપ્યો અને એની આનાકાની માટે એને ચીદબો. ઉપરાંત એક બીજું કારણ, એ હતું કે, તારા કાકા મારા જીવતાં બીજી સ્ત્રી તરીકે મારા દેખતાંજ ઉછરીને મોટી થયેલી રાજકુમારીને લાવે, એ મારાથી સત્યું ન જાય. ઈન્દ્રવાદ કુલોત્પન્ન પુરાણપુરુષોત્તમ રામચંદ્રજી સમા સૌ ક્ષત્રિયો કેવલ એકપત્નીવ્રત રોયે, એવી ભાવના હું યોગ્ય છું અને તેથી રાજકુમારીને મેં જેને ચલાતી જોઈ, તેની સાથે તેનો મેળ મારા દેખતાંજ જોઈ જાય એવી વક્તવ્ય લઈ, મારા પતિ માટે અન્ય સ્ત્રીનું દાર બાંધ કર્યું. હવે આ બાબતમાં શોક કર્યે શું વળે? ભાવી મિથ્યા થતું નથી. ચાલ, હવે અહીં વખત યુમાવવો નકામો છે.”

તે બંને પાલખીમાં બેસી અને પાલખી ગીરનાર તરફ જવા લાગી.

બીજી બાજુ કોટવાળ, દુર્મુખશા અને તેના સિપાઇઓ, મહેલમાંથી નાંકેલા મહારાજની તપાસ કરતા દાસી મારફત મોતીનાદના મહેલમાં પાછલે દરવાજેથી દાખલ થયા; પણ આખા મહેલમાં ખૂબ શોધ કરવા છતાંયે તેમણે ન દોડી રાજકુમારીને કે ન દોડો મહારાજને! તેઓ આ પ્રમાણે નિરાશ થયા એટલે દાસીઓએ દફા મરકરી કરીને તેમને વધુ ખસિયાણા પાડ્યા. રાજકુમારીના મહેલમાં, એક તો, તેઓ ચોરી છુપાથી દાખલ થયેલા; તેમાં જો ગુસ્સે થઈને તેઓ દાસીઓ સામે કાંઈ પગલાં લે, તો રાત્રે જાણ થતાં તેમના બાપ

લાગે અને સેનાપતિ પણ કદાચ ઠપકો દે, એટલે દાસીઓની ઠંઠ મજ્જેરી સહન કરીને પણ કોટવાળ અને દુર્મુખશા વ્હીલે મોંચે બહા નીકળ્યા. તેમને ખબર મળી કે, એક પાલખી પાછળ પેલો યુવ શહેરના દરવાજા તરફ જતો હતો તેથી તેઓ ત્યાં આવ્યા; પરં દ્વારપાળોએ મથરાજ અને માતીનાદ રાજપુશાથી ઘોડાપર બેસી ગયાં, એ વાત કહી એટલે આ બન્નેએ વિચાર કર્યો કે, આપાં અહીંથી પલાયન કરવું જ ઠીક છે ! સેનાપતિ પાસે જવા તેમ હિમ્મત ન આવી. તેઓ સેનાપતિને આ ખબર પોતાને કિયે મો આપી શકે ? તેનો ચુસ્તો વહેરવા તેઓ રાજ નહતા. તેથી જા આ બનાવ બન્યોજ નથી એવો દેખાવ કરીને તેઓ શહેરની અંદર ચાલ્યા ગયા અને સેનાપતિની નજરે ન પડાય, એવા બેતર છુપાઈ રહ્યા.

પરિચ્છેદ ૨૪.

‘સૌથી શ્રેષ્ઠ દાન.’

લડાયક જાતિઓના જેટલા સશક્ત બાંધાના જુવાનો હો તેઓને અને મજુરી કરીને પેટ ભરતી જાતિઓનાં તમામ માણસો શહેર અને આસપાસનાં ગામડાંમાંથી પકડીને લશ્કરમાં બેડવાં હુકમ સેનાપતિએ છોડ્યો છે. આ કામ વત્સરાજ સાથેની લઢા પખતે દુષ્ટસિંહે કર્યું હતું; પરંતુ દુષ્ટસિંહ સેનાપતિના ખોદ્દનો બો અધ પડ્યો હોવાથી તુરંગમાં છે, જેથી એક બીજા અમલદારને પ સનિકાની સાથે આ કામ સોંપવામાં આવ્યું છે. તે દુકડીને હુકમ કે, દરરોજ ઓછામાં ઓછા ૧૦૦ માણસોને પકડીને લશ્કરી જાવણીમાં લાવવાં. એકંદરે ૧૦ દિવસમાં ૧૦૦૦ માણસો, એ રીતે લશ્કર છાવણી જ્યાં હોય ત્યાં મોકલી આપવાની શરત આ અમલદાર સેનાપતિ સાથે કરી છે.

આજ સાંજ સુધીમાં પહેલા લફતાનાં ૧૦૦ માણસો મોકલવાનાં છે. જે અમલદારને આ કામ સોંપાયું છે, તેનું સૌથી પહેલું ધ્યાન ગીરનારની છાંયમાં રહેતા કાઠીઓ તરફ ગયું. વત્સરાજ સાથે લઢાધમાં એ કાઠીઓ કામમાં આવ્યા હતા. એટલે એ લોકોની શો માટે આ દુકડી ઉપડી.

ગીરનારના ઉપરના મંદિરના દર્શનાર્થે ગયેલાં રૂપાંદે અને લીમાબાઇ, દર્શન કરીને, ગીરનાર પરથી ઉતરીને પોતાની પાલખીમાં બેસવાની તૈયારીમાં હતાં, તે વખતે બે બાવાઓ ગીરનારની તળેટી-માંથી બહાર પડ્યા. તેઓ પાલખીથી થોડેક દૂર હશે એટલામાં તેમાં બેસવા જતી બે સ્ત્રીઓ તરફ એક બાવાની નજર ગઈ. તેણે પોતાના સાથીદારને પૂછ્યું: “ ભાતીશા, આ અહીં ક્યાંથી ? ! ”

“ કોણ, મહારાજ ? ”

“ રૂપાંદે ! ”

“ હું ? શું બ્રાહ્મણ ખોટું કહી ગયો ? ”

“ મને તો એમજ લાગે છે. તેની સાથે ચુડામણિની પત્ની હોય, એમ જણાય છે. ”

“ શું કેદી તરીકે રૂપાંદેને તે સાથે ફેરવતી હશે ? ”

“ એમ તો નથી લાગતું. જુઓને ? પાલખી સાથે કોઈ સ્વારો પણ નથી. ફક્ત પાલખી ઉપાડનારા બોઈઓ જ છે. ”

“ ત્યારે તો, મહારાજ ! આપની ફત્તેહ. નક્કી, એને એ બ્રાહ્મણે આપના સંબંધી કાંઈક ચોક્કસ ખબર આપી હશે અને તેથી તે અહીં આવી હશે. ”

આ વાતચીત કરનાર યૂવરાજ જયમદ્ધ અને ભાતીશા હતા. અમરપુરથી કાઠીઓ સાથે આવીને આ બે જણે એમ નક્કી કર્યું હતું કે, રૂપાંદેને ચુડામણિના પાશમાંથી મુક્ત કરવા માટે બાવાઓના વેષમાં સૌથી પ્રથમ જાતિતપાસ કરી આવવી કે વસ્તુસ્થિતિ શી છે. પછી કાઠીઓ સાથે પગલાં ભરવાં.

આ મુજબ બાવાઓ બનીને તેઓ જુનાગઢ તરફ જવાની તૈયારીમાં હતા; તેવામાં રૂપાંદે અને લીમાબાઇને જોઈને ઉપલી વાતચીત કરતા હતા.

“ યૂવરાજે પૂછ્યું: “ હવે શું કરીશું ? ”

“ એ જ કે, એને આપે મળવું-પરિચય આપવો અને પછી તેને જણાવવું કે-કહેતી હતી તે કહે ! હું અહીં ઉભો રહું છું. આપ જાઓ. ” ભાતીશાએ સ્મિત કરીને જવાબ દીધો.

લીમાબાઇ અને રૂપાંદે મંદિરમાં જઈ, દર્શન કરી પાછા ફર્યા એટલે વેષધારી બાવા-યૂવરાજ-મંદિરનાં પગથીયાં આગળ આવ્યો અને ઉચ્ચસ્વરે તેણે ગર્જના કરી: “ અહાલેક ! અંબ મોલા ! ”

રૂપાદે ચમકી. તેને સ્વર પરિચિત લાગ્યો. પણ બાવાનું સ્વરૂપ ન્નેયું; એટલે નિરાશ થઇ.

બાવો બોલ્યો: “ અહાલેક ! જીવતી, બિલા દે. ”

ભીમાબાઇએ જવાબ દીધો: “ સાધુ મહારાજ, અહીં તો કાંઈ બિલા અમે લાવ્યાં નથી. શહેરમાં સેનાપતિના મહેલ આગળ આવળે. તમને બોજન અને દાનથી તૃપ્ત કરીશું. ”

“ મૈયા, મૈને સવાલ એ જીવતી કો કિયા હય. મુજે ઉસમે સિક્ષા લેનેકી હય. ઈનકા ભાગ્યરેખા કલતી હય કી, વો ચાહે વહાં બિલા દે સકતી હય. કબી બાગમેં હોવે, કબી સંબંધીયોકે સાથમેં હોવે, કબી કેદમેં હોવે, કબી પહેરેગીરો કે વર્તુલમેં હોવે, તો બી દે સકતી હય—”

રૂપાદેને એ વાક્યો અર્થસચક લાગ્યાં. સ્વર તો ગેશક જયમલ જેવો અને આકૃતિ પણ ખરેખર તેનેજ મળતી લાગી. માત્ર વેપ બાવાનો હતો, એટલે તે મુંઝાવા લાગી.

તેણે ભીમાબાઇને ધીમેથી કહ્યું: “કાકી, એના શબ્દો સાંભળ્યા ? બાગ, સંબંધીઓ, કેદ, પહેરેગીરો, એ બધું મને જ લાગુ પડે છે. વળી બિલા તે મારી પાસેથી જ માગે છે. શું કાંઈ વેપધારી બાવો નહીં હોય ? ”

ભીમાબાઇ સહેજ વિચારમાં પડી. એટલે બાવા આમતેમ આજે અવળું જોતો જોતો ગીત લલકારવા લાગ્યો:

મેરે તો ગીરધર ગોપાલ

ફ...સરા...ન...કો...ધ

રૂપાદે એ સાંભળીને પુનઃ ચમકી. ધીમેથી તેણે ભીમાબાઇને કહ્યું: “ નક્કી, એ એજ છે. આ ગીતની લીટીઓ મારો બધો સંદેહ દૂર કરી દે છે. ”

ભીમાબાઇએ ધીમા સ્વરે ઉત્તર દીધો: “ પુત્રી, બનવા જોગ છે કે, તે હોય અથવા ન પણ હોય. હું એને વધુ કરી જોઉં. ”

ભીમાબાઇએ બાવાને કહ્યું: “મહારાજ, તમે બિલા કાઢી એટલે મેં બોજન ગળ્યું અને તેથી તમને શહેરમાં આવવા કહ્યું; પણ જો તમારી ઇચ્છા બીજી કાંઈ દાન લેવાની હોય તો, હવે, આ મારો માતૃતો દાર ! ”

આવો હસ્યો: “ માર્ક, યે દાન હમેં નદીં ચાલીયે. સખસેં શ્રેષ્ઠ દાન દેના હોવે તો દો. અન્ન નદીં; મોતી નદીં; રત્ન નદીં; સુવર્ણ નદીં. દેના હોવે તો રૂપા દે—એર વો ભી ઇસ બુવતી કે હાથ રાં. ”

‘રૂપા દે’ એ દ્વિઅર્થી શબ્દ હતો. ભીમાખાઈને રૂપાદેના સંદેહ ખરો લાગ્યો; છતાં તેણે આવો વધુ કસ્યો: “ રૂપું નેઈએ ? રૂપા-મહારો પણ મારી પાસે છે. ઓ, આપું. ” તેણે પોતાની કેડે ખાસેલી એક કાથળી કાઢીને આપા તરફ ધરી.

આવાએ ડોકું ધુણાવ્યું અને કહ્યું: “ નદી—યે નદીં. સખસેં શ્રેષ્ઠ દાન ! ”

“ પણ શું ? સાધુ મહારાજ, જો ખુશ્કું કહો તો હું તે દાન આપું. નીતિનિયમો વિરૂદ્ધ ન હોય એવું હરકોઈ દાન યાચકને આપવાનો મારો નિયમ છે. ”

“ હા ” રૂપાદે એ ટાપશી પૂરી: “ મારાં કાકીનો એ ચોખ્ખો નિયમ તમામ સ્થિતિના યાચક માટે છે. એ યાચક પછી ચાહે તો રાગનાં પાટવી હોય, ચાહે તો તે રાજ્યમાં હોય કે પછી દેશવટે હોય અથવા તે યાચક ચાહે તો રાંક હોય કે કોઈ આવના વેળમાં હોય ! ”

રૂપાદે એમ કહી ગયા સામે ટગર ટગર નિહાળી રહી.

“ અચ્છા. ” આવાએ કહ્યું: “ તુમહારા નીતિનિયમ કોનસા હય વો મુઝે માલમ નહીં; પરંતુ મરેં તો નીતિનિયમ વોલિ ગિનતા હું જિનમેં જિસ પર યાચકકા દિલ લગા હુવે વો ઉન્કો દે દેના. એસા દાન સખસેં શ્રેષ્ઠ હય. ”

“ એમાં લાયકાત, અધિકારીપણું, પાત્રતા વગેરે ન જોવાં જોઈએ ? શાસ્ત્ર પણ કહે છે કે, પાત્રે દાન. ” ભીમાખાઈએ કહ્યું:

“ પાત્રકી પાત્રતા દિખાને કા અવકાશ કોન દેના હય ? યસ એક ઐર તીરેં ચલાને મેં આતા હય ઐર લાચારી-વિવશતા—ઝાદિર હોતી હય લેકીન હૂસરી ઐર સ્વયં આકે લાઝિર હોતે હય ! પાત્રકી ઇચ્છા ઇસ તરાંબં સે દિલમેંહિ સમાવિષ્ટ રહ જાતી હય ! ઇન્કા ખુલાસા કયા હય ? ”

“ સાધુ મહારાજ, હવે તમારું વેષાન્તર ખુશ્કું થઈ ગયું ! તમે સાચા સાધુ નથી—”

“મયેં સમ્યા તપસ્વી હું. મયેં તપ કર કે શ્રમ લે કે, વાહિ પ્રાપ્ત કરના ચલાતા હું જીસકો મેરી કદર હય.”

“અસ. અસ.” રૂપાંદે બોલી: “એ પ્રતાપી ચૂવરાજ છે, એમાં હવે મને સંદેહ રહેતો નથી. પ્રસંગોનું આટલું બધું સ્પષ્ટીકરણ કરવાની સાધારણ સાધુની હિમ્મત નજ હોય.” તે સાધુને પગે પડીને બોલી: “મહારાજ, જે સ્વરૂપ ખુલ્લું થાય તો સાથી શ્રેષ્ઠ દાન દેવા હું તૈયાર છું.”

ચૂવરાજે પોતાના માથા ઉપરથી ખોટી જટા કાઢી નાંખી, મોં પરની રાખોડી દૂર કરી દીધી અને સાધુને લગતાં સાધનો તથા દીધાં અને ખરેજ ચૂવરાજ તરીકે તેને નિહાળીને હર્ષથી પુલકિત થતી રૂપાંદે બોલી: “પોતે જેને ચલાતી હોય તેને આપવાનું એક કન્યાનું સૌથી શ્રેષ્ઠ દાન ‘પ્રેમ’ છે. આ કિંકરી તે આપને ચરણે અર્પે છે.”

મોતીશાએ સહેજ દૂર ઉભે ઉભે આ બધી વાત સાંભળી હતી. તેણે રૂપાંદેને પગે પડતી જોઇ એટલે તે જ્યાં કાઠીઓ હતા ત્યાં ગયો અને બાવાનો વેષ દૂર કરી પાલખી આગળ આવ્યો.

લીમાબાઇએ ચૂવરાજનો પરિચય મળ્યાથી કહ્યું: “તમે બન્ને એક થાઓ, એમાં મારી સંપૂર્ણ સંમતિ છે,” તેણે રૂપાંદેને કહ્યું: “જો, બહેન, ભગવાનનાં દર્શને આવવું તારે માટે નિરર્થક નથી નીવડ્યું. હો, હું તમને બન્નેને એકત્ર—”

ચૂવરાજે જવાબ દીધો: “જ્યાં હૃદય એક છે ત્યાં બહારનાં લક્ષની શી જરૂર છે? પણ પ્રથમ મને કહો કે, તમે અહીં ક્યાંથી અને શહેરના સમાચાર શા છે? ચુડામણિનું શું થયું? મહારાજનું શું થયું? મારી બહેનને ખબર પડી કે, તે વત્સરાજનો પુત્ર છે?”

ચૂવરાજે રૂપાંદેનો હાથ ગૃહણ કરવાનો પ્રશ્ન ઉઠાવ્યો અને બીજા ત્રીજા પ્રશ્નો પૂછ્યા એ લીમાબાઇને પસંદ ન પડ્યું. રૂપાંદે નિરાશા-ભર્યાં વદને લીમાબાઇ સામે જોઇ રહી. પણ લીમાબાઇએ તરત જ આ ગૂંચનો નિકાલ પોતાના મનમાં કરી લીધો. વાતચીતનું વહેણ આગળ વધરા દર્શને અધવચ્ચ એવો પ્રસંગ લાવીને ખડો કરવા તેણે ધાર્યું કે, જેમાં ચૂવરાજ રૂપાંદેને ગૃહણ કરવાની ના પાડી જ ન શકે. રૂપાંદેને ઈશારાથી આશ્વાસન આપીને ચૂવરાજની પ્રશ્નમાળા સંબંધમાં લીમાબાઇએ જવાબ દીધો: “એ સંબંધમાં હું તમને બધું વિગતવાર કહીશ.”

તેણે એ પછી રૂપાંદે પોતાને હસ્તક કેમ આવી તે વિષે, સુડામણિની યુદ્ધ-પ્રયાણની તૈયારી વિષે, રાજકુમારીની ગાંધર્વલક્ષ્મી હતી, મહારાજે ખુલાસો કરવા દાખવેલી તત્પરતા, પણ મશ્કરીમાં તેની હાંસી અને મહેણાંનો માર, તેમજ તે પછી તે બંનેનું પલાયન અને જતાં જતાં વત્સરાજના પુત્ર વરીકે મહારાજે પરિચય આપવો વગેરે વૃત્તાંત યૂવરાજને કહ્યાં. એ સાંભળીને યૂવરાજ તાબુબ થઈ બોલ્યો: “ત્યારે શું ફરીથી પણ મહારાજને ખુલાસો કરવાની તક ન મળી?!”

“ના. તેથી ખરેખર વિધિનો આમાં હાથ હોય એમ લાગે છે! રાજમહત્વનું પ્રારબ્ધ વાંકુ હશે! અને મહારાજનો સિતારો પાંશરો હશે.”

જયમલ્લે કહ્યું: “પણ એમ આપણી ભૂલપરંપરાઓથી તેનાં પ્રારબ્ધનો દોષ ન કાઢવો જોઈએ. મેં નિશ્ચય કર્યો છે કે, તેને હું શોધી કાઢીશ અને તેની પાસેજ ઢંઢેરાનો જવાબ અપાવીશ.”

“ત્યારે તમારે ઉતાવળ કરવી પડશે.” ભીમાબાઈએ કહ્યું: “ઢંઢેરાનો જવાબ મહારાજે આપી દીધો છે, એમ તેણે જતાં જતાં કહ્યું હતું. તેથી સેનાપતિ કદાચ તેની સાથે યુદ્ધ કરવા આજેજ ઉપડી જશે અને રાજકુમારીના હરણની વાત સાંભળીને તો કદાચ અત્યારેજ ઉપડી જશે.”

“તો રાજમલ્લ તરફથી હું સેનાપતિને આહ્વાન આપું છું. હું પ્રથમ તેની સાથે યુદ્ધ કરીશ.”

ભીમાબાઈ વિચારમાં પડી ગઈ. રૂપાંદેએ પૂછ્યું: “પણ રાજમલ્લનો પત્તો નહીં લાગે તો? શું રાજકુમારીએ તેની માનસિક મૂર્તિને પરણવું? વળી કદાચ તેની જેવી ખરાબ ખ્યાતિ છે તેવો તે નીકળ્યો તો?”

ભોતીશાએ અભિપ્રાય આપ્યો: “રાજમલ્લનો પત્તો મેળવ્યા વિના તો તેના તરફથી લલ્લાઈનું કહેણ મોકલવું ઘટારત નથી. એની ઈચ્છા, એ પ્રથમ વાત છે. વળી, આપણે સુડામણિ સાથે અત્યારની સ્થિતિમાં લલ્લાઈએ, એ સાગર સામે ટિટોડીની બાથ જેવું થઈ પડશે.”

ભીમાબાઈ બોલી: “હું તો એમ માનું છું કે, હવે જ્યારે એ બે પરસ્પર પ્રેમ-અંધિથી બંધાઈને ગયાં છે ત્યારે શું થાય છે, તે જોયા કરવું. મલ્લરાજ અપ્રમાણિક નથી. તે યુદ્ધ કરીને જીતશે કે હારશે-ગમે તે પરિણામ આવશે તોપણ જો ભોતીનાદની ઈચ્છા

મહારાજ સાથે વરવાની નદી હોય તો, મારું હૃદય એ વિશે સાક્ષી પૂરે છે કે, મહારાજ તેને બળાતકારે નદી પરણે.”

“મહારાજ, સૌથી સરસ રસ્તો હું સૂચવું?” ભાતીશાએ કહ્યું: “હું થોડાંક માણસો લઈ રાજમહલની શોધ કરવા જવા તૈયાર છું. રાજમહલને શોધી, તેને મળી, તેની ઇચ્છા જાણી, આપને સંદેશો કલાવીશ—”

“તમારે જવું હોય તો ભલું જવ; પણ” ભીમાબાઈએ કહ્યું: “ભાતીનાદ હવે પોતાની લાંસી નહીં કરાવે. તેને તે વીર પ્રત્યે અંગત પ્રેમ છે, એવી મારી ખાત્રી છે.”

“મને પણ એજ સંદેહ છે. ચાહે તો તે રાજમહલ હો કે મહારાજ—હવે તો એ વીર અને એ વીરાંગના. વિધિએજ એમનું યુગલ જોડી આપ્યું છે.”

“પ્રયત્નો કરવા, એ આપણી ફરજ છે. એમાં સિદ્ધિ મળે કે ન મળે, એની દરકાર પ્રયત્નો કર્યા પહેલાં રાખવી ન હોય.” ચૂવરાજે કહ્યું.

તેઓ આ મુજબ વાતચીત કરે છે, તેવામાં કાઠીઓનાં ઘેરાં અને છોકરાં દોડાદોડ કરતાં તેઓ તરફ આવતાં જણાયાં. તેઓએ વળી જોયું કે, તેઓની પાછળ કેટલાક સિપાઈઓ પણ દોડે છે. સ્ત્રી-બાળકોની કોકીઆરીઓ સાંભળીને ખંડેર અને કાંતરડાંમાં ધુપાયલા કાઠીઓ બહાર આવ્યા અને પોતાનાં બાળ-બચ્ચાંને બચાવવા દોડ્યા.

હાથાહાથ ઝપાઝપી અને મારામારીનો મામલો ઉભો થવાનો સંભવ જોઈ, ભીમાબાઈએ વચ્ચે પડવા વિચાર કરી, મૈનિકો તરફ જઈ કહ્યું: “આ બધી શી ધાંધળ છે? શા માટે આ સ્ત્રીઓ અને બાળકોને સંતાવો છો?”

મૈનિકોનો જે ઉપરી હતો, તે આગળ આવ્યો અને પૂછવા લાગ્યો: “જે હું ભૂલનો ન હોઉં તો, શ્રીમાન સેનાપતિશ્રીનાં આપ પત્ની છો.”

“હા. હું અહીં દર્શન આવી હતી. અને આ ધાંધળ મારા દેખતાં થતું જોઈ મને ખેદ ઉપજે છે. શું તમને એવો હુકમ છે કે સ્ત્રી-છોકરાંને સંતાવવાં?”

“વાત એમ છે, શ્રીમતી,” અમલદાર ખુલાસો કરતાં કહ્યું: “કે, લશ્કરમાં કામ કરવા માટે એ બધાંને લઈ જવાનો અમને હુકમ છે. દરેક લઢાઈ વખતે તેઓને લઈ જવામાં આવે છે.”

“પણ આમ જળરદસ્તીથી ?” ભીમાખાઇએ પૂછ્યું.

જયમદ્ધ, રૂપાંદે મોતીશા વગેરે ત્યાં આવી પહોંચ્યાં.

“રાજપુત્રીથી ન આવે તો અમે શું કરીએ ? અમારે તેઓને કોઇપણ રીતે લઈ જવાં જોઈએ.” આસપાસ ઉભેલા કાઠીઓને જોઈને તે અમલદારે કહ્યું: “તમે લોકો શાન્તિથી અમારી સાથે આવો તો અમારે શ્રીમતીના દેખતાં કાંઈ ધાંધળ નહીં કરવું પડે; સમજ્યા ?”

કાઠીઓ જયમદ્ધ તરફ પ્રસન્નચક્ર મુદ્રાથી જોઈ રહ્યા. જે સિતમ તેઓ ઉપર છેલ્લી લઠાઈમાં ગુજર્યો હતો તે જયમદ્ધને વિદિત કરવામાં આવ્યો હતો. ફરીથી આવા સિતમ માટે જવા કાઠીઓ નારાજ હોય, એ દેખીતું હતું. જયમદ્ધ તેઓનો ઉદ્દેશ સમજી ગયો. તેણે અમલદારને પૂછ્યું: “છેલ્લી લઠાઈ વખતે આ લોકોને લઈ જઈને તમે શો બદલો આપ્યો હતો ?”

“રોજ ખાવાનું આપના હતા; અને લશ્કરમાં જોડાઈને તેઓએ સેવા બજાવી છે, એવી દફતરે નોંધ રખાઈ છે.”

“રાજ્ય, સેવા તો સુંદર રીતે લે છે ! માણુઓને જળરદસ્તીથી લઈ જઈ, તેઓને માર મારીને પણ રાત્રિવસ કામ કરાવી, પેટપૂરતું ખાવાનું પણ નથી આપતું; તેમના બાળબચ્ચાં માંઢાં પડે છે કે મરે છે, તેની દરકાર પણ નથી રખાતી અને મહેનત બદલ કાંઈજ દામ નહીં આપતાં લાચાર અને કંગાલ દશામાં તમે તેઓને તજી દો છો ! એ સ્થિતિમાં ફરીથી રાજ્યની સેવા બજાવવા કોઈ આવે ખરું કે ?”

“આપ ચૂલરાજશ્રી જયમદ્ધ છો, ખરું ?” અમલદારે પૂછ્યું.

“હું ચાલે તે હોડું. પણ સિતમ—ગુજરી વિના બીજું કશું જ આ લોકોને તમે આપના નથી; તેથી તેઓ તરફથી હું તમને જણાવું છું કે, તેઓ તમારી સાથે નહીં આવે.”

કાઠીઓ આ સાંભળીને ખુશ થઈ ગયા અને હર્ષની કીકીઆરીઓ પાડવા લાગ્યા.

“આની હડ અમારી આગળ નક્કામી છે. અમે તેમને પકડી જઈશું, એમાં શક નથી.”

ભીમાખાઇએ પૂછ્યું: “આનો કાંઈ અધવચ્ચ માર્ગ ન તીકળે ?”

અમલદારે જવાબ દીધો: “અધવચ્ચ માર્ગ એજ કે, તેઓ રાજપુત્રીથી આવે.”

“ નહીં. અધવચ્ચ માર્ગ કાઢવો હોય તો એજ છે કે, તેઓની સાથે ન્યાયપૂર્વક શરતો કરો. ”

“ શી શરતો કરવાની છે ? ” અમલદારે કરડાકીમાં પૂછ્યું.

“ સાંભળો, ” જયમદ્ને કહ્યું: “ ગાંધીજીના આ જાતિનો ૩૦૦ માણસોને પકડી જરામાં આવ્યા હતાં. તેઓમાંથી અધી-પોણા ભાગનાં મરી ગયાં છતાં આ લોકોને કાંઈજ બદલો આપવામાં આવ્યો નથી. જો ફરીથી તેઓની સેવા લશ્કરને જોઈતી હોય તો, જેટલાં માણસો મરી ગયાં છે, તે દરેક દીઠ આ લોકોને ૨૫ સોનામહોરો આપે—”

“ હાં. પછી કાંઈ શરતો બાકી છે કે ? ” અમલદારે સહેજ રિમત કરીને પૂછ્યું.

“ હજી ઘણી છે. તેઓને મેં કહ્યો તે બદલો સૌથી પહેલો આપવો જોઈએ. સ્ત્રીઓને લશ્કરમાં નહીં લઈ જવાય. ૪૫ વર્ષની ઉપરના વૃદ્ધોને નહીં લઈ જવાય. ૨૦ વર્ષની અંદરનો એક પણ બાળક તમારી સાથે નહીં આવે. જેઓ તદ્દન સશક્ત અને તંદુરસ્ત ખડતલ જીવાનો હશે, તેઓજ આવશે; પરંતુ તેઓનો માસિક પગાર અગાઉથી ઠરાવવો જોઈશે; અને દરેકના કુટુંબને ગુજરાન માટે દરમહિને ૨૫ રૂપામહોરો આપવાનું લખાણ કરી આપવું જોઈશે. જો આ ન્યાયી શરતો તમે પૂરી પાડતા હો, તો તેઓને તે સ્વીકારીને તમારી સાથે રાજીખુશીથી આવવા સમમ્મવું. ”

આ શરતો સાંભળીને ભીમાબાઈએ અભિપ્રાય આપ્યો: “ ચૂવરાજશ્રીએ શરતો ઘણીજ વ્યાજખી જણાવી છે. તેમાં હું વધારાની બે શરતો ઉમેરું છું કે, જેઓને લઈ જવામાં આવે તેઓ પાસે રાત્રે કામ કરાવવું નહીં; અને તેઓમાંના જેઓ માંદા પડે તેઓની દવા રાખ્યને ખર્ચે કરવા તરફ પૂરતું લક્ષ આપવું. ” કાઠીઓ તરફ વળીને તેણે પ્રશ્ન કર્યો: “ કહો, ભાઈઓ. આ બધી શરતો પૂરી પડે તો તમને સંતોષ થશે ને ? ”

“ માતાજી ” કાઠી સરદાર ખેમાજી કે જે ચૂવરાજ પાસે અમરપુર ગયો હતો, તેણે આગળ આવીને કહ્યું: “ આ કરાર તો તમે જણાવો છો; પણ આ સિપદડાં ક્યાં કબૂલ કરે છે ? ”

“ અમે સિપદડાં તો શું—સેનાપતિજી પણ એ કબૂલ નહીં કરે, સમજ્યા ? તમે તો અમારા વૈતરા છો ! તમારે અમારું વૈતરું તમારા

જન જય તોપણ કરવુંજ જોઈએ. અમે જે દયા દાનથી આપીએ તે તમારો બદલો !”

“ એટલે શું આ શરતો તમે કબૂલ કરી શકો તેમ નથી ? ” જયમલ્લે પૂછ્યું.

“ નહીં જી. શરતો બધી નમૂનેદાર છે. પણ અમનેજ એવી શરતોનો લાભ મળતો નથી, તો આ વૈતરાઓને ક્યાંથી અપાય ? ”

“ ત્યારે તો તેઓ નહીંજ આવે. ” જયમલ્લે જવાબ દીધો.

“ હા. હા. એકવાર નહીં પણ એકસા એક વાર અમે ના પાડીએ છીએ કે, અમે નહીં આવીએ. ” ખેમાજીએ જવાબ દીધો.

અમલદારે લીમાબાઇને કહ્યું: “ હવે આપ કૃપા કરીને પાલખીમાં બેસી શહેર તરફ જાઓ—પછી હું આ લોકોને મારો સપાટો બતાવું છું. ”

“ સપાટો તમે શું બતાવવાના હતા ? તેઓજ તમને બતાવશે. ” એમ કહી જયમલ્લે ખેમાજીને ઇશારો કરી દીધો કે, સિપાઇઓ સાથે લઢો. કાઠીઓ તરતજ સિપાઇઓ તરફ ધસ્યા. સ્ત્રીઓ—ઠોકરાંઓ વગેરે એક બાજુ થઈ ગયાં. લીમાબાઇ અને રૂપાંદેને પાલખીમાં બેસાડીને જયમલ્લ તેઓને એક ખંડેરમાં લઇ ગયો અને પોતાના સૈનિકોમાંથી બે જણને તેઓના સંરક્ષણનું કામ સોંપી, તે પણ સેનાપતિના સિપાઇઓ સામે કાઠીઓ તરફથી લઢવામાં પ્રવૃત્ત થયો.

છુટ્ટે હાથે બન્ને બાજુએ મારામારી ચાલી. કાઠીઓના હાથ, ઘણા દિવસથી રાજ્યના સિપાઇઓ સામે લઢવા સળવળી રહ્યા હતા અને આ વખતે તો, તેઓને પોતાના છૂટકારા માટે લઢવાનું હતું; એટલે તેઓ મરણીઆ થઇને ઝૂઝ્યા. સૈનિકોની સંખ્યા ૫૦ ની હતી. કાઠીઓ ૧૦૦ ની સંખ્યામાં હતા. પરિણામ બહુજ દુક વખતમાં આવી ગયું. ક્રોધથી કુંદાડા મારતા, ફાંત પીસતા અને ‘ મારો, મારો ’ અવાજોથી એક બીજાને શર ચઢાવતા અને જે હાથ આવ્યો તેને વીંખીપીંખી નાંખતા કાઠીઓનું મરણીઆપણું આખરે ફાળ્યું. સેનાપતિના સિપાઇઓમાંના કેટલાક ધવાયા, કેટલાક મુઆ અને કેટલાક નાસવા લાગ્યા.

“ એક પણ સહીસલામત છટકે નહીં. ” ખેમાજીએ ત્રાડ નાંખી. નાસનારાઓની પાછળ કાઠીઓનું ધાડું પડ્યું અને દરેકે દરેકને પકડી લેવામાં આવ્યો. ઉપરી અમલદાર ધવાયો હતો અને

જમીન પર પડ્યો હતો. તેણે પોતાના હાથમાં એક સફેદ કમાન લઈ લેવાઓ અને સંધિ કરવાની શરૂઆત કરી. જયમલે તે બેઠને કાઠીઓને લઈને જઈ પડ્યા જાણ્યું. જે સૈનિકોને પકડવામાં આવ્યા હતા, તેઓને જયમલે પાસે લાવવામાં આવ્યા. જયમલે તેઓને ઉદ્દેશીને કહ્યું: “ગરીબોનું કોહી પીતાની તમારી ઇચ્છા તમ ન થઈ, એ સમજાવું? જયમલે સ્વીકારમાં કોઈને ન લઈ જવાય, એ હવે જ્યાંલમાં આવે છે કે?”

એક પકડાયેલા સૈનિકે જવાબ દીધો: “અમે તો ચિટ્ટીના ચાકર! અમને હુકમ હોય તે પ્રમાણે વત્તી વિના અમારા શો છૂટકો?”

“અધર્મને માર્ગે જવા માટે પણ તમે ચિટ્ટીના ચાકર થઈ રહેલા મારો છો, એ શરમતી વાત છે! અહિંનર છે કે, તમ કરતાં પહેલાં તમારી નોકરી છોડી દેા.”

“તો શું આઈએ, નામદાર?”

“ધર્મને માર્ગે જવા માગનાર શું ભૂખ સરે છે? બું તેઓને યુજરાતનાં સાધન મળી રહેતાં નથી? મજૂરી કરી તમારું જીવન ગાળેા. મહેનત કરવા માગતા હશે તો તમને પેટ પૂરતું જગતકર્તા આપશે જ. જગતમાં લોકો અધર્મને માર્ગે શાથી જીવે છે? કેવળ લોભ અને તૃણાથી. એ બે હુરુણો ફર કરેા. હૃદયમાં સતોષ ધારણ કરેા. જરૂર તમારા યુજરાત બેગ તમને મળી રહેશે જ.”

સિપાઈઓને આ ઉપદેશ રચ્યો નહીં. યૂવરાજે પૂછ્યું: “બાંકા, તમે આ નોકરી છોડી દેવા રાજી છો?” નોકરી બંધ તો આઈએ શું, એ પ્રશ્નને લીધે કાઈએ નોકરી છોડી દેવા તત્પરતા બતાવી નહીં.

યૂવરાજે તે સિપાઈઓને હાલ તુર્ક ખંડમાં ચાકરી પહેરા નીચે રાખવા અને ધવાયલાઓની સારવાર કરવા કાઠીઓને જાણાવ્યું. તે મુજબ અમલ કરવામાં કાઠીઓ પ્રવૃત્ત થયા. દરમિયાન લીંમાબાઈ અને રૂપાદેવી પાલખી ખંડરમાંથી બહાર કઢાવી જયમલે લીંમાબાઈને પૂછ્યું: “હવે તમે શું કરવા ધારો છો?”

“રૂપાદે તમને સોંપીને હવે હું શહેરમાં જઈશ.”

“આવા વખતમાં એ મારી પાસે રહેશે?”

“સખ્ત વાવાઝાડા વખતે વૃક્ષને વીંટળાયેલી વેલી ક્યાં રહે” રૂપાદેએ પ્રશ્ન કર્યો.

ભીમાપાદ તેના તરફ પ્રસન્નતાભરી નજરે જોઈ રહી. એ અર્થસૂચક પ્રશ્નમાં રૂપાંદેનો નિશ્ચય પ્રતીત થતો હોવાથી યૂવરાજે વધુ પ્રશ્નો પૂછવાની જરૂર ન જોતાં તેને પોતાની સાથે રાખવા કબૂલ કર્યું.

ભીમાપાદએ હવે પોતાનો નિશ્ચય આગળ કર્યો અને કહ્યું: “યૂવરાજશ્રી, ચાલો, ઝીરનાર ઉપર દેવ-મંદિરમાં જઈ, એ પરમ-કૃપાળુ દેવનો આભાર માનીએ, જેણે તમને એને નિર્વિધે એકત્ર કરવાનો પ્રસંગ આપ્યો છે.”

યૂવરાજ સમજી ગયો કે, આનો અર્થ શો છે. હવે તેને રૂપાંદે માટે કશો સંદેહ ન હોવાથી અને ભીમાપાદના અતિ ઉમદા સ્વભાવની પ્રતીતિ તેણે મેળવી હોવાથી તેણે ઝીરનાર પર ચઢવા માંડ્યું. ભીમાપાદ, રૂપાંદે, માતીશા અને યૂવરાજના દશે સૈનિકો તેની પાછળ ચાલ્યા.

એ કહેવું અનાવરયક છે કે, મંદિરમાં જયમઝલે અને રૂપાંદેએ એક સાથે પ્રવેશ કર્યો અને પ્રભુ ચરણમાં એક સાથે નમન કર્યું. ભીમાપાદએ માનૃવાત્સલ્ય જેવી લાગણીથી તે બેના હાથ એકઠા કર્યા અને તે બંનેનાં મસ્તકપર પોતાના વરદ હસ્ત મૂકી મોટેથી પ્રાર્થના કરી: “જગતના તાત ! તમારી પવિત્ર મૂર્તિ સમક્ષ અને અમો સૌની સમક્ષ આ બે એક બંનેનાં પ્રેમીઓનું યુગલ દીર્ઘાયુ બનાવજો અને તેમને જગતની સકળ સુખસંપત્તિ ભોગવવા લાગ્ય-શાળી બનાવજો.”

પ્રભુની પ્રતિમાને નમન કરી જયમઝલે અને રૂપાંદે ભીમાપાદનાં ચરણમાં પડ્યાં. ભીમાપાદના આત્મા સંતુષ્ટ થયાં. તેણે રૂપાંદેને વલ્લભથી પૂછ્યું:

“બેટા, હવે તારો અસંતોષ ખાટો છે ?”

રૂપાંદેએ જવાબ દીધો: “ના; મારી સાચી મારી જેવું વલ્લભ બતાવતી ટાકી ! ના.”

ભીમાપાદ અને રૂપાંદે એક બીજાને પ્રેમથી ભેટ્યાં. રૂપાંદેને સેનાપતિના ત્રાસભાવી બચાવી, તેના હૃદયની ઇચ્છાને માન આપી, જયમઝલના મેળાપમાં ભીમાપાદએ સર્વ મદદ આપી હોવાથી જાણે પોતાની સાચી માતાથી વિખૂટી પડતી હોય એવું દુઃખ રૂપાંદેને થયું. તેણે અનેક વલ્લભચર્ચા શબ્દોમા ભીમાપાદનો આભાર માનવા માંડ્યો. ભીમાપાદ તેને આશ્વાસન, ઉપદેશ છત્યાદિના શબ્દો કહેવા લાગી. એ બેની એ સમયની લાગણી હૃદયદ્રાવક હતી. એક ગાયથી એક વાછરડું વિખડું પડતું હોય, એક હરિણીથી તેનું અચ્યું વિખડું

પડતું હોય અને તે વખતે જે વિહ્વલતા, જે વિવશતા અને જે વહાલપની લાગણીઓ ઉભયે વચ્ચે વહે છે, તે આ બન્ને વચ્ચે તરવરી રહી. લાંબા વખત સુધી તેઓ એક બીજાને કંઈ વળગેલાં અને વહાલભર્યા વાર્તાલાપમાં પ્રવૃત્ત રહ્યાં.

પરિચ્છેદ ૨૫.

માતીશાની ચાલાકી.

જે સિપાઇઓને ખંડેરમાં કેદ કરવામાં આવ્યા હતા, તેમાંના એકે કાઠીઓના મનમાં વહેમનું બૂત ઉભું કરવા અને બીજી શકે તો તે બહાને છુટા થવા એક અસત્ય કુતર્ક ઉપગતવી કાઢ્યો અને જે થોડાક કાઠીઓ ત્યાં ઉભા રહેલા હતા, તેઓને ઉદ્દેશીને પૂછ્યું: “તમે લોકોએ અમને કેદ કર્યા એટલે જાણે તમારા ઉપરનું વાદળ વીખરાઇ ગયું, એમ ધારે છો કે ?”

“હાસ્તો !” એક કાઠીએ જવાબ દીધો: “હવે તમારા સેનાપતિને ખબર જ પડશે નહીં કે તમે અહીં કેદ થયા છો ! એટલે અમને પકડવા તે કોને મોકલવાનો હતો ?”

પ્રશ્ન કરનાર સિપાઇ હસતો હસતો પોતાના એક સાથીને કહેવા લાગ્યો: “જોયું ? આ લોક કેવા મૂરખ બન્યા !”

“અરે, મૂરખ તો તમે બન્યા !” કાઠીએ જવાબ દીધો: “તમે આવ્યાં તો અમને પકડવા; પણ રંગ છે અમારા જયમલ્લ બાપુને કે, તેણે અમને બચાવ્યા !”

“જરા તમારા જયમલ્લ બાપુ તરફ નજર તો નાંખો ? અમારા સેનાપતિના ઐરિ પાલખીમાં બેસવા જાય છે અને તેની સાથે તમારા જયમલ્લ બાપુ મસલત કરે છે, એ જુઓ છો ને ?”

“શંતી મસલત કરે વળી ? એ તો દર્શન કરવા આવી’તી, તે પાછી જાય છે !”

“પણ પાછી જઈને શું કરશે, એ જાણો છો ?”

“શું કરે વળી ? ખાશે, પીશે અને કુરસદ મળશે ત્યારે સુખ રહેશે ! મોટા લોકને એ સિવાય બીજો શો ધંધો કરવાનો હોય ?”

“બસ. અહીં જ તમારી ગણત્રી ઉઠી છે. એ સેનાપતિની ઐરિ ‘પહોંચેલી માયા’ છે ! એ જઈને સેનાપતિને ખબર આપશે કે,

આપણા સિપાઇઓ પકડાયા છે; એટલે એક મોઢું લશ્કર હમણું આવશે. પછી જોઈ લ્યો તમારી મજા !”

“હેં ? શું સાચું કહો છો ?” બે ત્રણ કાઠીઓ સાથે લાગા બોલી ઉઠ્યા.

“સાચું નહીં ત્યારે જુઠું ? ન માનવું હોય તો ન માનશો. પકડાઓ ત્યારે મારાં વેણ યાદ કરજો ને પોક મૂકીને રાજો !” તે સિપાઇએ ભયાનકતાને ખ્યાલ તેઓ આગળ રજુ કરવા ગમ્મ મારી.

“પણ એ બાઈ એવી તો નથી ભાગતી. તું શું ધારે છે ?” એક કાઠીએ બીજાને પૂછ્યું.

“લાગે કે ન લાગે; એ બે રથાં ધણી-ધણીઆણી; અને આપણે લોક તો ગમે તેટલું પણ પારકા. આ બાઈ સેનાપતિ આગળ ચાડી ખાશે, એમાં મને તો શંકા પડતી નથી.” બીજા કાઠીએ અભિપ્રાય આપ્યો.

ત્રીજો વચમાં પૂરાયો: “હા. એ સિપાઈનું સાચું બોલતું હોય એમ લાગે છે. સેનાપતિનાં બીજાં સિપાઈનાં નક્કી આવવાનાં જ.”

“પણ જયમદ્દ ભા આપણને બચાવશે.” પહેલા કાઠીએ કહ્યું.

“ધૂળ બચાવશે !” પેલા વહેમ ઉત્પન્ન કરનાર સિપાઈએ કહ્યું: “આખા લશ્કર આગળ એનું જોર શું ચાલવાનું હતું ! અને વળી ગમે તેટલું પણ એ રાત્રો દીકરો છે. બાપની આમન્યા એણે હજી લગી કદી ઉઠાપી નથી. રાત્રો હુકમ સેનાપતિ લઈ આવશે, એટલે એજ જયમદ્દ બાપુ ફંડાગાર થઈ જશે અને તમારાં ગળાં રેંસવાની હા પાડશે !”

“ના. ના. એ તો મનાય.” પહેલા કાઠીએ હજી પોતાનો વિશ્વાસ ડગાવ્યો નહીં અને ઉમેર્યું: “જો એમ હોય તો અમને રક્ષણ આપવાનું અને ન્યાય આપવાનું વચન એ આપે જ નહીં. બાપ દીકરા વચ્ચે અણરાગ છે, એ અમે જરાય જાણીએ છીએ.”

એક બીજા કેદી સિપાઈએ હવે નવો કુતર્ક રજૂ કર્યો. તેણે પૂછ્યું: “ભલા આદમી ? સેનાપતિની ઘેરી એની ભત્રીજાને અહીં શા માટે રાખી જાય છે, કહે જોઈએ ?”

“શા માટે કેમ ? જયમદ્દ બાપુપર એ મોહી પડી છે, તેમાં રાખી જાય છે ! એટલું યે અમે નહીં જાણતા હોઈએ કે ?”

“એનું બીજુંયે કારણ છે, એ તમારા ખ્યાલમાં ન આવે. આ છોકરી અહીં રહીને જયમદ્દને ફંદમાં ફસાવશે. એટલામાં

સેનાપતિની બેરી પાછી જઈ, સેનાપતિને ખબર આપી દેશે કે તરતજ તે આવતે જયમહલને પકડી લેશે. એ છોકરી લલેને જયમહલને ચાલતી હોય પણ સેનાપતિને કાંઈ એ વાત ગમતી નથી હોંકે ?”

“હા. એ પણ વિચારવા જેવું ખરું” બીજા કાઠીએ અભિપ્રાય આપ્યો. તેણે ત્રીજાનો હાથ ઝાલી ખેંચતાં ખેંચતાં કહ્યું: “ખેમાને આ વાત કહીએ. એ બાઈ અલીથી પાછી ફરવી ન જોઈએ.”

“હા. હા. એ ખરાબર કહ્યું” એમ જણાવી તે તેની સાથે ચાલ્યો. તેઓ બંનેએ કાઠી-સરદાર પાસે આવી, ભીમાબાઈ સંબંધી શંકા દર્શાવી અને તેને શહેરમાં પાછી જવા ન દેવી, એવો અભિપ્રાય આપ્યો. બીજા કાઠીએને પણ ત્યાં તેઓએ ભેગા કર્યા. માંહેમાંહે આ બાળતમાં તેઓએ વાદ-વિવાદ ચલાવ્યો. કાઠી-સરદાર ખેમાજી જયમહલ પર વિશ્વાસ રાખવાના અભિપ્રાયનો હતો. એક એ બાળ પણ તેના અભિપ્રાયને ટેકો આપતા હતા. પણ મોટા ભાગના કાઠીઓ ભરમાઈ ગયા હતા. ભીમાબાઈને અલીથી પાછી ફરવા ન દેવી એવી ખાસ છદ્દ તેઓ પકડી રહ્યા. ખેમાજીએ તેમને અનેક પ્રકારની દલીલો કરીને સમજાવ્યા; જયમહલને પોતાને પ્રશ્ન ફરી જેવા સુચવ્યું; પણ હોંકે ચંદલા વધુમતવાળા કાઠીઓ ‘એકના બે’ થયા નહીં. સરદારે જ્યારે આ બધાનો વહેમ પ્રબળ થયેલો જોયો ત્યારે તેણે નમતું મૂકી દીધું અને ‘તમને ફાવે તે કરો. હું મારી ભેગે અલગ રહીશ,’ એમ કહી તે ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. જુવાનીઆઓએ માંહેમાંહે મસલત કરીને ભીમાબાઈની પાલખી અટકાવી અને ભીમાબાઈને કહ્યું: “તમે અમારાં કેદી છો. તમારાથી શહેરમાં નહીં જવાય !”

આ સાંભળી જયમહલ, તેના સાથીઓ વગેરે ચકિત થયા.

જયમહલે તેનું કારણ પૂછતાં એક કાઠીએ કહ્યું: “બસ અમારી મરજી.”

“એવી મરજી કાંઈ ચાલે ખરી ? ખેમાજી ક્યાં છે ? બોલાવો અને. આ બાંધળા ફીક નહીં.” જયમહલે કહ્યું.

“ખેમાજી અહીં નહીં આવે. એને બીજાં કામ છે, એટલે એ તો ચાલ્યો ગયો છે.”

ભીમાબાઈએ શાન્તરવરે કહ્યું: “ભાઈઓ, આવી ઉદ્વેગના તમારા દિનમાં રાજી રહેનાર તરફ ચલાવો, એ સાફ ન કહેવાય. તમે ગરીબો તરફ માફ એવું કાંઈજ વર્તન નથી કે જેથી મને તમારે અટકાવવી પડે-”

“પણ તમે સેનાપતિનાં ઘણીઆણી છો ને ? અહીંથી જઈને એને ખબર આપો કે તરત એ લશ્કર મોકલે અને અમને પકડી જાય !” બીજા કાઠીએ તેની અટકાયતનું કારણ કહી દીધું.

“અહો ! તમને ત્યારે અવિશ્વાસ ઉપજ્યો છે, ખરુંને ?” જયમદલે પૂછ્યું : “હું એમનો જામીન થાઉં છું અને સેનાપતિ તમને કાંઈજ નહીં કરે, એની ખાત્રી આપું છું.”

“તમારૂં જોર લશ્કર આગળ શું ચાલવાનું હતું ? અમે તમારૂં કહેવું માનવાના નથી.” પહેલા કાઠીએ જાહેર કર્યું. અને પોતાના સાથીદારોને કહ્યું : “આ પાત્રખી આઘી ફેંકી દો અને બાકીને લઈ ચાલો પેલા ખંડેરમાં.”

કાઠીઓનું એક ટોળું પાત્રખી પામે ગયું. આ જોઈને જયમદલેનો પિત્તો ઉછળ્યો. પોતાની તલવાર કાઠીને તે કાઠીઓ સામે ધસ્યો એટલે કાઠીઓએ પણ તલવારો કાઠીને તેના સામે ધરી. જયમદલ સામે કાઠીઓની આ ઉદ્ધતાઈ જોઈ, જયમદલના સૈનિકો ખુદ્દી તલવારો સાથે જયમદલની બાજુએ આવીને ઊભા રહ્યા. એકે કાઠીઓને કહ્યું : “તમારી મગફળી છો કે, અમારા બાણપર વાર કરો ! આવો જંગલમાં પહેલો ધા કરવા કાણ આવે છે ?”

ભીમાબાઈ મામલો ગંભીર અનેકા જંગ અકળાઈ ગયા. પોતાની ખાતર જયમદલને ત્રાસ થાય એ તેને ન ગમ્યું તેથી તેણે કાઠીઓને કહ્યું : “સખર, તમને મારા માટે અવિશ્વાસ ઉપજ્યો છે ને ? હું અહીંથી નહીં જતા કયુંજ થાઉં છું. તમારી તલવારો હવે મ્યાન કરો અને શાન્ત બનો.”

જયમદલ, ભીમાબાઈના આત્મ-ત્યાગથી આશ્ચર્ય થતો બોલ્યો : “પણ તમારે તો જહીંથી સેનાપતિજ પામે જવાની જરૂર છે. જો તમે નહીં જાઓ, તો કદરતી રીતે તેઓ અહીંજ આવશે.”

“એ ખરું; પણ મારી ખાતર નાંદક તમારે આ કાઠીઓ સામે લડવું પડે, એ રીક નહીં.”

કાઠીઓ જયમદલના શબ્દો ઉપર મનન કરવા લાગ્યા. તેમણે તેના કહેવાનો એવો અનર્થ કર્યો કે, ભીમાબાઈ અહીંથી જાય કે ન જાય પણ સેનાપતિએ અહીં આવવું, એવો એન જયમદલે અગાઉથી રચી મૂક્યો છે—જો ભીમાબાઈ જહીંથી જાય તો સેનાપતિ જહીંથી આવે; અને ન જાય, તો જરાક મોડો આવે.

વહેમ ખૂરી ચીજ છે. એક માણસ સંબંધી જરાક વહેમ પડ્યો કે, પછી તેનાં વાક્યો, વહેમોને પોતાના વહેમમાં દબ કરનારાંજ લાગે છે ! જયમલ્લ સંબંધે કાઠીઓના મનમાં વહેમે આ રીતે જડ થાલી.

પહેલા કાઠીએ તેને પૂછ્યું: “ સેનાપતિ પાસે એની જૈરીને જલ્દીથી શું કરવા જવાનું છે, વાર ? ”

“ એનો ઇતિહાસ લાંબો છે. ટૂંકમાં તમારે એટલું જાણવું બસ થઈ પડશે કે, સેનાપતિ અહીં ન આવે, એમ તમે ઇચ્છતા હો, સૈન્યમાં તમારે જોડાવું ન પડે, એમ તમે પસંદ કરતા હો, તો ભીમાબાઈને અહીંથી જવા દેવામાં લાલ છે. ”

આ સાંભળી એક કાઠીએ બધાઓથી જરાક દૂર જઈ, તેઓને પોતાની પાસે બોલાવ્યા અને કહ્યું: “ સાંભળ્યું ને ? લાંબો ઇતિહાસ છે, એમ કહી વાત પતવી દીધી ! એજ આપણને છેતરે છે. એને એના દશબાર જણા સાથે પકડી લ્યો એટલે પચાન મટે. ”

જણે તેઓ મનાઈ ગયા હોય એવો ઢોંગ કરીને જુદી જુદી ટોળીઓમાં વીખરાઈ ગયા. એ જોઈને જયમલ્લે પોતાના સાથીઓને તલવાર મ્યાન કરવા કહી પોતે પણ તલવાર મ્યાનમાં નાંખી અને ભીમાબાઈને કહ્યું: “ તમે હવે જઈ શકશો. તેઓ સમજી ગયા જણાય છે. ” પણ એ વાક્ય તે બોલી રહ્યો, એટલામાં તો કાઠીઓની ટોળીઓએ તેઓ ઉપર જુદી જુદી દિશાઓમાંથી હલ્લો કર્યો. જયમલ્લ અને તેના સાથીઓને પોતાની તલવારો મ્યાનમાંથી બહાર કાઢવાની તક મળે તે પહેલાં તો તેઓને દરેકને પાંચ-પાંચ કાઠીઓએ પકડી લીધા; તેમનાં હથીઆર ઝુંટવી લીધાં; અને સામા થવાની કે છટકવાની તેઓને લગીરે તક આપી નહીં.

કાઠીઓ તેઓને ખંડેરમાં લઈ ગયા; અને જ્યાં સેનાપતિના સિપાઈઓને જેસાડ્યા હતા, ત્યાં જેસાડી દરેકને દોરડાંના બંધથી બાંધી, તેમની આસપાસ ખુદ્દી તલવારો સાથે તેઓ ઉભા રહ્યા.

જ્યારે માનવ-જીવનમાં પાશવી વૃત્તિની પ્રબળતા થાય છે ત્યારે અનેક નવાં નવાં અધમ કૃત્યો કરવા તે તત્પર બને છે. કાઠીઓનાં કંટલાકને એવો વિચાર સુઝ્યો કે, આ મામલામાંથી કાંઈ દામ પડાવવા જોઈએ. સેનાપતિ જેવા મોટા અમલદારની જૈરીને આપણે પકડીએ અને એમાંથી આપણાં આગલ્યાં દુઃખના બદલા રૂપે નાણાં ન મેળવીએ, તો પછી આપણા જેવા મૂરખ કાંઈ નહીં.

આ વિચાર પ્રકટ થતાં તેને સૌના તરફથી પ્રુષ્ટિ મળી. મીમાળાદતે આથી કહેવામાં આવ્યું કે, “તમારાં અને આ છોકરીનાં ભામંધરેણાં ગાંઠા અને જે કાંઈ રોકડ નાણું તમારી પાસે હોય, ૧ આપી દો. ” જ્યમદલે તે સામે વિરોધ લીધો; પણ તેને તલ-
 હારોની અણી આગળ ચૂપ થવું પડ્યું. **ભીમાળાદ** અને રૂપાદિએ પોતાના અંગ ઉપરના દાગીના કાઢી આપ્યા. **ભીમાળાદ** પાસે પામહોરોની જે એક નાની કાથળી હતી તે પણ તેણે આપી દીધી. કાઠીઓએ કાથળીમાંના સિંકા ગણી જોયા તો ફક્ત બાર થયા. બેથી તેઓને સંતોષ થયો નહીં. તેઓને વધુ રોકડ નાણાંનો લોભ ફાગ્યો. જે સૈનિકો પકડાયા હતા, તેઓ પાસેથી જે કાંઈ નીકળે, તે પડાવી લેવા તેમણે નક્કી કર્યું અને એ મુજબ દરેક કેદ પકડા-
 યલાનાં ખિસ્સાં ખંખોળાને તેમાંથી સિંકાઓ એકઠા કરવામાં આવ્યા. એ બધા ગણતાં કુલ સવાસો રૂપામહોરો અને પચાસ મોનામહોરો થઈ. આમાંની મજકુર પચાસ મોનામહોરો એકલા મોતીશાના ખિસ્સામાંથી નીકળી હતી. કાઠીઓના લોભની માત્રા ક્ષેત્ર વધી ગઈ. આટલાં રોકડ નાણાં શી વિસાતમાં છે ? દાગીના તો જ્યારે ચોરી છુપીથી વેચવા જઈએ, ત્યારે તેના બદલામાં રોકડ મળે. તત્કાળ રોકડ મેળવવા માટે એવો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો કે, **મીમાળાદ**ની એક ચિટ્ટી લઈને એ ત્રણ કાઠીઓએ સેનાપતિ પાસે જવું અને ગીરનાર પર ગરીબોને અને સાધુઓને જમાડવા માટે નાણાં જોઈએ છે, એમ જણાવીને ૫૦૦૦ મોના મહોરો લઈ આવવી. જે સેનાપતિ તે આપવાની ના પાડે, તો પાછા ફરીને આ તમામ ઉપર ખૂબ સિતમ ગુજરી, તેઓને રિખાવી રિખાવી મારી નાંખવાં.
 કાઠીઓએ **ભીમાળાદ**ને પોતાનો નિર્ણય જાહેર કર્યો અને તેની સમક્ષ શરત મૂકી કે, જે જીવવું હોય તો નાણાં અપાવો અને ના જીવવું હોય તો બેલાશક ના પાડો. **ભીમાળાદ**નું હૃદય દયાળુ હતું તેથી તેણે સેનાપતિ ઉપર ચિટ્ટી લખી આપવા હા પાડી; પણ મોતીશાના વણિકહૃદયે કાઠીઓના દિલમાં નાણાંનો લોભ જોઈ, નાણાં વડે સૌને છૂટકારો મળે એમ છે, એવું જોઈ, બાજુ પોતાના હાથમાં લેવાનો નિશ્ચય કર્યો અને કાઠીઓને કહ્યું: “ એ દિવાનાઓ ! સેનાપતિ પાસે ચિટ્ટી લઈને જવું, એ તો ખિલાડીની ડોકે ઉંદર મામાએ ઘંટ બાંધવા જવા જેવું છે ! એના કરતાં હું તમને સીધા સદ્ માર્ગથી નાણાં અપાવું તો કેમ ? ”

તેના ખિસ્સામાંથી ૫૦ સોનામહેરો નીકળી હતી એટલે તે માલદાર આસામી છે, એવી ખાત્રી કાઢીએતે થઈ. તેણે રીક્ષાસદ્ ભાગે નાણાં અપાવવાં કહ્યાં, એ તેઓને ફર્યું. તેથી તેને પ્રશ્ન કરવામાં આવ્યો: “ ગોલો, કેવી રીતે નાણાં અપાવશો ? ”

“ તમારે ૫૦૦૦ સોના મહેરો જોઈએ છે ને ? હું એને બદલે તમને ૮૦૦૦ અપાવીશ. પણ શરત એ કે, મને છુટો કરીને જ્યાં જઈ ત્યાં જવા દેવો અને નાણાં તમને મળે કે તરત આ બધાને છુટાં કરી દેવાં. ”

“ તમને છુટા કરીએ પણ અમારામાંના પાંચ આદમી તમારી સાથે રહેશે. એમની દેખરેખ નીચે તમારે જવું પડશે. નાણાં લાવશો એટલે જરૂર આ બધાને છાટી દેશું. પછી તમે તમારે રસ્તે અને અમે અમારે રસ્તે ! ”

“ કબૂલ છે. ” મોતીશાએ કહ્યું “ પાંચ યુ—લયેને તમારાં દશ માણસ મારી સાથે આવે ? અમે વાળીઆભાઈ એવો તમારી પેઠે તકવાર ફેરવવાના છીએ ! ”

કાઠીઓએ માંદેમાંદે મસક્ત કરીને મોતીશાને છોડે કર્યો. પોતાના હાથ આમ તેમ લાંબા ટુંકા કરતો અને આગસ મરડતો, જ્યમમ્મ તરફ અર્થસૂચક દ્રષ્ટિપાત કરતો તે વાળ્યો: “ હાલો. ગાંધેરાન થવું પડ્યું ! પણ રીકર નહીં. નાણાંની વાત આવી એટલે અમારું વાળીઆભાઈનુંજ કામ ! હવે કોઈને જાણ વખત મુજબનાં નહીં રહેવું પડે. હું છુટો થઈ એટલે આ કાઠીએતે એવો બરડો બદલો અપાવીશ કે એમને સતોત્ર થયા વિના રહેશે નહીં ! ”

પાંચ કાઠીઓ મોતીશાની સાથે જવા તૈયાર થયા. મોતીશાના અર્થસૂચક દ્રષ્ટિપાત અને સંદિગ્ધ વાળી-એ એ ઉપરથી જ્યમમ્મ પોતાના મનમાં સમજી ગયો કે, મોતીશા કોઈક જામરી યુક્તિ કરીને આ લોકોને ફસાવવા અને પોતાને મોને તેમના હાથમાંથી ઉગારા મરિછા રાખે છે.

મોતીશા પાંચ કાઠીઓ સહિત ગીરનાર પર્વતની તળેટીમાંથી નીકળીને અમરપુરને રસ્તે ચાલવા લાગ્યો. એક કાઠીએ તે ઉપરથી તેને પૂછ્યું: “ આપણે જુનાગઢમાં નથી જતા ? ”

“ ના. ” મોતીશાએ કહ્યું: “ અમરપુર જઈએ છીએ. ત્યાંનો મુખી મારો ખાસ દોસ્તદાર છે; અને વળી મારાં જોવાજ વટવાળો આશામી છે. આપણું કામ ત્યાં ઝટ પાર પડી જશે ! ”

પાંચે કાઠીઓને તેની વ્યંગ વાણીમાં કાંઈ સદેહ ઉપજ્યો નહી. તેઓ તેની સાથે ચાલવા લાગ્યા. અમરપુરમાં તેઓ મુખીને ત્યાં પહોંચ્યા. મોતીશાને જયમદ્ર વિના પાછો આવેલો જોઈ મુખીએ પૂછ્યું: “ કેમ જયમદ્ર આપુ ક્યાં છે ? ”

“ જરા ફસામણમાં પડ્યા છે. પણ એમને તમે સહેજમાં ઉગારી શકશો. ” મોતીશાએ કહ્યું.

“ એવી તે શી ફસામણ છે ? ! ” મુખીએ પૂછ્યું.

“ એ બધું હું તમને કહું છું; પણ અમને તમારા મકાનમાં લઈ જઈ, જરા પાણી આણી તો આપો ? ચાલીને આવ્યા છીએ, તે જરા આરામ તો લેવા દો ? ” મોતીશાએ કહ્યું.

“ ખુશીથી. આવો ને અંદર ! ” એમ કહી મુખી તેઓને અંદર લઈ ગયો. કાઠીઓ બેઠા. મુખીએ એના છોકરાને પાણી લાવવા કહ્યું અને તે લાવ્યો.

પાણી પી સ્વસ્થ થયા બાદ તેઓએ મોતીશાને કહ્યું: “ હવે ઝટ કરો. અમને ૮૦૦૦ સોનામહેરો ગણી આપો. ”

“ શા માટે ? ” મુખીએ આશ્ચર્ય ચકિત થઈને મોતીશાને પૂછ્યું.

“ વાન જાણે એમ બની છે કે, ” મોતીશાએ મુખીની છેક અડોઅડ જઈને બેસતાં કહ્યું: “ અમે બધા આ કાઠી ભાઈઓ સાથે ગયા ત્યાર પછી સેનાપતિની સ્ત્રી અને તેની ભત્રીજા અમને મળ્યાં. તેઓ ગીરનાર પર દર્શન કરવા આવ્યાં હતાં. એટલામાં સેનાપતિના સિપાઈઓએ આવીને આ કાઠીઓને લશ્કરમાં પકડી જવા માંડ્યા. ત્યારે અમે ના પાડી અને સિપાઈઓને કેદ કરી લીધા. એ પછી સેનાપતિની સ્ત્રી પાછી ફરતી હતી તેને આ લોકોએ અટકાવી. તેમને વહેમ પડ્યો કે, સેનાપતિને કહી દેશે તે બીજું લશ્કર મોકલશે ! બાદ તેવી નથી પણ આ કાઠી ભાઈઓને વિશ્વાસ ન પડ્યો ! અમારે તેઓની સાથે જરાક બોલાચાલી થઈ અને એ લોકોએ અમને બધાને કેદ કરી લીધા—”

“ જયમદ્ર આપુ સુદાંત ? ” મુખીએ પ્રશ્ન કર્યો.

“ જયમદ્ર આપુ શું વાધનું માથું લાવ્યા કે, અમે એને ન પકડીએ ? ” એક કાઠીએ અધવચ્ચ પ્રશ્ન કર્યો અને જરા શેખી કરી: “ અમારી મરજી થઈ કે ફલાણુને પકડવો છે, તો એની મગ-

હર નહીં કે, અમારી સામે થઈ શકે. જરા આ વાણીઆલાઈને પૂછો ને, તમારા જયમલ્લ બાપુ કેવા બકરી જેવા બની ગયા છે ?? ”

આંખ મિચકારીને ભોતીશાએ મુખીને કહ્યું: “ હા, લાઇ; આ લોકોનો પ્રતાપ જખરો છે. જયમલ્લ બાપુ ચૂપચાપ જ ખેતી રહેલા છે. પણ એમને છોડાવવાનું કામ મેં માથે લીધું છે. તમારે એમાં એટલુંજ કરવાનું કે, આ લોકો કહે છે, તે શરત પૂરી કરો. ” ભોતીશાએ ધીમે રહીને મુખીનો હાથ દાખ્યો અને પછી આંખો પટપટાવતો તે પ્રશ્ન કરવા લાગ્યો: “ તમને નથી લાગતું કે, એમની માગણી વ્યાજખી છે ? એમની બહાદૂરીથી હું તો છકક થઈ ગયો છું. એટલે એમણે પહેલાં ૫૦૦૦ સોના મહોર માગી, તો મેં ૮૦૦૦ કહી; કારણ એમણે એ માટે પોતાને લાયક દરાવ્યા છે, તદ્દન લાયક ! ” છેલ્લા શબ્દો ઉપર ભોતીશાએ ખાસ બાર મૂક્યો.

મુખી સમજી ગયો કે, ભોતીશાનો શો હેતુ છે. તેણે કહ્યું: “ મારા ઘરમાં તો થોડીક મહોરો છે. બીજી બહારથી લાવવી પડશે. ”

“ તો જ્યાંથી લાવવી હોય ત્યાંથી લઈ આવો. મેં અનુમાન તો કર્યું જ હતું કે, તમારે બહારની મદદ લાવ્યા વિના ચાલશે નહીં. તમારે ત્યાંથી નહીં તો તમારા ગામના લોકો પાસેથી-ચાહે તો તમામ પાસેથી-પણ મદદ મેળવીને તમે અમારું કામ કાઢી આપશો, એવો મને વિશ્વાસ હતો; તેથી તો હું અહીં આવ્યો ! જયમલ્લ બાપુ માટે તમારે આટલું તો કરવું જોઈએ. ”

“ ખેશક ” મુખીએ કહ્યું: “ મને એમાં લગીરે વાંધા નથી. નાણાં પૂરેપૂરાં આપીશું એટલે એમનો છૂટકારો થશે ને ? ”

“ તરતજ. એમાં જેટલી ઢીલ થાય તેટલી તમારી નાખખાઈ. તમે જાણે બહાર ગયાજ નથી એમ ઝટ પાછા ફરો તો ઠીક; કારણ કે, આ પાંચ કાઠીલાઈઓના સોયે સાથીદારો આપણી રાહ જોતા જ ગીરનારની તળેટીમાં ખેતી રહ્યા છે. ”

“ વાઈ. વાઈ. જાણે ગયો નથી, એમ તરતજ પાછો આવું છું, ” એમ કહી મુખી ઉઠ્યો. પોતાના ઘર બહાર નીકળી તેણે વણિકની વાણી ઉપર વિચાર ચલાવી જોયો. આ વણિક એવો મૂરખ નહોતો કે. નાણાં માટે એક ગામડાના મુખી પાસે આવે ! બહારની મદદ, ગામના તમામ લોકોની મદદ અને ૧૦૦ કાઠીઓ-એ બધા મુદ્દાઓ લક્ષમાં લઈને મુખી પોતાના ગામના તમામ લોકોની ઝુંપડીએ

હું પડીએ ફરી વળ્યો અને લોકોને ચૂવરાજ જયમદનને ખાતર મારામારી માટે તત્પર થવા વરદી આપી દીધી. જોન જોનામાં ગામના ૨૦૦ માણસો એકઠા થઈ ગયા. કાશો, કુહાડીઓ, લાકીઓ, તીરકામઠાં અથવા જે કાંઈ મારામારી માટે કામ લાગે એવી વસ્તુઓ લઈને તેઓ, મુખી શો હુકમ આપે છે, એની રાહ જોવા લાગ્યા.

મુખીએ ફક્ત ૨૫ બહાર જુવાનોને પોતાની સાથે પોતાને ઘેર આવવા અને પાંચ કાઠીઓને પકડી લેવા જણાવ્યું અને બાકીના બધાને ગીરનાર તરફ જવા તૈયાર થઈ રહેવા કહ્યું. ધીમે કદમે અને ચૂપચાપ ૨૫ જુવાનો સાથે મુખી પોતાના ઘર આગળ આવ્યો. પહેલાં તેણે પોતાના છોકરા પાસે થોડાંક દોરડાં મંગાવ્યાં અને તે જુવાનીઓને આપી પોતે અંદર ગયો; તો મોતીશા કાઠીઓ સાથે વાતોની હેરે ચઢેલો જણાયો. મુખીએ ઇશારતથી બધા જુવાનીઓને અંદર બોલાવ્યા. તેઓએ એકદમ આવતાં વેંત પાંચે કાઠીઓ ઉપર હુમલો કર્યો. મોતીશા ચેતીને તરતજ ઘર બહાર નીકળી પડ્યો. ઓચિંતા હુમલાને પરિણામે કાઠીઓને પોતાની તાકાદ અજમાવવાની તક મળી નહીં. છતાં તીખી પ્રકૃતિને પરિણામે તેઓએ પકડાતા પહેલાં ત્રાસ આપ્યો. જુવાનીઓએ જય એવા નહતા. ખૂબ માર મારીને આખરે તેમણે તેઓને પકડ્યા અને દોરડાંના સખ્ત બંધથી મુશ્કેલતા બાંધી લીધા. આદ તેમણે તેમનાં હથીઆર છીનવી લીધાં. આ પચીસે જુવાનોને આ પાંચ ઉપર દેખરેખનું કામ સોંપી મુખી બહાર નીકળ્યો અને મોતીશા સહિત બીજા ગામડીઓ પાસે આવ્યો. ઓળંગે અને હથીઆરો સાથે ગામડીઓને એકઠા મળેલા જોઈ મોતીશાએ મુખીને કહ્યું: “શાઆશ છે મુખી તમને કે, તમે મારા કહેવાની મતલબ અરાખર ચેતી ગયા!”

મુખીએ જવાબ દીધો: “શેઠ, જયમદન બાપુ પર તમે આફ-તની વાત કહી અને તેમાં પણ કાઠીઓની લુચ્ચાઈનું વર્ણન કર્યું ત્યારથીજ મને તો એમ લાગ્યું હતું કે, નાણાંની મદદ માટે આ વણિક મહાજન એક ગરીબ મુખીને ત્યાં ન આવે! મદદ તો માણ-સોતીજ હોવી જોઈએ. પછી તો તમે ધીરે ધીરે કેટલોક ફેડ કર્યો અને છેવટના ફેડથી કાઠીઓનાં ૧૦૦ આદમી છે, એમ કહીને તો આડો આંક વાળ્યો! આમાં ચાલાકી તમારી છે—મારી જરાકે નહી.”

“વાર. એ બધો લેવડદેવડનો હિસાબ પછી ચૂકવીશું! હમણું તો ચાલો, ગીરનાર તરફ.”

મોતીશા અને મુખી, પોણા બસો ગામડીઆ સાથે ગીરનાર તરફ જવા લાગ્યા. માર્ગમાં મુખીએ મોતીશાને ખખર આપી કે, “તમે એ બાણીને અજબ થશો કે, ચંદ બરદાથી અને મધ્વરાજ સાથે આપણાં રાજકુમારી મોતીનાદ મહોબાનગર તરફ ગયાં છે.”

“ચંદ બરદાથી પણ તેમની સાથે ગયા ?” મોતીશાએ પૂછ્યું.

મુખીએ તેને વધુ ખખર આપી કે, “ચંદ બરદાથી જવાની તૈયારીમાં હતા, ત્યાં મધ્વરાજ અને મોતીનાદ એક ઘોડે બેસીને આવ્યાં હતાં અને તેઓ ત્રણેએ એકાન્તમાં કેટલોક પરસ્પર ખુલાસો મારા ધરમાંજ કરીને મહોબાનગર તરફ પ્રયાણ કર્યું છે.”

“યૂવરાજને રાજકુમારીના હરણના સમાચાર મળ્યા છે અને એ સંબંધમાં શું કરવું, તે પણ તેમણે નક્કી કર્યું છે.” એમ જણાવી, યૂવરાજ કેવી વલણ લેશે, એનો ખ્યાલ મોતીશાએ મુખીને આપ્યો.

વાતોમાં ને વાતોમાં તેઓ ગીરનારની તળેટીમાં આવી પહોંચ્યા. કાઠીઓ જેવી ઝનુની ગણાતી જાતિ સામે ગામડીઆઓને લઢવાનું હતું એની ખખર મુખીએ તેઓને આપી; પણ ગામડીઆઓએ પોતાની સંખ્યાના બળથી તેઓને મ્હાત કરવાની દિમ્મન દર્શાવી.

તેઓએ કાઠીઓ તરફ નજર નાંખી તો તેઓ ખંડેર આગળ ટોળે મળીને બેઠેલા અને વાતોમાં બેદામ માલુમ પડ્યા. કેટલાક ગામડીઆઓએ છુપાઇને તેઓ ઉપર તીરોનો હુમલો જ્વેશબેર કરવા માંડ્યો; આનું પરિણામ એ આવ્યું કે, તીરો કોણ ફેંકે છે, તેની તપાસ કરવા માટે કેટલાક ઉઠ્યા અને ખંડેરથી દૂર આવી શોધાશોધ કરવા લાગ્યા. આવા જે એકલકોલ તપાસ કરવા નીકળી પડ્યા તેઓને કેટલાક ગામડીઆઓએ પકડીને પોતાની લાઠીઓથી અધ-ભૂઆ કરી નાંખ્યા. મારામારી આ રીતે ખંડેરથી દૂર થઈ અને તે જોઇને બીજા કાઠીઓ પણ ત્યાં આવી લાગ્યા. તીર ફેંકનારાઓ અને લાઠીઓ મારનારાઓ વગેરે એક થઈ ગયા અને મોટી સંખ્યાના બળથી તેઓએ આખરે કાઠીઓને વશ કર્યા. કાઠીઓમાંના કેટલાક નાઠા અને કેટલાક સખ્તમારથી અથવા કુદાડીઓના ધાથી કે તીરોના વરસાદથી ધવાયા, એ દરમ્યાન મુખીએ અને મોતીશાએ જયમહ્લ, લીમાબાઈ, રૂપાદે અને જયમહ્લના દશ સૈનિકોને છૂટા કર્યા. જયમહ્લના સૈનિકોએ મ્યાનમાંથી શમશેરો કાઢીને નાસનારાઓની

પૂઠ પકડી. ગામડીઆઓએ પણ તેમાં તેઓને મદદ કરી. જેટલા હાથ આવ્યા તેઓનો ધાણુ વળી ગયો.

થોડાકજ અરસામાં એ સૈનિકો અને ગામડીઆઓ હર્ષનિનાદ કરતા જયમલ્લ પાસે આવી પહોંચ્યા. જયમલ્લની આસપાસ તેઓ સર્વ વીંટળાઈ વળ્યા અને હુકમ માગવા લાગ્યા કે: “કહો, બાપુ, હવે શી વરદી છે?”

જયમલ્લે કહ્યું: “તમે આજ બહુ સરસ બહાદૂરી બતાવી છે. તમારી મદદ ન આવી પહોંચી હોત તો અમારા પ્રાણુ જોખમમાં હતા.”

“એનો બધો યશ આ નગરશેઠને ધટે છે, બાપુ” મુખીએ કહ્યું: “એમની ચાલાકી નહોત તો અમે અહીં ન આવી શકત.”

મોતીશા તરફ કૃતજ્ઞતાપૂર્ણ નજરે જયમલ્લ જોઈ રહ્યો. એટલે તેણે કહ્યું: “યુવરાજશ્રી, મારો અને મુખીનો આ બાબતમાં મોટો મતભેદ છે. મેં તો અમારી જાતિની આદત પ્રમાણે વાણીઆગત કરી. પણ હથીઆર ચત્રાવવાં કે ખેતરમાંના દાણાનાં છોડાં ખંખેરવાની માફક કાઠીઓને ખંખેરી નાંખવા, એ કામ કાંઈ હું કરી શકું? માટે પેલી કહેવત, “છેલ્લો ધા રાણાનો” એ મુજબ તમામ યશ, આ અમરપુરવાસીઓનેજ ધટે છે.”

“નહીં. યુક્તિ બરાબર રીતે ધડનારનેજ બધો યશ છે.” મુખીએ કહ્યું.

જયમલ્લે હસીને પૂછ્યું: “તમને યશના અર્ધોઅર્ધ ભાગીદાર ઠરાવું તો?”

“પણ એમારે એમાં ભાગ જ નથી જોઈતો. અમે યશ માટે આ કામ કર્યું નથી. અમે તો અમારા યુવરાજનેજ બચાવવા આ કર્યું છે. ‘લાખ જળે પણ લાખનો પાલનહાર ન જળે’ એ સિદ્ધાંતમાં અમે માનીએ છીએ. અમારી કાયા અને અમારું સર્વસ્વ અમારા પાલનહાર માટેજ છે.”

લીમાબાઈએ મુખીનાં આ વક્ષાદારીભર્યાં વેણુ સાંભળીને કહ્યું: “જુનાગઢ રાજ્યના તાબામાં આવી એકનિષ વસ્તી વસે છે, એ ખરેખર તેના ચઢતા નસિબની નિશાની છે. જેમ ચંદ્રની આસપાસના સિતારાઓથી ચન્દ્ર શોભે છે અને એ સિતારાઓ પણ ચન્દ્રને લીધે શોભે છે, તેમ તમે સહ અને વચ્ચે તમારા મનમાં

એકમેક વડે શોભે છે. એમાં યશની વાત બાબુએ મૂકીએ. એક બીજાનાં સુભાગ્યના એ પ્રતાપ છે અને એ સુભાગ્યનો મેળ પ્રભુએ મેળવી આપ્યો છે, માટે આપણે એ પ્રભુનો આભાર માનીએ. ”

“ જય લગવાન ” ‘ જયગીરનારી ’ એવા હર્ષનાદ ગામડીઆઓએ પાડી મૂક્યા અને તેઓ સહુ પ્રભુભજનો લલકારવા લાગ્યા.

એ વખતે કાઠી-સરદાર ખેમાજી કાઠીઓનાં બાળકો અને સ્ત્રીઓ સાથે આવી પહોંચ્યો અને વિનતિ કરવા લાગ્યો કે: “ મારા જાતિ-ભાઈઓની કસુર માફ કરો. અમરપુરના આ લોકોએ પોતાની વફાદારી બતાવી અને મારી જાતિના તમારા તાબેદાર લોકોએ પોતાને કલંક લગાડ્યું તેથી હું શરમાઉં છું. મેં તેમને ના પાડી હતી. પણ નાણાંના લોભથી તે ઘેરાયત્રાઓએ માફ વેળુ નાન્યું નહીં. હું તેમનાથી નારાજ થઈ ગુસ્સામાં આવ્યો ગયો હતો. હું ધારતો હતો કે, મારી ગેરહાજરીથી તેઓ ચૂપ બની જશે; પણ તેમણે મનેયે કોરણે મૂક્યો અને આપને દગો દીધા. હવે, એનું ફળ એમને મળ્યું છે; તો એમનાં બાળબચ્ચાં સામું જીવો અને એમને માફ કરો. ”

કાઠી-સરદારની આ નમ્રતા જોઈને યૂવરાજે તેને કહ્યું: “ હું આશ્ચર્યચકિત થતો હતો કે, ન્યાય અને સત્યના રાહતી વાતો કરનારા તમે, સ્ત્રીઓ ઉપર હાથ નહીં ઉપાડવાની વાત કરનારા તમે, આવી હુલ્લડખેરીમાં કેમ પ્રવૃત્ત થયા હશો ! પણ હવે મને સમજાય છે કે, ‘ માણસનો સ્વભાવ ન પલ્ટાય ’ તમે પોતે તમારા જાતિભાઈઓને સુધારવા યત્નો કરતા રહ્યા હશો તે દરમ્યાન તેઓએ પોતાનો આ સ્વભાવ બતાવ્યો ! તમે કહો છો તેમ, તમે તેઓથી નારાજ હતા અને મેં જોયું છે કે, તમે ગેરહાજર હતા એટલે તમારાપર વિશ્વાસ લાવી આ તમામ સ્ત્રી-બાળકોના પોષણનો બંદોબસ્ત કરાવી આપીશ. એ દરમ્યાન આ ધવાયલાઓનાં બિસ્સામાં અમારો લૂંટાયેલો માલ છે, તે શોધીને તમે તમારી પાસે રાખજો અને તેમાંથી તેમનું પોષણ કરજો. ”

“ નહીં, મહારાજ, એ લૂંટ હરામની હતી. એમાંથી એક પુટી બદામ પણ અમારે કામમાં ન લેવી જોઈએ. ”

“ એવો ખ્યાલ તમારા જાતિભાઈઓને પ્રથમથી આવ્યો હોત, તો આ બધી તકલીફ મટી જત. ”

સેનાપતિના પકડાયેલા સૈનિકોમાંથી જોણે કુતર્ક રચીને આ બધું ધમસાણુ મચાવરાવ્યું હતું તેણે પોતાની કેદી હાલતમાં આવીને

પોતાનો પશ્ચાત્તાપ જાહેર કર્યો અને પોતે કરેલી નારદ-વિદ્યાનો વૃત્તાંત અથેતિ કહી યુવરાજની માફી માગી.

“સૌ સાઈ જેનું છેવટ સાઈ” જયમલ્લે તે સિપાઈને ઉદ્દેશીને કહ્યું: “તે નારદ-વિદ્યા અજમાવી હોત નહીં, તો અમારા નગર-શેઠની ચાલાકીનો, આ ગામડીઆલાઈઓની બહાદૂરીનો અને આ કાઠી-સરદારના અંતઃકરણના પશ્ચાત્તાપનો પડછો મને મળ્યો નહોત. તારાં કૃત્યનો બદલો તને અને તારી સાથેના સિપાઈઓને એ કે, તમને બધાને બરાબર બંધ બાંધીને અહીંજ છોડીને અમે ચાલ્યા જઈશું. તમારું કિસ્મત હોય તો તમે છૂટજો અને ન હોય તો લાચાર!”

સિપાઈએ વિનવણીઓ કરી પણ તેને કાંઈ દાદ ન દેતાં જયમલ્લે રૂપાંદે સહિત અમરપુર જવા ઠરાવ્યું. અને લીમાબાઈએ શહેરમાં પાછી ફરવા નક્કી કર્યું.

પરસ્પર રતેહદર્શન પછી લીમાબાઈની પાલખી જુનાગઢ તરફ ગઈ અને ગામડીઆઓનું ટોળું સેનાપતિના સિપાઈઓતે બરાબર બાંધીને ખંડેરમાં જ રાખીને જયમલ્લ સાથે ચાલ્યું.

કાઠી-સરદારે પૂછ્યું: “બાપજી, અમારું શું?”

અમરપુરના મુખીએ કહ્યું: “જે ઈશ્વરના સોગંદ લઈને મહેનત મજૂરીનું પ્રમાણિક જીવન ગાળવા કષ્ટતાત આપે અને મારફાડ તથા લૂંટનો ધંધો મૂકી દે, તો તું અને જેટલાંને આવડું હોય તેટલાં અમારા ગામમાં આવો. ઈશ્વરકૃપાથી તમારા યુજરાન જોગ તમને ત્યાં મળી રહેશે.”

કાઠી-સરદારે પ્રમાણિકતાની પ્રતિજ્ઞા લીધી અને મુખીએ પોતાનું વચન પાળ્યું. કાઠીઓનાં સ્ત્રી-છોકરાંને તેણે પોતાની સાથે લીધાં. અને કાઠી-સરદારને પણ સાથે લીધો. બીજા જે કોઈ કાઠીઓ આવી શરતે અમરપુરમાં આવશે તેઓને રાખીશું એમ પણ મુખીએ જાહેર કર્યું.

પરિચ્છેદ ૨૬.

મહોબાના મેદાનમાં.

મનુષ્ય ધારે છે શું અને ઈશ્વર કરે છે શું? મહારાજ પોતાના પિતાને તુરંગમાં મળવા જવા માટે બન્દિવાન થવા માગતો હતો; પણ રા'ગજરાએ તેને છોડી મૂક્યો; તેથી પોતાના પિતાને છોડાવવાનું

તેના બેત કોરણે રહ્યા અને તેને રાજકુમારી ભોતીનાદના પ્રેમપાશમાં અન્દિવાન થવું પડ્યું. માણસની ઇચ્છાએ આમ વેગળા રહે છે અને સંયોગો તેને જીવી જ સ્થિતિમાં મૂકી દે છે. યૂવરાજ જયમલ્લને પણ એમ જ વિધિની ઇચ્છાને તાબે થવું પડ્યું. તે રૂપાદેને છોડાવવા જવા માટે અને શુડામણિને ચમત્કાર બતાવવા માટે બાવાનો વેપ લઇને જવા ધારતો હતો ત્યાં તો રૂપાદે જ લીમાબાઈ સહિત તેને આવીને ભેટી. યૂવરાજ રૂપાદેને કેવળ ‘રજપૂતાઇ રંગાઇ નથી’ એવું બતાવવા માટે જ છોડાવવા જનાર હતો, રૂપાદેના પ્રેમ માટે તો તેના દિલમાં આનાકાની હતી, પરંતુ તેની દૃઢતાનો અને લીમાબાઈના સંપૂર્ણ પીઠબળનો પરિચય મેળવ્યાથી તેને રૂપાદેનો હસ્ત ગ્રહણ કરવો પડ્યો. પણ શુડામણિને ચમત્કાર બતાવવાના તેના બેત તેના દિલમાં જ રહ્યા. તે હવે રાજમલ્લની શોધ કરાવે અને જો રાજમલ્લ શુડામણિ સામે લડવા તત્પર થાય તો જ હવે શુડામણિને ચમત્કાર બતાવી શકાય. પણ તે દરમિયાન ભોતીનાદનું હરણ મલ્લરાજ કરી ચૂક્યો છે અને શુડામણિ સાયંકાળ પહેલાં જરૂર મલ્લરાજ સામે ક્રૂર કરી જશે. કોઈપણ ઉપાયે રાજમલ્લની શોધ વેળાસર થવાની જરૂર છે.

અમરપુરને માર્ગે જતાં ભોતીશાને એ વિચારથી વાકેફ કરતાં ભોતીશાએ અધવચ્ચ માર્ગેથી ઢાંક રાજ્ય તરફ પ્રયાણ કર્યું. તેની સાથે કોઈજ સૈનિકની જરૂર નહીં જણાવીને તે એકલો નીકળી પડ્યો. યૂવરાજે અમરપુરમાં તેની રાહ જોતા થોભવા ઇરાદો રાખ્યો.

આ બાળુ શુડામણિના બેત તો ઉપરાઉપરી ફાકટજ નીવડેલા રહ્યા છે. પ્રારંભથી તેને જાણે વિધિએ મદદનો ખૂરો ઇતેજમ આપવા માંડ્યો છે. ભરબજારમાં તે વત્સરાજને નમાવી શક્યો નહીં; કલાવતીને તે પીડી શક્યો નહીં; મલ્લરાજને તે કેદ કરી શક્યો નહીં; રૂપાદેને તે વશ કરી શક્યો નહીં; તેની પત્ની આગળ રૂપાદે સંબંધમાં તે પોતાની મક્કમતા સ્થાપી શક્યો નહીં; આઠ દિન પછી દિવિજન્યાર્થે નીકળવાની તેની ઇચ્છા હતી; પણ રા’નાં મહેણાંને લીધે યુદ્ધ-પ્રયાણની તૈયારી ત્વરાથી કરવી પડી. એમાં પણ જ્યાં દારપાળોએ રા’ને ખબર આપી કે, સીરસાનો યૂવરાજ રાજકુમારી ભોતીનાદનું હરણ તેની સંમતિથી કરી ગયો છે, ત્યારે તો રા’એ શુડામણિને તમામ કામ પડતાં મૂકીને એકદમ મલ્લરાજની પાછળ જવા ફરમાશ કરી. શુડામણિ મલ્લરાજના વધ માટે અતિ આતુર

હતો. એ તક તેને રાત્રે વહેલી આપી હોત તો મોતીનાદનું હરણ થવાનો પ્રસંગ જ ન આવત; પણ હવે જ્યારે વિધિએ ખેલ ખગાડી નાંખ્યો, ત્યારે વેળા ગુમાવવાની બિલ્કુલ જરૂર તેણે પણ ન જોઈ.

લશ્કરના સિપાઈઓનો વાસ શહેરને બીજે છેડે હતો. રાત્રે તાબડતોબ પ્રયાણનો હુકમ શુડામણિને કહાવ્યો ત્યારે તે ત્યાં હતો. દુર્મખશા અને કોટવાળને મદ્દરાજને પકડવા મોકલ્યા હોવા છતાં મદ્દરાજ મોતીનાદને લઈ ગયો એટલે જરૂર દુર્મખશા ગાફેલ બન્યો હોવો જોઈએ, એમ શુડામણિના મનમાં વસી ગયું. દુર્મખશા પાસેથી તેણે એક લક્ષ રૂપામહોરોની માગણી કરી હતી. તે તેને સાંભરી. એ રકમ આવી પહોંચી નથી અને પ્રયાણ કરવું પડશે. વળી રૂપાદિને હજી પોતાના સાળાને ત્યાં મોકલી નથી, અને વીરમણિ તો સખ્ત બિમાર છે. આમ છતાં પણ મદ્દરાજની પાછળ પડવું જ જોઈએ. કોઈપણ જોખમે મોતીનાદને તેની પાસેથી છીનવી લેવી જોઈએ. નહીંતર જરૂર મદ્દરાજે બીજા કોઈનું નહીં પણ શુડામણિનુંજ નાક કાપ્યું એમ ગણાશે! આ વિચારો કરીને ૫૦૦ સૈનિકોની એક ટુકડી સહિત એકદમ તેણે શહેરને બીજે છેડેથી શહેરમાં પ્રવેશી મુખ્ય દ્વાર તરફ દૃઢ કરી. તેના દિલમાં શહેરના તમામ લતાઓમાં ફરી ભવ્ય સ્વારી કાઢવાની ઈચ્છા હતી; પણ તે તેને દિલમાંજ સમાવવી પડી; અને મારતે ઘોડે જવું પડ્યું. પરંતુ બાકીના આખા લશ્કરને તેણે જેમ અને તેમ જલ્દીથી તૈયારી કરીને શહેરમાંથી દબદબાભરેલી દૃઢ કરવા અને મહોબા નગરના રણમેદાનમાં આવવા ફરમાવ્યું.

ઉપડવા આગમ્ય એક ટૂંક અને વીરતાભર્યું ભાષણ પોતાના સૈનિકો સમક્ષ કરીને તેણે જ્યાં પોતાના ઘોડાને એડી મારી કે, એક સૈનિકે બીંક ખાધી! તે જરાક આગળ વધ્યો એટલે એક ફકીર પોતાના હાથમાં ધુમાડાવાળું ધૂપિયું લઇને સામે આવતો જણાયો! એક અમલદારે આ અપશુકન જોઈને શુડામણિને થોડીકવાર સખર કરવા કહ્યું; પણ તેણે તેને છુટકારી કાઢ્યો અને ઘોડો દોડાવ્યાજ કર્યો. સૈનિકોને લાચારીથી તેની પાછળ જવું પડ્યું. માર્ગમાં કોટવાળના ઘર આગળ તેણે તપાસ કરી તો તે હાજર નહતો. દુર્મખશા પણ તેને અન્નવચ્ચે ક્યાંયે ન મળ્યો. પોતાના ઘર આગળ આવતાં તેને ખબર મળ્યા કે, ભીમાબાઈ અને રૂપાદે હજી દેવદર્શનથી પાછાં આવ્યાં નથી અને વીરમણિ તેને પોતાને મળવા ઝંખે છે. તેને

પત્નીની ઝેરહાજરીથી ગુસ્સો ચઢ્યો. તે ગુસ્સામાંજ ઘોડા ઉપરથી ઉતરી ધરમાં ગયો. પુત્રને મળતાં તેણે તેને સલાહ કર્યો: “ક્યાં જાઓ છો?”

રાજવૈદે વીરમણિને કહ્યું: “કોઈ જતું હોય તે વેળા ‘ક્યાં જાઓ છો’ એમ ન પૂછાય; એ તો અપશુકન ગણાય. પણ પૂછવું હોય તો ‘શીદ જાઓ છો’ એમ પૂછાય, તો અપશુકન ન ગણાય.”

ચુડામણિને રાજવૈદનું આ દોઢડાપણુ ગમ્યું નહીં. તેણે પોતાની આંખોના ડોળા તેની સામે કકડાવ્યા અને ચૂપ રહેવા જણાવ્યું. પુત્રને તેણે કહ્યું: “હું વિજય-પ્રયાણ કરવા જાઉં છું. રાજવૈદ તારી સારવારમાં છે. તારી માતા પણ હમણાં આવી પહોંચશે.”

“વિજય-પ્રયાણ? હટ્ટે! આપણા લલાટમાં વિજય નથી! પિતાજી! ન જશો.”

“એવું ના બોલ, વીર-પુત્ર! તું જે સ્વસ્થ હોત તો તુંજ મારી સાથે આવત અને વિજય કેમ મેળવાય છે, તે નિહાળત. યુદ્ધ એજ આપણું દૈનિક કર્મ છે. વિજય, એજ આપણો કાયમનો મિત્ર છે.”

“માફ અંતઃકરણ કહે છે કે, હું દુનિયામાં બે ઘડીનો મહે-માન છું. માટે રોકાઈ જાઓ. ન જશો.” વીરમણિ કરગર્યો.

“ચુડામણિ આવી નાદાન વિનતિથી કદી રોકાય ખરા?” એમ કહી સેનાપતિ તેના ખંડમાંથી બહાર નીકળ્યો. રાજવૈદે તેની પાછળ બહાર આવી વિનતિ કરી: “મહારાજ, અપશુકન ન માનશો. પણ વીરમણિ મહારાજની ખિમારીનાં ચિહ્ન મને સારાં લાગતાં નથી.”

“શું? આ વાત અત્યારેજ તમને કહેવાની મળી?”

“એમને અચાનક સન્નેપાત શરૂ થયો છે. મોટની જે વાત આપને તેમણે કહી તે ક્યારના કહે છે અને બસ હવે બધાં સગાં-વહાલાંને મળી લઉં પછી ચાલ્યો જઈશ એમ લાગે છે.”

“રાજવૈદ! આ સમાચારથી તમે મારા પગ ઢીલા કરી દો છો! હું શુકન-અપશુકન માનતો નથી. પણ તે છતાં આ જાજરા અપશુકન હોય, એમ લાગે છે—”

“માટે જ આપ અત્યારે પ્રયાણ માંડી વાળો અને—”

રાજવૈદ બોલતોજ અટકી ગયો; કારણ ચુડામણિના ડોળા ખૂબ મોટા થઈ ગયા. તે ત્રાડ નાંખીને બોલ્યો: “જાઓ, એની ખરાબર

સારવાર કરો. એની માતા હમણાંજ આવી લાગશે. માઈ પ્રયાણ નહીં અટકે. કદાપિ વીરમણિને સન્નેપાત થયો હોય તો તેને લઇને બહારગામ ન જશો; અને સાથે સાથે એ પણ કહું છું કે, મારા પગ વધારે દીલા કરવા માટે મને યુદ્ધમાં તેના વિષે કંઈ પણ બબર મોકલશે નહીં કે, અહીં શું બન્યું છે. બસ જાઓ.”

ચુડામણિ ત્વરાથી ઘર બહાર નીકળ્યો. અપશુકન પર અપશુકન ! છેલ્લું પગથીકે તે ઉતરવા જાય છે, ત્યાં એક કાળી બિલાડી આડી ઉતરી ! સૈનિકો કચવાયા પણ બોલવાની હિમ્મત કરી શક્યા નહીં. ચુડામણિ ધોડેસ્વાર થયો અને સૈનિકો સહિત પ્રયાણ કરી ગયો.

ચુડામણિએ અને તેની લશ્કરી ટુકડીએ માર્ગમાં ઘણીયે શોધ કરી; પણ મક્કરાજ અને મોતીનાદ તેમના જોવામાં આવ્યાં નહીં. જ્યાં યુદ્ધનું નિમંત્રણ છે, ત્યાંજ હવે તો પહોંચવું એવો તેમણે નિશ્ચય કર્યો.

એ દિવસનો નમતો પહોંર થયો; સાયંકાળ પડી અને દીવામાં જ્યોત થઇ તે વેળા એક સ્થળે ચુડામણિને પડાવ નાંખવા તેના તાબાના અમલદારોએ વિનંતિ કરી. બાકીનું લશ્કર આવી લાગે એ પણ તેનો હેતુ હતો. ચુડામણિનો વિચાર મુકામે પહોંચીને ત્યાંજ શ્વાસ હેઠો મૂકવાનો હતો. પણ રણે ચઢ્યા પછી જે લશ્કરીઓની મદદથી પોતાને જીતવું હતું તેઓની ઇચ્છા સામે વધુ વિરુદ્ધ નહીં પડવાનો ડહાપણથી વિચાર કરી જોઇને તેણે થોડીકવાર તેઓને એક સ્થળે આરામ લેવા અને સ્થરથ થવા સંમતિ આપી. સૈનિકો તેથી પ્રસન્ન થયા. રાત્રિનો પ્રથમ અર્ધ પ્રહર વીત્યા પછી ચુડામણિએ આગળ પ્રયાણ ચાલુ રાખ્યું. રાત્રિ અંધકારમય હતી. રસ્તો ધીમે ધીમે વિકટ આવવા લાગ્યો. ડુંગરાળ પ્રદેશ, પથરીલી નકકર જમીન અને તેમાંયે પુષ્કળ ખાડાંમયા. ચુડામણિના સૈનિકોની ટુકડી આરામ લઇ સ્વસ્થ બનેલી હોવાથી તેમાં ખુશીથી આગળ વધી.

રાત્રિના પાછલ્યા પ્રહરે તેઓ મહોબાનગરની સીમમાં આવી લાગ્યા. એ સિમાડાનો પ્રદેશ એક વિશાળ પટ હતો. ઝાડી ઝાડવાં ઘણાં જણાતાં નહતાં. ચોગરદમ મોટે ભાગે ખુદ્દો પ્રદેશ હતો. વચ્ચે વચ્ચે ક્યાંક ક્યાંક નાના મોટા ટેકરાઓ જણાતા હતા. સામે ૫૦૦-૬૦૦ વારને અંતરે મોટાં તાપણાં સળગતાં તેના જોવામાં આવ્યાં.

તે ઉપરથી તેણે અનુમાન કર્યું કે, તે દુશ્મનના લશ્કરની છાવણી હશે. એક સ્થળે સુકામ નાંખીને ચુડામણિએ બે બાહોશ અમલદારોને નસુસી કામ સોંપ્યું. દુશ્મનો કેટલી સંખ્યામાં છે અને તેમની પાસે બચાવનાં સાધન કેવી રીતનાં છે, એની તપાસ માટે તે બે જણ નીકળી પડ્યા. ૨૫-૩૦ સૈનિકોને ચુડામણિએ ઝાડીઝાંખરાં એકઠાં કરવાનું કામ સોંપ્યું અને તે આવી પહોંચે ત્યાં સુધી તમામ સૈનિકોને થોડો વખત આરામ લેવા સૂચવ્યું.

શહેરની ધંધાદારી વસ્તીને કડક જણાયલો સેનાપતિ રણક્ષેત્રમાં તેના સૈનિકો આગળ કોઇ જુદી પ્રકૃતિનો જણાતો. નિયમોનું પરિપાલન તેઓ પાસે કરાવતો પણ તે છતાં તેઓની સાથે હસી ખુશીને વાતો કરતો અને જેમ અને તેમ તમામ સૈનિકો પોતાને ખાતર પ્રાણ આપે તે માટે તેમને ઉત્સાહ આપતો; તેમની સગવડો જનવતો અને તેમને માટે પોતાના દિલમાં સ્થાન છે, એવા લાવ ખતાવતો.

થોડાક વખતમાં બંને નસુસી અમલદારો પાછા ફર્યા અને ઝાડી ઝાંખરાં લેવા જનારાઓ પણ તે લઇને આવી પહોંચ્યા. દુશ્મનોની સંખ્યા સહેજ પ થી ૬ હજારની હોવાનું નસુસોએ જણાવ્યું. તેઓએ બચાવ માટે જમીનમાં ખાઇઓ ખોદી છે. થોડે થોડે અંતરે માટીની નાની મોટી દિવાલો ઉભી કરી છે. પથરાઓ કોટની માફક ગોઠવ્યા છે. લોઢાનાં બખતરોથી અનેક સૈનિકો સજ્જ છે. ચુડામણિ યુદ્ધ-કળામાં કુશળ હોવાથી તેણે પણ બચાવ માટે આવી સર્વ તૈયારીઓ કરી. આ ટુકડી સાથે ફાલતુ માણસો પણ હતાં. તેઓ કામે લાગી ગયાં અને દશ-દશ વારને અંતરે તેઓએ લાંબી ખાઇઓ હારદોર ખોદવા માંડી. “જીત મેળવવી હોય તો બાકી નાઓની સગવડ માટે શ્રમ કરો. તેઓ આવી પહોંચતાં તમને થોડાક વખત વધુ આરામ મળશે,” એવી સૂચના આ ટુકડીના તમામ સૈનિકોને ચુડામણિએ આપ્યાથી તેઓએ દરેકે આરામને બદલે કામ પસંદ કર્યું.

પ્રાતઃકાળ થવાની તૈયારી હતી તેવામાં ચુડામણિનું આખું લશ્કર આવી પહોંચ્યું. ચુડામણિએ લશ્કરના આગમનની બખર ટોલ તાંસાં અને શરણાઇઓ બખવીને તેમજ ઝાડી ઝાંખરાની તાપણીઓ કરીને આખી અને જુદી જુદી ટુકડીઓમાં લશ્કરને વહેંચી દઇને જુદી જુદી દિશાઓમાં તેઓને છાવણીઓ નાંખવા ફરમાવ્યું. ચુડામણિ સ્થળે

સ્થળે જતો ફરતો રહીને સૈનિકોમાં ઉત્સાહ પૂરવા લાગ્યો અને ‘દુશ્મનો આપણી બાહોશી આગળ મગતરાં જેવા છે’ એમ જણાવી તેઓમાં વીરતા પ્રેરવા લાગ્યો. તેના લશ્કરના આગમનની જાણ સામા પક્ષને થતાં તે પક્ષે પણ પોતાની યુદ્ધની ઇચ્છા રજુનાદો કરીને અને લશ્કરી વાજાંત્રા વગાડીને પ્રદર્શિત કરી. યુદ્ધની શરૂઆત અચાનક થવાનું ચુડામણિનું માનવું હતું. પણ તે પહેલાં શત્રુને રીતસર ખબર આપવા માટે અને યુદ્ધના નિયમો નિશ્ચિત કરવા માટે સેનાપતિએ શત્રુ સાથે પત્રવહેવાર શરૂ કર્યો. એક લખાણમાં તેણે લખ્યું: “શત્રુ પક્ષને માલુમ થાય કે, અમો દિગ્વિજયાર્થે અત્રે આવી પહોંચ્યા છીએ. દરમ્યાન સીરસાના યુવરાજે જીનાગઢના રા’ની રાજકુમારીનું હરણ કરેલું હોવાથી અમે તેને ચેતવણી આપીએ છીએ કે, અમારો લશ્કરી પંડો તેના પર પડે તે પહેલાં તેણે તે અમોને માનભરે પાછી સુપરદ કરવી. અમારી લશ્કરી તૈયારીઓ પરિપૂર્ણ છે અને અમારો એકેકે એક સૈનિક શત્રુ દળનું લોહી રણમાં રેડવા ઉત્સુક છે. એ મુદ્દાની તમને જાણ કરીને અમે જણાવીએ છીએ કે, અમારી સામે લડવાની જીદ છોડી દઇ, રાજપુતશીથી અમારી જીત સ્વીકારો અને રાજકુમારી માતીનાદ અમોને પાછી સોંપી દો.” લી. ચુડામણિ-જીનાગઢના મહાસૈન્યનો મહાસેનાધિપતિ.”

પોતાના સૈન્યમાંથી એક હિમ્મતવાન અમલદારને હાથમાં સફેદ વાવટો આપીને આ લખાણ સાથે તેણે શત્રુદળમાં મોકલ્યો. અને તે દરમ્યાન લશ્કરને ખિલકુલ ગાફેલ નહીં રહેવા સૂચના કરી. થોડીકવારમાં એ અમલદાર જવાળા સહિત પાછો ફર્યો: “મક્ષરાજે જે કાંઈ કહેવરાવ્યું છે અને કયું છે, તે સંપૂર્ણ વિચારનું પરિણામ જ છે. રણે ચઢેલો રજપૂત કાં તો જીતે કાં તો લડાઇમાં મરે. એ સિવાય એને માટે બીજો કોઇ માર્ગ નથી. અમો લડવા તૈયાર છીએ. અમારી પાસેથી જે કાંઈ મેળવવું હોય તે તમારી લશ્કરી જીતથી મેળવો. રાજપુતશીના સોદા વૈશ્ય વેપારીઓ સાથે કરજો-રજપૂતો સાથે નહીં, લખનાર-આદલ અને ઉદલ; મક્ષરાજના મામા.”

ચુડામણિએ એક બીજું લખાણ તૈયાર કર્યું: “તમારી ઇચ્છા એમને એમ તાપે થવાની નથી તો અમારું લશ્કર તમને અવશ્ય તાપે કરશે. દરમ્યાન યુદ્ધના નિયમો નક્કી કરો.” એ લખાણ લઈ જનાર અમલદાર નીચે મુજબના જવાળા સાથે પાછો ફર્યો: “ખુદ્દા

દિવસે દરેક ગતનાં સસ્ત્રાસ્ત્રોથી લદાઈ થશે. દરેક નીતિમાન કળા અને વ્યૂહ-રચનાની છૂટ છે. રાત્રિના ભાગમાં લદાઈ નહીં થાય. એ દરમ્યાન કોઈ પક્ષે કોઈના ઉપર અણુચિંતવ્યો છાપો મારવો નહીં. અમારી જીત થશે તો જીનાગઢનો સેનાપતિ દિગ્વિજય નથી કરી શક્યો એમ દરશે અને રાજકુમારી માતીનાદ પર મક્કરાજનો હક્ક વિજેતા તરીકે સાબીત થશે. ”

આ જવાબ જ્યાં સુડામણિ વાંચી રહ્યો કે, તરતજ સામા દળમાંથી તીરેનો વરસાદ વરસ્યો. યુદ્ધની એ શરૂઆત હતી. સુડામણિ એક ઉંચી ટેકરી ઉપર સ્થિત થયો. તેની સાથે તેના કેટલાક બાહોશ અને હિમ્મતવાન ચુટી કાઢેલા સૈનિકો હતા. એ ઉંચી ટેકરી ઉપરથી બંને લશ્કરોની સ્થિતિ તે જોઈ શકતો હતો. શત્રુદળમાંથી તીરો આવ્યાં એટલે સુડામણિના તીરંદાજોએ પણ તીરોથી સામે જવાબ વાળ્યો. ખુદ્દા મેદાનમાં ઘોળે દિવસે હાથોહાથ લદાઈથી લઢવું એ ઘણું મુશ્કેલ કામ હતું. બંને પક્ષ તે જાણતા હતા. સુડામણિએ ઉંચી ટેકરી ઉપર ઉભે ઉભે જોયું કે, સામાપક્ષ નો એક પણ ફાલતુ માણસ એક પણ ખુદ્દી જગ્યાએ માલુમ પડતો નથી. ખાઇઓમાં નકલી કામચલાઉ દિવાલો પાછળ અથવા ઝાડી ઝાંખરાઓની ઓથે રહીને તેઓ તીરો ફેંકે છે. સુડામણિએ પ્રારંભ આમ કંડો થાય, એ પસંદ ન કર્યું. લોઢાના બખ્તરથી સજ્જ થયેલા પોતાના ઘોડેસ્વાર સૈનિકોની ૧૦૦૦ માણસની એક ટુકડીને તેણે રણમેદાનમાં આગળ ધસવા અને શત્રુદળને ઓથમાંથી બહાર લાવવા આજ્ઞા કરી. પુરાઈ, શરણાઈ, ઢોલ તાંસાં, શંખ, રણશિંગાં વગેરે લશ્કરી વાજાં ત્રા તેણે ખૂબ જોશથી વગાડવા જણાવ્યું. બખ્તરવાળી જે ટુકડીને આગળ વધવા હુકમ અપાયો તેના સૈનિકો એક સામટા ધસ્યા. એટલે ખરેખર સેનાપતિની ધારણા મુજબ શત્રુના બખ્તરીઆઓ પણ બહાર આવ્યા. હવે હાથોહાથ લદાઈ જમી. અને એ દરમ્યાન પોતાની લશ્કરી કળા બરાબર બતાવવા માટે સુડામણિએ ખાઇઓમાંના તીરંદાજોને પુષ્કળ તીરોનો મારો ચલાવવા હુકમ છોડ્યો. શત્રુઓની પણ એજ હુકિત જણાઈ; કેમકે બખ્તરવાળા ઘોડેસ્વારોની લદાઈ શરૂ થતાંજ તેઓના લશ્કરમાંથી પણ તીરો છુટ્યાં.

ઘોડેસ્વારો મહા મુશીબત વચ્ચે લડતા હતા. તીરોનો મારો બંને બાજુઓથી થતો હતો. તેમાંથી પોતાનો બચાવ કરવો અને તે

ઉપરાંત સામ સામા દળના હાથોહાથ હુમલાઓમાંથી છટકવું અને પ્રતિસ્પર્ધાને ધાયલ કરવો અથવા તેને યમદારે પહોંચાડવો, એ કામ દરેક ઘોડેસ્વારને કરવાનું હતું. ચુડામણિના સૈનિકોને માણસ પડ્યું કે, સામાવાળા ભારે હિમ્મતવાળા જણાય છે. પાછળથી આવતાં તીરોની લગીરે પરવા કર્યા વિના તેઓ પોતાની તલવારો ચલાવે છે; ભાલાઓનો બળપૂર્વક ઉપયોગ કરે છે અને તેથી પોતાના સૈનિકોની સંખ્યા ઘટતી જાય છે.

ચોગરદમથી શત્રુને અકળાવવા અને થકવવા માટે ચુડામણિએ પોતાના બખ્તરવાળા પાયદળને આગળ વધવા અને સામા પક્ષમાં બહાર આવેલા ઘોડેસ્વારોમાંથી એક પણ જીવતો પાછો જવા ન પામે તેમ તેઓ ઉપર તુટી પડવા હુકમ કર્યો.

બખ્તરવાળા પાયદળની નવી મદદ આવતાં સેનાપતિના ઘોડેસ્વારોમાં નવી હિમ્મત આવી. પણ શત્રુ પક્ષમાંથી એ વખતે મોટા કોલાહલ સાથે એવુંજ પાયદળ ધસી આવ્યું. એને મોખરે એ પ્રચંડ કાયાના પુરુષો હતા અને પોતાની તલવારો વેગથી આમતેમ વીંઝતા પોતાના દળને ચુડામણિના નવા લશ્કર ઉપર તુટી પડવા ઉત્કેરતા હતા. એ પુરુષોની પાછળ ઓંકાર અને ત્રિશૂળના ચિન્હનો એક મોટો વાવટો હતો. શત્રુની બહાર આવેલી સંખ્યા ખૂબ મોટી જણાતી હતી. તેનો કોલાહલ પણ પુષ્કળ હતો અને તે દુકડીને રણશૂર ચલાવવા માટે તેની સાથેજ શરણાધરો અને ઢોલતાંસાં વાળાઓ દેખાતા હતા. ચુડામણિએ આ ઉપરથી અનુમાન કર્યું કે, નક્કી આદલ-ઉદલ જાતે રણસંગ્રામમાં આવ્યા છે; કેમકે આ દુકડીનો રંગ અનોખો છે. હજી તો તે આ અનુમાન કરે છે ત્યાં તેણે જોયું કે, મોખરે રહેલા તે પડછંદ દેહધારીઓએ તો જુનાગઢના પાયદળ લશ્કરમાંના લશ્કરીઓને ઉચકી ઉચકીને ભાલાની અણીઓ ઉપર ટીંગાડવા અને પછી ફેંકી દેવા માંડ્યા છે ! તેઓ જાણે પ્રત્યક્ષ રાક્ષસો નહોય, એમ ચુડામણિને લાગ્યું. જો વળી કાંઈનવીન બળ પોતાના પક્ષમાંથી પૂરવામાં નહીં આવે, તો આ ભીમસ્વરૂપ જુગલજોડી થોડાકજ વખતમાં જુનાગઢના સૈન્યને નસાડશે, એમ ચુડામણિએ કહ્યો લીધું.

ચુડામણિ ટેકરી પરથી નીચે ઉતર્યો. તેણે પોતાના સૈન્યમાંના પાંચ હાથીઓ તથા વિશેષ બખ્તરધારી ઘોડેસ્વારો અને પાયદળને

બહાર પડવા હુકમ આપ્યો. જુનાગઢનો વાવટો તેણે પણ હવે આગળ મોકલવાની જરૂર જોઈ. ચુડામણિએ એક નવીન ચમત્કારિક યુક્તિ પણ કરી. એક હાથી ઉપર તેણે પોતાના જેવાજ પોષાકમાં એક અમલદારને બેસાડ્યો. તેની સાથે હિમ્મતવાળા ૨૫ ઘોડેસ્વારોને ખાસ રહેવા અને શત્રુદળના પેલા બે ભામકાય પુરુષોને ભમાવીને તેના લશ્કરથી અલગ પાડી દેવા સૂચના આપી. ચુડામણિ પોતે એક અશ્વ ઉપર સ્વાર થઈને ખીજા થોડાક સૈનિકોની ટુકડી સાથે ત્યાંથી અલગ થયો અને પ્રથમ પોતે જે ઉંચી ટેકરી આગળ હતો, ત્યાં જઈ પહોંચ્યો. તેના જવા બાદ આ નવું દળ તેના પક્ષમાંથી બહાર પડ્યું.

દરમ્યાન હાથોહાથ લઢાઈમાં અનેક જણનો કચ્ચડધાણ વળી ગયો હતો. સૈનિકોનાં શય જમીન પર લોહીનાં ખાખોચીયામાં રંગ-દોળાતાં હતાં. કેંક ઘોડાઓ મરેલી હાલતમાં અધવચ્ચ અથડાતા હતા; અસંખ્ય ધવાયલાઓ ચીસાચીસ પાડી મૂકતા હતા અને લઢનારાઓની વીરહાક તથા વાજાંત્રોના નિનાદ તો કાન ફાડી નાંખે. એવાં પડી રહ્યાં હતાં. એવે વખતે હાથીઓવાળા વૃથા મહોબાના લશ્કર પર આક્રમણ કર્યું. પાયદળનાં ટોળાંમાં હાથીઓને અંકુશ મારી મારીને ધુમાવવામાં આવ્યા. તેઓ પર તીરોનો વરસાદ વરસતો રહ્યો અને કોઈક પાયદળ લશ્કરીઓ ભાલાઓ મારવા લાગ્યા તેથી અક-ળાઈને હાથીઓએ જેમ નસાય તેમ નાસવા માંડ્યું. ઘડીભર તેથી મહોબાના લશ્કરમાં અવ્યવસ્થા ફેલાઈ; પણ તેનું નિવારણ તેના ઉપરીઓએ એકદમ કર્યું. તેઓ તરફથી તુરાઈનો ગગનભેદી તીવ્રસ્વર કરવામાં આવતાંજ દશ હાથીઓનું ઝુંડ તેમની બાજુએથી નીકળી આવ્યું અને તેની સાથે કેટલાયે વિશેષ ઘોડેસ્વારો બહાર આવ્યા. હાથીઓમાંથી શત્રુદળના તીરંદાજોએ ઝેરથી પાયેલાં તીરોનો વરસાદ વરસાવવા માંડ્યો. જેને તેમાંનું એક તીર વાગતું કે તરત જ તે ચક્કર ખાઈને ભૂમિ પર પટકાઈ પડતો.

શત્રુઓ સાધારણ પ્રતિના નથી, એવું ચુડામણિ પામી ગયો. અને ધચ્છવા લાગ્યો કે, જે યુક્તિનો પાસો તેણે ફેંક્યો છે, તે પાર પડે તો ફીક. શત્રુના હાથીઓની સંખ્યા વિશેષ હોવા ઉપરાંત તે હાથીઓ ગાંડા હોય અથવા તો તેઓને દારૂ પાછ મસ્ત બનાવ્યા હોય, એમ ચુડામણિએ જોયું; કારણ કે, માત્ર જમીન પરના લશ્કરીઓમાં ધુમવા ઉપરાંત તેઓ પોતાની શુંદમાં માણસોને ઉચકી ઉચકીને પગ તળે છુંદતા હતા. બે પ્રચંડકાય ભીમસેનના અવતરો

અને આ દશ ગાંડા હાથીઓ અવશ્ય પ્રલયકાળ રચશે, એવી ખીક ચુડામણિને ઉપજી. તેણે પોતાના એક ઘોડેસ્વારને ખાસ નકલી ચુડામણિ પાસે મોકલીને સૂચના અપાવી કે, ‘હવે નાસવાનો ઢોંગ કની પેલા બેને એકદમ આ બાજુ લાવ.’ એ સૂચના તેને મળી એટલે તેણે પોતાના હાથી જ્યાં તેઓ બે જણ સંહાર-કાર્યમાં પ્રવૃત્ત હતા ત્યાં લાવીને ઉભો રાખ્યો અને મહાવતને અંકુશ ઉપર અંકુશ મારવા તથા તે બેને હાથીની હડકટમાં લેવા હુકમ કર્યો. પણ એ બે જણ કાંઈ કાચા નહતા. આડા અવળા રહીને હાથી હડકટમાં તેઓ નજ આવ્યા. તોપણ હાથીને તેઓના તરફજ મહાવતે હાંકવો ચાહ્યો રાખ્યો. એ બે જણમાંથી એકનો મિત્તજ હાથથી જતાં તેણે ઉંચે નજર કરી તો પ્રતિસ્પર્ધી લશ્કરનો સેનાપતિ ચુડામણિ હોય, એમ તેને લાગ્યું. તેણે હાંક મારી: “મદાંધ હોય તો નીચે ઉતરી સામે મોંચે લઢને ?”

“નીચે લઢવું છે, એમ કે ? આવ, નીચે લઢવાનો શોખ પૂરો, કરી લે.” એમ કહી તેણે ખીજી બાજુએ હાથી ઉપરની નિસરણી છોડાવી. તેની આસપાસના ઘોડે સ્વારો તે વખતે ખાસ ચોકેલા રહ્યા કે, તેના ઉપર અણચિંત્યો ઘા ન થાય. તે નિસરણી ઉપરથી ઉતર્યો અને એક ઘોડા ઉપર સ્વાર થયો. હાથી ત્યાંથી વેગળો ગયો અને નકલી ચુડામણિએ ભીમકાય પુરુષ સાથે હાથોહાથ લઢાઈ આરંભી. થોડીક પળો એમાં વીતી એટલે શત્રુ પક્ષનો ખીજોજ એવો પુરુષ ત્યાં આવી લાગ્યો. નકલી ચુડામણિએ તે બન્ને જણને જ્યાં પોતાના તરફ એકાગ્ર થયેલા જોયા, ત્યાં એક ઘોડેસ્વારને કાંઈક ઈશારત કરતાં તે સ્વાર બોલ્યો: “ચુડામણિ મહારાજ, આપના પ્રાણ બચાવો. શત્રુ-ઓની ખબર અમે લઈશું.” એ શબ્દો સાંભળીને સ્ફુર્તિથી પોતાના ઘોડાને પાછો ફેરવીને નકલી ચુડામણિએ એડી મારી. ઘોડો નાહો. એ બન્ને પુરુષોએ તે જોઈને એક સાથે ત્રાડ પાડી: “ઉભો રહે !” અને એ ખૂસ સહિત તેઓ તેની પાછળ પડ્યા. એ બે ભીમકાય પુરુષોના સાર્થીઓ સહિત ચુડામણિના ઘોડેસ્વારોએ ટક્કર ઝીલવા માંડી.

નકલી ચુડામણિની યુક્તિ આબાદ પાર પડી. જે ટેકરી આગળ અસલ ચુડામણિ હતો, ત્યાં તે નાસતો નાસતો જઈ પહોંચ્યો. લશ્કર લઢવામાં પ્રવૃત્ત હતું. ત્યાંથી આ જગ્યા જરાક દૂર હતી. ટેકરી આગળ આવતાં તે ઘોડા ઉપરથી નીચે ઉતર્યો અને હાથોહાથ લઢાઈ

કરવા લાગ્યો. ત્યાં તો અસલ જુઝામણિના ચુંટી કાઢલા ઉત્તમ ૨૫ હિમ્મતખાને સહિત અસલ ચુડામણિ બહાર આવ્યો અને આ બેને તેણે ઘેરી લીધા. એકને બદલે બે જુઝામણિ અને આબુબાબુ ખુલ્લી તલવારોવાળા સૈનિકોનો કોટ જોઈ આ બેમાંના એકે ખીજને ઉદ્દેશીને કહ્યું: “આદલ ! આ તો દુગો !”

“ઉદલ ! શીકર નહીં. મરશું તો બહેતર પણ શરણે નહીં જઈએ.” ખીજએ જવાબ દીધો.

“તમારી મગદૂર શી છે કે, શરણુ ન થાઓ ?” અસલ ચુડામણિએ કહ્યું.

“શરણુ થાય એ તો ખીજ-અમે નહીં” અમ. કહીને આ બંને જણે પોતાની તલવારો આમ તેમ એવી તો જોશ ભેર વીંઝવા માંડી કે, ઘડીભર ચુડામણિના સૈનિકો ઝડક થઈ ગયા. ચુડામણિએ આ બંને ઉપર હુમલો કરવા તેઓને હુકમ આપ્યો. એક બાબુ આ બે અને બીજી બાબુ ૨૫-૨૭ જણ, એમ અસમાન સંખ્યાનું યુદ્ધ જમ્યું. રાઠોડી હાથવાળા એ બે જણ મરણીઆ થઈને જ લલવા લાગ્યા. તેઓએ જોતજોતામાં ચાર-પાંચ જણને તો ધાયલ કર્યા. પોતાના એક હાથમાંની ઢાલોથી પોતાનાં સંરક્ષણ કરતાં અને ખીજ હાથમાંની તલવારોના ધા પ્રતિસ્પર્ધીઓના ટોળા ઉપર કરતાં તેઓ એવી ચલાકાઈથી લલવા લાગ્યા કે, આ બેને પકડવા, એ બચાવસલી સહેલું કામ નથી એમ ચુડામણિ સમજી ગયો. તેણે એક નવી કળા અજમાવી. તેણે બે ઘોડેસ્વારોને ઇશારતથી જરાક દૂર ખેલાવી એકને ઘોડા ઉપરથી નીચે ઉતાર્યો અને પોતે તે ઉપર સ્વાર થયો. ઘોડાના સામાન માંહેલાં બે મજબુત દોરડાં બહાર કાઢી એક તેણે પોતાના હાથમાં લીધું અને એક ખીજ સૈનિકને આપ્યું. તે દોરડાંના ગાળા બનાવીને હવે શું કરવું તેની સમજ પોતાના સાથીદારને આપી અને પછી તે બંનેએ એક સાથે તે દોરડાંના ગાળાવાળા છેડા હવામાં છુટા મૂકી જોશથી વીંઝીને આદલ અને ઉદલ તરફ ફેંક્યા. ચુડામણિના ગાળો ઉદલના ગળામાં ભરાયો, એટલે તેણે તેને ખેંચ્યો અને ઘોડાને દોડાવ્યો. ઉદલે પોતાના હાથથી દોરડું ઝાલી લીધું. ઘોડાના વેગભર દોડવાથી તે જમીનપર પડ્યો અને ઘસડાયો. આદલના ગળામાં દોરડું પડી શક્યું નહીં; પણ ઉદલને ઘસડાતો જોઈ તે તેની પાછળ દોડ્યો એટલે ચુડામણિના સૈનિકો એકદમ તેની પ્રર પાછળથી તુટી પડ્યા. આદલ તેઓની સાથે લલવામાં રોકાયો અને ઉદલને સેના-

પતિનો ઘોડો ધસડી ગયો. આદલે પાંચ સાત જળુને વધુ ભોંય ભેગા કરી નાંખ્યા અને હલ્લો કરનારાઓથી તે છુટા થયો. પોતાની તલવાર તેણે એક જળુ ઉપર જોશથી મારી; ત્યાં તો તે તુટી ગઈ અને એ જોઈને શુઝામણિના માણસોને શર અઢ્યું. ફરીથી તેઓએ તેના ઉપર તલવારો સાથે હુમલો કર્યો અને એટલામાં પેલા દોરડું ફેંકનાર ઘોડેસ્વારનો ફંદો આદલના ગળામાં પડ્યો. એ ઘોડેસ્વારે પોતાનો ઘોડો શુઝામણિ જે તરફ ગયો હતો તે તરફ દોડાવ્યો. આદલ પણ ધસડાયો.

ટેકરીની પાછળ શુઝામણિ ઉદલને લઈ ગયો; પણ ઉદલે ધસડાતે ધસડાતે પોતાની તલવારથી દોરડું કાપી નાંખ્યાથી શુઝામણિને ઘોડા ઉપરથી ઉતરવું પડ્યું અને એ ખન્ને હાથોહાથ લઢાઈ કરતા હતા ત્યાં આદલને ધસડનાર ઘોડેસ્વાર અને તેની પાછળ શુઝામણિના સૈનિકો આવી પહોંચ્યા. આદલને પકડી લેવામાં આવ્યો. તેને દોરડાં વતી એક ઝાડના જાડા થડીઆ સાથે બાંધવામાં શુઝામણિના સૈનિકો રોકાયા પણ આદલની ધમપછાડ અસામાન્ય નહતી. તેથી તેઓનું ધ્યાન તેનામાં જ રોકાયેલું રહ્યું. દરમ્યાન શુઝામણિ અને ઉદલ વચ્ચે સખ્ત પ્રકારનું ઢંઢમુઢ ચાલી રહ્યું. ઉદલ એક પ્રભાવશાળી તલવારીઓ હતો; એટલુંજ નહીં પણ કૌશલ્યથી તે શુઝામણિને ઘા ઉપર ઘા કર્યો જતો હતો. શુઝામણિને જો બીજા કોઈની મદદ ન મળે, તો જરૂર ઉદલ મારી નાખે એવી સ્થિતિ ઉત્પન્ન થઈ. શુઝામણિના પગ લથડવા લાગ્યા; શરીરમાં કમકમાટી પેદા થઈ; આંખે અંધારાં આવવા લાગ્યાં અને પ્રતિસ્પર્ધી જાણે એક નહીં; પણ અનેક તલવારોથી પોતાને છૂંદતો હોય, એમ લાગ્યું. તે ‘ઓહ્’ એવી નીળી ચીસ પાડીને જમીન પર પડવાની તૈયારીમાં હતો અને ઉદલ તેની નજદીક આવીને તેના ઉપર તલવારનો ઘા કરવાની તૈયારીમાં હતો એજ વખતે એક ઘોડા ઉપર એડેલી એક રમણી હાથમાં ખુસ્લી તલવાર સહિત ત્યાં ધસી આવી અને ઘોડા ઉપરથી ફ્લંગ મારીને ઉતરીને તેણે પાછળથી ઉદલનો હાથ ઝાલી લીધો ! ઉદલે પાછા વળીને જોયું તો એક રૂપવતી પ્રાઠ રમણી તેની નજરે પડી. તેના એક હાથમાં તલવાર હતી. તે તેના તરફ જોતી બોલી: “ તમે રજપૂત છો ? પડેલા પર વાર કરતાં શરમાતા નથી ? આવો, અજમાવો તમારી તલવાર મારી સામે. ”

ઉદલે પોતાની તલવાર દૂર ફેંકી દીધી; પોતાના ખીજા હાથ-માંથી ઢાલ પણ વેગળા નાંખી દઇ કહ્યું:

“મા, તારી સામે મારી તલવાર ઉઘડું તો મારી જનેતાની કૂખ લાજે. સ્ત્રી-જાતિ સાર્થ એમે ના લટીએ. તું કહે છે કે, પડેલા પર કાં ધા કરે છે ? પણ મા, આ નીતિનું જીદ નહોતું. ખેતી સામે ખાવીશ જણે તલવારો ઉઘડી હતી; અને છતાંયે એ ખાવીશના ઉપરીને હું પૂરે કરી દેત; પણ તું વચ્ચે આવી, તો હવે એમજ માનું છું કે, મારે હાથે આજ એનું મોત નહીં લખાયું હોય !”

આદલને બાંધીને છુટા થયેલા સૈનિકો એ વખતે ત્યાં આવી પહોંચ્યા. એ સૈનિકોની સંખ્યામાં આદલ-ઉદલે ઘણો ઘટાડો કરી નાંખ્યો હતો. ૨૫ માંથી ફક્ત ૧૦-૧૨ જણ બાકી રહ્યા હતા અને આદલ-ને તેઓ માંડ માંડ પણ પકડીને બાંધી શક્યા તેથી તેમનો આનંદ સમાતો નહતો. તેઓએ જ્યારે જોયું કે, ઉદલે તલવાર અને ઢાલ દૂર ફેંકી દીધાં છે અને તે એક સ્ત્રી સાથે વાત કરે છે, ત્યારે તેઓએ એક સામટો તેના પર હસેા કર્યો. ઉદલ સ્વસ્થતાથી ઉભો રહ્યો અને સૈનિકો સામે થવા તેણે લગીરે પ્રયત્ન કર્યો નહીં. સૈનિકોએ તેને પકડીને દોરડાંના બંધ બાંધી લીધા.

રમણી સેનાપતિ પાસે દોડી. તે હવે સ્વસ્થ થયો હતો. તેણે તેને પોતાના બોળામાં લીધા અને પોતાની સાડીના પાકવથી તેના મોં ઉપર પડેલા લોહીના ડાઘ તે લુછવા લાગી. સેનાપતિએ તે સ્ત્રીને જોઇ અને જ્વેતાંજ તે ચક્રિત થઈ ગયો ! પોતાની આંખો તેણે હાથવતી ચોળા, પહેાળા કરી અને એ રમણીને બરાબર ઓળખીને તે વધુ આશ્ચર્ય બન્યો ! પોતાની આંખે અંધારાં આવવાથી પોતે પડવાની તૈયારીમાં હતો અને ઉદલ પોતાની ઉપર ધા કરવા જતો હતો તે વખતે તે રમણીએ આવીને ઉદલનો હાથ ઝાલી લીધો હતો અને વાકપ્રહાર કર્યા હતા. પણ ઉદલે તે ઉપરથી ખરી વસ્તુસ્થિતિ સમજવી, તલવાર ફેંકી દઇ સ્ત્રી-બહુમાનતાની લાગણી પ્રતીત કરી હતી. ખરેખર, એ સુડામણિને માટે લજ્જાનો પ્રસંગ હતો; અને વધુ લજ્જાની બાબત તો એ હતી કે, એ રમણી અન્ય કોઇજ નહીં પણ સુડામણિની પત્ની સીમાબાઈ હતી ! !

“દેવી ! દેવી ! હું જન્યું છું કે ઉંધું છું ? તમે અહીં રણક્ષેત્રમાં ? ! ” સુડામણિએ તેને પ્રશ્ન કર્યો.

“આર્યપુત્ર ! જ્યાં પતિ ત્યાંજ સતી ! ”

“ પણ તમારી અહીં કાંઈજ જરૂર નહોતી ! ”

“ હું કેમ માનું ? મારી જરૂર હતી, એ તો મેં હમણાંજ પ્રત્યક્ષ અનુભવ્યું. ”

“ તમે મને લજ્જામાં નાંખ્યો છે—”

“ જો એમ લાગતું હોય તો જે ભડવીરાને આપના સૈનિકોએ આંધ્યા છે, તેમને છુટા કરી દો; અસમાન યુદ્ધનું કલંક દૂર કરો; અને આપના ઔદાર્યની એમાં પ્રતીતિ થાય છે કે નહિ, તે જુઓ. ”

“ એ એ છુટા થાય ? ન બને ! એ પકડાયા, એમાંજ મારી છત છે. ”

સેનાપતિની નજર ઉદ્ધવ તરફ ગઈ. સૈનિકોએ એને ઝાડ આગળ લઇ જઈને આંધ્યો હતો. સેનાપતિ ઉભો થયો. લીમાઆઈ દૂર ઉભી રહી જે ઝાડ આગળ આદલ-ઉદ્ધવને આંધ્યા હતા તે તરફ તે ચાલવા લાગ્યો. તેવામાં ગગનમેરી કોલાહલ સંભળાયો. ચોમેરથી ‘ મારો, મારો ’ એવા શબ્દોના પડવા પડી રહ્યા. “ જય ભગવાન એકાંતગંજી ” “ જય સીરસા-નરેશની ” “ જય આદલ-ઉદ્ધવની ” એવા શબ્દો પણ એ કોલાહલમાં સ્પષ્ટ સંભળાતા હતા. એક ઘોડેસ્વાર એ વેળા ત્યાં દોડતો દોડતો આવી પહોંચ્યો અને ઘોડા ઉપરથી ઉતરી લાંફતો લાંફતો બોલ્યો : “ મહારાજ, આપણું સૈન્ય નારી બન્યું છે ! શત્રુઓની છત થઈ ! ”

આદલ અને ઉદ્ધવ બન્નેના મુખ ઉપર આ સાંભળીને હાસ્ય છવાઈ રહ્યું.

“ નાલાયક ! આવા સમાચાર મને કહે છે ? ” એમ કહી ચુડામણિએ તેને લાત મારી.

“ પણ એમાં હું શું કરું ? મને તો ઉપસેનાપતિજીએ આપને એ કહેવા મોકલ્યો છે કે, આપ જને પધારીને નાસતા સૈનિકોમાં શરાતન પ્રકટાવો ! ” તે સૈનિકે જવાબ દીધો.

લીમાઆઈ જલંગ મારીને ઘોડાપર ચઢી અને બોલી : “ ચાલ, મને માર્ગ બતાવ. નાસતા સૈનિકોને હું શરાતન ચઢાવીશ. ”

“ ધન્ય છે રણચંડી ! ” ઉદ્ધવ બોલી ઉઠ્યો.

“ દેવી ! દેવી ! તમે...તમે...” એમ સેનાપતિ બોલતોજ રહ્યો અને લીમાઆઈ ટેકરીની બહાર પડી. ખરેખર કહેવા આવનાર સૈનિક પણ તેની પાછળ બહાર આવ્યો અને તે બન્નેએ જીનાગઢના સૈન્ય તરફ ઘોડા દોડાવ્યા.

રણચંડીની રણહાક.

રણચંડી રણે ચઢી છે. નાસના નમાલાઓને તે કાં તો જીતવા અથવા તો રણમાં દેહ પાડવા કહેવા માટે અશ્વને પૂર વેગથી દોડાવી રહી છે. તેનો ઉત્સાહ જોઈ ઉપસેનાપતિનો સંદેશો લાવનાર ઘોડે-સ્વાર સૈનિક પણ ઉત્સાહી બનીને પોતાનો અશ્વ તેના જેવીજ ગતિથી દોડાવે છે.

જ્યાં છુડામણના લશ્કરની છાવણી હતી ત્યાં આવતાં સૈનિકે **ભીમાબા**ને બતાવ્યું કે, શત્રુપક્ષે કેવું નજીબોદ વાળું છે. તે પક્ષના હાથીઓ બેશક ગાંડાતૂર હતા. જે માટીની દિવાલો લશ્કરીઓએ ઓથ માટે બનાવી હતી તે હાથીઓએ તોડી નાંખી હતી. પથ્થરના કોટ ભાંગી નાખ્યા હતા અને તેમાંના પથ્થર સુંઠમાં ઘાલી વીંઝી વીંઝીને જીનાગઢના લશ્કરીઓ ઉપર ફેંક્યા હતા. ખાઈઓમાં ભરા-ધને તીર ફેંકતા સેનાનીઓનાં માથાં ઉપરથી ચાલીને હાથીઓએ તેમને ચગદવાનું શરૂ કરતાંજ બાકી રહેલાઓ જીવ બચાવવા નાહા હતા અને એ નાસનારાઓની પૂંઠે વિવિધ શસ્ત્રાસ્ત્રો ફેંકતા મહો-બાના લશ્કરીઓ દોડ્યા હતા. પરિણામે જીનાગઢનું લશ્કર દિગ્ભ્રમ હારી ગયું હતું.

“ ધિક્કાર ! ” તિરસ્કારથી **ભીમાબા** બોલી: “ માત્ર પોતાના પામર જીવ બચાવવા માટેજ શું તેઓ પોતાના દેશ પર કલંક લાવવા તૈયાર થયા ? ચાલ, ટૂંકે રસ્તેથી મને આપણા લશ્કરને મોખરે લઈ જા. હું તેને પલકમાં પાછું વાળીશ. ”

ઘોડેસ્વાર સૈનિક પોતાનો ઘોડો આગળ દોડાવીને એક આડે રસ્તેથી **ભીમાબા**ને જીનાગઢના લશ્કરને નાસવાના માર્ગે લઇ ગયો. **ભીમાબા**એ પોતાનો ઘોડો રસ્તા વચ્ચેવચ્ચે ઉમો રાખ્યા; અને હાથમા ખુશ્તી તલવાર ઝાલી રાખી. તે થોડીક પગો ઉભી હશે એટલામાં સૈન્ય નાસતું નાસતું આવતું દેખાયું. જેવા થોડાક સૈનિકો તેની નજીક આવ્યા કે તે મોટા અવાજે બોલી: “ સૌરાષ્ટ્રનાં કલંકી સંતાનો, કિયે મોઢે તમે તમારે ઘેર પાછા જવા માગો છો ? તમારી માતાઓ, તમારી બહેનો અને તમારી પત્નીઓ આગળ તમે તમારાં કિયાં કામની વડાઇ મારી શકશો ? ‘ શત્રુદળ પૂંઠે પડ્યું અને અમે

નાહા ! ' એવું કહેતાં શું તમારી જીભ બંધ નહીં પડી જાય ? હીચકારાઓ, બાયલાઓ, નામદોં અને પરાજિત થયેલાઓ તરીકે તમારાં નાનાં બાળકો તમને ઓળખશે અને બ્યારે એ શબ્દો તમારા મોંપર તમને કહેશે ત્યારે શરમથી નીચું જોઇ, ધરતીમાતા માર્ગ કેમ નથી આપતી, એવી લાગણી તમને નહીં થાય કે ? ધિઃકાર છે તમને કે, માત્ર તમારા પેટ તરફ તમે જોયું છે—માત્ર તમારા જીવ બચાવવા માટે તમે તમારી જનેતાઓને લજવી રહ્યા છો ? રણે ચઢેલા તમારા સ્કોરહના રજપૂતોએ ક્યારે અને ક્યાં પાછી પાની કરી છે, એ બતાવી શકશો ? તમારી પૂર્વે થઈ ગયેલાં સ્કોરહસંતાનોએ તો સુવર્ણાક્ષરે ઇતિહાસમાં પોતાના નામ અંકિત કર્યા છે. રા' કવાટે દશ દશ વાર આણુના રાજને હરાવી કેદ કર્યો હતો. ઉગાવાળાએ વીરમદેવના લશ્કરને બેટમાં કાપી નાંખ્યું હતું. બોડીધરના આહીર વીર જેવાયતે રા' નૌઘણને બચાવવા પોતાનાજ દીકરાનો શિરચ્છેદ પોતાને હાથે કર્યો હતો અને ઢોર ચારનારા આહીરોમાં એવું શ્વરાતન પ્રકટાવ્યું હતું કે, જુદમી થાણુદારને અને તેના સંરક્ષકોને ધાસની માફક તેઓએ વાઢી નાંખ્યા હતા. એજ રા' નૌઘણે સિંધપર સ્વારી કરી પાપી હમીરના પંજામાંથી જસલને છોડાવી હતી. કોની મદદથી ? રજપૂત, આહીર, કોળી, કાઠી અને બંટ લોકોના લડવૈયા એની મદદથી ! રા' ખેંગારે પોતાના બાપની ચાર પ્રતિજ્ઞાઓ પાળવા પાટણુપર ચઢાઈ કરી ત્યાંનો દરવાજો તોડી જુનાગઢ મોકલ્યો હતો અને સિદ્ધરાજ જયસિંહ સાથેની આખરી લડાઈમાં એ કાંઈ તમારી માફક પાછીપાની કરીને નાહો નહતો. દગાથી શત્રુઓ મહેલમાં દાખલ થયા છતાં બહાદુરીથી રા' ખેંગારે યુદ્ધમાં જંપલાવ્યું હતું અને પ્રાણ પડ્યો ત્યાં સુધી તેણે લડ્યા કર્યું હતું. અને એ મરદ કહેવનારા સૈનિકો ! સતી રાણુક જેવી એક અબળા કરતાંયે તમે નપાટ—નાલાયક દરશો ? એ વીરાંગનાની લિમ્મત, એની દૃઢતા, એનાં દેખતાં બાળકો શત્રુએ મારી નાંખવા છતાં પણ શત્રુને તાંબે નહીં થવાની એની વીરતા કેમ ભૂલી જાઓ છો ? તમારા દેશનો આ મગ-રૂલીભર્યો ઇતિહાસ તમને પાછા લઈવા અને નાસવા સખ્ત મનાઈ કરે છે. શું એ ઇતિહાસનાં પાનાં તમારે કાળાં કરવાં છે ? શું તમારે દુનિયાને મોટે એમ કહેવરાવવું છે કે, અગાઉ કદી પણ સ્કોરહસંતાન નામદ નથી નીવડ્યાં; પણ તમેજ એકલા તેમની કીર્તિપર પાણી ફેરવીને શત્રુથી ડરીને નાહો છો !! નહી, મારા બહા-

દૂર વીરાઓ, કદી એમ ન કહેવરાવશો. તમારાં મોં અત્યારે જુના-
ગઢ તરફ નહીં—પણ મહોળા તરફ જ હોવાં જોઈએ. પાછા વળો.
તમારો હેઠ્ઠામાં છેલ્લો શ્વાસ બાકી રહે ત્યાં સુધી શત્રુદળના પ્રત્યેક
સૈનિકની સામે જુઓ. ‘એક મરણીઓ સોને ભારે છે.’ ડરો છો શું ?
નથી એ રાક્ષસો; નથી એ ભૂતપ્રેતો, કે નથી એ મંત્રતંત્રના બળ
વાળા તાંત્રિકો. તમારા જેવાજ તે સાધારણ માણસો છે. તમારે
ડરવાનું કારણ શું છે ? તમારી પાસે આયુધો છે; તમારી પાસે
સંખ્યાબળ છે. તમારા દિલમાં હિમ્મત છે; શરવીરતા છે. તો શી
મબલ છે એ સાધારણ માણસોની કે, તમને ડરાવી બળ ?
હતો વા પ્રાપ્ત્યસિ સ્વર્ગ જીતવા વા મોક્ષમે મહેમ્ । એ ગીતાજીનું
મહાવચન હૃદયમાં રાખો. જીતશો તો દેશની કીર્તિ અવિચળ
રાખશો અને મરશો તો સ્વર્ગ પામશો. બહાદૂરો, એકજ છેલ્લી
વાત કરી લઉં. અત્યારે હું અહીં કેવી સ્થિતિમાં આવી છું ? જાણો
છો ? મારો એકનો એક વહાલો પુત્ર વીરમણિ ગઈ કાલેજ મરણ
પામ્યો છે ! શું હું રોધ રોધને ખૂણામાં આંસું સારતી બેસી રહી છું ?
નહીં. શું હું રણક્ષેત્રમાં જુનાગઢની કીર્તિને ખાતર લદવા આવેલા
મારા પતિને એમ કહેવા આવી છું કે, “ ઘેર પાછા ચાલો. આપણો
એકનો એક પુત્ર મરી ગયો ! દુનિયા રસાનળ ગઈ ! આપણે હવે
અશ્રુ સારીએ ! ” નહીં. વળ જોવું કટણ હૃદય બનાવીને હું લસતે
મેંચે બાજ મારા પતિની ગતિને અનુસરવા આવી છું. મારા પુત્રના
અવસાનના સમાચાર મારા પતિને મેંચે કદી રખેને કોઈ તેમને
નાહિમ્મત કરે નહીં; રખેને તેમને કોઈ તેમની અંગત આફત
સુણાવી કર્તવ્યબ્રષ્ટ કરે નહીં, તે માટે હું અહીં આવી છું.
મારો દેશ-મારી ભૂમિ—એ મારો પહેલો ખ્યાલ છે. એ ખ્યાલ
આગળ મારો સ્વાર્થ—મારી અંગત આફત—દગ્ગર દરજ્જે તુચ્છ છે !
જીવવું તો દેશ માટે અને મરવું તો યે દેશ માટે. અંધુઓ, કાયાના
કટકા થાય તો લલે; પણ દેશની ધજ્જત એજ આપણા દિલનો
મુખ્ય પ્રશ્ન હોવો જોઈએ. વીર પુત્રા ! તમારા અંગત દેહની પરવા
ન રાખશો. તમારાં સ્ત્રી-છોકરાંનો ખ્યાલ દિલમાં ન લાવશો. સૌ
સાનું નસિબ પોતાની સાથે લાવેલાં છે. તમે નહીં હો, તો તેમનું
શું થશે, એવો નમાલો પ્રશ્ન આ વખતે કરીને તમે ઘેર પાછા જવા
ન નાસશો. યાદ રાખજો કે, જે રણક્ષેત્રમાં શત્રુ સાથે લડતાં મરે,
તે ‘નામદ’ નથી. જેના દેહ પરથી શત્રુની સ્વારી કદાપિ ચાલી બળ

પણ બંને ખોળી-આમાંનું છેલ્લામાં છેલ્લું લોહીનું ટીપું રહેતાં સુધી પણ લાયમાંથી તલવાર હેઠે મૂકી ન હોય તે ‘નામદ’ નથી. પણ ‘નામદ’ તે છે, જે ડરીને નાસે છે ! ‘નામદ’ તે છે, જે ઘરખૂણે ભરાઈ જવા, સ્ત્રીની સોડમાં છુપાઈ જવા રણભાથી ઘર તરફ જાય છે ! શું તમે એવા નામદ છો ? યાદ રાખજો કે, અહીંથી નારીને તમે ઘર-ખૂણે ભરાવા જશો, તો તમારી જ પત્નીઓ તમને કહેશે કે, અમારી સુરીઓ પહેરો. અને તમારે અદલે અમને રણક્ષેત્રમાં જવા દો. તેઓ તમને ઘરમાં પેસવા નહીં દે અને તમારે અદલે કેસરીઓ કરીને અહીં આવશે. તમારા કરતાં પણ વધારે સુંદર વીરતા. તેઓ બતાવી શકે એની મને ખાત્રી છે. બંધુઓ, તમારો ભ્રમ દૂર કરો. ઘરસંસારના મોહનો નાશ કરો. ચાલો, સોરઠ ભૂમિના સપૂતો, ચાલો મારી સાથે રણક્ષેત્રમાં; ફૂદી પડો મરણીઆ થઈને શત્રુ ઉપર; અને બોલાવો ‘ગિરિવર ગીરનારજી જય’ ‘રા’ ગજરાજની જય’ ‘કુળદેવી ગીરનારીની જય !’”

પ્રત્યેક શબ્દ-આણુથી હૃદયને સોંસરાં ફોરી નાંખતી, રંગે રંગમાં શરાતનેની પ્રયજા જ્યાંન પ્રકટાવતી, પ્રત્યક્ષ રણચંડી સમી દીક્ષતી આ શરી પ્રયજાનું સૈનિકો પ્રત્યેનું ઉપર્યુક્ત સંગોધન વ્યર્થ નીવડયું નહીં. જ્યાં તેણે છેલ્લો જયકાર ઉચ્ચારી, પોતાની આસિ આમનેમ વીંઝી, પોતાના ઘોડાને એજ સૈનિકોના વૃથ તરફ દોડાવ્યો કે તરતજ જીનાગઢના આખાએ સૈન્યમાંથી એ જયકારનો પ્રચંડ પ્રતિધોષ પડી રહ્યો; એ નો એ પ્રતિધોષ વધુ જયકાર-ધ્વનિથી વંચતો રહ્યો; અને સૈનિકોની ગતિ શત્રુનો સામનો કરવા-પોતાનાં આયુધોનો ચમત્કાર પુનઃ શત્રુઓને કરાવવા-રણક્ષેત્ર તરફ વહી રહી !

પ્રોત્સાહન પર પ્રોત્સાહન આપતી રણચંડી આખા સૈન્યમાં અહીં તહીં ધુમતી આગળ વધતી રહી. સૈનિકોને એ વખતે હૃદયમાં તેના પ્રત્યે અનલદ્ધ ભક્તિ ઉત્પન્ન થઈ. અમને ‘નામદ’ બનતા અટકાવવા કુળદેવી ગીરનારજી રણચંડી બનીને અમો વચ્ચે રણહાક ગજવવા આવી છે, એમ તેઓના દિલમાં ફરી ગયું અને એ શ્રદ્ધાને બળે તેઓમાં બમણો ઉત્સાહ પ્રકટી નીકળ્યો.

પરિચ્છેદ ૨૮.

વિધિનો માર !

“કહો, મારી જીત કબૂલ કરો છો કે નહીં ?”

“ઉંહ, એમ તે કાંઈ જીત કહે જીત મળે ? તમારું લશ્કર તો નાહું છે; ફરી મેદાનમાં આવવાની ખો ભૂલી ગયું છે; અને તે જીતાં જીત તમારી કહો છો, તો તમારા જેવા પાગલ કાણ ?”

“પણ તમારા સૈન્યના તમે જે મુખીઓ-સેનાનાયકો-મારા હાથમાં સપડાયા છો એટલે જીત મારી. શરીરમાંથી નાક કાપ્યું તો ધજ્જત ક્યાં રહી ?”

“ખાંડ ખા, બલા આંદમી, ખાંડ ! દગાથી એકાંતમાં લાવી અમ પર ૨૫-૩૦ આંદમી મારફત તું હલ્લો કરાવે છે અને સામે મોંધે ધા કરવાની તો હિમ્મત તારાથી કરી શકાતી નથી ! શું એવા દગાને તું જીત કહે છે ?”

“વિમ્મહમાં શત્રુને હંફાવવા માટે રચાતી સર્વ યુક્તિઓ પ્રમાણિક જ ગણાય છે. એ સંબંધમાં તમારી હઠ નકામી છે. ચાલો, જીત કબૂલો; નહીં તો અહીં ઠાર થશો.”

“એક વાર અમારા બંધ છોડ અને પછી આ દારી દે જોઉં ?”

“બંધ નહીં છુટે. આમ ને આમ તમારા પર તીરોનો વરસાદ વરસાવવામાં આવશે.”

આ સંવાદ સુડામણિ અને આદલ-ઉદલ વચ્ચે ચાલી રહ્યો છે. સુડામણિને તેનું લશ્કર નાસી જવાની ખબર અપાઈ ત્યારે તેની પરવા ન કરતાં શત્રુ પક્ષના આ બે સેનાધીપોને કેદ કર્યા હોવાને લીધે ‘જીત’ પોતાની છે, એમ તે કહેતો હતો અને તેમની પાસે કબૂલાવવા માગતો હતો. તેઓ એને ‘જીત’ કહેવા ના પાડતા હતા. જ્યારે સુડામણિએ તેમને ઝાડ સાથે બાંધેલી હાલતમાં જ મારી નાંખવા દમ ભરાવ્યો ત્યારે ઉદલે મોટેથી અટહાસ્ય કરતાં કહ્યું : “તારી કુમકે ચઢનાર પેલી સામી રજપૂતાણી જેટલીયે અછલ તારામાં નથી કે શું ? જો તારી જીત તેણે માની હોત તો શું કરવા તે નાસનારાઓને પાછા વાળવા જત ? બલા માણસ, તગડા જેની કાયા જ વધારી, મોટા ખરાડા પાડ્યે કાંઈ ‘વીર’ ગણાવાય નહીં !”

“ મને મહેણાં મારે છે ? ! મોતની અણી પર છે છતાં ફિસિયારી કરે છે ? ” ચુડામણિએ ક્રોધથી પૂછ્યું.

“ મોત તો અમે ગજવામાં રાખીને ફરીએ છીએ. એની બીક ને હોય તો બપોતર પહેર્યા વિના આમ હઝારોની સામે પડીએ નહીં; સમજ્યો ? ” આદલે જવાબ દીધો.

“ ત્યારે તમને મોતની બીક નથી, એમજ ને ? જેઠું છું કે, તમે સાચું કહો છો કે બુઠું ? ” પોતાના સૈનિકોને ઉદ્દેશીને સેનાપતિએ હુકમ આપ્યો: “ સૈનિકો, ઉભા રહો આ બે જણની સામે અને તૈયાર કરો તમારાં તીરકાંમઠાં ! ”

પોતાને શ્રમ આપનાર આ બેને મારવા સૈનિકો તલસી રહ્યા હતા. ચુડામણિનો હુકમ થતાં તેઓ એક હરોળમાં આદલ-ઉદલની સામે ઉભા રહ્યા અને કામઠામાં તીર ભરાવીને સેનાપતિના છેલ્લા હુકમની રાહ જોવા લાગ્યા.

સેનાપતિ બોલ્યો: “ એક, બે ને ત્રણ કહું એટલે તીર છોડજો. ” તે આમ તેમ ફરતો ફરતો અને મૂંછોને તાવ દેતો બોલવા લાગ્યો: “ એ...ક...” વળી થોડીવાર થોભીને બોલ્યો: “ બે...એ...” આદલ અને ઉદલ તરફ તિરસ્કારભરી નજર કરતો તે પુનઃ થોડીવાર આમ તેમ ફર્યો અને એકદમ થોભી જઈને જ્યાં “ ત્ર...” અક્ષર તેણે ઉચ્ચાર્યો કે, “ સખૂર ” એવો એક પ્રચંડ ધ્વનિ તેના કણે અથડાયો.

સૈની નજર જે તરફથી એ શબ્દ આવ્યો હતો તે તરફ ગઇ સોએ જોયું કે, જે ઉંચી ટેકરી ઉપર યુદ્ધ દરમિયાન સેનાપતિ સ્થિત હતો, તેજ ટેકરી ઉપર લગવાંવસ્ત્રધારી એક યોગીરાજ પોતાના બન્ને હાથ ઉંચા કરીને ઉભો છે ! તે યોગીરાજે વળી એજ પ્રચંડ ધ્વનિથી કહ્યું: “ પ્રભુને ખાતર સખૂર ! ન્યાયદેવીને ખાતર સખૂર ! ”

તે ટેકરી પરથી નીચે ઉતરીને સેનાપતિ પાસે આવ્યો અને તેના મોં સામું તાકીને જોઇ રહ્યો. સેનાપતિએ તેને પૂછ્યું: “ કાણ છો તમે ? શા માટે મારા કામમાં દખલ કરો છો ? ”

“ હું પ્રભુનો દૂત છું. ” યોગીએ મક્કમ સ્વરે ઉત્તર દીધો. “ શું આ કોઇ કારાગાર છે કે, આ બેને જાડ સાથે બાંધીને આ બધાને તેમના પર તીર છોડવા હુકમ કરો છો ? ખુદલું મેદાન પડ્યું છે તો શા માટે બીજાઓની પેઠે છૂટથી લઢતા નથી ? ”

“ તમે સાધુ લોક આમાં કાંઈ સમજો નહીં. તમે લોકોનું અહીં કંઈ કામ નથી. રસ્તે પડો. ગુફામાં બેસી ધ્યાન કર્યા કરો.” સેનાપતિએ યોગીને એમ કહી પોતાના સૈનિકો તરફ વળીને કહ્યું: “ ચલાવ, એક...બે...ત્ર...”

“ શું મારા સ્વરથી પણ તમે મને પિછાની શકતા નથી, ચુડામણિ ! ” યોગીએ ફરીથી તેની સામે જઠને પૂછ્યું.

પોતાનું નામ દઈ પોતાને ઉદ્દેશનાર આ વ્યક્તિ શું પોતાની પરિચિત છે ? એવો પ્રશ્ન ચુડામણિના મનમાં ઉઠ્યો. યોગીએ પોતાની બોટી દાઢી અને જટા કાઢી નાંખ્યાં. પોતાનો ભગવો ઝબ્બો પણ દૂર કર્યો અને એનું સ્વરૂપ ખુલ્લું થતાંજ સેનાપતિના સૈનિકોના હાથમાંથી તીરકામઠાં નીચે પડી ગયાં; સેનાપતિ આશ્ચર્યથી બોલી ઉઠ્યો: “ શું રા’ગજરાજ ! આપ પોતેજ અહીં ? ”

“ હા. ચુડામણિ, હું જ તમારા રા’ અહીં રણુક્ષેત્રમાં યોગી વેષે આવ્યો છું. આવવાનું કારણ બૂઠું છે; પણ પરિણામ આ બે બાંધેલાઓને છુટા કરવામાં આવવું જોઈએ. ”

તરતજ સૈનિકો ઝાડ પાસે દોડ્યા અને આદત-ઉદ્દતના બંધ છોડવા લાગ્યા.

“ પણ મહારાજ ! મારા બેત આમ શા માટે ઉંધા વાળો છે ? એજ આદત-ઉદ્દત છે. એ મારા કેદીઓ છે. ”

“ સેનાપતિ ! કેદીઓને લગતા તમારા સિદ્ધાંતોથી હું પૂરો વાકેફ છું. હવે મને એ ન સંભળાવશો. લગાવેલી સંખ્યાના લશ્કરને નાસતું મૂકી, તમે ફક્ત આ બે જણ ઉપર સિતમ સુગમરૂપ તત્પર થયા છો, એ કેવી શરમની વાત છે ? લડતા માટે લાંબુ પહોળું મેદાન પડ્યું છે, ને તમે ટેકરીને બોધે છુપાઈ ફક્ત બે જણને બાદ જણ પાસે મરાવવા મહેનત કરો છો, એ તમારી બડાદૂરીને જાગે છે શું ? તમારા આ કાર્ય કરતાં તો તમારી વીરાંગના પત્ની અને મારી ધર્મભગિની ભીમાબાઈને ધન્યવાદ ઘટે છે કે, તમારા નાસતા લશ્કરને શરાતન ચઢાવીને તેણે રણમેદાનમાં પાછું આપ્યું છે અને તે જાતે હજારોની સંખ્યાના શત્રુઓ સામે ઝુઝી રહી છે ! ચુડામણિ, તમારી પત્ની કેવા કઠૂણ હૈયા સાથે અહીં લટવા આવી છે અને સ્વાર્થની કેવી પરવા તેણે નથી રાખી, એ હું અને તે બેજ નાણીએ છીએ; અને તેથીજ તેની પાછળ હું યોગી વેષે આ તરફ નીકળી આવ્યો છું. જાઓ, એને લલતી અટકાવો અને તમારા લશ્કરને સંભાળો. જે કોઈ

“ ચઢ્યો હોય તો આ ખાખોચીઆ જેટલી જગ્યામાં નહીં પણ વિશાળ રણમેદાનમાં શત્રુઓની અપરિમિત વીર-સેના ઉપર ખાલી કરો. ”

અપરાધી હૃદય સામે! પ્રત્યુત્તર શો આપી શકે ? ચુડામણિ ઘોડેસ્વાર થયો અને મેદાનમાં ચાલી નીકળ્યો. આદલ-ઉદલના અંધ છોડી નાંખવામાં આવતાં, રા'ગજરાજે તેમને ઉદ્દેશીને કહ્યું: “ વીર મહારાજના વીર મામાઓ, તમારા તરફ મારા સેનાપતિએ ચલાવેલા ગેરવર્તન માટે હું—”

“ ન્યાયી રા' ! એક પણ અક્ષર હવે આગળ બોલી અમને ન શરમાવશો. ” આદલે કહ્યું: “ એને કાળું તેવું વર્તન એણે ચલાવ્યું નહોત તો તમારી ન્યાયશુદ્ધિ માટે માન ઉપજવાનો અમને અત્યારે જે પ્રસંગ મળ્યો, તે મળત ખરો કે ? એજ તગડાની ધાગીઆણીની વીરના જોવાનો પ્રસંગ અમને મળત ખરો કે ? એ તો નરસામાંથી જ સાફ નીપજે છે ! ”

“ વાર; પણ હું અહીં મહારાજને કેમ જોતો નથી ? ” રા'એ પૂછ્યું.

“ એણે યુદ્ધમાં ભાગ લીધો નથી. એ પોતાના કોઈ દરીદ્રને શોધવા ગયો છે. ”

“ શું આ યુદ્ધ તમે એના વિના લડ્યા છો ? તમે તો મને મુંઝવણમાં નાંખ્યો ! ” રા'એ કહ્યું.

“ કેમ ? શી મુંઝવણ ? ” ઉદલે પ્રશ્ન કર્યો.

“ ધારો કે, તમે એ જીત મેળવો; તો શું મારી શરત મુજબ મારી કન્યા હું તમને એને પરણાવું ? ”

“ અમે મહારાજ તરફથીજ લડ્યા છીએ ને ? આ યુદ્ધનો જશ એનેજ મળવાનો અને બક્ષિસ પણ એનીજ ! ”

રા'એ ડોક ધુણાવ્યું અને કહ્યું: “ વીરપુરુષો, મારી માન્યતા એવી નથી. જીતનારે જીતે યુદ્ધમાં ભાગ લીધો હોય, તોજ એની ખરી જીત ! યુદ્ધમાં એની હાજરી ન હોય, એ તો એને માટે એક મોટું મહેાળું ગણાય. ”

આદલ-ઉદલ ઘડીભર વિચાર કરવા લાગ્યા. એ બાદ આદલે કહ્યું: “ કમ શીકર નહીં. જે મહારાજની ગેરહાજરી મહેાળા રૂપ હોય તો અમે ફરીથી બીજા યુદ્ધ માટે તૈયાર છીએ. બિલકુલ શંકા વિનાની જીત અમારે જોઈએ છે. સેનાપતિનો મુદ્દો તો ગેરવ્યાજબી હતો; પણ તમારો પોતાનો મુદ્દો વિચારવા જોગ છે. ”

‘ મારા સેનાપતિનો મુદ્દો શો હતો ? ’

“ તમારું લશ્કર નાહું હતું તોય અમને એને તે મારતો હતો તેમ મારી નાંખીને તેને જીત કહેવરાવી હતી ! જીતેલા લશ્કરના એ સેનાપતિ પકડાય એટલે લશ્કરની જીત નક્કામી એમ એ કહેતો હતો.”

“ બેશક. એનો એ મુદ્દો ગેરવ્યાજખી હતો અને વળી તેણે જે આ રીતે તમને મારી નાંખ્યા હોત તોપણ તેની જીત હું કહેત નહીં.”

“ એનું નામ તે સાચા મરદનાં વેણુ ! અમારો મુદ્દો જેમ તમે સમજ્યા છો તેમ તમારો મુદ્દો પણ અમે સમજીએ છીએ. ” ઉદ્ધવે કહ્યું: “ મહારાજની હાજરીવાળું, મહારાજ પોતે લઢવામાં લાગ લે એવું, ખીણું યુદ્ધ તમે કહો ત્યાં લઢવા અમે તૈયાર છીએ. ”

“ આ યુદ્ધનું પરિણામ કાંઈજ નથી આવ્યું, એમ ગણવા અમે ખુશી છીએ. ” આદલે અધવચ્ચ કહ્યું.

“ મને એ કખૂલ છે. જાઓ, વીર પ્રતિસ્પર્ધીઓ, તમે તમારા સૈન્યને લઢતું બંધ પાડો અને હું મારી સેનાને લઢાઈ બંધ પાડવા ફરમાવું છું. એ પછી આ સ્થળેજ મળીને હવેનું યુદ્ધ ક્યાં લઢવું તે નક્કી કરીશું. ”

“ કખૂલ છે. ” એમ બોલતા આદલ-ઉદલ ત્યાંથી નીકળી પડ્યા.

રા’એ સેનાપતિના જે સૈનિકો પોતાની આસપાસ હતા તેઓને પૂછ્યું: “ કોઈની પાસે રણશિંશુ છે ? ”

“ હા, મહારાજ ” એક સૈનિકે જવાબ દીધો અને તે પોતાના ઘોડા આગળ દોડી તેના સામાનમાંથી એક રણશિંશુ લઈ આવ્યો.

“ ટેકરી પર ચઢી જેશથી રણશિંશુ બગાવ. લઢાઈ બંધ પાડવાનો મારો હુકમ સૈનિકને સંભળાવ. ” રા’એ તે સૈનિકને ફરમાવ્યું.

એ સૈનિક ટેકરી પર ચઢ્યો ત્યાં સામા પક્ષની તુરાઈ સંભળાઈ. મહોબાનું લશ્કર લઢતું બંધ પડ્યું. ટેકરીપરના સૈનિકે એજ રીતે રણશિંશુ બગાવ્યું અને જીનાગઢના લશ્કરે તે સાંભળી હથીઆર ચલાવવાં બંધ પાડ્યાં.

યુદ્ધ થંભાવ્યા પછી સેનાપતિ તરતજ દોડતો દોડતો આવીને વાંધો ઉઠાવશે, એમ રા’નું માનવું હતું; પણ તે આવ્યો નહીં. ક્યાંક રોકાયો હશે અને હમણાં આવશે, એમ ધારી રા’ ત્યાંજ થોભ્યો. મહોબાનું લશ્કર હજી થંભેલું છે, એમ રા’એ જોયું. એટલામાં આદલ અને ઉદલ આવ્યા. રા’એ તેમની સાથે મસલત કરી, હવેના યુદ્ધની શરતો નીચે પ્રમાણે મંજૂર કરી.

હવેનું યુદ્ધ જીનાગઢનાં સિમાડામાં થશે. પરંતુ કિલ્લાનો આશ્રય લેવો નહીં. મહારાજે યુદ્ધમાં ભાગ લેવો. અને પક્ષ પોતપોતાનાં મિત્ર રાજ્યોને પોતાની સાથે સામેલ રાખી શકશે. રાત્રે કદી યુદ્ધ કરવું નહીં. કોઈ પક્ષે એ વેળા જમસૂત્રી કામ કરાવવાં નહીં અથવા ઓચિંતા હુમલા કરવા નહીં. ખાસ થોડાક માણસોને કે એકાદ-બેને દગાથી દૂર લઈ જઈને તેમના ઉપર બહુ માણસો દ્વારા સિતમ ચુગરવો નહીં. લઢાઈ દરમ્યાન દંડ-યુદ્ધ કરવું નહીં. મહારાજે મોતીનાદનું હરણ કરેલું હોવાથી તેની પાસેથી તેને છોડાવવાનું કારણ પણ આ નવા યુદ્ધના એક કારણ તરીકે ગણાશે. મૂળ ઢંઢેરામાંની મોતીનાદને લગતી શરત પણ કાયમ રહેશે. યુદ્ધ આઠ દિવસ પછી શરૂ થશે.

આ મુદ્દાઓના લખાણ પર રા'એ તેમજ આદલ-ઉદલે સહીઓ કરી અને મહારાજની સહી કરાવીને રા' ઉપર પાછળથી મોકલી આપવા તેના મામાઓએ કબૂલ કર્યું. નવી લઢાઈ શરૂ થાય તે પહેલાં મિત્રતા બતાવવા શિષ્ટાચાર પ્રમાણે પરસ્પર ભેટીને અને પક્ષ છૂટા પડ્યા.

આદલ-ઉદલ વદાય થયા તે છતાં “ મુડામણિ આવ્યો નહીં. રા'ને ચિન્તા થઈ કે આમ કેમ ? તેણે એક ઘોડેસ્વારને તપાસ કરવા મોકલ્યો. ઘોડીવારમાં તે ઘોડેસ્વાર ખબર લાવ્યો કે, “ સૈન્યમાં બારે ગમગીની ફેલાઈ રહી છે. લીમાબાઈ રણમાં પડ્યાં છે ! અને સેનાપતિ પાગલ બની ગયા છે ! ”

આ સાંભળી વજૂઘાત થયો હોય તેમ રા' ચમક્યો. અને “ આખરે મારો ભય ખરો પડ્યો ! ” એમ બોલી જ્યાં લીમાબાઈનું મોત થયું હતું ત્યાં તે સૈનિકની સાથે ગયો.

સૈનિકનું જૂથ જ્યાં હતું ત્યાં તે પહોંચ્યો; એટલામાં એક અમલદારે તે જૂથમાંથી બહાર આવી, રા'ને કહ્યું: “ મહારાજ ! આપ હમણાં સેનાપતિજી પાસે ન જશો. ”

“ કેમ ? ” રા'એ પૂછ્યું.

“ પોતે શું બોલે છે અને શું કરે છે, તેનું મુદ્દલે તેમને જ્ઞાન હોય એમ માની શકાતું નથી ! નર્મ પાગલ જેવાં લક્ષણો તેઓ બતાવે છે—”

“ તેથીજ તેમની પાસે જઈને તેમને આશ્વાસન આપીને મારે શાન્ત બતાવવા જોઈએ. ” રા' એ કહ્યું.

“ પણ એ તો કહે છે કે, મારી દષ્ટિએ જે હવે રા’ કે જયમલ્લ કે રૂપાદે પડશે તો એવકાષ માટે હું તમને શિક્ષા કરીશ-”

રા’ હસ્યો અને બોલ્યો: “ જોહો ! એથી કાંઈ ડરી જવાય ? માણસ પર જ્યારે ઉપરા-ઉપરી આઘાત થાય ત્યારે તેનું ભાન ઠેકાણે ન રહે. પણ તેને એવી હાલતમાં આપણે સમજાવટથી શાન્ત કરી શકીએ. હું ધારું છું કે, સેનાપતિને કાને તેમનાં અન્ય કુટુંબીઓ સંબંધી વાતો પહોંચી હશે. ”

“ હા. મહારાજ ” અમલદારે કહ્યું: “ ભીમાબાઈએ મરતાં મરતાં તેમના પુત્રના મરણ સંબંધી ઉદ્દગારો કાઢ્યા અને જયમલ્લ બાપુ સાથે રૂપાદેનાં છુપાં લગ્નની વાત કહી, એ પછી સેનાપતિજી ગમે તેવા પ્રલાપો કરે છે. ”

રા’એ કહ્યું: “ હું તેની પાસે જતાં બીશ નહીં. પણ જે તમને ખબર હોય તો કહો કે, ભીમાબાઈનું મોત કેવી રીતે થયું ? ” અમલદારે કહેવા માંડ્યું:

“ મહારાજ, અમારામાંના બસો જણે એમની આસપાસ રહી પોતાના પ્રાણ પાડ્યા છે અને મરતાં મરતાં પણ એમની રક્ષા કરી છે; પણ દુરમનના લશ્કરનો સંહાર તેઓ ખૂબ જનનથી કરતાં હોવાથી તેઓની ચોંટ એમના ઉપર રહી હતી. એટલે યોગરક્ષથી એમના સંરક્ષકો ઉપર આક્રમણો થયાં હતાં. અમે શ્રીમતીને બાહુ વીનવ્યાં કે, આપ યુદ્ધમાંથી ખસી જાવ. પણ એમણે એકજ વાક્ય કહ્યાં કહ્યું: “ મુજ જેવી ગોઝારીને હવે રણક્ષેત્રની પથારી સિવાય બીજે કયાંયે આરામ નથી ! ” પોતે એમ કહેતાં જાય અને અમને પ્રોત્સાહન આપતાં આપતાં શત્રુઓ પર પોતેજ ઘા કરતાં જાય ! અમારી દુકડીઓએ વારાફરતી તેમની આસપાસ રહ્યાં કહ્યું. એ દુકડીમાંનો એક ખપી જાય કે તરત બીજે તેની જગ્યા લેતો. એમની રક્ષાનો કાટ તોડવા દુરમનોએ ખૂબ માથાકૂટ કરી અને અમે ટક્કર ઝીલવા તત્પર રહ્યા. એવામાં યુદ્ધ-પ્રતિબંધનું રણશિંયુ વાગ્યું. શ્રીમતીએ “ હા, નસિબ ! ” એમ કહી જમીન પર તે વખતે પડતું નાંખ્યું. એટલામાં સેનાપતિજી ત્યાં આવ્યા અને વિહ્વલ બની જઈ, તેમનું માથું પોતાના બાજામાં લઈ “ બોલ, દેવી, એકવાર બોલ ! તું અહીં શા માટે આવી ? ઘેર પુત્ર માંદો છે. પેલી બદમાશ છોકરીની સંભાળ લેવાની છે અને એ કામ પડતાં મૂકીને તે યુદ્ધમાં શા માટે જંપલાવ્યું ? આખરે તું મરી; પણ મને એવકાષ થઈને મરી ? ”

તે આવા આવા કંઈને કંઈ પ્રશ્નો કરતા હતા, તેવામાં લીમાબાઈએ આંખો ઉઘાડી અને જોશબંધ ઉઠાળો મારી, ખેંકાં થઈને બોલવા લાગ્યાં : “આવું છું, પુત્ર વીરમણિ ! હું તારી પાછળજ સ્વર્ગમાં આવું છું ! મને દેવોના હુકુંબિના નાદ સંભળાય છે. તેઓ પુખ્ત-વૃદ્ધિ કરે છે તે હું જાણું છું. તેઓ કેમ આનંદ ન પામે ? મેં મારી ફરજ બજાવી હજારો હુશ્મનોનો મારે હાથે સંહાર કર્યો તે પછી તેઓ મને હર્ષથી વધાવેજ ! પણ હા ! તારા પિતાએ આ હર્ષમાં કલંક લગાડ્યું ! યુદ્ધમાં અનીતિ કરી અને રૂપાંદોને બિચારીને સતાવી. પ્રભુ તેમને માફ કરે. રૂપાંદોએ તો તેમને માફ કર્યું છે; કારણ હવે તેનાં ગાંધર્વ-લગ્ન જયમથ સાથે મેં કરાવી આપ્યાં છે તેથી તે નવેનિધિ અને અષ્ટમાસિદ્ધિ પામી...પ્રભુ...પ્રભુ સૌનું કલ્યાણ...” બસ એટલું બોલી તેઓ ધમ્મ દબને સેનાપતિના બોળામાં પડી ગયાં. થાડીકવાર તેમનો શ્વાસશ્વાસ જોશબંધ ચાલ્યો અને પછી કેવળ શાન્તિ ! તેઓ મરણ પામ્યાં !

સેનાપતિજીએ તે પછી રોદ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. તેઓ એકદમ ગૂસ્સે થઈને લીમાબાઈનું શબ પોતાના બોળામાંથી નીચે નાંખીને બોલવા લાગ્યા : “બેવફાઈ ! ભત્રીજા બેવફાઈ ! અને પત્નીનીયે બેવફાઈ ! હા ! હું તારો ટોટો પીસીશ—” એમ કહી, તેઓ શયને અડકવા ગયા એટલે અમે તેમને પકડી લીધા.

તેમણે કહેવા માંડ્યું : “મને શા માટે પકડો છો ? શું રા’એ મને પકડવાનો હુકમ આપ્યો છે ? રા’એ પણ બેવફાઈ બતાવી ? ” બચકર અદ્રહાસ્ય કરીને તેઓ બોલ્યા : “હા : હા : રા’ બેવફા થાય એમાં શી નવાઈ ? એના પુત્રને મેં દેશવટો દેવાવ્યોને ? પણ એણે તેનો સખ્ત બદલો મારાપર લીધો ! મારા વહાલા પુત્રનો પ્રાણ એણે લીધો અને હવે જ્યારે હું નિઃસંતાન થઈ બેઠો ત્યારે તે મને પકડે જ ને ? પણ સૈનિકો. તમે મને વફાદાર રહો. જાઓ, રા’ને પકડી લાવો. હું એને બતાવીશ કે, મારા જેવાને બેવફા થવાનું ફળ શું મળે છે ? ” અમે કોઈએ તેમને દાદ ન દીધી; એટલે તેઓ અમારા ઉપર ઉખળ્યા અને કહેવા લાગ્યા : “તમે પણ બેવફા થયા ? બસ. થઈ ચૂક્યું ! જગત્ આખું બેવફા છે ! માણસ જાત બેવફા છે ! દરેક બેવફા સખ્તને હવે છૂંદી છૂંદી મારી નાંખવાની જરૂર છે.” બસ; આવીજ લવારી તેઓ કર્યો કરે છે. સૈનિકોના હાથમાંથી છૂટવા ફાંફાં મારે છે ! પણ સૈનિકો તેમને નથી છોડતા.

કારણુ જો તેમને છોડે તો જરૂર તેઓ ન કરવાનું કરી બેસે; આથીજ આપ નામદારને હું ત્યાં નહીં આવવા વિનંતિ કરું છું.”

રા'નું વદન આ સાંભળીને ઘણુંજ શોકાતુર બની ગયું. એ હાલ-તમાં થોડોક વખત વિચાર કરી તેણે ગંભીર સ્વરે કહ્યું: “ખરેખર, આ બનાવ મારા ધારવા કરતાં વિપરીત બન્યા છે. લીમાબાઈ ન લહે અને સુરક્ષિત રહે, એટલા માટે હું અહીં રણક્ષેત્રમાં આવ્યો પણ તે મારે ખાતર લઢીને મરણ પામી ! સેનાપતિના પોતાના હિત માટે મારે તેની સામે થવું પડેલું. તેને બદલે તે ઉધુંજ ધારીને આવી લવારી કરે છે ! ગમે તેમ પણ તેને મારે શાન્ત કરવો જોઈએ. ચાલો, ડરવાની જરૂર નથી. હું જરૂર એતું સાન્ત્વન કરી શકીશ. જો તે દરમ્યાન તે નહીં માને તો મારા દેહની રક્ષા તમે સૌ સૈનિકો કરજો.” એમ કહી રા' લીમાબાઈના શય પાસે આવ્યો. સૈનિકો દૂર ખસી ગયા.

લીમાબાઈના શરીરપરનું વસ્ત્ર લોહીથી તરબોળ થઈ ગયું હતું. તેના શરીરે ખૂબ ધા પડ્યા હતા. જે સૈનિકો ત્યાં આગળ ઉભા હતા તેમાંના ઘણાકનાં વસ્ત્ર પણ લોહીથી તરબોળ હતાં. ચુડામણિને રા'એ લીમાબાઈના શય પાસે પ્રલાપો કરતો સાંભળ્યો. તમામ લશ્કરીઓને ખેદ અને નિરાશાની લાગણીથી ચૂપચાપ ઉભા રહેલા તેણે જોયા. જેઓએ સેનાપતિને પકડ્યો હતો, તેઓને તેણે ધસારત કરી એટલે સેનાપતિને તેમણે છોડી દીધો. તે રા'ની નજદીક આવ્યો. ધડીભર તેના તરફ તાકાને જેતો તે બોલવા લાગ્યો: “રા' ! મારા દિગ્વિજયનો મને આ બદલો આપ્યો કે ? જ્યારે હું છતપર હતો ત્યારે યુદ્ધ અટકાવવાનો હુકમ કરી મારા દિલની તમામ ઉમેદ ઉંધી નાળી ? મને હતભાગી શા માટે બનાવ્યો—”

રા'એ અધવચ્ચ કહ્યું: “શાન્ત થાઓ, હિમ્મત રાખો, સ્વસ્થ બનો, સેનાપતિજી ! આવી બાલીશતા તમને ન શોભે.”

“હું સેનાપતિ ? ! જીદ ! મને બૂલેચૂકે સેનાપતિ ન કહેશો.” સેનાપતિએ કહ્યું: મારી ઇચ્છાઓની વચ્ચે આવીને મને સેનાપતિ તરીકે કોઇ હક્ક, રા' ! તેં ભોગવવા દીધા નથી. ક્રિયા ક્રમનસિખ ચાલ-હીમામાં તેં મને દુશ્મનોનો વધ કરવા દીધો નથી કે જેને પરિણામે મારે આ આફત જોવી પડી છે.”

“વીર પુરુષ !” રા’એ કહ્યું : “તમારી ભૂલ થાય છે. જગતમાં માણસનું ધાર્યું થતું નથી. વિધિનું ધાર્યું થાય છે. તેથી કોઈ માણસને દેવો ન જોઈએ—”

સેનાપતિ રા’ આગળથી જરાક દૂર હટ્યો અને વિચિત્ર નજરે તેના તરફ જોતો જોતો અટ્ટહાસ્ય કરતો કહેવા લાગ્યો : “વિધિ ! હા, એ એક અજબ શક્તિ છે ખરી !” વળી મોટા સ્વરે તે બોલ્યો : “વિધિ ! શું એણે મારા પર આક્રમી નાંખી ? ખરાબર, રા’ ! તું સાચું કહે છે. વિધિએ મને બેસિતમ માર માર્યો છે. મારી આ દશાનું કારણ વિધિજ છે. ક્યાં છે એ વિધિ ? લાવો, પકડી લાવો એને મારી સમક્ષ ! પણ સખર ! વિધિએ તો મને ચેતવણી આપી હતી. રણે ચઢતા પહેલાં મને ઘણા અમંગળ અપશુકન થયા હતા; પણ મેં તેની દરકાર ન કરી તો મારે મારા પુત્રના મોતના સમાચાર સાંભળવા પડ્યા અને મારી સ્ત્રી પણ મારા દેખતાંજ મરણ પામી—”

રા’ એ કહ્યું : “વિધિના કાનુનો હંમેશાં ખુલ્લા હોય છે. સત્કૃત્ય કરનારને તે સારાં ફળ આપે છે અને દુષ્કૃત્ય કરનારને તે ડામે છે. સાંભળો.

અભાગી પાસ ગહા સરવર, ન દીપું પાણીનું પીધું !
સૃજેલું કર્મ દૂકું તે, રહ્યું આખર સુધી દૂકું !
ન આંકી લક્ષ્મીની કીમત, પધારી જેહ આંગણમાં !
કર્યા એ કર્મ તેનાં ફળ, અવશ્યે પામવાં માઠાં !

દીપું ના હોય ભવ પૂર્વે, ટકાવી વાસના ખૂરી
સનાળ્યા કેક સત્તામાં, છરી રંકો ગળે મૂકી !
સુખો નિજ વાંચના કેરાં કહીથી આ ભવે પામે !
ખચાગી ના શકે કોઈ રૂંઠે દો’ પર વિધિ જ્યારે !

“શું ? મને આ કહો છો ?” સેનાપતિએ પૂછ્યું : “શું મને કોઈ ખચાવી શકે તેમ નથી ? છટ છટ. હું પોતે મને ખચાવનાર મોઝુદ છું. માંડે ધાર્યું હું જરૂર કરી શકું. ક્યારે ? એકવાર મારી સામે થનારાઓ મારી સમક્ષ આવીને પ્રત્યક્ષ ઉભા રહે ત્યારે ! ક્યાં છે એ જયમદન ? ક્યાં છે એ મધ્વરાજ ? અને ક્યાં છે એ રા’ ? આવો, મારી સામે આવો. હું તમને સૌને ખતાવીશ કે, વિધિએ ભલે મને માર માર્યો પણ હું પાછો

હું એવો નથી ” ઘડીભર તે રા’ તરફ જોઈ બોલ્યો : ‘કાણુ ? રા’ !’ ખૂબ મોટેથી તેણે ગર્જના કરી “ રા’ ! તું આવ્યો છે ! મારી સમક્ષ તું આવ્યો છે ! ખસ, મારા પર આક્રોશ લાવનાર તુંજ છે ! હું તારો પ્રાણુ-”

એમ બોલી, આહું અવળું જોઈ, એક સૈનિકના હાથમાંથી ઝડપથી તલવાર ઝુંટવી લઈ તે રા’ તરફ ધસ્યો; પણ તે જ્યાં તેને ધા કરવા જાય છે ત્યાં તે સૈનિકોએ પાછળથી આવીને તેને ઝાલી લીધો અને રા’ આગળથી તેને ખસેડીને દૂર ઉભો રાખ્યો. સૈનિકો તે પછી રા’ ની આસપાસ સંરક્ષણનો કોટ કરીને ઉભા રહ્યા. તેઓએ દરેકે પોતાની તલવારો મ્યાનમાંથી બહાર કાઢીને સેનાપતિ સામે આડી ધરી રાખી. સેનાપતિએ માણસોનો કોટ તોડવા અને રા’ પાસે જ્યાં યત્નો કરવા માંડ્યા. સૈનિકોએ આડી ધરી રાખેલી તલવારો ઉપર તે પોતાની તલવારથી ધા કરવા લાગ્યો. પણ મજબૂત હાથોમાં પકડાયેલી અનેક તલવારો આગળ તેનું એકલાનું શું વળે ?

રા’નું સંરક્ષણ કરતા જોળ કુંડાળામાં ઉભેલા સૈનિકોની આસપાસ સેનાપતિ ક્રોધથી ફરી વળ્યો પણ એકેકે સૈનિક ડગ્યો નહીં. એ જોઈ તિરસ્કારથી સેનાપતિ હસ્યો અને બોલ્યો :

“ તમે પણ મારાથી બદલાઈ બેઠા ? અરાબર, હવે સમજાયું. નસિબ પણ બદલાઈ બેઠું એટલે તમે યે બદલાઈ જાઓ, એમાં નવાઈ શી ? નાદનો ! આજથી તમને બધાને હું નોકરી પરથી રજા આપું છું. તમને દરેકને હું હૃદયથી ધિક્કારું છું. યાદ રાખજો. કાંઈ પણ વિનંતિ કરવા હવે આવશો તો હું માનવાનો નથી. ખસ, જાઓ, તમે બધા બેવફા છો ! દુનિયા આખી બેવફા છે ! માનવી માત્ર વિશ્વાસ રાખવા લાયક નથી ! ”

આમ બોલી તેણે પોતાની તલવાર દૂર ફેંકી દીધી અને હાથની મુક્કીઓ ખતાવતો, દાંતીઆં કરતો, ફ્લંગો ભરતો અને “ ખસ જાઓ, દૂર થાઓ, ધિક્કાર છે આખી બેવફા માનવ જાતને ! ” એમ લવતો લવતો તે ત્યાંથી જતો રહ્યો. સૈનિકો રા’ ની આસપાસથી ખસીને દૂર ઉભા રહ્યા.

સેનાપતિ આમ પાગલપણથી જતો રહ્યો તેને લીધે ઘડીભર આખું સૈન્ય હેરાત બની ગયું. એ સ્થળે હઝારો સૈનિકો ઉભા રહેલા હતા તોપણ એવી નિરાશા અને ગમગીનીભરી ચૂપકીદી પ્રસરી રહી

હતી કે જાણે ત્યાં કોઈજ હાજર નથી. એ ચૂપકીરીમાં દૂરથી ચુડામણિના પાગલ પ્રલાપોજ માત્ર સંભળાઈને લંગાણ પાડતા હતા. એ પ્રલાપો ધીરે ધીરે અંધ પડ્યા ત્યારે રા'એ ગંભીર સ્વરે કહેવા માંડ્યું: “મારા બહાદૂર સૈનિકો ! આજ એ ભારે દિલગીરી ભરેલા બનાવો બની ગયા છે. આઘાતપરંપરાઓને પરિણામે તમારા માનવંત સેનાપતિના મગજ પર કાળૂ ન રંછા અને તેઓ કમનસિએ દિવાના બનીને ચાલ્યા ગયા છે ! એથી જેમ મને દુઃખ થયું છે, તેમ તમને સૌને થાય એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ એમાં હવે આપણા કશો ઉપાય ચાલી શકે તેમ નથી. બેશક, એ વિધિનો માર હતો અને વિધિ આગળ આપણે સૌ લાચાર છીએ. ધડીભર શોકસંતાપ થાય તે કરી રહીએ; પણ તે પછી આપણાં કર્તવ્ય તરફ આપણે દષ્ટિપાત કરવો જોઈએ. બહાદૂરો, તમારે અત્યારનું કર્તવ્ય શું છે ? જે વીરાંગનાનું શબ અત્યારે તમારી સમિપ પડ્યું છે તેના તરફનું તમારું ઋણ તમારે અદા કરવાનું છે. તેણે તમારે ખાતર, મારે ખાતર, દેશને ખાતર પોતાનો દેહ પાડ્યો છે. તમારા નિઃસાહી હૃદયમાં ઉત્સાહ પ્રદીપ્ત કરીને, મરણપર્યંત યુદ્ધ બેલીને, એક વીરપુરુષને પણ ટક્કર મારે એવી રીતે તેણે પોતાની ફરજ અગ્નવી પોતાનું નામ અમર કર્યું છે. આજ આ વીરાંગના માટે તમારાં હૃદયમાં ગૌરવભર્યું માન ઉત્પન્ન થવું જોઈએ. બંધુઓ, એ વીરાંગના તરફનું તમારું માન દર્શાવો. એના પવિત્ર શબને તમારાં હથોડીઆર નમાવી નમન કરો.”

તરતજ સર્વ સૈનિકોએ પોતાની તલવારો મ્યાનમાંથી બહાર કાઢી. ઉપસેનાપતિએ આગળ આવી તેઓને સર્વેને બળેની ટુકડીમાં હારદોર ગોડવાઈ જવા ફરમાવ્યું. સૈનિકોની વચમાં ભીમાબાઈનું શબ પડ્યું હતું. ઉપસેનાપતિએ બીજો હુકમ કરતાંજ સર્વ સૈનિકોનાં હથોડીઆર નીચે નમ્યાં.

રા' એ તે બાદ કહ્યું: “ સહગત ભીમાબાઈની હિંમત કેટલી બધી અપૂર્વ હતી તે સંબંધમાં હું જે જાણું છું તે તમારે સૌએ યાદ રાખવા જેવું અને મનન કરવા જેવું છે. તમે સૌએ જ્યારે શહેરમાંથી દૂર કરી ત્યારે હું યોગી વેષે શહેરમાં ફરતો હતો. મદ્દરાજ અને મારી પુત્રીના પ્રયાણમાં સહગત ભીમાબાઈની સંમતિ અને મદદ હોવાની જાણ મને થવાથી હું યોગી વેષે તેમને ત્યાં એ સંબંધમાં હકીકત જાણવા માટે ગયો ત્યારે મેં તેમને ત્યાં રૂદન અને કકળાણ થઈ રહેલું જોયું. પૂછપરછ કરતાં રાજવેદ મારફત મેં જાણ્યું કે,

લશ્કરે શહેર બહાર પગ મૂક્યો તેજ વખતે સેનાપતિના પુત્ર વીર-મણિનું અવસાન થયું ! ભીમાબાઇનો વિલાપ હૃદયવિદારક હતો. પણ મારો યોગી વેષ હોવાથી મેં તેમની પાસે જઈ ગીતાજીના કેટલાક શ્લોકો કહી તેમને આશ્વાસન આપ્યું. કહ્યાંત નહીં કરવાના એક કારણ તરીકે મેં સેનાપતિના વિજય-પ્રયાણનું કારણ દર્શાવ્યું અને પોતે એક ક્ષત્રીયવીર તરીકે કેવી હિમ્મતથી રણક્ષેત્રમાં ગયા છે, તે જણાવ્યું. પૂર્વકાળના ક્ષાત્ર વીરો અને વીરાંગનાઓનાં દૃષ્ટાંત આપી મેં તેમને હિમ્મત રાખવા અને વિલાપ નહીં કરવા વિનવ્યાં. હું લંબાણથી તેમને એ બધું કહી રહ્યો હતો, તેમણે તે બહુ જ શાન્તિથી સાંભળ્યું અને તે પછી હાથ જોડી ગીતાજીનો નીચેનો શ્લોક વિનમ્ર વાણીમાં તે બોલ્યાં.

નષ્ટો મોહઃ સ્મૃર્તિલબ્ધા ત્વત્પ્રસાદાન્મયાચ્યુત ।

સ્થિતોઽસ્મિ ગતસંદેહઃ કરિષ્યે વચનં તવ ॥

એ શ્લોક બોલી તેમણે મને કહ્યું: “ યોગીરાજ ! મારાં કર્તવ્યનું ભાન હવે મને થયું છે. આ જીવનમાં હવે મને મોહ નથી. મને કશી આળસપાળ હવે રહી નથી. મારો પુત્ર હતો તે તો પરવારી આવ્યો ! મારી પુત્રી રૂપ મારી ભત્રીજી રૂપાદેનાં મેં મારે હાથેજ આ રાજ્યના પાટવી જયમલ્લ સાથે ગાંધર્વ-લગ્ન કરાવી તેને સારું ઠેકાણું પાડી દીધી છે. મારા પતિ પોતાનું કર્તવ્ય બજાવવા રણક્ષેત્રમાં ગયા છે; તો જ્યાં તે ત્યાંજ હું જઈશ. રણક્ષેત્રમાં પતિની સાથે રહી શત્રુ સામે લઢવું એજ હવે મારું કર્તવ્ય રહેશે. અહીં એકલી ધરમાં પડી રહી, શોક અને પરિતાપનાં આંસુ નિગાળ્યા કઈ તેના કરતાં મારા દેશને ખાતર, મારા રાજ્યને ખાતર, હું લઢું એજ બહેનર છે. યોગીરાજ ! મારું કર્તવ્ય આપે મને સુઝાડી મારાપર પરમ ઉપકાર કર્યો છે. હવે મારા હૃદયમાં શોક નથી. રણક્ષેત્રમાં જવાનો ઉલ્લાસ અને કર્તવ્ય કરવાનો ઉન્નત મારામાં પ્રદીપ્ત થયો છે. ”

તરતજ એ પછી એમણે એક અશ્વ મંગાવ્યો અને રાજવૈદને વીરમણિનો અંતિમ અગ્નિ-સંસ્કાર યોગ્ય રીતે કરવા કહી, હાલ અને તલવાર સહિત અશ્વે ચઢી, આ તરફ પ્રયાણ કરવા માંડ્યું. મેં તેમને ના પાડી; પણ તેમણે નજ માન્યું. હું તેમના પ્રયાણ પછી રાજવૈદ સમક્ષ ખુલ્લો થયો; વીરમણિના અગ્નિ-સંસ્કાર-ક્રિયા મારી દેખરેખ નીચે કરાવી; અને તે પછી તરતજ પુનઃ યોગી વેષ લઈ હું

ભીમાબાઈની પાછળ આવ્યો. મારો ધરાને એવો હતો કે, તેમને સમજવીને પાછાં વાળીશ. પણ તેમ બની શક્યું નહીં. હું મોકો પડ્યો અને તમે સૌ જુઓ છો તેમ, આખરે તેમનું અવસાન થયું ! ક્ષત્રિય સંતાનો ! કેવું તેમનું આ અંતિમ અદ્ભુત કૃત્ય હતું એ તમારા હૃદયમાં કેનરી રાખજો અને કદી પણ તમારા દેરાને ખાતર તમારા સ્વાર્થને કે તમારી આકૃતને લક્ષમાં લેશો નહીં. ”

રા'નું સંભાષણ પૂરું થતાં ઉપસેનાપતિએ કહ્યું કે : “ મહારાજ, જુનાગઢનો એકઠે એક સૈનિક સહગત શ્રીમતીના હૃદયનો પ્રકાશ પામી ચૂકેલો છે. અમે જે વેળા નાદિમ્મત થઈને નાસતા હતા, તે વખતે જે વીરતાભર્યું સંબોધન તેમણે અમને કર્યું હતું, તે કદીપણ અમે વિસરી શકીએ તેમ નથી. હજી પણ તેનો એકઠે એક બોલ અમારા કાનમાં રણકાર કરી રહે છે. અમને, અમારા રાજા-આપ શ્રીમાન પ્રત્યે અને અમારા દેશ પ્રત્યે-કરવાનાં કર્તવ્યનું સંપૂર્ણ ભાન અને અદ્ભુત ઉત્સાહ એ શબ્દોમાંથી મળ્યાં છે. અમે જીવીશું ત્યાં સુધી એ શબ્દો અને તે બોલનાર પવિત્ર દેવીની મૂર્તિ અમારાં સૌનાં અંતઃકરણમાં અમારી જન્મદાતા માતાની પેઠે અંકિત રહેશે. ” સૈનિકો તરફ વળીને ઉપ સેનાપતિએ કહ્યું : “ બોલો બહાદૂરો, દેવી ભીમાબાઈની જય ” “ રા' ગજરાજની જય. ”

આખા સૈન્યે એ જયકારનો પડઘો ગગનભેદી સ્વરે પાડ્યો. વાતાવરણમાં આ પ્રમાણે ઉત્સાહ પ્રદર્શિત કરી રા' એ કહ્યું : “ હવે આપણે આ જ શત્રુ સાથે આઠ દિવસ પછી જુનાગઢની સીમમાં ધરીથી લઢવાનું છે. મને ખાત્રી છે કે, તે યુદ્ધમાં તમે સૌ તમારા દેશને ખાતર ઝૂઝશો અને શત્રુ પર વિજય મેળવશો. ”

“ જરૂર, જરૂર. ” એવા સ્વરો અનેક સૈનિકોના મુખમાંથી નીકળી રહ્યા.

બાદ ભીમાબાઈનો અગ્નિ-સંસ્કાર તેજ સ્થળે કરાવી, તેનાં અસ્થિને અને તેના સ્વર્ગસ્થ આત્માને અંતિમ લશ્કરી માન આપી. રા'નું સૈન્ય જુનાગઢ તરફ વઢાય થયું.

રજનું ગજ !

મોતીશાનો સસરો હિમચંદ ઘી, ખાંડ, ગોળ અને બીજી પ્રકારી ખાદ્ય વસ્તુઓનો વેપારી છે. જુનાગઢમાં તેની શાખા એક પ્રમાણિક અને ડાહ્યા વેપારી તરીકે છે. દુકાનનો આ વેપાર રીતસર કરવા ઉપરાંત જથ્થાબંધ વેપાર પણ તે દેશદેશાવરમાં કરે છે અને તેથી તેની વખાર જુનાગઢમાં એક મોટામાં મોટી વખાર ગણાય છે. મહા-જનમાં તેની પ્રતિષ્ઠા તેના શાન્ત અને મિલનસાર સ્વભાવને લીધે સારી છે. ઘણીવાર તેથી તેની સલાહ માટે જુદા જુદા વેપારીઓ અને ધંધાદારીઓ આવતુર રહે છે.

કલાવતીને સેનાપતિને ત્યાંથી મુક્તિ મળ્યા તેના આનંદમાં ઉત્તણી કરવા તેના મિત્રા કહેતા હોવાથી તેણે રાત્રી વરકર લઢવા ઉપડ્યું તેને બીજે દિવસે ઉત્તણી દરાવી છે; અને તેની ધમાલમાં તે રોકાયેલો છે. તેથી તે દુકાન આવેલો નથી પણ તેના ગુમાસ્તાઓ બેઠેલા છે. બપોરનો સમય થવા આવ્યો છે. તે વખતે તેની દુકાને એક દશ વર્ષનો છોકરો આવ્યો અને એક ત્રાંબીઆની રેવડી માગવા લાગ્યો. એક ગુમાસ્તાએ બે રેવડી આપી અને ત્રાંબીઓ લાથમાં લીધો; પણ તે તદ્દન ધસાયેલો અને ન ચાલી શકે એવો હતો એટલે તેણે તે છોકરાને પાછો આપી કહ્યું: “ આ મોટો છે. બીજો લાવ. ”

“ બીજો તો નથી ! ” છોકરાએ જવાબ દીધો.

“ તો રેવડી પાછી આપ. ”

“ નહીં.....હ.....આ.....હુ.....” એમ બોલી છોકરાએ એક લાથની મુઠ્ઠી વાળી, અંગુઠો ઉંચો કરીને ગુમાસ્તા તરફ હલાવ્યો અને નાસવા માંડ્યું. ગુમાસ્તાને ગુસ્સો ઉપજ્યો તેથી દુકાન ઉપરથી ઉતરીને છોકરાની પાછળ તે દોડ્યો. જરાક દૂર જતાં તેણે તેને પકડી પાડ્યો અને એક ઘોલ મારીને રેવડી તેના લાથમાંથી જુટવવા માંડી. પણ છોકરું છૂદે ચડ્યું. મુઠ્ઠી કેમે કરીને ઉઘાડે નહીં અને ઉલટું ગુમાસ્તાને ગાળો દે !

તમાશાને તેડું ન હોય. જનસ્વભાવ એવો છે કે, રસ્તામાં સહેજ ધાંધળ થાય એટલે કૌતુક બનેલા ખાતર એક નહીં પણ

એકવીશ એકઠા થઈ જાય. ગુમાસ્તો તે છોકરાની મુઠ્ઠી છોડાવવા જેમ જેમ કાશિષ કરે તેમ તેમ છોકરું તો ધમપછાડ કરતું જાય અને તે આપે નહીં. રડતું જાય; ગાળો દેતું જાય; પગ પછાડતું જાય; શરીર અમળાવી નાંખે અને ગુમાસ્તાને બેઘડી જખરો ત્રાસ આપે ! લોકને તે જોવાની ગમ્મત પડી. એક ટોળું જેત જેતામાં જમી ગયું, કાઠ આ બેને છુટા ન કરે. પણ ઉઠ્યા ઠેઠો કરવા લાગે. એકે ટીકા કરી : “ છોકરું બહું જીદી છે ! ” બીજો કહે : ‘ આ દુકાનદાર પણ ક્યાં તેવો નથી ? ’ ત્રીજો કહે : ‘ ભઈ, એ તો વેર લેવાય છે વેર ! ’ પહેલો કહે : ‘ એમ કેમ ? વેર શેનું ? ’ ત્રીજો જવાબ દીધો : “ નથી જાણતા ? આ છોકરો પેલા દુર્મુખશાનો છે અને આ ગુમાસ્તો હિંમત્વંદુલાઈનો છે ! ” એક ચોથાએ કહ્યું : “ ખરાબર. ત્યારે તો શું બને છે, તે જોયા કરો ! ”

એવામાં છોકરું ધમપછાડાને લીધે ગુમાસ્તાના હાથમાંથી છટક્યું અને પાછું નાહું; પણ જતાં જતાં બોલ્યું : “ યાદ રાખજે, મારા બાપાને કહીને તારી ખબર લેવરાવીશ ” ગુમાસ્તાનો મિગ્ગજ એથી હાથમાં ન રહ્યો. તે તેની પાછળ દોડ્યો. આગળ છોકરો, ને પાછળ ગુમાસ્તો અને તેની પાછળ લોકોનું ટોળું—એમ રસ્તા વચ્ચે દોડધામ મચી રહી. દોડતાં દોડતાં આ ધાડું શહેરના દરવાજા તરફ ગયું પણ ત્યાં સુધીમાં છોકરું ગુમાસ્તાને હાથ આવ્યું નહીં. જો તેને ન પકડી પાડે તો હવે લોક તેનો ફજોતો કર્યા વિના રહે નહીં અને ‘ એક છોકરાથી દમ ખાઈ ગયો ! ’ એવી પોતાની હાંસી કરે, એમ ધારીને ગુમાસ્તાએ નિશ્ચયજ કર્યો કે, ‘ તે પાતાળમાં જાય તોયે તેને પકડીને હવે તો ખૂબ માર માર્યા વિના ન રહું. ’ એટલામાં કર્મસંજોએ દુર્મુખશા અને કાટવાળ ત્યાંથી પસાર થયા. તેઓની નજર લોકના ટોળા તરફ ગઈ. ચિકિત્સાથી ‘ શું છે ? ’ એ તપાસવા તેઓ ટોળામાં ધુસ્યા. ત્યાં તો દુર્મુખશાએ બોલ્યું કે—પોતાના છોકરાને હિંમત્વંદુનો ગુમાસ્તો મારે છે અને લોકો તેથી હર્ષથી કાકાઆરીઓ પાડે છે !

હવે દુર્મુખશાને ગુસ્સો ચઢ્યો. કાટવાળ મારફત ગુમાસ્તાને પકડાવીને તે દેવડી ઉપર લઈ ગયો. એને હિંમત્વંદ ઉપર વેર લેવાનો ઠીક લાગ મળ્યો. સેનાપતિને પ્રસન્ન કરવાની એક યુક્તિ તેને સુઝી. તેણે નક્કી કર્યું કે, ‘ જે રૂપામહોરો સેનાપતિએ મારી પાસેથી માગી હતી, તે હિંમત્વંદ પાસેથી કઢાવવી. એ આપે તોજ તેના

ગુમાસ્તાને છુટો કરવો' તરતજ તેણે આ વાત કોટવાળને કરી અને ગુમાસ્તાને દેવડીના ભોંયરામાં પૂરીને તેઓ બન્ને હિંમચંદ કને ગયા.

તેને ત્યાં ઉબળણીનો આનંદ થઈ રહ્યો હતો. દુર્મુખશાએ હિંમચંદને સ્વાબલેર કહ્યું: “તમારા ગુમાસ્તાને સેનાપતિ યુદ્ધમાં પકડી ગયા છે. જો તેને છોડાવવો હોય તો સવા લાખ રૂપામહોરો આપો. આ કોટવાળ તે લેવા આવ્યા છે.”

આ સવા લાખમાંથી એક લાખ સેનાપતિને આપવા અને બાકીની આ બન્ને જણે વહેંચી લેવા બેન રચ્યો હતો.

હિંમચંદ દુર્મુખશાને બરાબર ઓળખી ગયો હતો. તે સ્વાર્થી અને પ્રપંચી છે, એ તેનાથી હવે અનુપમું નહતું. તેણે તેથી તેની સાથે બહુ સાવધ રીતે વાત કરી અને વિનયપૂર્વક જણાવી દીધું કે: “એવડી મોટી રકમ તો મારાથી આપવી બની શકશે નહીં.”

“તો તમારો માણસ મરી જશે.” દુર્મુખશાએ કહ્યું.

“એમ તે કાંઈ બનતું હશે, ખરું? રા' ગજરાજના ન્યાયી રાજમાં નિર્દોષોનાં મોત ન થાય.” હિંમચંદે રા' તો લય આડકત્રી રીતે તેને બતાવ્યો.

“રા' એ લશ્કરની બાબતમાં સેનાપતિને કુલ્લ મુખત્યારી આપેલી છે. સેનાપતિજી ચાહે તેને મારી નાંખે અને ચાહે તેને જીવતદાન દઈ શકે, સમજ્યા?”

“તો બહે; માણસ મરવાનો હશે તો મરશે. પણ નાણાં તો આપવાં બની શકે તેમ નથી.”

“તમે એમ ધારતા હશો કે, આમ કહ્યાથી તમે છટકી શકશો; તો તમારી જૂલ થાય છે. તમારી દુકાન જ્યાં સુધી તમે નાણાં નહીં ભરો ત્યાં સુધી તમારાથી ઉઘાડી શકાશે નહીં; તમારી વખાર પણ તમે ઉઘાડી શકશો નહીં. તમારાથી કાંઈ જાતનો વેપાર પણ થઈ શકશે નહીં.”

દુર્મુખશાનું આ કહેવું સાંભળી હિંમચંદ અને તેને ત્યાં આવેલા પરાણાઓ ગુંચવાયા. તેમણે દુર્મુખશાને વિનંતિ કરીને આવી સખ્તાઈનો હુકમ સેનાપતિ પાસેથી રદ કરાવવા કહ્યું. પણ તે ‘એક નો બે’ થયો નહીં. “એક બાળુ નાણાં અને બીજી બાળુ માણસનો છૂટકારો એ સિવાય બીજું કાંઈજ હું સમજું નહીં.” એમ તે કહેવા લાગ્યો અને પેતાની મૂછો ઉપર હાથ નાંખી ખુખાર ઉપર ખુખાર કરતો રહ્યો.

એક વણિકે તે ઉપરથી દુર્મુખશાને પૂછ્યું: “ તમે કંઈ સત્તા પર જુઓ છો, શ્રામાન ? ”

“ નગરશેઠ તરીકેની સત્તા પર ! ” દુર્મુખશાએ જવાબ વાળ્યો. “ જુઓ, સેનાપતિએ ખુદ પોતાના હાથના લિખિત હુકમથી મને અહીંનો નગરશેઠ બનાવ્યો છે. ” તેણે એમ કહી પોતાના ખિસ્સામાંથી હુકમ કાઢીને બતાવ્યો.

વણિકજનો વિચારમાં પડ્યા. તેઓ માંહોમાંહે મસલત કરવા લાગ્યા. એકે રા’ પાસે જવા સૂચના કરી. દુર્મુખશા ‘ રા’ શબ્દ સાંભળી ગયો અને બોલ્યો: “ તમે એમ માનતા હશે કે, રા’ પાસે જઈ ફરીઆદ કરીશું તો બચી જઈશું; પણ રા’ તો રણક્ષેત્રમાં ઉપડી ગયા છે ! એટલે તમારી દાદ ફરીઆદની આશા બંધી હવામાં અદ્ધર લટકી રહેશે, સમજ્યા ? ”

જ્યારે આ વસ્તુસ્થિતિ હિંમતદે જોઈ ત્યારે તેણે નક્કી માની લીધું કે, દુર્મુખશાએ મોકકો જોઈને પોતાનું વેર વાળવા માટેજ આ ધાંધળા ઉભું કર્યું છે. તેણે તેને લગીરે મચક નહીં આપવા પોતાના મનમાં નિશ્ચય કર્યો અને બદારથી શાન્તિપૂર્વક જવાબ દીધો: “ શેઠજી, તમારી જેમ ધચ્છા હોય તેમ મારી દુકાન અને વખાર સંબંધી પગલાં લ્યો. મારાથી નાણું તો બિલકુલ આપી શકાય તેમ નથી. ”

“ વાર; હું જોઈ લઈશ. યાદ રાખજો કે, ના કહેવા માટે તમારે પસ્તાવું પડશે. તમે એવા હાડમાર થશો કે, પછી મને પગે પડવા આવવું પડશે. એ વખતે હું તમારું કશું સાંભળીશ નહીં. ” દુર્મુખશાએ ચેતવણી આપી.

“ જે થવાનું હશે તે માથે ચઢાવીશ. પછી છે કાંઈ ? ” હિંમતદે છેવટેનો જવાબ દઈ દીધો.

કાટવાળ અને દુર્મુખશા ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા. થોડોક વખત વીચો એટલે હિંમતદેની દુકાનેથી અને વખારેથી ગુમાસ્તાઓ આવી પહોંચ્યા. તેમણે ખબર આપી કે, “ કાટવાળે દુકાન અને વખાર બંધ કરાવી છે અને ત્યાં આગળ સિપાઇઓનો પહેરો મૂક્યો છે. ” તેઓએ દુર્મુખશાના છોકરાને અને ગુમાસ્તાને થયેલી રેવડીઓને લગતી તકરારની અને ધાંધળની વાત હિંમતદેને કહી અને ખબર આપી કે, ગુમાસ્તાને કાટવાળ દેવડી ઉપર લઈ ગયો છે.

“ત્યારે લશ્કરમાં તેને લઈ જવાયાની વાત તો ડિંગ તરીકે જ હતી ને ?” હિમચંદે પૂછ્યું.

“હા. એ સાવ જુદી વાત છે.” એક ગુમાસ્તાએ જવાબ દીધો.

હવે હિમચંદે દુર્મખશાને ખરેખર હાથ ખતાવવા વિચાર કર્યો. તેણે શહેરના તમામ ધંધાનાં જુદાં જુદાં મહાજનને અમુક વાડીમાં રાત્ર આઠ વાગે મળવા નિમંત્રણ આપ્યું. શહેરનાં સંપીલા મહાજનો શું કરી શકે છે, એનો સજ્જડ ખ્યાલ દુર્મખશાને આવવા માટેજ તેણે આ નિમંત્રણ મોકલ્યાં. સાંજ પડતાં સુધીમાં તેણે ઉબાળીનું જમણુ પતવી દીધું અને લોકોના આવવા પહેલાં જ તે વાડીએ જઈ પહોંચ્યો. સૌને ખેસવા માટે જનમો પથરાવીને તેમજ દીવાખત્તીની અને બીજી ત્રીજી પ્રકીર્ણ સગવડો તેણે સપાટામાં કરાવી દીધી. ધીમે ધીમે મહાજનના લોકો આવવા લાગ્યા. જ્યારે તમામ જણ આવી ગયા એવી ખાત્રી તેણે કરી લીધી ત્યારે તેણે તેઓને એકત્ર કરવાનું કારણ જણાવ્યું.

મોતીશા ઉપરની આકત, કલાવતીને પહોંચાડવામાં આવેલો ત્રાસ, રા' તરફથી જયમલ્લ મારફત તેનો થયેલો છૂટકારો, એમાં દુર્મખશાએ લજવેલો ભાગ વગેરે સંબંધી દફાકત કરી, રેવડીને લગતી તકરારનું તેણે વર્ણન કર્યું અને એ બાદ દુર્મખશાએ કરેલી સવા લાખ રૂપામહોરોની માગણીની વાત જણાવી પ્રશ્ન કર્યો: “આવા દફકી શાખવાળા માણસને શું આ શહેરના નગરશેઠ તરીકે આપણે સ્વીકારવો જોઈએ ?”

“નહીં, નહીં.” એકત્ર થયેલાઓમાંથી પોકાર પડી રહ્યો.

“આજ એક સાધારણ તકરાર બદલ તે સવા લાખ રૂપામહોરો માગે છે; તો કાલે ઉડીને તે આવી રીતે ચાહે તે માગશે અને પછી ત્રાસ ફેલાવશે ! શું એવો નગરશેઠ તમને પસંદ છે ?”

“નહીં. નહીં.” ફરીથી જૂઓ પડી રહ્યાં.

હિમચંદે તેથી ઉત્તેજન મેળવી કહ્યું: “નગરશેઠ કાણ થઈ શકે ? જેને ગામનાં મહાજનો પોતાની મેળે પસંદ કરીને પોતાનું ઉપરી પદ આપે તે; જેનો વટ ખજાનોમાં પડતો હોય; જેને ત્યાં લાખખોનો વેપાર હોય; જેનામાં અનેક સુંદર ગુણો હોય; અને જે પ્રજાની વડુ બેટીઓને પોતાની પુત્રીઓ તરીકે ગણીને વર્તે; તેમની આખર પર હાથ નાંખવાના કોઈપણ યત્નમાં સામે થાય તે. આવી લાયકાત આ બે બદામના દુર્મખશામાં છે ?”

જવાબ મળ્યો: “ ના. ના. એ નગરશેઠ થવા લાયક નથી. ”

“ ત્યારે લાઇઓ, ” હેમચંદે હવે પોતાની બુદ્ધિ કસીને તારવી કાઢેલા એક ઉપાય રજૂ કર્યો: “ હવે તમારે આપણો સૌનો એક સંપ મક્કમતાથી અને બહુજ ચાલાકીથી ખતાવવાનો વખત આવ્યો છે. હું એનો એક માર્ગ મારી સાધારણ બુદ્ધિ પ્રમાણે જણાવું છું. આપણે દુર્મુખશાનો મૂંગો તિરસ્કાર કરવો. ”

“ કેવી રીતે ? ” એક જણે સવાલ કર્યો.

“ નાત, જ્ઞાત, ધંધો, સગાંસંજંધી, મિત્રો સર્વ તરફથી તેનો વહેવાર બંધ કરી દેવો. દાખલા તરીકે, અમારી વણિક શાંતિએ સાથી પહેલાં તેને નાત બદાર મૂકવો. તે હાલમાં કાંઈ વેપાર કરતો નથી; પણ અગાઉ કાપડનો વેપાર કરતો હતો. કાપડના મહાજનને તેને મહાજન બદાર મૂકવો. એનું અનુકરણ કરી કાપડના મહાજન સાથે સહાનુભૂતિ ખતાવવા બીજા બધા ધંધાનાં મહાજનોએ તેનો બદિખાર કરવો. કાંઈ જ્ઞાતની સેવકદેવડ કાંઈએ તેની સાથે રાખવી નહીં અને તે એટલે સુધી કે, માદા જેવી સાધારણ ચીજ સુદ્ધાંત તે લેવા જાય તો કાંઈએ ન આપવી. મહાજનોએ આ બાબતમાં એટલી કડક સખ્તાઈ રાખવી કે, જે કાંઈ દુકાનદાર તેને કાંઈ ચીજ આપ્યાનું માનુસ પડે કે, તેના હાંડ કરવો. સગાંસંજંધીની વહેવારબંધીમાં તેના વહેવારબંધી સાથી પહેલાં અંગ્રેસર થઈ શકશે. તેના છોકરા સાથે જેની કન્યાનું વેવિશાળ થયેલું છે, તેણે તે કાંઈ કરવું. તેને આઠ વર્ષની એક કન્યા પણ છે અને તેનુંય સગપણ થયેલું છે. એના જમાઈના પિતાને પણ તે સગપણ તોડી નાંખવું. આ પ્રમાણે તેની સાથે વહેવારબંધી કરવામાં આવે તે ઉપરાંત નગરશેઠ તરીકે તે આ શહેરને માન્ય નથી, એમ આપણે જાહેર કરવું. બસ. એકસંપથી આપણે આ મુજબ કરીશું તો એની મેળે તે પાંશરો દોર થઈ જશે. ”

હેમચંદની સૂચના ઘણાખરાને પસંદ પડી. કેટલાકે વધુ સખ્ત પગલાં તરીકે જે ત્રણ બીજી સૂચનાઓ કરી, જેમાં આખા શહેરે એક દિવસે હડતાલ પાડવાની અને દુર્મુખશા ઉપરાંત કાટવાળ સામે વહેવારબંધી કરવાની સૂચનાઓ પણ હતી.

હેમચંદ તે બંને સૂચનાઓની સામે થયો. હડતાલ પાડવાથી ગરીબ માણસોને ઘણી હેરાનગતિ પડે. પુષ્કળ ચીજો હરશેજની હરશેજ લેવા જનારાઓને તે દિવસે મળે નહીં, તો તેઓ મહાજનોને

ગાળ દે. આ કારણે હડતાલની જરૂર નથી. કોટવાળને રા' આવશે ત્યારે અરજ ચુગતરીને આપણે શિક્ષા કરાવીશું; એટલે તેની સામે પણ કાંઈ પગલાં લેવાની જરૂર નથી. સૌને તેની આ સલાહ વ્યાજબી લાગી. બાદ દરેક મહાજને દુર્મુખશા સાથેની વહેવારખંધી મંજૂર કરી તમામ ધંધાદારીઓ જેમાં ઘોખી હળમ વગેરે પણ હતા તેઓએ દુર્મુખશા સામે બહિષ્કાર પોકાર્યો. એ મુજબનું લખત થયું અને દરેકે દરાવ્યું કે, જે કોઈ મહાજનના હુકમ વિના તેની સાથે વહેવાર રાખશે તે ૫૦ રૂપામહોરોના દંડને પાત્ર થશે.

એ કાર્ય પત્યા પછી હેમચંદે એક ખરડો ઘડી કાઢીને શહેરની તમામ ધંધાદાર વસ્તી તરફથી દુર્મુખશાને નગરશેઠ તરીકે નહીં સ્વીકારવાનું જાહેર કર્યું. આ જાહેરનામાની નકલો કરાવી રાતોરાત શહેરના તમામ ભાગોમાં ચોટવા દેઈ.

એ ઉપરથી એક જણે પ્રશ્ન કર્યો: “ત્યારે આપણા નગરશેઠ કોણ?”

ખીજાએ જવાબ દીધો: “હેમચંદભાઈ.”

હેમચંદે કહ્યું “ ના મોતીશા. પણ તે હાલમાં અહીં નથી તો તેને બદલે કામચલાઉ રહેવા હું ખુશી છું. ”

રાતના લગભગ ૧૧ વાગ્યાને શુભારે વાડીમાંથી આ લોકોનાં ટોળાં વીખરાયાં. સૌને આ રાત દરમ્યાન પોતપોતાના લત્તામાં દુર્મુખશા સાથેની વહેવારખંધીની જાણ કરવા અને એ માટે જેટલાની સહીઓ થાય તેટલાની સહીઓ જુદા જુદા કાગળોમાં કરાવવાનું કામ સોંપવામાં આવ્યું.

પરિચ્છેદ ૩૦.

મૂળ વિનાનો ફણગો !

રા'નું લશ્કર ચુડામણિના વડપણ નીચે મહોબાની સીમમાં લઢતું હતું તે દિવસે ઢોંક રાજ્યની સરહદમાં એક ઘોડેસ્વાર પૂરવાદ ઘોડો દોડાવતો દાખલ થયો. એ ઘોડેસ્વાર રાજ્યના પાટનગરના દરવાજામાં પ્રવેશ કરતો હતો ત્યાં તો એક ખીજે ઘોડેસ્વાર તેમાં દાખલ થયો. બન્નેની નજર એક થઈ. બન્નેએ એક ખીજાને ઓળખ્યા. એકે સવાલ કર્યો: “ ઓહોહો ! કોણ મલ્લરાજ બાપુ ? ! ”

“ અને તમે મોતીશા શેઠ ? અહીં ક્યાંથી ? ! ”

“ ફરતો ફરતો આ બાજુ આવી અહ્યો ! ”

“ કાંઈ પણ પ્રયોજન વિના ? ”

“ હં. હં. પ્રયોજન ? ! પ્રયોજન તો જે તમારે તે મારે ! આપણે જુદા હતા નહીં, તો પછી શા માટે જુદા થઈએ ? ”

“ એમ સંદિગ્ધ ના બોલો. ખરું કહો. ”

“ તમે દમદાટી દધને મારે પ્રયોજન જાણવા માગો છો ?

“ ઠીક ! તમે મને દમદાટી દેનાર તરીકે ઓળખાવો કે ?-”

“ નહીં. તમને હું મારા સંરક્ષક તરીકે-મારા ઉપકારક તરીકે ઓળખું છું. આવો, એકાન્તમાં આપણે વાતચીત કરીએ. ”

“ જુનાગઢમાં એક વાર કરી હતી તેમજ ને ? ”

બન્ને જણ આ પ્રશ્ન પછી હસ્યા અને બન્ને જણ ઘોડા ઉપરથી ઉતરીને દરવાજાની અંદરની નજદીકની એક એકાન્ત ગલીમાં જઈ એક ઓટલા ઉપર બેઠા.

આ બન્ને જણ આ કથાના પરિચિત મક્ષરાજ અને મોતીશા હતા. ઓટલા પર બેસતાંજ મોતીશાએ પૂછ્યું : “ વીર યુવક ! દિલ બોલીને વાત કરીશું કે પેટમાં આંટીધુંટી રાખીને ? ”

મક્ષરાજે રિમત કર્યું અને કહ્યું : “ આંટીધુંટી અમારી પાસે હોયજ નહીં. સીઢીસદ વાત કરવાની જ અમારી ટેવ હોય. લ્યો, હું જ તમને તે કહી દઉં. મારે અહીં આવવાનું પ્રયોજન રાજમદ્દ સાથે વાતચીત કરવાનું છે. તમે મને ‘ મક્ષરાજ ’ તરીકે સંબોધ્યો એટલે અત્યાર સુધીની મારી હીલચાલથી પૂરતા વાકેફ હો, એમ લાગે છે. મારા ઉપર જાસુસી કામ માટે તમે આવ્યા હો કે નહીં, તે હું જાણતો નથી; પણ મારી પદ્ધતિ અહીં તદ્દન ખુલ્લી રહેવાની છે. તમારાં રાજકુમારીનું મેં હરણ કર્યું છે, એ તમે જાણતા હશે. ”

મોતીશાએ સંમતિસૂચક આંખો મિંચીને બોલી. મક્ષરાજે આગળ કહેવા માંડ્યું : “ રાજકુમારી મને છેક છેવટ સુધી ‘ રાજમદ્દ ’ તરીકે ધારીને મારી સાથે આવી હતી. જુનાગઢના દરવાજા આગળથી મેં ખુલ્લી રીતે શંકાનો સ્ક્રીટ કર્યો અને ત્યાંથી તેને લઈને હું અમરપુરમાં ગયો. ”

“ આપે ત્યાં અંદ બારોટ સહિત મસલત ચલાવી અને રાજકુમારીના મનનું સમાધાન કર્યું ” મોતીશાએ અધવચ્ચ કહ્યું.

“ હા. સમાધાન કર્યું પણ કેવી રીતે? ”

“ એ આપે કહેવાનું બાકી છે. ”

“ મેં સમાધાન એક ક્ષત્રિયને ઉચિત રીતે કર્યું. ” મધરાત્રે કહ્યું: “ રાજકુમારીના વિવાહિત વરતી શોધનું કામ મેં સાથે લીધું. ”

“ માઈ પણ તેજ કામ છે અને માનું છું કે, ક્ષત્રિયોચિત રીત તમે કહો છો એટલે તમાઈ અને માઈ પ્રયોજન એકજ છે. ”

“ તમાઈ પ્રયોજન હું નથી જાણતો. માઈ તો એ છે કે, હું તેને યુદ્ધનો પડકાર કરીશ-”

“ માઈ પણ તેજ પ્રયોજન છે. તમારી સાથે તેમને યુદ્ધ કરવા હું નિમંત્રણ આપવા આવ્યો છું. ”

“ એમ ? ચૂવરાજ જયમલે તમને મોકલ્યા હોવા નોંધ્યો. ભલે; ભલે; હું તે માટે તૈયાર છું. તલવારની છતથી મારા પ્રેમનો માર્ગ હું નિષ્કંટક અને નિર્ભય બનાવીશ. ”

“ તારજન ! એમાં તમે ધારો છો, એવી સફળતા નહીં મળે તો ? ”

“ એ શંકા મારે કરવાની હોયજ નહીં. એ યુદ્ધ જ એવું થશે, જેમાં અમોમાંથી એક જણ આ જગતમાં દયાન નહીં રહે. પહેલા મારા મનમાં કેવળ તમારા સેનાપતિનો દિગ્વિજયનો મદ તોડવાનો ઉદ્દેશ હતો. હવે પ્રેમ-પાત્ર પ્રાપ્ત કરવાનો ઉદ્દેશ છે. ફના થઈ તો એને ખાતર અને જીતું તોય એને ખાતર ! એના દિલમાં મ એ શંકા ન રહેવા દેવી નોંધ્યો કે, પ્રપંચથી મેં પ્રેમ જીત્યો; અથવા હું તેને લાયક ન હોવા છતાં મેં તેના પ્રેમની ઇચ્છા કરી; અથવા જોર જુલમ અને અપ્રમાણિકતાથી મેં તેને મેળવવા માટે વાપર્યો. રાજમલ્લ સામેના યુદ્ધમાં એક અથવા એકસો, એક હજાર અથવા એક લાખ જણ હશે તેઓ સામે હું ઝુઝીશ, એની ખાત્રી રાખજો. ”

આ બંનેને હવે વખત યુમાવવો ન હતો. તેઓ બંને ઘોડા ઉપર ચઢ્યા અને મહારાજના મહેલ આગળ આવ્યા. બંનેએ પોતાનો પરિચય આપી રાજ્યકર્તાને મળવા ઇચ્છા દર્શાવી. પહેરેગીર રાજમહેલમાં જઈ આવી તેઓને અંદર લઇ ગયો.

એક વિશાળ અને લવ્ય દિવાનખાનામાં એમ મહામૂલ્ય વિરામાસન ઉપર વૃદ્ધ અર્જુનસિંહ બેઠો હતો. તેની નજદીક તેના દિવાન એક બીજા વિરામાસન ઉપર બેઠો હતો; અને એક બે હજુરીઆ સાં ઊભા હતા. આ બંનેને અર્જુનસિંહે યોગ્ય આવકાર આપી પોતાની સામે બેસાડ્યા અને આવવાનું કારણ પૂછ્યું.

“ રાજેન્દ્ર ” માતીશાએ કહ્યું: “ જો કે અમે જન્મે જુદી જુદી દિશામાંથી આવ્યા છીએ અને અચાનક જ અમારા ભેટો અહીં થયો છે, તોપણ અમારા આગમનનું પ્રયોજન એકજ છે. આપને ખબર હશે કે, જુનાગઢના રા'એ પોતાના સેનાપતિને દિગ્વિજય માટે મોકલ્યો છે. ”

“ ના. અમને એ ખબર નથી; પણ તમે ત્યાંના નગરશેઠ છો, તો તમારું કહેવું સત્ય હોવું જોઈએ, એમ માની લઉં છું. ”

“ દહેરો પીટનારાઓ અન્ય રાજ્યોમાં ફરતા ફરતા આ તરફ આવનાર હોવાથી આપને વહેલી ખબર નથી થઈ; પણ હકીકત સત્ય છે. ”

“ વાહ. એ દિગ્વિજયમાં મારા સન્યની મદદ મેળવવા તમે આવ્યા છો ? ”

“ ના. મહારાજ ” માતીશા બોલ્યા: “ એ દિગ્વિજય સંબંધમાં એક શરત રા'એ એવી મૂકી છે કે, જે જીતે તેને રા'ની રાજકુમારી માતીનાદ પરણાવવામાં આવશે. ” આમ કહી તે અર્જુનસિંહજીના મુખ ઉપરના ભાવ જોવા શ્રાવ્યો. પણ તેણે તો કોઈ જાતની લાગણી એ સંબંધમાં જતાવી નહીં. જે શાન્ત મુખમુદ્રાથી અર્જુનસિંહ વાત કરતો હતો, તેજ મુખમુદ્રા હજીયે માતીશાના જોવામાં આવી. “ આમ કેમ ? ” તેને સ્વગત પ્રશ્ન ઉપજ્યો; પણ ધીરે ધીરે વાતચીત ઉપરથી એ સમજાશે, એમ નક્કી કરીને તેણે કહ્યું: “ મહારાજ. આપના તરફથી એ શરત સામે વાંધો ઉઠાવવાની જરૂર છે—”

“ શા માટે ? ” અર્જુનસિંહે પૂછ્યું.

“ પાંડ પાડા લઈ તેમાં જાડનો ઝો, એ કહેવત પ્રમાણે અમારે નાંદક શા સાફ વચ્ચે આવવું જોઈએ ? ” તેના દિવાને ટેકા આપતો પ્રશ્ન કર્યો.

“ કારણ કે, આપના રાજકુમાર રાજમહા સાથે માતીનાદનો વિવાહ થયો છે. ”

“ રાજમહા મારો રાજકુમાર ? ! શી વાત કરો છો ? રાજમહા નામ મારા કોઈ પુત્રનું નથી ! વળી મારે એકકે કુંવારો પુત્ર નથી અને જે છે તે તો પરણેલો છે ! ”

“ શું કહો છો ? ! ” માતીશા અને મહારાજ જન્મે એક સાથે આશ્ચર્યથી પ્રશ્ન કર્યો.

“ બેશક; મહારાજાશ્રી સાચું જ કહે છે. તમને કોઈકે ખોટી ખબર આપી છે. ” દિવાને માતીશાને કહ્યું.

મહારાજે આ ઉપરથી રા'ને અને પોતાને થયેલી વાતચીતનો તેમજ ઢોંક રાજ્યની મુલાકાત લીધી હોવાની જે વાત એક હજુરી-આએ મહારાજને કહી હતી, તેના સારાંશ કહી બતાવ્યો અને પ્રશ્ન કર્યો: “ શું ૧૫ વર્ષ ઉપર આ વેવિશાળ થયું નહતું ? ”

અર્જુનસિંહે હવે હસવા માંડ્યું. માતીશા અને મહારાજ વિરિમત વદને એક બીજા તરફ જોઈ રહ્યા. અર્જુનસિંહ કેમ હસે છે, એ તેઓના ખ્યાલમાં આવ્યું નહીં.

“ મિત્રા, ” અર્જુનસિંહ હસતો બંધ પડીને બોલ્યો: “ રા'એ તમારી ગંભીર મરફેરી કરી છે. પંદર વર્ષ ઉપર અમારો મેળાપ થયો હતો એ વાત ખરી છે. રા' મારો મિત્ર છે અને તેના તરફ મને માન છે. એના જેવો મહારાજ્યનો પ્રતાપી રાજા મારો વહેવાઈ થાય, એ માફ અહોભાગ્ય ! પણ મારા પુત્રનો પુત્ર ચાર-પાંચ વર્ષનોજ છે અને રા'ને બીજી કોઈ પુત્રી પણ નથી; એટલે એ સુદિન છે ક્યાં ? તમે અશક્ય વાત કરી એથીજ મને હસવું આવ્યું ! ”

“ રા' નો કોઈ માણસ આપને ત્યાં થોડાક દિન ઉપર તપાસ કરવા નહોતો આવ્યો ? ”

“ હા. એક માણસ આવેલો હતો. પણ મેં તેને દીધેલા ઉડાઉ જવાબથી વસ્તુસ્થિતિમાં કશો જ ફેરફાર થતો નથી. ”

“ હું ખાત્રીથી કહું છું કે, રાજકુમારી માતીનાદ, તેની માતા અને આખું જીનાગઢ આજ સુધી એમજ માનતું રહ્યું છે કે, રાજમલ્લ સાથે માતીનાદનું વેવિશાળ થયું છે. મારે અહીં પૂછવા આવવાની જરૂર શા માટે પડી તે કહું ? ”

મલ્લરાજે અહીં પોતાને લગતા પ્રસંગની હકીકત કહી. પોતે માતીનાદનું હરણ કરીને તે બાદ શા માટે અહીં આવ્યો તે પણ જણાવ્યું. પ્રતિસ્પર્ધાને મહાત કરીને એક કન્યા માટે પોતે લાયક ઠરવા દરેક ક્ષત્રિય મથે, એ સ્વાભાવિક હોવાથી અર્જુનસિંહે કહ્યું: “ તમારું દષ્ટિબિન્દુ હું સમજી શકું છું. હું કહીશ કે, તે પ્રમાણિક અને ન્યાયી છે. જે મને રાજમલ્લ નામે પુત્ર હોત અને જે તેનું વેવિશાળ માતીનાદ સાથે થયું હોત તો, જરૂર હું તમારી સેના સાથે યુદ્ધ કરત અને મારો વટ જવા ન દેત; પણ લાચાર છું કે, વસ્તુસ્થિતિ

તે નથી. મિત્રો, આથી હવે તમારે રા'નો ખુલાસો મેળવવો રહ્યો. કોઈક ભેદી કારણસર તેમણે આ અફવા ઉરાડી હશે, એમ હું માનું છું.”

“ મહારાજશ્રીની માન્યતા સાચી જણાય છે. કેટલીક વખત અમુક રાજખટપટને ખાતર અથવા અમુક પરરાજ્યોને નિરાશ કરવા ખાતર રાજ્યોને આવી આવી અફવાઓ ફેલાવવી પડે છે. રા' ને પણ તેવું કોઈ કારણ હોવું જોઈએ ” દિવાને કહ્યું.

મલ્લરાજે પૂછ્યું: “ આવું કોઈ કારણ હોવા વિષે તમને ખબર છે ? ”

અર્જુનસિંહ અને દિવાન એક બીજા સામું જોઈ રહ્યા. તેમણે થોડીક વાર છુપી મસલત કરી અને એ બાદ અર્જુનસિંહે કહ્યું: “ તમે એ બધી હકીકત રા' પાસેથી મેળવો તો ઘણું સાફ. ”

મલ્લરાજે કહ્યું: “ ભલે; તમારી ઈચ્છા ન હોય તો માર્ફ દબાણ નથી. બાકી રાજમંદનું અસ્તિત્વજ નથી એ વાતનો સ્કૅટ થયો તેથી મારો અને રાજકુમારી મોતીનાદનો પ્રેમ-સંબંધ ઉઠ્યો વધુ દૃઢ થશે; એના હૃદય ઉપર અત્યાર સુધી જે ચિંતાનો ભાર હતો તે દૂર થશે અને અમારા માર્ગમાં કોંઈ કાંટો નથી, એવું જાણી તેને ચોર આનંદ થશે. રાજેન્દ્ર ! આટલુંયે જે થોડું આપે કહ્યું તે માટે આશ્ચર્ય માની હવે હું રજા લઉંશ. કારણ કે, જે પળો જાય છે, તેમાં રા' ના સેનાપતિના લશ્કર સામે મહોબા નગરના સિમાડામાં મારા મામાઓ એક મોટું યુદ્ધ કરનાર છે અને તેમાં મારે ભાગ લેવાનો છે. ”

“ એ યુદ્ધ થઈ જવા દો. એના પરિણામ પછી જો રા'નો ખુલાસો તમને ન મળે તો મારી પાસે આવજો. હું કહીશ. ” અર્જુનસિંહે જવાબ દીધો.

હવે મોતીનાદ હસવા લાગ્યો. મલ્લરાજે તેનું કારણ પૂછતાં તે બોલ્યો: “ રા'એ મૂળીઆં વિનાજ ઉગાડેલા આ ફણગા માટે, કેને હસવું ન આવે ? ! જેનું અસ્તિત્વ જ નહીં તેના સંબંધમાં આવો ભ્રમ પેદા કરવામાં રા'એ બહુ કુશળતાથી પાસા ફેંક્યા છે ! ”

મલ્લરાજને તેની એ ટીકા વ્યાજબી લાગી. તેણે જવાબ દીધો: “ મારા દિલમાં રાજમંદને હરાવવાની જે ઉમેદો હતી, તે બધીજ હવે તો નક્કામી ગઈ. પણ રા'એ ચણેલી પાયા વિનાની ઇમારત ધસી પડવાથી મારી પ્રેમ-ઇમારતનો પાયો મજબૂત બન્યો એમાં તો શંકા નથી. ”

“જેમ ગણવું હોય તેમ ગણો; પણ રા’ તમારા કરતાં ખાસ ફેંકવામાં જળરો હોશિયાર છે એવું મને તો સમજાય છે.”

“બેશક, એ મારે કબૂલ કરવું પડશે.”

તે બંને જણ ત્યાંથી પાછા જવા તૈયાર થયા. અર્જુનસિંહે તેમને એકાદ દિવસ રોકાવા ખાસ આગ્રહ કર્યો અને હવે જ્યારે પરિચય થયો છે, ત્યારે તેમાં વૃદ્ધિ કરવા બંનેને જણાવ્યું. તેઓ તેના ખૂબ આગ્રહને વશ થઈ ત્યાં રોકાયા. તેઓને આ બાબતમાં આશ્ચર્ય એજ થયા કર્યું કે રા’ એ આવી અફવા શા કારણે ફેલાવા દીધી હશે? મલ્લરાજને યાદ આવ્યું કે, રા’ એ તેને કહ્યું હતું કે, “મારાં કામ તને અદદ લાગ્યાં હશે; પણ ખરી રીતે તેમની પાછળ દૃઢતા રહેલી હતી. એના ખુલાસા ફરીથી રૂબરૂમાં મળીશું ત્યારે કરીશું.”

મલ્લરાજ એ દિનની રાત્રે જતવા લાગ્યાં કે, હવે ક્યારે રા’ ને પુનઃ મળાય ?

પરિચ્છેદ ૩૧.

મહાજનની શક્તિ !

જુનાગઢની વસ્તીએ દુર્મુખશા સામે જાહેર કરેલા મૃગા નિરસ્કારનાં ચિહ્ન, હેમચંદે રાત્રે નક્કી કર્યા મુજબ, બીજા દિવસે પ્રાતઃકાળથી શરૂ થઈ ગયાં. શહેરમાં દિવાલો ઉપર જાહેરનામાં ચોટા-યલાં માલુમ પડ્યાં કે, “એ બદામના કોઈ વાણીઆને જુનાગઢની વસ્તી પોતાના નગરશેઠ તરીકે સ્વીકારવા તૈયાર નથી. નગરશેઠ તરીકે મોતીશાને પ્રજાએ લાંબા વખતથી નીમ્યા છે અને તેમનેજ હજી નગરશેઠ તરીકે તે માનશે. એ સિવાય બીજાને નક્લીઆ તરીકેજ ગણશે. એવા નક્લીઆને વસ્તીમાંથી જે કોઈ જરાક પણ મદદ આપશે અથવા તેની સાથે સહેજ પણ વહેવાર રાખશે તેને આજીવી એ બાપનો ગણવામાં આવશે.”

દુર્મુખશા સહવારમાં ઉઠ્યો ત્યારે તેની સ્ત્રી જેનું નામ કમળા હતું તેણે ખબર આપી કે, ખાંડ થઈ રહી છે માટે લાવી આપો. દુર્મુખશાએ જવાબ દીધો: “હમણાં બદાર જઈશ, ત્યારે મોકલી

આવીશ.” તેઓ આ મુજબ વાતચીત કરે છે; એટલામાં એક પાડોશણે આવીને કમળાના હાથમાં ગોળધાણા મૂક્યા. “ શેના છે ? ” તેણે પૂછ્યું.

“ મારા છોકરાનું વેવિશાળ થયું તેના. ”

“ ક્યાં થયું ? ”

“ ગગલભાઇ લાલભાઇને ત્યાં. ”

“ એમને બીજી છોકરી વળી ક્યારે છે ? એમની એક છોડીને વિવાહ તો મારા ગટોરીઆ સાથે થયેલો છે. ”

“ એજ છોડીને વિવાહ મારા દીકરા સાથે થયો ! ”

“ શું મારે ત્યાંનું સગપણ ફેક કરીને ? ”

“ તે તો, બા, તમે જાણો. અમારે ત્યાં તો લક્ષ્મી ચાંલેલો કરવા આવી એટલે અમે શું કરવા મોં ઘોવા જ્ઞેધએ ? ” એમ કહી તે પાડોશણ ચાલી ગઇ.

આ એક પહેલી શરૂઆત હતી. દુર્મુખશા આ સાંભળીને ક્રોધે ભરાયો. “ એ ગગલ શું મારે ત્યાંનું વેવિશાળ રદ કરીને બીજો ફેકાણે પોતાની કન્યા વરાવી શકે ? હમણાંજ નાતના ગોરને બોલાવીને નાત એકઠી કરું છું. ” એમ કહી તે ઘરબહાર નીકળ્યો. તે જરાક દૂર ગયો એટલે તેની જ્ઞાતિના એક વણિકના ઘરમાંથી ગોરને તેણે બહાર નીકળતો જોયો.

“ એ ગોર ! એ ગોર ! ઉભા રહો. ” તેણે બૂમ મારી. ગોરે તેના તરફ નજર નાંખી; પણ તે થોડ્યો નહીં અને બીજા મકાનમાં પેડો. દુર્મુખશા થોડીવાર ઉભો રહ્યો. ગોર પાંચ છ મકાનોમાં પેસી બહાર નીકળ્યો પણ એકઠે વખત તેણે ફરીથી દુર્મુખશા તરફ નજર નાંખી અથવા તેની નજદીક આવ્યો નહીં. દુર્મુખશા તેની હીલચાલ જ્ઞતોજ રહ્યો. ગોર દુર્મુખશાના ઘરની જમણી બાજુએ આવેલા ઘરમાં પેડો. ત્યાંથી બહાર નીકળ્યો અને તે પછી દુર્મુખશાનું ઘર છોડીને તેની પાસેના ડાબી બાજુએ આવેલા ઘરમાં પેડો. તેમાંથી પણ તે બહાર આવ્યો ત્યારે દુર્મુખશાનું મગજ ફરી ગયું. તેણે તેની પાસે જઈ તેનું કાડું પકડી પૂછ્યું: “ હું ક્યારેના બોલાવું છું તે તમે સાંભળતા નથી ? ”

“ મારે શા માટે સાંભળવું પડે ? હું કાંઈ તમારો બંધા-યેલો છું ? ”

“ એટલે ? યજમાનો સાથે કેમ વાત કરવી અને કેવું વર્તન રાખવું તે તમારે સમજવું જોઈએ. ”

“ મારા યજમાન તમે નથી. ”

“ શું આમારી નાતનું ગોરપદું તમે મૂકી દીધું ? આ બધાં આમારી નાતનાંજ ધરમાં તો તમે જઈ આવ્યા ! વળી મેં એ પણ જોયું કે, તમે આ બાબુના ધરમાં ગયા, તે બાબુના ધરમાં ગયા અને વચમાં માફ ધર તો મૂકી દીધું ! મગજમાં આ બધો પવન ક્યારથી ભરીને તમે ફરવા માંડ્યું ? ”

“ તમે જોયો ત્યારથી, સમજ્યા ? હું જે નાતનો ગોર છું તે નાતનું ગોરપદું મેં મેલી દીધું નથી; પણ બરાબર તે નાતના પંચના હુકમ પ્રમાણે વર્ત્યો છું. ન જાણતા હો, તો આજ સાંજે એ નાતની વાડીમાં જમણુ થાય ત્યારે જાણજો કે, નાતે કોનું તોતર કાપ્યું છે ? ”

ગોર એટલું કહીને ત્યાંથી સટફી ગયો. તેનાં છેલ્લાં વાક્યો ઉપરથી અને તેણે પોતાના ધરમાં નહીં જઈને આસપાસનાં ધરમાં અવરજવર કરી હતી તે ઉપરથી દુર્મુખશાને વહેમ પડ્યો કે, “ નક્કી મારા સંબંધમાંજ આ કાંઈ પ્રપંચ થયેલો લાગે છે. ”

તે નાતની વાડીએ જવા નીકળ્યો. રસ્તામાં તેને સાંભળ્યું કે ‘ ખાંડ લેવાની છે, તે લઈને કાઠકની સાથે ઘેર મોકલી દઉં ’ તેથી તેણે એક દુકાન આગળ જઈ મણુ ખાંડ માગી. દુકાનદારે તેને જવાબ દીધો: “ થઈ રહી છે; એટલે શી રીતે આપું ? ”

તે બીજી એક દુકાન આગળ ગયો.

“ કોને માટે જોઈએ છે ? ” તે દુકાનદારે પૂછ્યું:

“ એમ કેમ પૂછાછો ? માસ ઘર વાસ્તે જોઈએ છે. ”

“ તો તો નહીં મળે. ”

“ કેમ ? ”

“ મહાજનની મનાઈ છે. ”

“ મનાઈ શા વાસ્તે ? ” તે આ સવાલ પૂછતો હતો એટલામાં એક બીજો ધરાક આવ્યો અને તેણે દશ શેર ખાંડ માગી. તે તરતજ તે દુકાનદારે તોળી આપી. આ જોઈને દુર્મુખશાએ પૂછ્યું: “ અલ્યા, મને ન આપી અને આને કેમ આપી ? ”

“ માયું શું કરવા ખાઓ છો ? મેં એકવાર તો કહ્યું કે, તમને આપવાની મહાજનની મનાઈ છે. જે વધારે જાણવું હોય તો મહાજનને પૂછી આવો. ”

દુર્મુખશા એ દુકાનેથી વળી ત્રીજી દુકાને ગયો. ત્યાં પણ તેને ખાંડ અપાઇ નહીં. દુર્મુખશા વિચારમાં પડ્યો કે, આનો અર્થ શો ? તેની નજર એક દિવાલ આગળ લોકો કંઈક જાહેરનામું વાંચતા હતા, તે તરફ ગઇ. તે પણ એ જાહેરનામું વાંચવા લાગ્યો. અને એ વાંચતાં તેના ખ્યાલમાં આવી ગયું કે, આ તો બધી ખદપદ હિંમત કરી હોવી જોઇએ.

“ દીક ! જોઈ છું. તેણે શી શી ખદપદ કરી છે ? પછી વાત ! ” એમ બડબડીને તે પોતાની નાતની વાડીએ ગયો. તેના સાતિયાંધુઓ ત્યાં એકઠા મળીને શાક સમારતા હતા. દુર્મુખશા તેઓની વચમાં જઈને બેઠો એટલે એક બીજાને ઘસારત કરીને તેઓ સર્વે ઉડીને ચાલવા લાગ્યા. એ જનારાઓમાં તેનો વહેવાઈ ગગલ હતો. તેને ઉદ્દેશીને તેણે કહ્યું : “ કેમ ? આજ આ શું માંડ્યું છે ? ”

“ મારી દીકરીનો વિવાહ કર્યો, તેની ખુશાલીમાં આજે મારા વહેવાઈ નાત જમાડે છે. ”

“ તમારે વળી બીજો કિયો વહેવાઈ છે ? ”

“ શેઠજી, નાતના પંચના હુકમ સામે અમારાથી ન પડાય. પંચની ફરમાશથીજ જે કાંઈ કરવાનું હતું તે કર્યું છે. ”

“ એમ ગરબડ સડબડ ના બોલો, સમજ્યા ? ” દુર્મુખશાએ કહ્યું : “ તમારો વહેવાઈ હુંજ છું. બીજો કોઈ નથી. તમારી દીકરીનું વેવિશાળ મારા દીકરા વેરે કરેલું છે. તે તોડીને તમે બીજે શી રીતે કરી શકો ? ”

એક બીજાએ તેના જવાબમાં કહ્યું : “ તમને તો નાત બહાર મેલવામાં આવ્યા છે. ગોર તમારે ત્યાં નોતડંચે નહીં કરી ગયો હોય ! ”

એક ત્રીજાએ તેજ માણસને કહ્યું : “ નાતનો હુકમ હોય, તેમાં કોઈનું ડહાપણ શેનું ચાલે ? ”

દુર્મુખશાએ તે બે જણ તરફ યુરસાની નજરે જોયું. તેઓ બંને વંઝા માપી ગયા. દુર્મુખશાએ ગગલને પૂછ્યું : “ કેમ ? મારા કહેવાનો તમે શો જવાબ આપો છો ? ”

“ જવાબ તે શો આપવાનો હોય ? વધારે પંચાત કરવામાં સાર નથી. આ કાંઈ રાજસત્તાનો સવાલ નથી. ” એમ કહી તે ત્યાંથી પસાર થઈ ગયો.

દુર્ઘાસાને હવે બરાબર સમજાયું કે, “આ તો પ્રહલેથીજ કચેલી કેટલીક ગેઠવણોનું પરિણામ હોય એમ લાગે છે. આનો કાંઈક રસ્તો કરવો જોઈએ.”

તે કોટવાળને ત્યાં ગયો; તો હિમચંદને તેણે ત્યાં બેઠેલો જોયો. દુર્ઘાસાએ તેને જોતાંજ કહ્યું: “આ બધાં કારસ્થાન તમે કર્યા છે કે ? મારા છોકરાનું વેવિશાળ ટાક કરાવ્યું, મને નાત બહાર મૂકાવ્યો, ખાંડના મહાજન તરફથી ખાંડ આપવાનો પ્રતિબંધ કરાવ્યો, અને વળી તમામ ટેકાણે જાહેરનામાં ચોટી મારી સામે વહેવાર બંધી કરાવી, એ બધાં ગમ કાલની પંચાતનાં વેરનાં પ્રગટાં લીધાં છે કેમ ?” કોટવાલ તરફ જોઈ તેણે કહ્યું: “હવે, મહેરબાન, તમારે ખૂબ મદદ કરવી પડશે. ગમ કાલ આપણે એમની પાસે નાણાં માગ્યાં તેને પરિણામે આ બધું તૂટ આ હિમચંદજી ઉભું કર્યું છે. માટે એને પકડીને દેવડીમાં પૂરી દો.”

કોટવાલે જવાબ દીધો: “એમના કોઈ ગુન્હા વિના મારાથી એમને શી રીતે પકડી શકાય ? એસો; અને માફ કરેલું સાંભળી લ્યો. મારે ને હિમચંદ શેઠને તમારી બાબતમાંજ વાત થાય છે. તેઓ કહે છે કે, શહેરનાં તમામ મહાજને પ્રતિજ્ઞા લીધી છે કે, તમારો બહિષ્કાર કરવો. આમાં રાજ્યના કાયદાનું કશું જોર ચાલે નહીં. પ્રજાનાં મહાજનોએ જે કાંઈ કરાવ્યું હોય તેની વિરુદ્ધ પ્રજા નજર જઈ શકે. અમે રાજ્યના અમલદારોએ આ બાબતમાં એટલુંજ તપાસવાનું રહ્યું કે, ક્યાંયે મારામારી ન થાય અથવા તો કોઈને કાંઈ શારીરિક કે માલ ભિદ્ધતને લગતી ઇજા પહોંચાડવામાં ન આવે. એ સિવાય અમે આમાં વચ્ચે પડી શકીએ નહીં.”

“કેમ વચ્ચે ન પડી શકો ? હું નગરશેઠ તરીકે તમને લલામણુ કરું છું કે, આમાં મને રંજાડવાનો અને પાયમાલ કરવાનો આ લોભોનો ધરાદો છે. માટે મને રક્ષણ આપો.”

“હું તમને રક્ષણુ એ રીતે આપવા તૈયાર છું કે, તમને અથવા તમારાં સ્ત્રી-છોકરાંને કોઈ આંગળી સુદ્ધાંત ન અરકાડે. તમારા મકાનને બાળી મૂકવાનું કામ કોઈ ન કરે. જો એવો યત્ન કરનાર કોઈ તમે જુઓ તો મને બરાબર આપજો. હું એકદમ તેને પકડી લઈશ. પણ તમારી નાત તમને નાતબહાર મૂકે; અથવા તમારા સંસારવહેવારમાં તમને બીજી કાંઈ દરકતો પડે એમાંથી હું તમને કોઈ રીતે બચાવી શકું નહીં.”

“ વાં. ત્યારે આ હિંમચંદના ગુમાસ્તાનું તમે શું ધાર્યું ? ”

“ એ વિષે હિંમચંદ ભાઈ સાથે મને વાતચીત થઇ છે. મારે કહી દેવું જોઈએ કે, જે કેટલાક પ્રસંગો આજ ઉપસ્થિત થયા છે અને આખી વસ્તીનો તમારી સામે ક્રોધ છે એવું મારા જાણવામાં આવ્યું છે, તે પછી, ન્યાયની રીતે મારે વર્તવું જોઈએ. મેં હિંમચંદ ભાઈને તેમના ગુમાસ્તાને અહીં દેવડીમાં પૂર્યાની દફતર કહી છે. તેનો ગુંડો પણ મેં તેમને જણાવ્યો છે કે, તે તમારા છોકરાને મારતો હતો. આ બદલ એ ગુમાસ્તાને કાંઈ સજા થવી જ જોઈએ. મેં તે સજા નક્કી કરી દીધી છે. તેનો રૂપ રૂપામહોરો દંડ કરવામાં આવ્યો છે અને ભવિષ્યમાં મારામારી કરે નહીં તે માટે તેના ૧૦૦૦ રૂપામહોરોના હાથ મુચરકા અને ૧૦૦૦૦ નો ખીન્ને જમીન લીધો છે. હિંમચંદભાઈએ ગુમાસ્તાનો દંડ ભરી દીધો છે. ગુમાસ્તાના જમીન પાતે થયા છે અને તે ગુમાસ્તાએ હાથ મુચરકા લખી આપ્યાથી મેં કાયદાની રૂઠ્ઠીએ લમણાંજ તેને છોડી મૂક્યો છે. તે ગયો ને ત : થોડીવારે આવ્યા. ”

દુર્મુખશા આ સંભળાને ગુંચાચો : “ પણ એવી રીતે તમે શું કામ દોડાડાપણ કર્યું ? ”

“ શેઠજી, મારી ફરજને લગતા કામકાજમાં તમારે કાંઈજ ટીકા કરવાની જરૂર નથી. સેનાપતિએ તમને નગરશેઠ બનાવ્યા છે, એ હું કબૂલ કરું છું; પણ એથી તમે કાંઈ મારા ઉપરી ઠરી શકતા નથી. ”

“ પણ સેનાપતિજીની સવા લક્ષ મહોરો ? ”

“ એ તમે જાણો ને સેનાપતિજી જાણે. મને કાંઈ એવો હુકમ નથી કે, તે ભેગી કરવામાં મારે તમને મદદ કરવી. ”

દુર્મુખશા પણ પછાડતો પછાડતો ત્યાંથી આવ્યો ગયો. તેના જવા પછી હિંમચંદે કાટવાળને કહ્યું : “ કાટવાળજી, એક આખન હંમશાં ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે, જે ખાનદાન હોય છે તેજ ખાનદાની બતાવી શકે છે. બાકી હલકા ફુજના માણસ ગમે તેવી મોટી પાયરી પર હોય તોયે ખાનદાની બતાવી શકતા નથી. મેં તમને તમામ વિગત કહી, તે ઉપરથી તમે વ્યાજખી ન્યાય આપ્યો, તેમાં હું વચ્ચે ન આવ્યો. એનું કારણ એજ કે, તમે ખાનદાનીથી વર્ત્યા.

દુર્મુખશાની વહેવારબંધી સંબંધમાં પણ તમે મારો ઉદ્દેશ સમજીને ખાનદાની બતાવી. આ બંને બાબતો માટે હું તમારો આભાર માનું છું.”

“શેઠજી, તમારી પ્રતિષ્ઠા આ શહેરમાં કેટલી બધી જામેલી છે, એનો ખ્યાલ આજ લાગી મને નહોતો; પણ તમામ મહાજનોને તમે એકઠાં કરીને તેમની પાસે એકજ પ્રકારનો નિર્ણય કરાવી શક્યા, તે ઉપરથી હવે તેનો ખ્યાલ મને આવ્યો છે. તમે હડતાલ પડતી અટકાવી અને મારી સામેની સામાજિક વહેવારબંધી અટકાવી એ માટે હું ઉલ્ટો તમારો આભાર માનું છું. કારણ કે, હું સારી પેઠે સમજું છું કે, આપણાં મહાજનોની સત્તા ધણીક વખત રાજ્ય સત્તાથી પણ આગળ વધી શકે છે અને મહાજનોની એકસંખી આગળ રાજ્યસત્તાને ધણીક વખત નમવું પણ પડે છે. માટે હું મહાજનોને હંમેશાં શિરસાવંઘ ગણું છું.”

કોટવાળ, રા'ના જેવોજ ન્યાયી છે અને સેનાપતિ જેવી પ્રકૃતિનો નથી, એ જાણીને, સંતોષ અને આનંદની લાગણી અનુભવતો હિંમત્વંદ દેવડીમાંથી બહાર નીકળ્યો.

આ બાજુ દુર્મુખશા ઘેર ગયો એટલે કમળાએ ખચર આપી: “છોકરીને તાવ આવ્યો છે. માટે વૈદને બોલાવો.”

“આજ બળી એને તાવ ક્યાંથી આવ્યો?” દુર્મુખશાએ કહ્યું: “એક બે દહાડા પછી આવ્યો હોત તો ન ચાલત?! દુઃખ પર ડામ?!” તેણે થોડીવાર રહીને પૂછ્યું: “ઘરમાં કાંઈ દવા નથી?”

કમળાએ જવાબ દીધો: “કરીઆતુ હશે એમ હું ધારતી હતી. તે શોધ્યું પણ ન જડ્યું. થઈ રહ્યું હશે. ઘરમાંથી ન મળ્યું એટલે પાડોશજીને ત્યાં ગઈ હતી પણ તેણે નાકનું ટીચકું ચઢાવીને જવાબ દીધો: ‘તાવની તો બહુ સરસ દવા મારા ઘરમાં છે પણ તમને નહીં આપું’ મેં પૂછ્યું: ‘એમ કેમ?’ તો કહે: ‘તમારી સાથે વહેવાર રાખીને મારે બે બાપની થવું નથી.’ એટલે હવે વૈદ સિવાય આપણો ખીજો કોઈ આધાર નથી.”

દુર્મુખશા વૈદને ત્યાં જવા તૈયાર થતો હતો, એટલામાં ઘરમાં એક બાજુ જુનાં લુગડાંની ગાંસડી પડેલી તેના જેવામાં આવી. તેણે પોતાની સ્ત્રીને પૂછ્યું: “આ લુગડાં અહીં ક્યાંથી? એ તો ધોખીને ત્યાં આપ્યાં હતાં ને?”

કમળાએ જવાબ દીધો: “ તમે બહાર ગયા હતા, ત્યારે ધોળી એ કપડાં પાછાં આપી ગયો છે. એ કહેતો ગયો છે કે, મારી નાતે તમારાં કપડાં ધોવાની બંધી કરી છે; માટે નહીં ધોઈ. ”

દુર્મુખશા: “ બધી નાતોને બંધી માટે હું એકલોજ મળ્યો ! ”

કમળાએ પૂછ્યું: “ આ બધું છે શું ? છોકરો હજમને ત્યાં વાળ કપાવવા ગયો હતો ત્યારે તેણે પણ તેને ‘ના’ પાડીને કહ્યું કે તમારી સામે આખું શહેર ઉલટ્યું છે અને તમે જે કાંઈ ચીજ માગશો તે કોઈ જ નહીં આપે. તમારી સાથે જરાક પણ વહેવાર નહીં રાખે. આવું આપણા શહેરના લોકોને આપણા માટે કરવાની જરૂર શી ? ”

“ અમસ્થા જ બસ ! આપણો ગુન્હો કાંઈ નથી; છતાં એ લોકો આપણને હેરાન કરવા માગે છે ! ” એમ કહી દુર્મુખશા વેદને ત્યાં ગયો.

કમળા વિચાર કરતાં લાગી કે, અમસ્થા જ કોઈ આવી વહેવારબંધી ન કરે. ધોળી અને હજમ જેવાં વસવાયાં પણ ‘ના’ પાડે; પાડોશી પણ સાધારણ વસ્તુઓ આપવા જેવી સલુકાઈ ન બતાવે; વહેવાઈ આપણું નાક કાપે; નાતીલાઓ નાતબહાર મૂકે; એ બનાવોનાં મૂળ ઉંડાં હોવાં જોઈએ. તે એક બીજી પાડોશીને ત્યાં ગઈ; અને તેને વિનતિપૂર્વક પૂછવા લાગી: “ બહેન, આ બધું છે શું ? લોક ફક્ત અમારી જ સામે કેમ થયા છે ? જે અમારો ગુન્હો હોય તો તે માટે અમે માફી માગીએ. ”

કમળાનાં વિનતિ ભરેલાં વેણુથી તે પાડોશીને કહ્યું: “ આ બધાનું કારણ તમારા પતિની લુચ્ચાઈ અને ગામ-લોક પ્રત્યેની બેવફાઈ છે. થોડાક દિવસ પર એમણે માતીશા શેઠની સ્ત્રી ઉપર સેનાપતિને ત્યાં જીલમ ગુન્નરાવવા કોશિય કરી હતી. ”

“ હે ? ! મને એ વાતની ખબર નથી ? ” કમળાએ અધવચ્ચ કહ્યું.

“ પણ એ વખતે રા’ એ તેમનો છૂટકારો કર્યો ” પાડોશીને કહ્યું: “ એ પછી માતીશાને બદલે ‘નગરશેઠ’ તમારા પતિ થઈ બેઠા અને ગઈ કાલે હિંમચંદને ત્યાં જઈ ખૂબ દમદાટી દીધી; એના ગુમાસ્તાને કેદ કર્યો; એની દુકાનો બંધ કરી અને પુષ્કળ નાણાં માગ્યાં. એ પછી રાતના આખા શહેરનાં મહાજન એકઠાં મળ્યાં.

તેમણે ઠરાવ કર્યો કે—નગરશેઠ તરીકે દુર્મુખશા અમને કબૂલ નથી અને જે કોઈ તેની સાથે વહેવાર રાખશે, તે બે આપનો ! ”

કમળા આ સાંભળીને ગભરાઈ ગઈ. તેની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં. તે કહેવા લાગી: “ જો આખું ગામ અમારી સાથે વહેવાર ન રાખે તો નગરશેઠાઈ અમારે નથી જોઈતી. મારે ત્યાં મારી છોકરીને તાવ આવ્યો છે; મારા પતિ વેદને તેડવા ગયા છે. જો વેદ પણ ના પાડશે તો મારી શી વલે થશે ? જાહેન, તમે કાંઈ મદદ કરી શકો એમ છો ? ”

“ મદદની વાત ન કરશો. આ તો તમારી કરગરતી વાણી સાંભળી. ત્યારે ખરી હકીકત કહેવા મને મન થઈ આવ્યું. તમારો સ્વભાવ રાંક છે એની મને ખબર છે. વેદ માટે તમે જે બીક રાખો છો, તે જરૂર ખરી પડશે. જો મને પૂછો તો, સાથી સારો રસ્તો એ છે કે, હિંમતવંદને ત્યાં જઈ તેને કરગરો; વિનંતિ કરો અને મારી માગો; એટલે જરૂર સૌ સારાં વાનાં થઈ જશે. ”

કમળા ઘેર આવી. છોકરી તાવે સસડતી હતી. લોકના પુન્ય-પ્રકાપનાં લયંકર પરિણામો તે કલ્પવા લાગી. સંસારવ્યવહારમાં દરરોજની ખપની વસ્તુઓજ માત્ર નહીં—બધુંક આશ્વત્થના પ્રસંગે જોઈતી વસ્તુઓ પણ મળી શકે નહીં તો માણસની ખૂરી દશા થાય. તે રિખાઈ રિખાઈને દુઃખના મહાસાગરમાંજ પડે. એ સ્થિતિ બેશક અસહ્ય છે. એકસંખીલા લોકના થોડા સામે પડ્યું એ પંથરની દિવાલ સામે માથું અક્ષાળવા ખરોખર છે. દિવાલને કશી ધગ ન થાય. માણસના માથામાંથી લોહી નીકળે ! આનો માર્ગ નમ્રતા સિવાય બીજો કાંઈજ નથી. પાડોશણની સલાહ વ્યાજબી છે. “ નમે તે સૌને ગમે. ” તે આ પ્રમાણે વિચાર કરતી હતી તેવામાં દુર્મુખશા આવ્યો, અને નિરાશ થઈ લમણે હાથ દબાવે બેઠો.

“ કમ, વેદ આવે છે ને ? ” કમળાએ પૂછ્યું.

“ અરે, શું આવે ? એક નહીં—ચાર, પાંચ જણે મને આજબી ના પાડી ! છેવટે રાજવેદને ત્યાં ગયો અને વિનંતિ કરી કે, મારી છોકરી મરવા પડી છે તો કૃપા કરીને પધારો. તેણે કહ્યું: ‘ હું રાજના નોકર તરીકે આવત; પણ શહેરની વસ્તીમાંનો હું એક તો ખરો ને ? જાહેરનામામાં આકરા સોગંદ દીધેલા છે. આખી વસ્તીની યુસ્સા ભરી નજર તમારી સામે વળી છે. એવા વખતમાં હું તમારે ત્યાં

આવું તો જશ તમારા જેવી મારી અવદશા થાય. માટે મારી તો હિંમત ચાલતી નથી.’ પણ તેણે મને દવાની કેટલીક ચીજો લખી આપી. તે લખે છે કે—ચાર ગાંધીની દુકાનોએ ગયો પણ ત્યાંથીયે મને ચાખ્ખી ‘ના’ પાડવામાં આવી. કોટવાળ ફરી ખેંડા છે. ન્યાયનું પૂછડું હાથમાં ઝાલી રહ્યો છે ! ‘બળાતકારે કોઇની પાસેથી હું કાંઇ અપાવી શકું નહીં; રાજપુશોનો સાંદા કરી લ્યો,’ એમ તે કહે છે ! હવે હું તો, એમ ધાડું છું કે, આપણે આ હાલતમાં અહીં રહીએ તેના કરતાં બહારગામ ઉપડી જઈએ તો ફીક.”

“બહારગામ અત્યારે શી રીતે જવાશે ? છોકરી માંદી છે. તેને કાંઇ અહીંથી લઇને જવાય ?”

“ત્યારે અહીં ને અહીં કાંઈ હેરાન પણ થવાય ?”

“નગરશેઠ તરિકે તમે કોઇ બીજો રસ્તો ન કાઢી શકો ?”

“નગરશેઠ મને ગણે છે કોણ ? લોકો તો કહે છે કે, રાજને નગરશેઠ નીમવાનો દક્ક જ નથી. રાજનો નીમેલો નગરશેઠ અમારે માન્ય નથી. જો રાજ મદદ કરે તો હમણાં બનાવું કે, તેઓ કેવા માની જાય છે ! પણ કોટવાળ પડ્યાં ગયા છે ! હું એકાદ ગાડું લઈ આવું. એમાં બેસીને આપણે પરગામ જતાં રહીએ. છોકરી માંદી છે; તો પરગામમાં જરાક વધારે આપના ઇલાજથી તેની સારવાર કરીશું.”

કુમળાએ હવે પોતાના દિલની ખરી ઇચ્છા જાહેર કરી : “નાથ, બહારગામ જવાનું અને ત્યાં રહેવાનું માંદી વાળો, તો વધારે સાફ. નાતજાત, સગાંસંબંધી વગેરે અહીં હોય અને આપણે બહારગામ જઈ વસીએ, એ તે કાંઈ ચાલે ? અહીંની નાતમાંથી આપણે નાત બહાર થયાં છીએ તો પરગામમાં પણ આપણી એ હાલત નહીં રવામાં આવે, એમ શા ઉપરથી માનો છો ? નાતનો પ્રભાવ અસાધારણ હોય છે. એવી જ રીતે બીજાં વહેવારબંધીની બાબતનું પણ મજા લ્યો. અહીંથી આપણે બહારગામ જઈશું તો આપણી પાછળજ હાજન દુકમ છોડશે અને બીજા ગામને પણ પોતાના જેવું કરવા ખવશે. તમે ગાડું લાવવા કહ્યો છો; પણ ગાડું આપશે કોણ ? સ્ત્રીનો એકે એક જણ પહોં બેઠાનું આપણે અત્યાર સુધી અનુભવ્યું ટલે હવે તો મને એમજ લાગે છે કે, આપણે વસ્તીની સામે ન થઈએ. વસ્તીને નમી પડીએ—”

“એટલે શું હું એ બધાને પગે લાગવા જાઉં ?”

“તમે ન જશો; હું જઈશ. મને નરસા માણસનેયે પગે લાગતાં શરમ નહીં આવે. મારા દુઃખ વખતે હું મારા તારનારને પગે લાગું એમાં કશી નાનમ નથી.”

દુર્મુખશા મોઢું ચઢાવીને તેના સામે જોઈ રહ્યા. કમળાએ કહ્યું: “નગરશેઠ-પદ તો દૂર રહ્યું પણ સાધારણ માણસ તરીકે સંસાર વહેવાર ચલાવી આપણે સુખમાં દિવસો ગાળીએ એવી રીતે રહેવા જેવું પણ આપણું ભાગ્ય અત્યારે જણાતું નથી; તેથી નગરશેઠ-પદનો લોભ તજી દઈ, વસ્તીને નમો તો વધારે દીક !

“નહીં. નહીં. હું એમ કરવા તૈયાર નથી. હું તપાસ કરી જોઉં છું. બહારગામ જવા માટે કાંઈ વાહન મળે છે કે નહીં, તે શોધી વળું છું. જો કશું જ નહીં મળે તો છોકરીને હું ઉચકી લઈશ અને છોકરાને તું ઉચકી લેજે. આપણે પગપાળા મુસાફરી કરીને જઈશું.” દુર્મુખશા એમ કહીને ઘર બહાર ચાલ્યો ગયો.

કમળાને તેની હઠ બિલ્કુલ પસંદ ન પડી. તેણે હૈમચંદને ત્યાં જવા ઠરાવ કર્યો; પોતાની તાવે સસડતી છોકરીને કેડમાં બેસાડી લીધી અને છોકરાને પણ સાથે લઈ લીધો. છોકરીની ઉંમર ૧૦ વર્ષની હતી. એવડી મોટી છોકરી અને તે પણ તાવથી પીડાતી અને તદ્દન નખળાપોચી બની ગયેલીને ઉચકીને લઈ જવી એ ઘણું મુશ્કેલ કામ હતું. પણ થાક લાગે યા તો તેમ કરતાં કદાપિ પોતે પણ માંદી પડે તો પરવા નહીં, એવો નિશ્ચય કરીને તેણે ચાલવા માંડ્યું.

હૈમચંદના ઘર આગળ પહોંચતાં તો તદ્દન થાકી ગઈ; પણ હૃદયમાં હિંમત રાખીને બળપૂર્વક તે અંદર પેટી. અંદર જતાં તે ફસડાઈ પડી; હાંફવા લાગી; આંખે અંધારાં આવી ગયાં. ઘડીભર એ હાલતમાં તે રહી એટલામાં તેની સામે કલાવતિ અને તેની માતાને ઉભલાં તેણે જોયાં.

“બહેન, બહેન,” કમળા કરગરતી વાણીમાં કલાવતિને કહેવા લાગી: “મને બચાવો. મારા પતિના વાંક સામે ન જુઓ. મારાથી મારી છોકરીનું દુઃખ જોયું જતું નથી. એ બિચારી તાવે સસડે છે. શહેરનો કોઈ વેદ એને દવા નથી આપતો. કોઈ દુકાનદાર વનસ્પતિની ચીજો નથી આપતો. પાટોશણો પણ મદદ આપવાની ના પડે છે. મારી છોકરી આવી રીતે તો રિબાઈ રિબાઈને મરી જશે ! પ્રભુને ખાતર મારા પર દયા કરો. કોટાર ન થાઓ.”

દુઃખી અને ગરીબોને જોઈ પોતે હંમેશાં દુઃખી અને સહાયક થવાની પ્રકૃતિવાળી કલાવતિએ છોકરીના માથા પર હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં કમળાને કહ્યું: “ બહેન, તમારા જેવી નમ્રતા જોઈને રાક્ષસી દિલ પણ પીગળે. આવી નમ્રતા જો તમારા પતિએ અત્યાર અગાઉ ધારણ કરી હોત તો સમાજે તેમનો જરીકે નિરસ્કાર કર્યો નહોત—”

“ એમનો એક જાતનો જૂરો સ્વભાવજ છે કે જે ‘ વાર્યું ન કરે પણ હાર્યું કરે ! ’ એમને હું સમજાવી સમજાવીને થાકી પણ મહાજનને નમવા ના પાડે છે. ”

“ બહેન, એ સ્વભાવથી લોક સામે બાકરી બંધાય ? અને એ કદી ક્તોહમંદ પણ થાય ? ”

“ હું જાણું છું કે, એ સ્વભાવ કદી પણ ફાવે નહીં અને આવાં દુઃખ તેને પરિણામેજ આવે. ”

“ દુર્મુખશા શેઠ એવું સમજે તો હમણાં જ આનો નિકાલ આવે. ”

“ એ તો નહીં સમજવાની હદ કરીને ગયા છે. ”

“ ત્યારે એમની પોતાની નમ્રતા વિના શી રીતે આનો રસ્તો નીકળે ? ”

“ એ આહું તેવા છે અને એ નમ્મે નહીં તો રસ્તો નીકળવાનો હોય કે નહોય પણ હું તો નમું છું અને મેં એક એવો નિશ્ચય કર્યો છે કે, તમારે રસ્તો કાઢ્યા વિના છૂટકો જ નથી. આ તાવે બદ બદતી છોકરી મરે કે સાજી થાય તોપણ તેને તમારે ત્યાં હું મૂકી જમશ. ફાવે તો એને મારો કે ફાવે તો જીવાડો. એ તમારી જ છોકરી છે. જો પ્રભુ તમને વહાલા હોય તો એને જીવાડજો અને જો એમ લાગે કે, મદદ કરવા માટે કાંઈજ રસ્તો નીકળે તેમ નથી તો મહાજનના કોપની વેદીપર એને હોમી દેજો. ”

એમ કહીને કમળાએ પોતાની છોકરીને કલાવતિના બોળામાં મૂકી અને તેને તથા તેની માતાને પ્રણામ કરીને તે પોતાના છોકરા સાથે જવા લાગી.

હિમચંદની પત્નીએ આ જોઈને તેને કહ્યું: “ બહેન, પાછાં આવો. પાછાં આવો. ” પણ કમળાએ તે સાંભળ્યું જ નહીં અને તે સડસડાટ પોતાને ઘેર પાછી આવી.

દુર્મુખશા એ વખતે ત્યાં આવેલો નહોતો. હમણાં આવશે, એવી ધીરજ ધારીને તે ઘરમાંજ રહી.

સાંજ પડી: રાત પડી: પણ દુર્મુખશા આવ્યા નહીં. તેને ચિન્તા થઈ. ચિન્તામાં ને ચિન્તામાં તેણે રાત્રિ જગીને પસાર કરી. એ જગરણ દરમ્યાન હૃદયમાં તે ઇશ્વરસ્તવન જ કરતી રહી કે, “હિ પ્રભુ ! મારી છોકરીને બચાવજો. મારા પતિને નમવાની સન્મતિ આપજો.”

બીજા દિવસની સહવાર પડી ત્યારે કમળાએ પાંડોશણને માંહોમાંહે વાત કરતી સાંભળી કે, શહેરમાં સમાચાર પ્રસરી રહ્યા છે કે, રાત્રી જે લશ્કર લટવા ગયું હતું તે પાછું આવ્યું છે; સેનાપતિ ગાંડો થઈ ગયો છે અને સેનાપતિની સ્ત્રી મરણ પામી છે.

દુર્મુખશા એકાદ પ્રહર ચટનાં એક યોગીરાજ સાથે વાત કરતો કરતો ઘેર આવ્યો. કમળાને ફક્ત છોકરા સાથે વેંદનને દુર્મુખશાએ પૂછ્યું: “છોકરી ક્યાં છે ?”

“છોકરીને હું મહાજનના કોપની પેટીપર હોમી આવી છું. ત્યાં જો તેનું ભાગ્ય હશે તો તે હવેશ અથવા તો ને નિર્ભાગી હશે તો મરશે.”

દુર્મુખશાને ક્રોધ ચઢ્યો. તે બોલ્યો: “એટલે શું ?—”

યોગીએ તેને કહ્યું: “શેઠજી, ગુસ્સે થવાથી શું વળશે ?” તેણે કમળાને પૂછ્યું: “માતા, તમે મહાજનના ક્રિયા શેઠને ત્યાં તમારી પુત્રીને મૂકી આવ્યાં છો ?”

“હૈમચંદને ત્યાં. તેની પુત્રી કલાવતિ દયાળુ છે એની મને ખાતરી છે. છતાં આહે તો તેને તે મારે યા હવાડે. એ છોકરી જ એની છે, એમ કહીને મેં તેને સોંપી દીધી છે.” કમળાએ જવાબ દીધો.

યોગીએ કહ્યું: “દુર્મુખશા, તમારો ગર્વ ગળા ગયો. તમે નમ્યા નહીં; તો તમારી પત્ની નમી માટે હવે જો આનું સારું પરિણામ લાવવું હોય તો હું તમને જે સલાહ ક્યારનો આપી રહ્યા છું, તેજ મુજબ કામ કરો. જરૂર સઘળું તોફાન શાન્ત થશે.”

દુર્મુખશા થોડોક વખત વિચાર કરીને બોલ્યો: “સાધુ મહારાજ, તમારી સલાહ મને વ્યાજબી લાગે છે. લોક સામે થવું એ મૂર્ખાઈ છે. મને હવે કોઈની આથ રહી નથી. સેનાપતિ ગયા; એટલે મારો બંધા આધાર તુટી પડ્યો. ગઈ કાલે હું બહારગામ નારી જવા માટે ગાદું લેવા ગયો ત્યારે કોઈએ ન આપ્યાથી આખરે સેનાપતિની મદદ મેળવવા હું લઢાઈના મેદાન તરફ નીકળી પડ્યો હતો.

પણ રસ્તામાં લશ્કરને મેં પાછું ફરવું જોયું. પૂછપરછ કરતાં મેં સાંભળ્યું કે, સેનાપતિ તો પાગલ થઇને ક્યાંક જતા રહ્યા છે. બસ-એ પછી મારો આધાર કોણ ? એટલે હું પગપાળો ગામમાં પાછો આવી પહોંચ્યો. રસ્તામાં તમે મને મળ્યા અને “આમ ગભરાયલો ગભરાયલો શા માટે ફરે છું” એવો સવાલ કર્યો; ત્યારે મેં તમને બધી વાત કહી. તે પરથી તમે અહીં મારી સાથે આવ્યા. તમારી સલાહ વિષે વિચાર કરી જોતાં મને એમજ લાગે છે કે, હવે મહાજનને મારે નમી પડવું જોઇએ. હ્યો, તમે કહ્યા મુજબ લખાણ હું લખી આપું છું. તમે કહો છો તેમ, એ લઇને તમે હિમચંદને મળો અને આ ધોધળ બંધ કરાવો. ” તેણે એક કાગળ ઉપર લખ્યું: “જુનાગઢનો નગરશેઠ થવા હું માગતો નથી. જુનાગઢની વસ્તીની નજરમાં મારા જે કાંઈ ગુન્દા જણાયા હોય, તે બદલ હું મારી માથું છું. લી. દુર્મખશા. ”

યોગીએ આ લખાણ પોતાના હાથમાં લઈ વાંચી જોયું અને તરતજ પોતાનો ઝબ્બો, હાઠી, જટા વગેરે કાઢી નાંખ્યાં. એનું સ્વરૂપ જોઈ, દુર્મખશા એને પગે લાગતો બોલ્યો: “કોણ કૃપાળુ રા’ ! ”

એ યોગી ખરે જ રા’ગજરાજ હતો. તેણે દુર્મખશાને કહ્યું: “તમે જ્યારે લશ્કરના માણસોને પૂછપરછ કરતા હતા ત્યારથીજ તમારા ઉપર મારી નજર ગઇ હતી. કલાવતિના પ્રસંગમાં એક વાણીઓ સેનાપતિને મદદગાર થયો હતો એવી મને ખાતરી અગાઉ મળી હતી. કદાચ તે તમે હશે એમ મેં માની લીધું અને તેથી જ્યારે માઈ સૈન્ય શહેરમાં આવ્યું ત્યારે તરતજ મેં યોગી વેપ પહેરી લીધો. શહેરમાં તપાસ કરતાં જાહેરનામાં વાંચ્યાં. તમારા સંબંધી પહેવારબંધીની ખબર જાણી અને હું તમનેજ શોધતો રહ્યો; એટલામાં તમે મળ્યા અને તમારી સાથે હું ઘેર આવ્યો. મેં તમને પ્રથમથીજ આપ્યા કરેલી સલાહ આખરે તમારા હૃદયમાં વસી અને તમે લખાણ કરી આપ્યું; તો હવે તમારા સામેનો પ્રજનો મૂંગો તિરસ્કાર જરૂર દૂર થશે. પણ આ પ્રસંગ ઉપરથી તમને બોધપાઠ મળ્યો છે કે, કદી પણ પ્રજ સામે થવું નહીં અને પ્રજને સતાવવી નહીં. ”

“હા. મહારાજ; એ બોધપાઠ આ જન્મમાં હું કદીજ નહીં ભૂલું. હું હમેશાં મહાજનને નમીને ચાલીશ; એટલુંજ નહીં પણ

મોટાની અદેખાઈ નહીં કરે અને મારા ગળ મુજબ મારે જીવન ગાળીશ. ”

“ એથી તમે જરૂર સુખી થશો. ” રા’એ કહ્યું:

ક્રમળા લાજ કાઢીને રા’ગજરાજને પગે લાગી. રા’એ કહ્યું: “ પુત્રી, તારા પતિએ હડીલાઈ કરી; પણ તું નમી પડી, એ ધણુંજ સારું કર્યું છે. આ લખાણ વડે હવે મહાજનનો પ્રકોપ દૂર થશે અને તમે દંપતી ઉપર તેની કૃપા થશે ” એમ કહી રા’ ગજરાજ ત્યાંથી વદાય થયો.

થોડીકજ વાર પછી ગામમાં ઢંઢેરા ફરતો સંભળાયો કે, જુના-ગઢના નગરશેઠ મોતીશા જ છે. દુર્મુખશાએ મહાજનને માથાપ તરીકે કખૂલ કર્યા છે અને નગરશેઠાઈ લેવા ના પાડી છે; માટે તેની સાથે તમામ જણે વહેવાર ચાલુ કરવો, એવું મહાજનનું ફરમાન છે.” અને એ ઢંઢેરા સંભળાયા પછી એક વહેલ દુર્મુખશાના ઘર આગળ આવી, જેમાંથી કલાવતિ નીચે ઉતરી. તેની સાથે દુર્મુખશાની ડોકરી હતી અને પાછળ રાજવૈદ તેમજ હિમચંદ હતા.

હિમચંદને અને કલાવતિને દુર્મુખશા પગે લાગ્યો અને બોલ્યો:

‘ તમારી મહત્તા મેં પિછાની નહીં, એ મારી ભૂલ હતી. ’

તેઓએ તેને માફ કર્યું. અને હિમચંદે જાહેર કર્યું કે, “ કલાવતિની પુત્રીનું વેવિશાળ તમારા પુત્ર સાથે હું કરું છું. ”

રાજવૈદે કહ્યું: “ જુઓ, તમારો પરતાવો અને તમારી પત્નીની ઊલટાનું આ સુંદર પરિણામ ! ”

દુર્મુખશાનું હૃદય ઐર આનંદથી છવાઈ રહ્યું. રાજવૈદ રા’ના હકમથી આવ્યો હતો. તેણે દુર્મુખશાની પુત્રીને આપઘ આપ્યું અને ! જાને તેની સારવારમાં હાજર રહ્યો. અંતે તે સાજ થઈ.

પરિચ્છેદ ૩૨.

ખુલાસો.

“ મહારાજ, એ રાજરમત રમવાનું કારણ શું હતું ? ”

“ કારણ એજ કે, મારી પુત્રી કોઈ નમ્મળાપોચાને ન પરણે તથા કોઈ સાધારણ પંક્તિના માણસને કે મારાથી ઉતરતા રાજને પરણે. ”

“ એવા પ્રસંગો તે વખતે અન્યા હતા ? ”

“ હા, હું તે તમને અથેતિ કહીશ.”

આ વાતચીત જુનાગઢના રાજમહેલમાં રા' ગજરાજ અને માતીશા વચ્ચે ચાલતી હતી. નજદીકમાં એક વિરામાસન ઉપર ચૂવરાજ જયમદ્દ એકો હતો અને જળીદાર કપડાના એક પડદા પાછળ રૂપાદે અને રા'ની પત્ની બેઠેલાં હતાં. માતીશા અર્જુન-સિંહને ત્યાં. ઢોંક રાજ્યમાં એક દિવસ રોકાયો તે પછી તે અને મદ્દરાજ ત્યાંથીજ જુદા પડ્યા હતા. માતીશા અમરપુર ગયો હતો અને મદ્દરાજ મહોબાનગર ગયો હતો. માતીશાએ અમરપુર પહોંચી ત્યાં સુખીને ઘેર થોભેલાં જયમદ્દ અને રૂપાદેને રાજમદ્દનું અસ્તિત્વજ નહીં હોવા વિષે હકીકત કહેતાં, સાશ્વર્ય તેઓને ખૂબ હસવું આવ્યું. માતીશા જે દિવસે ત્યાં પહોંચ્યો તેજ દિવસે રા'નું સૈન્ય મહોબાનગરની સીમમાંથી પ્રથમ યુદ્ધ બંધ પાડીને પાછું ફરતું હતું. એની અથવા સેનાપતિના ગાંડપણની કે લીમાબાઈના અવસાનની તેઓને ખબર નહતી. જયમદ્દે દિલ્હીમાં પૃથુરાજ ચોલાણને ત્યાં પોતાનું નસિબ અજમાવવા માટે જવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેના દશ સૈનિકો, માતીશા અને રૂપાદે સહિત તે પ્રાતઃકાલમાં નીકળી પડ્યો. તેઓ જરાક દૂર પહોંચ્યા તેવામાં રા'નું લશ્કર પાછું ફરતું જોવામાં આવ્યું.

જયમદ્દે તે લશ્કર જુનાગઢનું છે એ જોઈ લીધું લશ્કર જે વિજયી થઈને પાછું ફરતું હોય તો હર્ષના ઉદ્દોષ કર્યા વિના રહે નહીં. એને બદલે કેવળ શાન્તિથી તે દૃઢ કરતું હતું. છુપાઈને તેની ચિકિત્સા જોવી, એ નામદાંધ ગણાય; એથી તેણે પોતાના સૈનિકો સહિત ઘોડા એક બાજુએ થોભાવ્યા.

રા' એક હાથી પર બેઠો હતો. તેનું ધ્યાન તેઓ તરફ ગયું. તેણે લશ્કરને દૃઢ કરતું બંધ પાડ્યું અને હાથી પરથી પોતે ઉતરીને જયમદ્દ પાસે આવ્યો. તેને પોતાની તરફ આવવો જોઈ, જયમદ્દ ઘોડાપરથી ઉતર્યો. તેના સૈનિકોએ પણ તેમ કર્યું. રા' શું કહેશે, એનો ખ્યાલ જયમદ્દને નહોતો. રા'એ તેની પાસે આવીને ઉમળકાથી તેને બેંટતાં કહ્યું: “ પુત્ર જયમદ્દ ! તારો દેશવટો આજથી રદ કરું છું. ચાલ, મારી સાથે આપણા રાજ્યમાં પ્રવેશ કર.”

આ સાંભળીને જયમદ્દને ઘણુંજ આશ્ચર્ય થયું. જયમદ્દ હજી તો એ સંબંધમાં કાંઈ વધુ પ્રશ્ન કરે તેટલામાં તેની સમિપ ધુંધટ

તાણીને ઉભેલી રૂપાંદે પાસે જઈ, રા' એ કહ્યું: “ રૂપાંદે, દેવની સાક્ષીએ અને વળી તારી પવિત્ર કાકીની સાક્ષીએ તું મારા જયમ-ક્ષને વરી છું; તેથી મારી પુત્રવધૂ તરીકે તને સ્વીકારતાં મને આનંદ થાય છે. ”

રૂપાંદે તેને પગે લાગી. રા'એ માતીશા તરફ જોઈ કહ્યું: “ નગરશેઠ, તમારા જેવા હિસ્મતવાન વણિકને મારા રાજ્યમાંથી દૂર કરવા ન પાડવે. તમારા વિના અમને સલાહ કોણ આપે ? ” અને જયમક્ષના દશ સૈનિકો તરફ જોઈ તેણે કહ્યું: “ તમારા જેવા સુસ્ત વફાદારો મારા પુત્રની સતત રક્ષા માટે તેની પાસેજ રહેવા જોઈએ. ”

આ પ્રમાણે રા'એ જ્યારે સહુને ખુલા દિલથી આવકાર આપ્યો ત્યારે જયમક્ષનો ગુસ્સો શાન્ત થયો અને તેણે પિતાની સાથે જુનાગઢ તરફ પ્રયાણ કર્યું. રાજ્યમાં આવ્યા પછી તેને ખજર મળી કે, સેનાપતિ પાગલ થઈ ગયો છે; લીમાબાઈ મરણ પામી છે અને ખીજું યુદ્ધ આઠ દિવસ પછી થશે. એ ઉપરથી તેને ખ્યાલ આવ્યો કે, રા'એ હવે મારો દેશવટો કેમ દૂર કર્યો ? “ જ્યાં તે ત્યાં તું નહીં ” એમ રા'એ જયમક્ષને કહ્યું હતું. હવે સેનાપતિ અહીં નથી એટલે તેનો દેશવટો માફ થયાં છે.

સેનાપતિનો ગર્વ પોતાને સાથે ગાળવાની ઇચ્છા જયમક્ષને ધ્રુવી હતી; પણ એ કાર્ય વિધિએ કર્યું. એટલે તે લાચાર બન્યો. પરોપકારક વૃત્તિવાળી લીમાબાઈનું મોત થયું એથી જયમક્ષને ધ્રુવું દુઃખ થયું. રૂપાંદેના કંઠમાંનો પણ પાર નહતો. પરંતુ તે બંનેનો શોક રા'એ લીમાબાઈનાં અનેક મહાકાર્યો સમગ્રવીને દૂર કરતાં કહ્યું: “ પોતાના સહગુણોની સુવાસ માત્ર તમને બેને એક કરીનેજ નહીં-બલકે મહારાજ અને માતીનાદને એક કરીને તેમના નામી જવામાંયે શાર્ગંદ થઈને તેણે પ્રસારી એ તેનું ઓછું મહાકાર્ય નહતું. ”

મહારાજ અને માતીનાદનો ઉલ્લેખ રા'એ કર્યો ત્યારે જયમક્ષે તેને માતીનાદના વેવિશાળ સંગ્રંધી પ્રશ્ન કર્યો અને અર્જુનસિંહે માતીશાને રાજમક્ષ નામે વ્યક્તિનું અસ્તિત્વજ નહીં હોવાની કહેલી વાત કહીને જાણવા માગ્યું કે, “ શું એ સત્ય હકીકત છે ? ”

રા'એ જવાબ દીધો: “ એમાં મારી એક રાજરમત હતી. ”

આ ઉપરથી માતીશાએ, આ પરિચ્છેદને મથાળે આપેલા પ્રશ્નો કર્યા હતા; જેના ઉત્તરમાં રા'એ ૧૫ વર્ષ ઉપર જે હેતુથી

મોતીનાદના વેવિશાળની અક્ષવા ફેલાવી હતી તે હેતુ કહ્યો: “ મારે ત્યાં મોતીનાદનો જન્મ થયો ત્યારથીજ ગુજરાતના રાજાઓએ તેની માગણી કરવા માંડી હતી. મને તે ઉપરથી એમ લાગ્યું કે, ગમે તેની સાથે હું મારી પુત્રીના લગ્નનો કરાર કરી દઉં અને પાછળથી તે બિચારીને વખત છે ને પસ્તાયું પડે તો મને તે શ્રાપ દે. હું તેથી એ વિચારોમાં ગુંચવાયલો રહ્યો હતો કે, શું કરવું? મોતીનાદ એક વર્ષની થઈ. એ વર્ષની થઈ. એટલે તો વિવિધ રાજ્યો તરફથી માગણીઓ આવતી ગઈ. તેમાં એક એવો ઉમેદવાર પણ હતો કે જેને રાજ્ય નહતું પણ જે કાયદેસર વિદ્યામાં બહુ પ્રવીણ હતો. એનું નામ જાણીને તમે જરૂર આશ્ચર્યચકિત થશો. એ બીજાને કોઈ નહીં પણ ચુડામણિ ! એ પોતાના પુત્રને માટે નહીં; પણ પોતાને માટે મોતીનાદ માગતો હતો. અચાનક એક વખત અર્જુનસિંહજી મારે ત્યાં મહેમાન તરીકે આવ્યા. અમે ગીરનાં જંગલોમાં શિકારે ગયા. ચુડામણિએ ત્યાં વગ્ગી હોશિયારી બતાવી: એટલે અર્જુનસિંહે તેને શાળાથી આપી એ લાગ સાધીને ચુડામણિએ અર્જુનસિંહ મારફત પોતાની શિકારશ મારી પાસે કરાવી. એ રાજેન્દ્ર મારે પરમ મિત્ર હતો અને છે. અમે એ જાણ એકાન્તમાં વાત કરવા મળ્યા, ત્યારે એ તેની આગળ મારી વિમાસણ રજુ કરી. અને તેની દિશ્મતને પરિણામે આ યુક્તિ ગોઠવી. મેં બીજે દિવસે દરબારમાં જાહેર કયું કે, “ અર્જુનસિંહના એક કુમાર રાજમદ્દ સાથે મોતીનાદનું લગ્ન કરવામાં આવ્યું છે.” સેનાપતિ તેથી તાત્કાલિક હંડોગાર થઈ ગયો અને બીજા રાજાઓ પણ એ જાણીને હંડા પડી ગયા અને મોતીનાદનાં માગાં આવતાં અટકી ગયાં. અર્જુનસિંહને મેં એ સાવચેતી રાખવા કહી હતી કે, કદાપિ આ છુપી વાત કોઈને જાહેર કરવી નહીં; અને બીજાં રાજ્યોને કોઈવાર બતાવી શકાય તે માટે એકાદ રૂપાળા છોકરાને કાયમને માટે તમારા મહેલમાં રાખવો. એ મુજબ તેમણે એક છોકરાને ઓઠા તરીકે રાખ્યો હતો અને થોડાક વર્ષ પછી અમે ફરી મળ્યા ત્યારે વેપારી રાજમદ્દને મેં જોયો પણ હતો. અમારી સંતલસની જાણ અમે એ સિવાય ત્રીજા કોઈને ન હતી. મોતીનાદની માતાથી પણ મેં એ સંતલસ છુપી રાખી હતી. જ્યારે રાજમદ્દ જુગારી, દારૂડીઓ વગેરે હોવાની વાતો હું સાંભળતો ત્યારે મને ખેશક છુપી રીતે હસવું ઉપજતું અને તેમાં પણ જ્યારે સેનાપતિ તે વાતોની ખાત્રી કરી હોવાનું મને

કહેતો ત્યારે તો મને પારવિનાનું હસતું આવતું. રાજમક્ષ દેશાટને ગયે છે, એવી વાત જ્યારે બહાર આવી, ત્યારે હું સમજી ગયો કે, અર્જુનસિંહે વેષધારી છોકરાને હાલ પુર્ત દૂર કર્યો હશે. મક્ષરાજ જ્યારે રાજમક્ષ તરીકે બહાર થયો ત્યારે હું જાણતો નહતો કે, તે કાણુ છે, પણ એટલું તો જાણતો હતો કે, તે રાજમક્ષ નથી. મોતીનાદને વિજયી વીરને પરણાવવાની શરત મેં ઢંઢેરામાં દાખલ કરી તેનું કારણ એટલુંજ કે, જે કાંઈ છેક છેવટે વિજયી થશે તેને તે પરણાવવાની હતી. શુકામણિની દાનત તે શરત દાખલ કરાવવામાં એ હતી કે, પોતે વિજયી થશેજ. તેને ખોટો ગર્વ હતો. પણ વિધિએ તેનો ગર્વ ગાળ્યો અને એ પછી શું બન્યું છે, એથી તો તમે વાકેફ છો. ”

રા'ના આ ખુલાસાથી સૌના સંદેહ ટળ્યા અને મોતીનાદે મક્ષરાજની ઉચિત પસંદગી કરી, એમ સૌને લાગ્યું.

તે બાદ બીજા યુદ્ધમાં સેનાપતિ-પદ લેવા જયમદલે ઇચ્છા દર્શાવી; પણ રા'ગજરાજે તેને તે પદ આપવા ના પાડીને પોતેજ એ પદ લેશે, એમ જણાવ્યું. એના સમર્થનમાં રા'એ કહ્યું: “ આ યુદ્ધ એક સખ્ત યુદ્ધ થશે; કારણ કે દ્વિલ્હીનું લશ્કર ઘાયુંબફે તેમાં ભાગ લેશે. અને બીજાં પણ અનેક રાજ્યો સામા પક્ષમાં પોતાનાં લશ્કર સહિત આવશે. એવીજ રીતે આપણા તરફથી પણ મોટાં મોટાં અનેક મિત્ર રાજ્યો યુદ્ધમાં ભાગ લેશે. વીરપુત્ર ! તું યુદ્ધ-રસિયો છે, એ હું જાણું છું અને તેથી યુદ્ધમાં ભાગ લેવાનો પ્રતિબંધ હું તને કરતો નથી; પણ જે સેનાપતિ-પદ તને આપું તો યુદ્ધમાં ભાગ લેનાર આપણાં કેટલાંક સમાન મિત્રરાજ્યોના રાજવીઓને મારું લાગે અને દરેક રાજ્ય કદાચ એવી હઠ લે, કે જયમક્ષને સેનાપતિ બનાવ્યો, તો અમે કાંઈ કમ છીએ ? અમને કેમ સેનાપતિ-પદ ન મળે ? આપણા પક્ષમાં આથી ફાટફુટ પડે અને નિરર્થક અસતોષ ઉત્પન્ન થાય. તેથી સૌના સમાધાનને અર્થે અને સૌને ઉત્સાહ રહે, તે માટે આ યુદ્ધનો સેનાપતિ તો હુંજ રહીશ. મારી સમિપ રહી, તું મારી રક્ષા કરજે અને તારું પિતૃ-ઋણ ફેડજે, એટલે બસ છે. ”

મોતીશાને રા'નું કથન બ્યાજબી લાગ્યું; જેથી જયમદલે પણ તેને સંમતિ આપી.

યુદ્ધ-પ્રારંભના વચગાળાના દિવસોમાં રા' તરફથી પોતાનાં તમામ મિત્ર-રાજ્યોને લઘાઇમાં ભાગ લેવા નિમંત્રણ મોકલવામાં

આવ્યાં; અને ઘણાક તરફથી તેના સંમતિદર્શક ઉત્તર પણ આવી ચૂક્યા.

એ વચગાળાના દિવસોમાં એક નવી વાત જાણવામાં આવી અને તે એ કે, ગુજરાતના સિમાડા ઉપર દિલ્હીતું લશ્કર જઈ પહોંચ્યું છે અને પૃથુરાજ ચૌહાણ તથા ભોળા હામિદેવ વચ્ચે સખ્ત યુદ્ધ શરૂ થઈ ગયું છે. આ વાત સાંભળી રા'ને સહેજ આનંદ થયો; કેમકે પૃથુરાજતું લશ્કર લઢવામાં રોકાયું છે; તેથી ભાગ્યેજ પોતાની સામે આવી શકશે, એમ તેને લાગ્યું. અને જો એ લશ્કરની મદદ મહારાજને ન મળે, તો પરાજયની યુદ્ધ-પ્રારંભમાંજ રહેતી ખીક ટળે, એ નિઃશંસય હતું.

રા'એ ખાસ જાસુસો મોકલીને એ યુદ્ધના રંગદંગના દૈનિક સમાચાર મેળવવાનો પ્રયત્ન કર્યો અને પોતાની સીમમાં જ્યાં મહારાજ સામે યુદ્ધ કરવાનું હતું ત્યાં જઈ દરેક પ્રકારની ખચાવની તૈયારીઓ અગાઉથી કરાવી. મહોબાની સીમમાં થયેલા યુદ્ધની તૈયારીઓ નો ખ્યાલ આ કથાના વાચકવૃન્દને લંબાણથી આપેલો હોવાથી આ યુદ્ધની તૈયારીઓ વિષે ટૂંકમાં જણાવીશું કે, તે લગભગ એજ પ્રકારની અને સ્ફોરકી લશ્કરીઓથી જેમ અને તેમ શત્રુનો સંહાર ઓછી તકલીફથી કરવાનું ફાવે એવા પ્રયત્નવાળી તૈયારીઓ હતી.

પરિચ્છેદ ૩૩

મહારાજનો વિજય

આઠ દિવસ જોત જોતામાં પસાર થઈ ગયા છે. તે દરમિયાન જુનાગઢમાં રા' એ લશ્કરી તૈયારીઓ કરાવી છે. અનેક મિત્ર રાજ્યોને આ લઢાઈમાં ભાગ લેવા કહેવામાં આવ્યાથી તેઓ તેના તરફથી લઢવા જુનાગઢની સીમમાં પોતાનાં લશ્કર સહિત આવી પહોંચ્યા છે.

મહારાજ તરફથી પણ તેનાં મિત્ર-રાજ્યોનાં લશ્કરોએ આ આઠ દિવસ દરમિયાન રફતે રફતે જુનાગઢની સીમમાં આવીને મુકામ કરવા માંડ્યો છે; જેમાં કનોજનો હાખન, ગુજરાતનો રાનૈયો રાજ પૃથીપત, મોહનગઢનો મુકુન્દ અને ખીજા કેટલાક રાજ્યો જાતે પોતાનાં લશ્કરો સહિત આવ્યા છે.

સીરસા નગરમાંથી મહારાજ યુદ્ધે ચઢ્યો ત્યારે ત્યાંની આખી પ્રજાએ તે દિવસે ઉત્સવ ઉજવ્યો. નગરમાં ઠેર ઠેર ધ્વજ પતાકા અને તોરણો બાંધવામાં આવ્યાં; સુંદર વસ્ત્રાભૂષણો પહેરી આગાસીવદ્ સ્ત્રી-પુરુષો રાજસ્વારીના રસ્તામાં ઠેર ઠેર ઉભાં રહ્યાં. અનેકના હાથમાં ફૂલમાળાઓ નજરે પડતી હતી; અનેકના હાથમાં કુમકુમ પાત્ર જોવામાં આવતાં હતાં; મંગલ પ્રસંગોમાં સદાયે વપરાતા અક્ષતનો પાર ન હતો. કોઈક કોઈક વડુ ઉત્સાહી પ્રજાગણની મહિલાઓ તો રણે ચઢતા મહારાજની આરતી કરવા માટેનાં સાધનો પણ લઈ આવી હતી. ઘાટાં ચકલાંમાં ખાસ વાજાં ત્રા રાખવામાં આવ્યાં હતાં અને જ્યાં જુઓ ત્યાં દસિત વદનો અને હર્ષઉદ્ઘાસ જ નજરે પડતાં હતાં.

પ્રાતઃકાલના આઠ વાગતાં રાજમહેલમાંથી એક સ્ત્રી-વૃન્દ બહાર નીકળ્યું અને તેનાં પગથીયાં ઉપર સ્થિત થયું. રાજમહેલની આસપાસ એકલાં થયેલાં લોકનાં ટોળાં માંહેમાંહે વાત કરવા લાગ્યાં: “ પેલી વચ્ચોવચ્ચ જે રૂપરૂપના ભંડાર જેવી બાળા ઉભી છે, તેજ જુનાગઢના રા’ ની દીકરી ! એણે કેવા કીમતી વસ્ત્રાલંકાર પહેર્યા છે ? એ કેવી મિદાશથી દસતી દસતી પોતાની સખીઓ સાથે વાત કરે છે ? એનાં પગલાં બહુ સારાં છે. મહારાજને પહેલા યુદ્ધમાં જીત એનાં પગલાંથી મળી છે. હવે આ ફેરા પણ એમની જીત થશે. ”

આવી આવી વાતોમાં લોકો પ્રવૃત્ત હતા; તે વેળા લરકરી સ્વારી રાજમહેલ આગળ આવી પહોંચી. મહારાજ એક સફેદ ઘોડા ઉપર બેઠા હતા. તેનો ઘોડો રાજમહેલનાં પગથીયાં આગળ આવતાંજ આઘણોએ વેદ મંત્રો ઉચ્ચારવા માંડ્યા. સ્ત્રી-વૃન્દન મોખરે દસતી દસતી ઉભેલી બાળા પુષ્પમાલા સહિત મહારાજના ઘોડા પાસે ગઇ. તેની અને મહારાજની નજર એક થઈ. અપૂર્વ તેજસ્વિતા તેમાંથી પ્રકટ થઈ. એ નેત્રમિલન પછી મહારાજે ઘોડાપર બેઠે બેઠે પોતાની ડોક નીચી નમાવતાં બાળાએ તેના કંઠમાં પુષ્પહાર પહેરાવ્યો અને સોનાની એક આરતીમાંનું કુપુર સળગાવીને તેની આરતી ઉતારી. અન્ય સ્ત્રીઓએ મહારાજનાં ચોવારણાં લીધાં. રાજમહેલની અગાસીમાંથી પુષ્પવૃષ્ટિ થઇ. તેમાં ઉભેલી સ્ત્રીઓએ રણુગીત ગાવા માંડ્યાં અને ચોપાસ ઉભેલા લોકોએ લશ્કરી વાજાં ત્રના નિનાદ વચ્ચે મહારાજ ઉપર પુષ્પ-અક્ષત-વૃષ્ટિ કરી.

આ વખતે લોકના ટોળામાં અંચાનક લાંગણ પડ્યું. “ શું છે ? ” “ શું છે ? ” એમ સહુ પૂછવા લાગ્યાં; તો જણાયું કે એક વાછરડું દોડતું દોડતું આવતું હતું અને તેની પાછળ એક ગાય હતી. લોકના ટોળાને બેઠીને તે બંને બહાર નીકળ્યાં. મહારાજે હસીને વાછરડું બંધ રખાવ્યાં અને મિટ્ટા સ્વરે પોતાની આરતી ઉતારનાર બાળાને કહ્યું: “ હૃદયેશ્વરી! આ શુભ શુકન છે. એ તોનું વાછરડું અને એ ગામાતા તમારા તરફથી પૂજન પામવા આવ્યાં છે. એમને વધાવો. ”

પુત્ર: એ હસી, એણે થોડાંક ડગ આગળ લઈને વાછરડું બંધ થવાથી તથા થોડાંક સૈનિકોએ ગાયને અને વાછરડાને બંનેને સ્વસ્થ બનાવી ઝાલી રાખ્યાં હોવાથી એ સુંદરીએ તેમનું પૂજન કર્યું.

મહારાજની સ્વારી હવે આગળ વધી. ક્યાં સુધી એ સુંદરી તેને જોઈ જ રહી.

એ કોણ હતી ? પ્રજાજને માંહોમાંહે કરેલી વાત સાચી હતી. એ માતીનાદ હતી. મહારાજે અંબુનૃસિંહ પાસેથી પાછા ફર્યા પછી રાજમંદિરનું અસ્તિત્વજ નહીં હોવા વિષેનાં સમાચાર વિદિત કર્યોથી માતીનાદની સઘળી ચિન્તાઓ દૂર થઈ હતી અને પોતાની વાંચંના આખરે ફળી એમ માનીને હવે તો આ મહારાજમાંજ પોતાનું હૃદય તેણે જોડ્યું હતું. પોતાના પતિ તરીકે તેનેજ સ્વીકારીને મહોળાથી તેની સાથે તે સીરસા આવી હતી. છેલ્લા થોડાંક દિવસો દરમ્યાન મહારાજ જોકે યુદ્ધને લગતી તૈયારીઓમાં રોકાયેલો રહ્યો હતો તોપણ તેની અને માતીનાદની વચ્ચેનો પરિચય વધ્યો ગયો હતો અને પ્રેમ દદતર બનતો ગયો હતો.

આજ વીરાંગનાએ વીરને વધાય દીધી. પૂર્વકાળમાં જ્યારે ક્ષત્રિયો રણે જતા ત્યારે તેમની સ્ત્રીઓ સપ્રેમ તેમનું પૂજન કરતી. માતીનાદે મહારાજના પ્રસંગમાં એ રૂઢિનું પાલન કર્યું; અને એ જીતે એવી ઇચ્છા હૃદયમાં સેવી.

મહારાજને વીરોચિત વધાય દેતાં તે હસતી હતી; કારણ આજ પ્રાતઃકાલમાં પરીઠીઆમાં તે જેવી ઉડી કે તરતજ તેને કાને એક કોયલનો મધુરો ટહકાર પડ્યો હતો. સૌથી પહેલાંજ આ શુભ શુકનથી તેનું હૃદય હસી ઉઠ્યું. તે પથારીમાંથી બહાર પડી જેવી પોતાના શયનખંડમાંથી બહાર નીકળવા જતી હતી તેજ વખતે એક કટાર

લઈને મહારાજ આબ્યો અને બોલ્યો: “ તમારા હાથથી જ મને આ સ્વચ્ચકિત બનાવી ન આપો ? ” એનો જવાબ એ કટારને પોતાના હાથમાં લઈને પોતાના હોઠને ચરકાડીને તેણે આબ્યો હતો. યુદ્ધ-પ્રયાણને દિવસે આ બીજા શુભ શુકન હતા. દૈનિક પ્રાતઃવિધિ કરવા જતા ખેડેલાં પોતાના હાથથી તેણે કટારને સાફ કરીને સ્વચ્ચકિત બનાવી અને મહારાજ પ્રેમપૂર્વક તે જોતો જોતો ઉભો રહ્યો. એટલામાં એક દાસીએ ત્યાં આવીને ખબર આપ્યા કે, બહાર કોઠક પ્રવાસી આવ્યો છે. તેની સાથે જવાહીરનાં ઉંટ છે અને તે જણાવે છે કે, શ્રીમતીને મળવું છે. પ્રાતઃકાલમાં જવાહીર ! એ વળી એક વધુ મંગલ શુકન હતા. એ પ્રવાસીને મહેલમાં દાખલ કરવામાં આવ્યો. જે મોતી, માણેક, રત્ન ઇત્યાદિ પોતાની સાથે તે લાવેલો તે જુદા જુદા થાળોમાં તેણે બધાં અને મોતીનાઈને અર્પણ કર્યાં.

“ કાણે આ વસ્તુઓ મોકલી છે ? ” મોતીનાઈે પ્રવાસીને પ્રશ્ન કર્યો.

“ મને નામ દેવાનો અધિકાર નથી ” એવો જવાબ આપી પોતાના ખિસ્સામાંથી અમૂલ્ય મોતીનાં બે નંગ કાઢીને તેણે મોતીનાઈના હાથમાં મૂક્યાં.

“ ક્રિયા પ્રદેશમાંથી આવો છો ? ” મોતીનાઈે એ મોતી લઈ તે તરફ આશ્ચર્યથી જોતાં જોતાં પૂછ્યું.

“ સોરઠમાંથી. ”

મોતીનાઈ હવે હસી. મહારાજ તરફ જોઈને તેણે પોતાનાં નેત્ર ધમકાવતાં પૂછ્યું: “ જાણો છો, આ મોકલનાર કોણ હશે ? ”

“ તમારા કોઠક શુભેચ્છકે મોકલ્યાં હશે, એ ચાકસ. ”

“ પણ મેં જ્યારે આ પ્રવાસીને મોકલનારનું નામ પૂછ્યું ત્યારેજ તમ પોતાના ખિસ્સામાંથી કાઢીને તેણે આ બે મોતી આપ્યાં અને દેશ ‘સોરઠ’ કહ્યો તે ઉપરથી તે મોકલનાર કોણ હશે, એ કળાવું શકેલ નથી. એ મોકલનાર મોતીનાઈ અને તેની પત્ની કલાવતી જ છે. ”

પ્રવાસીના મુખપર હવે હાસ્યરેખા પ્રકટી. “ કહો, સાચું કહો. ” મોતીનાઈે પૂછ્યું પણ તેણે હસ્યાજ કર્યું. યસ. એની ખાત્રી માટે પૂરતું હતું. મહારાજ અને મોતીનાઈ બન્નેને એ સ્નેહની લાગણી ટે આનંદ થયો.

પ્રાતઃકાળમાં ઉઠતાં વેંતજ થયેલા આ બધા શુભ શુકને મહારાજ વદાય થયો ત્યાં સુધીમાં એકે એકે વધતાજ ગયા તેથી

મોતીનાદનું હૃદય સાક્ષી પૂરવા લાગ્યું કે: “જરૂર આ યુદ્ધમાં વિધિએ વિજયકળશ મારા હૃદયેશ્વર ઉપર જ ઢાળવાનો નિરધાર કર્યો લાગે છે.”

અને મોતીનાદની એ આશા ખરે જ સાચી પડી. મહારાજ અને રા'ગજરાજ વચ્ચે જીનાગઢના સિમાન્ત પ્રદેશમાં ત્રણ દિવસ સુધી કંટર યુદ્ધ ચાલ્યું. વાયકવૃન્દને, અમે એ યુદ્ધનું વર્ણન કરીને, હવે કંટાળો આપીશું નહીં. પણ ટૂંક એ કહેવું પૂરતું થઇ પડશે કે, જે શરતોએ આ યુદ્ધ કરવાનું હતું તે તમામ શરતો બંને પક્ષોએ યથોચિત પાળીને આ યુદ્ધ કર્યું. દરેક સાચકાણે યુદ્ધ-વિરામ થતો અને લઢવૈયાઓ આરામ લેતા. કોઈના ઉપર કોઈ છુપાં આક્રમણો કરતા નહીં. પરાઢીઉં થતાં લઢાઈ પાછી શર થતી અને બંને પાણુઓના સૈનિકો ખૂબ આવેશથી લડતા. ત્રીજા દિવસે રા'ગજરાજનું સૈન્ય લથડ્યું અને તેની સંખ્યા ઘણી જ કમી થઇ. એક છેલ્લો સખત હુમલો કરીને મહારાજે તે સૈન્યને તાળે કરી લીધું. પરિણામે રા'ગજરાજે મહારાજનો વિજય કબૂલ કર્યો.

પરિચ્છેદ ૩૪.

ઉપસંહાર.

મહારાજની જીત થઈ એટલે તે મોતીનાદને માટે દરેક રીતે લાયક પતિ ઠરી ચૂક્યો. પરિણામે તેને સહર્ષ આવકાર આપીને મોતીનાદનું લગ્ન તેની સાથે કરી આપવાનું કર્તવ્ય રા'ને બાકી રહ્યું. રા'એ તે કર્તવ્ય ઘણીજ હોંશથી બજાવ્યું.

મહારાજને તેણે આદરપૂર્વક શહેરમાં આવવા નિમંત્રણ કર્યું. મહારાજ એ જોવા માગતો હતો કે, વાસરાજ કેદમાં છે, એ વાત રા'ને સાંભરે છે કે કેમ? તેથી તેણે એ વિષે તેને કાંઈ કહેવરાવ્યું નહીં; અને મોતીનાદને સીરસાથી તેડવા માટે સૈનિકોને મોકલીને તે જીનાગઢમાં પ્રવેશ્યો.

તેને જે મહેલમાં ઉતારો આપવામાં આવ્યો તેમાં જયમથ અને મોતીશા સહિત તે વાતચીત કરતો બેઠો હતો તેવામાં રા'ની પધરામણી ત્યાં થઇ. મહારાજે તેને પહેલોજ પ્રશ્ન એ કર્યો કે: “રા' પોતાનાં વચન પાળે છે કે ?”

રા'એ તરતજ જવાબ દીધો: “ એકકે એક ! ”

“ હું તો તેમ માની શકતો નથી. ” મલ્લરાજે કહ્યું: “ હું તો હક્કબેર તમારી પાસેથી માન માગું; પણ શું મારાં સંબંધીજનોને અપમાનિત રહેવા દધને મારે માન લેવું વ્યાજબી છે ? ”

રા'એ હસીને ખારણા આગળ ઉભેલા એક હઝુરીઆને સાન કરી; એટલે તેણે જે ખંડમાં તેઓ બધા હતા, તે ખંડ જોડેનું એક બંધ ખારણું ઉઘાડી નાંખ્યું. સામેજ એક મૂલ્યવાન સિંહાસન ઉપર કીંમતી વસ્ત્રાભૂષણો પહેરીને તેનો પિતા વત્સરાજ બેઠો હતો અને બે ત્રણ હઝુરીઆ તેના પગ ચાંપતા હતા !

મલ્લરાજ એકદમ ઉઠીને પિતા પાસે દોડી ગયા. પિતા-પુત્ર બાવથી ભેટયા. બાદ જે ખંડમાં બધા હતા, તેમાં પાછા આવ્યાં વત્સરાજે મલ્લરાજને કહ્યું: “ એ ચાકસ જાણુય છે કે, રા'નાં કોઈ વચન બાકી રહેતાં નથી; પણ તું તારી ફરજ પાળે છે કે ? ”

મલ્લરાજ હસ્યો; પિતાના પ્રશ્નનો જ્વનિ સમજ્યો; અને હવે તો રા' તેનો સસરો હતો એટલે તેને નમન કરવામાં કાંઈજ વાંધો નહોતો; તેથી તેને નમન કરી કહ્યું: “ અમો જુવાનીઆઓ ફરજ વિસરતા માલુમ પડીએ તો દૃઢ મનના વૃદ્ધાએ અમને દોરવા જોઈએ. ”

એ કહેવું બિનજરૂરી છે કે, હર્ષનું વાતાવરણ ત્યાં જામી ગયું.

રા'એ તે બાદ ખુલાસો કર્યો: “ મલ્લરાજ, તારા મનમાં હજી કેટલીક શંકાઓ હશે; પણ તેનો સ્ફોટ હું અંત કરી દઉં. જયમલ્લને પણ તેમાંથી જાણવાનું મળશે. વત્સરાજ મલ્લરાજને લરઅગરમાં નમાવવા મારો સહગત સેનાપતિ તૈયાર થયો ત્યારે મેં ૧૪ દિવસ સુધી તેની સાથે માથાઝીક કરી હતી. પણ મેં જોયું કે, તેને વિજયનો મદ ચઢ્યો છે, તો પછી નમતું આપ્યું હતું. સહભાગ્યે તે દિવસે તું અને જયમલ્લ કેટલીક વીરતા બતાવી શક્યા. એ પછી સેનાપતિ મારી પાસે આવ્યો અને જયમલ્લને મેં દેશવટો દીધો. તેમાં મારો એક અસાધારણ ભેત હતો. એ બેને હું એકઠા રહેવા દઉં, તો મારે સેનાપતિ બદલવો પડે. જો સેનાપતિ બદલું તો એક લય હતો કે, બીજા રાજ્યમાં જઈ, તે મારી સામે પ્રપંચ કરે અને બચાવનાં મારાં સાધનોથી તે પૂરતો માહિતગાર હોવાથી મારા રાજ્ય પર હલ્લો લાવી મને મ્હાત કરે. આથી જયમલ્લને તેનું કિરમત થોડોક કાળ માટે પરરાજ્યમાં અજમાવવા દેવા મેં સેનાપતિથી જૂદો પાડ્યો. ”

દરમ્યાન કોઇ પ્રખળ શત્રુને હાથેજ સેનાપતિનો ગર્વ ગળે, એ માટે જયમહત્તી વાતચીત દરમ્યાન મેં દિગ્વિજયનો મુદ્દો પટ્ટી લીધો. પોતાના પાશવ-બળ ઉપર ઝૂઝતા સેનાપતિને તે રૂચ્યો. તેણે મોતીનાદની શરત સૂચવતાં મેં તે દાખલ કરવા દીધી; કેમકે એના લોભથી એ દિગ્વિજય કરવા વહેલો જઇ શકે. તેને યુદ્ધમાં જવા દેવું તે દરમ્યાન કલાવતિનો પ્રસંગ ઉભો થયો. એમાં મેં તેના જ શબ્દો ગ્રહણ કરી લીધા અને તેજ શબ્દો વડે તેને વશ કર્યો. એ પછી રાજમહલ તરીકે, મહારાજ ! તારો પ્રસંગ ઉભો થયો. એમાં મૂળ બાબત તું જાણતો નથી. રાજમહલ કોઇ છેજ નહીં અને મોતીનાદનું તેની સાથેનું વેવિશાળ એ એક રાજરમત હતી. હું જાણતો હતો કે, રાજમહલ નથી તો પછી મને પ્રશ્ન ઉપજે જ કે-તું નવો ક્યાંથી પુટી નીકળ્યો ! તારો ખરો પરિચય તેં દેક સુધી આપ્યો નહીં તેથી તે જાણવા મારે કંઈ કંઈ યુક્તિઓ કરવી પડી; પણ આખરે જ્યારે તું કોણ છે, એ મારા ખ્યાલમાં આવ્યું ત્યારે હું તારી સાથે માનભેર વર્ત્યો હતો, એ તું જાણે છે. સેનાપતિને તારો અને તારા પિતાનો વધ કરવો હતો. મેં તે ન કરવા દીધો પણ તે સિવાય જે બીજા નાનાં નાનાં અમર્યાદ સત્તામદનાં વર્તન તેણે ચલાવ્યાં, તે મેં ચલાવવા દીધાં. પણ એમાં તે ન જાણે એવી છુપી ગોઠવણ એ કરી કે, જેટલાને તેના ગુસ્સાના ભોગ થવું પડે તેટલાને હું છુપી રીતે છોડી દેતો. દાખલા તરીકે, કલાવતિના પ્રસંગ જેઓને તેણે કેદ કરેલા, તેઓને મેં છોડી મૂક્યા છે. જયમહલે એક મુસલમાન સિપાઇને નસાડેલો. તેને ફરીથી આશ્રય આપ્યો છે. હવે યુદ્ધ-પ્રયાણ બાબતનો ખુલાસો. જેમ બને તેમ જલ્દીથી તેને રણક્ષેત્રમાં મોકલવા મેં ઉશ્કેર્યો હતો; અને પોતાની પ્રકૃતિ પ્રમાણે તે ઉશ્કેરાઇને તાબડોલ ગયો હતો; તે એવી રીતે કે, તેને ઘેર તેનો પુત્ર માંદો હતો. અને મારી પુત્રવધૂ મારા પુત્ર સાથે પરણવાનાં કાવત્રાં રચતી હતી તેથી યુદ્ધમાં વહેલા જવા તેની ઇચ્છા નહોવા છતાં તે ગયો હતો. તેના પુત્રની સખ્ત માંદગીની વાત હું અગાઉથી જાણતો હોત તો તેને રોકી લેત; પણ કમનસિખે એ ખબર મને મોડી પડી હતી. બાદ શું બન્યું એ તમે સૌ જાણો છો. ”

મહારાજને આ સાંભળીને કબૂલ કરવું પડ્યું કે, રા' અદા મનનો નહીં પણ દદ મનનો અને ચોકેલો રાજવી છે.

બીજે દિવસે મોતીનાદ સીરસાથી જુનાગઢ આવી પહોંચી. અને રા'એ તેનાં તથા જયમક્ષ અને રૂપાદેનાં લગ્નની તૈયારીઓ ધામધૂમથી કરી.

આઠ દિવસ બાદ એ બે દંપતીનાં લગ્ન થયાં, જે વખતે જુનાગઢની વસ્તીએ તેમાં બહુ પ્રેમપૂર્વક ભાગ લીધો.

લગ્નની ભેટ સોગાદોના ભરવામાં આવેલા લવ્ય દરબારમાં આખી પ્રજાએ ઉત્સાહથી ભાગ લીધો. એ દરબારમાં પ્રજા સમક્ષ ભાષણ કરતાં રા'ગજરાજે જણાવ્યું કે: “આજનો મારો આનંદ અસીમ છે; કેમકે પોતાના બાહુબળથી પ્રારાધ્ય દેરા એક વીરના હાથમાં મારી કન્યાનો હાથ મુકવાનું ભાગ્ય મને પ્રાપ્ત થયું છે. યુદ્ધમાં જો કે, અમને પરાજય મળ્યો છે, પણ એ પરાજય પ્રમાણિક છે, તેથી મને પરિતાપ નથી થતો. અપ્રમાણિક વિજય કરતાં પ્રમાણિક પરાજય લગીરે શરમાવનારો ન ગણાય. આજ મારા આનંદમાં બે ત્રણ બાબતો બીજી પણ ભળી છે. યુવરાજ જયમક્ષનાં લગ્નથી મને હર્ષ થાય જ; પણ આસ હર્ષ થવાનું કારણ એ છે કે, એ લગ્નમાં કન્યાના સહગત શ્રવેર કાકાની સંમતિ નહતી છતાં કન્યાની સહગત વીરાંગના કાકીએ તેને પુષ્ટિ આપી હતી, એટલુંજ નહીં પણ તેમને એકત્ર કરીને તેમનું શ્રેય ઇચ્છ્યું હતું. યુવરાજના દેશવટા દરમ્યાન તેને વારંવાર યોગ્ય સલાહ આપી નિરંતર તેની સાથે ને સાથેજ રહી કેટલાયે વખત ચાલાકાથી તેને મદદ કરનાર જુનાગઢના નગરશેઠ મોતીશાને અને અમરપુર ગામના મુખી બારોટજીને જો આ મંગલ પ્રસંગે હું વિસરું તો કૃતધ્ની હરું. તેઓએ ખતાવેલી સતત એકનિષ્ઠા ચન્દ્રની આસપાસના સિતારા જેવી હતી. મોતીશા શેઠને એ બદલ હું મારા રાજ્યના દિવાન તરીકે નીમું છું અને મુખીને પાંચ ગામ ધનાયત કરું છું. મોતીશા શેઠની શીલવતી પત્ની અને તેના પિતા હેમચંદે પોતાની ઉપરની આફતોમાં પોતાની ખાનદાની અને ઉદારતા વિસાર્યા નથી. હેમચંદને રાજ્યના નગરશેઠ તરીકે નીમવા આ શહેરનાં મહાજનોએ મને વિનંતિ કરી છે. મને એ વિનંતિ માન્ય કરતાં હર્ષ ઉપજે છે. મહાજનોની શક્તિ રાજ્યસત્તા કરતાં પણ વધારે પ્રબળ છે, એનો ખ્યાલ હવેજ હુમ્મુખશાને આવશે અને ચારી યુગલીથી જીવન જીવવા કરતાં, હર્ષા અદેખાહથી પ્રપંચો રચવા કરતાં, એક મોટા પુરુષની નિર્મળતા ભરી આથમાં સંતોષથી કેવું સુંદર જીવન ગાળી શકાય, એનો

ખ્યાલ તેઓ નગરશેઠ હિંમચંદ્રના વેવાઈ બન્યા છે, તે ઉપરથી તેમને આવશે, એવી મને ખાત્રી છે. પ્રજાજનો, સીરસાધિરાજ મહારાજ વત્સરાજની ટેક આ પ્રસંગે મારે સંભારવી જોઈએ. મારા સદ્ગત મહોન્મત્ત સેનાપતિએ તેમને ભરખજારમાં નમાવવા ઇચ્છ્યા પણ તેઓશ્રીએ તેમ ન કરતાં મરવા તત્પરતા બતાવી. મને જણાવવામાં આવે છે કે, મહારાજ તેમને પ્રપંચથી કેદમાંથી છોડાવા ગયો હોત તો પોતે તે રીતે છૂટવા ના પાડત; અને તેને કહેત કે, જો મને છોડાવવો હોય તો વિજય પ્રાપ્ત કરીને આવ. સહલાગ્યે સંયોગ એ મળ્યો કે, ટેકીની ટેક રહી અને મહારાજે તેમને વિજયના પ્રતાપે મુક્ત કરાવ્યા. પ્રજાજનો, આ મંગલ પ્રસંગે ધણાક કેદીઓને બંધન મુક્ત કરવામાં આવ્યા છે. અને જેઓની નોકરી વગર ગુન્હાથી ગઈ હતી તેઓને પુનઃ સ્થાપિત કરવામાં આવ્યા છે. ગીરમાં એક લશ્કરી ટુકડીને કાઠીઓએ બાંધી હતી તેને છોડાવવામાં આવી છે. સર્વત્ર સર્વને ઉચિત ન્યાય આપ્યા પછી આ મંગલ પ્રસંગે સર્વને સદાને માટે હું એક નોંધ કરવા જણાવું છું કે, અમલદારોની અંધા-ધુંધીથી ઘણીવાર રાજાઓ અજાણ હોય છે; પરંતુ ખુદ રાજાઓ આગળ તેની ફરિયાદ લઈ જવાની હિંમત જો પ્રજાજનોમાં આવે, તો હંમેશાં રાજાઓ નિર્મળ ન્યાય આપશે. હું સર્વને તેથી જણાવું છું કે, અમલદારોની અંધાધુંધીના પ્રસંગોમાં મને ખેલાશક જાણ કરશે. હું તેમાં પ્રજાને ઉચિત સંતોષ-જનક ન્યાય આપીશ. અંતમાં આજના પ્રસંગ જેનાવડે પ્રાપ્ત થયા છે, તે કર્ણામયી આર્યમણી લીમાબાઈને સંભાર્યા વિના હું રહી શકતો નથી. વિશાળ વ્યોમપટના તારલાઓની સંખ્યા જેમ ગણાય નહીં તેમ તેમના સદ્ગુણો હું ગણાવા ખેસુ તો ગણાવી શકું નહીં. એમના સ્મારક નિમિત્ત સેનાપતિના મહેલને રાજ્ય તરફથી વધારે વિશાળ બનાવવામાં આવશે અને તેમાં રાજ્યની પ્રજાનાં બાળકોને શિક્ષણ આપવા માટે શાળા ખેસાડવામાં આવશે.”

રા'ના સંભાષણ પછી સૌ અમલદારોને ઉચિત પોષાકો આપવામાં આવ્યા. પ્રજાજનને સાકર વહેંચવામાં આવી. એ મંગલ કાર્ય પૂર્ણ થવાની તૈયારી હતી એટલામાં અંદ બરદાસી આવી પહોંચ્યાની ખબર મળી. રા' ગજરાજે તેને આદરપૂર્વક દરબારમાં બોલાવ્યો. તેને સન્માનપૂર્વક એક આસન ઉપર બેસાડીને રા'એ પૂછ્યું: “સિંહ કે શિયાળ ?”

મંદે કહ્યું: “દિલ્હીનો પ્રતાપી પિથલ કદી શિયાળ નથી દરતો. સમસ્ત ભારતવર્ષમાં એના જેવો એક પણ હિંદુ સમ્રાટ નથી, એમ આજ સુધી હું કહેતો હતો તે તમે માનતા નહતા. આજ ગુજરાતના રાજા ભોળા લીમદેવને તે કબૂલ કરવું પડ્યું છે. રા’ ! જે વખતે તમે મહારાજ સામે યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત હતા, તે વખતેજ અમો લીમદેવ સામે યુદ્ધ કરતા હતા. ૬૪ લઝારની અમારી મહાસેના હતી. એ યુદ્ધનું વર્ણન શું કરું ? યુદ્ધની પહેલી રાતે અમે રણક્ષેત્રમાં સુતા ત્યારે પક્ષીઓ બોલતાં સાંભળાયાં. રાત્ર પક્ષીઓ બોલતાં સાંભળાય એ બીજી સહવારના શુભ દિવસના શુભ શુકન છે. અમે એ શુકનથી ઉત્સાહી બન્યા. મણિધરને અમે ક્યારનાયે ચીઢવ્યો તો હતોજ. એ મણિધર ભોળો લીમ-પોતાની વિશાળ ફેણ-સૈન્ય-સહિત અમારી સામે લડવા ઉતરી પડ્યો. એનું પ્રથમ આક્રમણ તો બેશક ક્રોધાય માન થયેલા એક મહોન્મત સિંહ જેવું અગર તો હિનાબામાં અમિની એક ચીનગારીથી સળગતા ફળદ્રુપ અરણ્યના જેવું પ્રગલ્ભિત રૂપ હતું; પણ ચૌહાણુતા સૈનિકાએ સંસાર તુચ્છ સમજી, દેહની દરકાર નહીં રાખી “મારો મારો” પોકાર કરી એવો તો સરસ રીતે બચાવ કર્યો કે, લીમદેવ અમારી વ્યૂહ-રચનાને ભેદી શક્યો નહીં. રા’ગજરાજ ! એ તુમુલ યુદ્ધનાં શાં વર્ણન કરું ? લોહીની નદીઓ વહેવા લાગી અને સાધ્વમતીના નિર્મળ જળમાં એ બળી ગઈ. યુદ્ધ દરમ્યાન ધરા તો એવી ડોલવા લાગી કે, જાણે શેખનાગ તેને ભાર ઝીલી શક્યો ન હોય ! સૂર્યનારાયણ પણ જગતનું ભ્રમણ કરવાનું બૂલી જઈ આ યુદ્ધ જોવા એક સ્થળે થંભી ગયા. દેવો, ગાંધર્વો, અપ્સરાઓ યુદ્ધભૂમિમાં પડતા વીર સૈનિકોને સ્વર્ગમાં લેવા અને વિજય માળ તેમના કંઠમાં આરોપિત કરવા આકાશમાં ઝુમી રહ્યાં. મહાશ્વર શંકર વીરોના હોંકારથી પોતાના ધ્યાનમાંથી જાગી ઉઠ્યા. મૃધુરાજ અને લીમદેવ પોતાના યોદ્ધાઓને “શાબાશ, શાબાશ” કહી હિમ્મત આપવા લાગ્યા. આખરે મહારાજ ચૌહાણે ચાલુક્ય સૈન્યમાં પૂર્ણ શરવીરતાથી પોતાનો ઘોડો ખેડ્યો અને શત્રુદળ સામે એવા તો ઝઝૂમવા લાગ્યા કે, અમારી આખી સેનાએ તેમનું અનુકરણ કર્યું અને લીમદેવને પરાજિત કર્યો. લીમદેવનો ગર્વ ઉતારી દિલ્હીપતિ વિજયવાજીંત્ર વગડાવતા દિલ્હી તરફ પ્રયાણ કરી ગયા છે અને હું અહીંની ખબરો સાંભળીને વત્સરાજ અને મહારાજને મળવા અહીં આવ્યો છું. સાચેજ, એ યુદ્ધ પછી હું એમજ કહીશ કે:

હસો રાજ પૃથિરાજ, હસો ગોકુલમે' કનક,
હસો રાજ પૃથિરાજ, હસો હથેલ ભીમકંઠ;
હસો રાજ પૃથિરાજ, હસો એહ કારી શંવન,
હસો રાજ પૃથિરાજ, હસો રામનાવજી સંહારન.

મરસ તીસ છહ અગરો લછન ખતીસ સંજુત બન;
ઇમ જપે ચંદ વરદાય વર, પૃથિરાજ ઉનિ હાર ઇન.

હવે શાહજુદીન ધોરીની ખબર અમે લઇશું. સાત સાતવાર
તો એના પર અમે છત મેળવી છે; અને વારવાર કેદ પકડીને
છોડી મૂક્યા છે. પણ હવેના યુદ્ધમાં એને નહીં છોડીએ. યુવરાજ
જીવમલ્લ ! ભીમદેવ સામેના યુદ્ધમાં તો તમે ભાગ નથી લઇ
શક્યા; પણ હવે તો તમારા પિતાનું વર્તન વખાણવા જેવું સ્ખીથી
અને તમારે તેમની સાથે સલાહ થઇ ગયાથી ધોરીની ખબર લેવા
અમારી સાથે આવશોને ? ”

“ ઇચ્છા તો ખરી; પછી જેવી પ્રભુની મરજી. ”

“ ઇચ્છા હોય તોજ પ્રભુ મદદગાર થાય છે. ન હોય તો
નથી થતો. ”

રા'ગજરાજે તે પછી ચંદ ખારોડને આ મંગલ પ્રસંગે ભેદ
સોગાદ આપી અને પ્રજના મંતરંજનાર્થે દરબારમાં કલામય નૃત્ય,
વાજા-વાદન, કૃત્રિમ યુદ્ધ-સમારંભ ઇત્યાદિ આકર્ષણો રચવામાં
આવ્યાં હતાં, તે જોવા-સાંભળવામાં આખો દરબાર તક્લીન થયો.

x x x x

ચંદ ખરદાયી વત્સરાજ અને મક્ષરાજ સહિત કેટલીક ગુફતેજો
કરીને ત્યાંથી વદાય થયો. તેણે મહોબા નગરની સીમમાં થઇને દિલ્હી
જવાનો માર્ગ લીધો. તેની સાથે કેટલાક સૈનિકો આ વખતે હતા.
એ માર્ગે તે જતો હતો ત્યારે તેના જેવામાં આવ્યું કે, ફાટેલા
તુટેલાં કપડાંવાળો, માથાના અને દાઢીના વધેલા વાળવાળો એક
માણસ એક પાળીઆ આગળ બેસીને પ્રલાપ કરતો હતો : “ શું તું
દેવી હતી ? શું તું મહાન હતી ? મને કેમ તારી મદત્તા ન દેખાઈ ? ”

ચંદ અને તેના સૈનિકોએ ઘડીભર પોતાના ઘોડા ત્યાં
થંભાવ્યા અને કુતુહલથી તે મેલાધેલા માણસના પ્રલાપો તેઓ
સાંભળવા લાગ્યા. પણ એ પ્રલાપો કરતા માણસની નજર જ્યાં આ
સ્વારો તરફ ગઈ એટલે તે એકદમ ઉભો થયો અને બોલ્યો : “ ઉફ,
માનવી ! ” આંખોના ડોળા મોટા કરી, પોતાની આંગળી દરેક ઘોડે-
સ્વાર તરફ ચીંધતો તે બોલ્યો : “ એ...ક...એ...ત્ર...છદ્દ ! આટલા

બધા ! અને તે પણ એવકા ! જાઓ, દૂર જતા રહો ! એવકા માનવ જાત ! તમારામાંના કોઇનું મોં હું જોવા માગતો નથી...ધિઃકાર ક્રિટકાર ! એ...વ...કા...આ...આ...આ...! ” ઢાંતીઆં કરતે હાથના ચેનચાળા કરી, ધ્યાનતે વરસાવતો, ફલંગો ભરતો, તે ત્યાં અંદરથી થઇ ગયો.

અંદ ઘોડાપરથી નીચે ઉતર્યો. પાળાઆ પાસે ગયો. તેમાં લખાણુ તેણે વાંચ્યું: “ અહીં અમર દેવી ભીમાબાઈ, જીનાગઢના તરફથી યુદ્ધમાં ખૂબ પરાક્રમ બતાવી, ક્ષત્રિય જાતિનું મુકિત રાખી સદાને માટે સુતી છે. એણે નિરાશ થયેલા નાસ-સૈનિકોમાં બ્રાણ્યસંચાર કર્યો હતો. એણે એકલે હાથે લગભગ નિકંદન કાઢ્યાં હતાં. એના પુત્રનું અવસાન થવા છતાં, શોકને ના બળકારી, પોતાનો દેહ પોતાના દેશ ખાતર કુરબાન કર્યો હતો. એ આત્માએ તો સ્વર્ગ મેળવ્યું છે; પણ એનું નામ અને એનાં કાસમસ્ત સંસારમાં અમર રહેશે. પ્રવાસી ! અહીંથી પસાર થતાં વંકડી તારી નજરે આ સ્મરણુ-લેખ પડે તો તે વાંચજે અને જે અસ્થિ અને રાખોડી તેની નીચે છે તેના જીવનના જેવુંજ તારું જીવ ઉજાગવલ બનાવવા તારાં કર્તવ્યકર્મનું પરિપાલન કરજે.”

અંદ બરદાયાની આંખ આ વાંચીને સહેજ અશ્રુભાની થાઈલીર તેની નજર જે દિશામાં પેલો મેલોધેલો ગયો હતો તે તરફ ગઈ. તે અસ્ફુટ સ્વરે બોલ્યો: “ કમનસિખ સુડામણિ ! ” બીજા તરતજ તેણે પોતાના સાથીઓને કહ્યું: “ બંધુઓ ! વીરો વીરાંગનાઓ હરકોઈ દેશનાં હોય તોપણ તેમના તરફ આપણાં મસ્ત જૂકવાં જોઈએ. સોરઠની અમર વીરાંગનાની અહીં દટાયલી ભસ્મ તમારા નમનથી માન આપો.”

દરેક સ્વાર ઘોડાપરથી ઉતર્યો અને અંદ બરદાયાની માફક દરેક જણે પોતાની તલવાર અને પોતાનું મસ્તક ભીમાબાઈ સ્મરણુ-લેખ સમક્ષ નમાવ્યાં.

x

x

x

x

જીનાગઢના રાજમહેલમાં રાત્રિના દરબારમાં એકબાજુ પ્રબળ લગ્નોત્સવનો નૃત્ય-સમારંભ જોવામાં એકાગ્ર હતો ત્યારે બીજી બાજુ રાજબાગમાં હુધે ધોયેલી પૃથ્વીના પટમાં એક સુંદરી વિચરતી રહતી. તે આકાંક્ષા તરફ જોતી હતી તેવામાં બીજી બે સુંદરી તે ત્યાં આવી. તેમાંની એકે પૂછ્યું: “ ભાતીનાદ ! શું સોરઠના લાગ્ય કાશના સિતારાઓ ગણો છો ? ”

“ રૂપાંદે, આ વખતે પણ મારા અને તારા વિચારો એકજ પ્રકારના વહ્યા. હું એજ વિચારતી હતી કે, હું તે દિવસે જ્યારે ચુડામણિએ ત્રાસ પ્રવર્તીવ્યો ત્યારે નિરાશ થઈ હતી; પણ આજ કેવી આશાન્વિત બની છું ? અત્યારે સોરઠમાં વિવિધ સિતારાઓ કેવા ચમકી રહ્યા છે ? ”

“ કહો જોષ્ઠએ. તમે કેને કેને સિતારા માનો છો ? ” ત્રીજી સુન્દરીએ પૂછ્યું.

“કલાવતિ બહેન,” મોતીનાદે કહ્યું: “ જોમને હું કાચા કાનના સમજતી હતી તેજ મારા પિતાજી રા’ ગજરાજ, તેમજ મારો બંધુ જયમદન, તમારા પતિ મોતીશા, તમારા પિતા હિમચંદ, અમરપુરના મુખી—”

“ અને તમે ત્રણ તો તેમાં રહી ગયાં ! ” પાછળથી કોઈકેનો સ્વર આવ્યો. તેઓએ જોયું તો તે બોલનાર જયમદન હતો. તેની પાછળ મદ્દરાજ અને મોતીશા હતા.

“ સ્ત્રીઓને એ માન કોણ આપે છે ? ” મોતીનાદે પૂછ્યું.

“ બહેન,” મોતીશાએ કહ્યું: “ આજ નહીં તો ભવિષ્યના લોકકથાકારોને એ માન તમને આપ્યા વિના નહીં ચાલે. જેણે જેણે પોતાની માતૃભૂમિ લજવી નથી—બદકે તેની સેવામાં કિંચિન્માત્ર કામ બજાવ્યું છે અને પોતાની ફરજનો ખ્યાલ પોતાના સ્વાર્થ આગળ તુચ્છ ગણ્યો છે, તે દરેક વ્યક્તિ-ચાહે તો તે સ્ત્રી હોય તો પુરુષ— સિતારો છે. સદ્ગત ભીમાચાર્ય પણ તેવાજ સિતારા રૂપ હતાં. ”

મદ્દરાજે હસીને કહ્યું: “ હું સોરઠનો વતની નથી તેથી એક પામું છું ! નહીંતર મારા જેવા ‘ રાજવંશી મદ્દર ’ને પણ ‘ સોરઠના સિતારા ’નું બિરુદ મળ્યું હોત ! ”

x

x

x

x

સુસ વાચકવૃન્દ ! આ સ્નેહીઓને સ્નેહભર્યા વાર્તાલાપના સુખદ વાતાવરણમાં મૂકી, સ્વામી બ્રહ્માનંદજીના શબ્દો યાદ કરતા, આપણે વિખૂટા પડીશું કે:

“ સિતારા હો તો એસા હો ! ”

બા બા ભુબ લાગી!!!

નહીઆદ હીંદુ અનાથ આશ્રમ આવી અનેક ગતની ભુબ-મરાથી ખુમો પાડતા અને ટળવળતાં બાળકો તથા અશક્ત અપંગોને પાળી પોષી ધંધા રોજગાર શીખવાડી તેમને ઉપયોગી નાગરીકો બનાવે છે, તથા તેમનાં યોગ્ય હિસ્સે લગ્નો કરાવી દુનીઆદારી પણ બનાવે છે.

હાલમાં આવાં ૧૪૫ નાનાં મોટાં બાળકોનાં કપડાં લતાં, કળવણી, ભોજન ખર્ચ વીગેરેનું દરરોજનું રૂ. ૬૦ ખર્ચ છે તેને માટે સ્થાન દેડમાં આપ આપની કમાઈ રોજગારમાંથી કંઈક ફાળો આપી મદદ કરશો અને ખરા ગરીબોની આશિષ લેશો.

અન્નદાન, વસ્ત્રદાન, વીદ્યાદાન વીગેરે તમામ પ્રકારના નાના મોટાં દાન લેવાય છે. રૂ. ૧) અને તેથી વધુ દાન આપનારના નામ વાર્ષિક રીપોર્ટમાં છપાય છે. તે મંગાવવા માટે લખો.

મંત્રી-હીંદુ અનાથ આશ્રમ, નહીઆદ.

ઈજનેશ તથા મીલ છન, ફેક્ટરીવાળાઓને ખુશ ખેંચર.

બોઈલરને ખરાબ થતું બચાવો !

અને તેને માટે અમારું

એપેક્ષીઅર

આપને મદદ કરશે.

આ એપેક્ષીઅર એક વખત બોઇલરમાં લગાવવાથી કોઇ પણ ગતનો ખાર, કાટ કે તેવી કોઇ પણ વસ્તુ બોઇલરને ખરાબ કરતી બાઝવા દેશે નહીં. એકવાર વાપરવાથી ખાત્રી થશે કે આ ચીજ ઉપર ખર્ચેલા પૈસા દશગણા ઉગી નીકળે છે.

પુરી માહિતીની ચોપડી માટે લખો યા મળો.

જી. એ. સતીફ એન્ડ સન્સ,

રેવડી બજાર-અમદાવાદ.

વેબ, પ્રોટેક્ટર, હાઈમની
મહત્ત્વ વગર હાનિ દરેક
સારાં કરી શકાય છે.

અમી-કુપી.

કેન એક જ આટલી યાસે રાખવાથી કમ્પીકમ, “વા” (પવન) સચીલા,
હાલેવા, ગાથા, હાટવાની કળતર, માથાના દુખાવો, આંધાશીશો,
તમ. હાલુ, અંગુલી, ઓળે, કોવિરા, અંક, ઉગ્રીયુ,
સરતી, સુખેખમ, લીસ્ટીયીયા, શુભ, અલુખ,
લોત કે દોહનું કળતર, વીકોના ટેન્જ
વિગેરે અનેક દોનો બાત્રી
પૂર્વક રાખવાણુ
દેશાન છે.

શ્રીમંતો આ દવા ધર્માદા આપવા માટે હરહંમેશ
મારા જથ્થામાં મંગાવી રાખે છે.

“અમી—કુપી” ની ઉત્તમતા માટે પ્રદર્શનોમાંથી
સર્ટીફિકેટ મળેલ છે.

તમારા કીમતી જ્ઞાનની સત્તામતી માટે તથા સ્નેહી
મિત્રમંડળમાં ઉપકાર કરવા એક આટલી જરૂર ખરીદો.
કી. શીશી ૧ નો માત્ર રૂ. ૧૫૫. ત્રણ શીશીના રૂ. ૪) પો. અશ્વજ
કેટલોગ મફત મંગાવો.

સોલ એજન્ટ:—

સી. સી. ગુપ્તા એન્ડ કં.

મુ. પો. નડીઆદ. (ગુજરાત)

1928 MODELS.

PRICES

: AHMEDABAD DELIVERY :

TOURINGRs. 2535
SEDAN ... •Rs. 3335
HALF-TON CHASSIS.	...Rs. 1785
ONE-TON CHASSIS	...Rs. 2255

THE BOMBAY GARAGE

TELEGRAMS. **MIRZAPUR ROAD, TELEPHONE**
"PARKCHIN." **AHMEDABAD. 224**

ટી. વાકર્સ એન્ડી-“ફલુ”.

એન્ડી-“ફલુ” ઉત્તમ એલ્યુમીનીયમ સીલીકેટ તથા ગ્લીસરાઇન-માંથી તૈયાર કરેલું છે. તેની અંદર ઉત્તમ દવાઓનું મીશ્રણ કરવામાં આવેલું છે, જેથી તે સનેપાત (ન્યુમોનીયા) સસણી, પ્લુરીસી, ગળ, વિ. દરેક દર્દો કે જેની અંદર શેકની જરૂર પડે છે તેવા દરેક ખતના સોજા ઉપર આ લેપ લગાડવાથી અંદરનો તેમજ બહારનો સોજો તથા દુખાવો કમી કરે છે અને દર્દીને જલદી આરામ થાય છે.

ડબ્બાની કી. રૂ. ૧-૨-૦.

ટી. વાકર્સ દ્રાક્ષાસવ.

દ્રાક્ષાસવ. તેના સુપ્રસિદ્ધ ગુણો માટે આયુર્વેદમાં પ્રખ્યાત છે. પરંતુ તે યોગ્ય વીધીસર નહીં યનવાને લીધે બરોબર અસર કરતો નથી. અમારો ટી. વાકર્સનો દ્રાક્ષાસવ પાસ થએલા રસાયણ શાસ્ત્રીએ જુની આયુર્વેદિક પદ્ધતિ મુજબ તૈયાર કરેલા છે, જેથી તેનાં જેટલાં વખાણ કરીએ તેટલાં ઓછાં છે, તેનું હંમેશા સેવન કરવાથી શરદી મટી ભુખ લાગે છે. વળી શરીરમાં નવીન સ્પર્ત્તા આવે છે. તે પાચનશક્તી વધારે છે, તેના ચાહુ સેવનથી ક્ષય જેવા લયંકર રોગો નાશુદ્ધ થાય છે. તે ઉત્તમ ઔષધોમાંથી યનાવેલા છે જેથી તે સ્વેજતદાર સ્વાદીષ્ટ પીણું તમારા શરીરમાં તાકાત અને તન્દુરસ્તાનો ખગ્નનો ભરશે. દોઢ રતલી ખાટલીની કી. રૂ. ૧-૮-૦ એક રતલીની કી. રૂ. ૧-૧-૦.

ટી. વાકર્સ સીરપ બ્રહ્મી.

બ્રહ્મીના ગુણોનું વર્ણન આયુર્વેદના વખતથી વૈદ્યરાજને કરતા આવ્યા છે. નાના બચ્ચાંની આંકડી, વાછ તથા મગજની અશક્તિને લીધે થતા અનેક રોગોમાં બ્રહ્મી ઘણોજ સારો ફાયદો કરે છે. બ્રહ્મી દરરોજ લેવાથી કોઈ જાતનું નુકશાન થતું નથી પણ મગજ તેજ થાય છે. અતિશય માનસિક શ્રમથી થાકેલા મગજવાળા દરદીને બ્રહ્મી જલ્દી આરામ કરી યાદશક્તિ વધારે છે. ટી. વાકર્સનું સીરપ બ્રહ્મી-સાફ કરેલા બ્રહ્મીના પાંદડામાંથી યનાવેલું હોવાથી સાફ અને સ્વાદીષ્ટ છે. દરેક કુટુંબમાં એક એક ખાટલી રાખવી જોઈએ. રતલી ખાટલીની કી. રૂ. ૨-૦-૦ ચાર ઓંસ ખાટલીની કી. રૂ. ૦-૧૪-૦.

મળવાનું કેકાણું:—

અમરતલાલ એમ. મોદીની કંપની,

ગુજરાત તથા કાઠિયાવાડના એજન્ટ, સારંગપુર ચકલા-અમદાવાદ.

સિદ્ધ ઔપધી-વાયુમુક્તા.

મુર્છા-હીસ્ટિરિયા, મૃગી-ફેફર, ગાંડપણ અને રાંઝણ પક્ષા-
ધાતાદિ રોગ ઉપર કંઈ વર્ષોથી નિરમાણ થયેલી દવા છે.
ધણાક સરજન ઝાકટરો અને વૈદ્યરાજો પોતે નિત્ય ઉપયોગ કરી
રહ્યા છે. ઇન્જન-કશનની ખટપટ નહીં. બાલક સગર્ભા સ્ત્રીઓની
સંપૂર્ણ રક્ષક છે તેમાં એવીઆદી કડવી, વછનાગાદિ ઝેરી,
અને હીંગાદિ વસ્તુઓ નથી. પણ બળદાઇ વસ્તુઓનું મિશ્રણ
છે. એના ઉપયોગથી ૨૪ કલાકમાં હીસ્ટિરિયા અટકી શકે
છે. તણાવું, ગભરામણ, મુર્છા-ખેલાનપણું, ચકરી, અંધારાં,
શીત, દાંત બંધાવા, ઉંઠ નો અવાજ, રડવું, હસવું, ધુણવું,
વગેરે લક્ષણો સુધરે છે. સ્ત્રીઓના પ્રદર અટકે છે. દરતાન સાફ
આવે છે. શીકાશ ઘટી તેજ વધે છે, ઈ. ર. ૫) પો. જુદું.
માત્રા જોદશી તો તે પણ મળશે.

મુંબાઇ, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ-સી. પી. ઠક્કરની કંપની.

મુરત, લાલ ગેટ- ડી. પી. માદનની કંપની.

છગનલાલ લલ્લુભાઈ દેશીનામાવાળા.

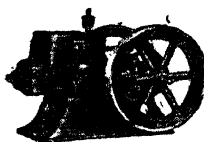
લેખચંદ્રિદા, વ્યાયામકળાના કર્તા-પેલેસરોડ, વડોદરા.

ધર વપરાશ તથા બંગલા વાડી માટે

છછરા તેમજ ઉંડા કુવા માટેના

હેન્ડ પંપ

નો મ્હોટો જથ્થો અમારા શોરૂમમાં રાખવામાં આવે છે. એક
વખત શોરૂમની મુલાકાત લેવા વિનંતિ છે.

તે ઉપરાંત ખેતીવાડી માટે ૨ હો. પા.
થી ૨૦ હો. પા. સુધીના કેરોસીન ઓઇલ
તથા કુદઓઇલથી ચાલતા એન્જન અને
પંપો સ્ટોકમાં હરવખતે તૈયાર રહે છે.
વધુ વિગત માટે રૂબરૂ મળો...યા લખો:---

મશીનરીના ગુજરાતના મ્હોટા વેપારી.

જી. એ. લતીફ એન્ડ સન્સ.

રેવડી બજાર-અમદાવાદ.

૧૯૨૬!

૧૯૨૬!

ત્રણ ગોડીના બાકસના
રૂ. ૧) પો. ના.

કઠનના રૂ. ૩)
પોસ્ટેજ માફ.

વાદશાહી હેઅરડાઈ

કાંમત બાટલી ૧ નો રૂ. ૧) પોસ્ટેજ ના=

વાદશાહી એન્ડ મિક્શર

સંકેત વાળ કાળા
કરવા માટે ચમત્કા
રીક ખીજખ.
આ હેરડાઈથી લીલા
ભુરા રંગના કે સખત
બાલ થતા નથી.
ફક્ત પાંચ મીની-
ટમાંજ સફેદ વાળ
કાળા થાય છે.

આદશાહી એન્ડ
મીક્શરથી મેલેરીયા
આંતરીયો, તાલી-
યો, તથા ખરાબ
રૂતમાં ફાટી નીકળ
તા દરેક બાતના
ઝેરી તાવને ફક્ત
ત્રણ વખત લેવાથી
નાબુદ કરી નાખે છે.

કાંમત બાટલી ૧ નો રૂ. ૦.૧૧. પોસ્ટેજ જુદું.

આદશાહી કફ પીલ્સ.
(ખાંસીની ગોળીઓ)

ગમે તેવી નવી જુની લડીલી ખાંસી કોઈ પણ દવાથી ન
મટતી હોય તો ફક્ત એજ દિવસમાં આદશાહી કફ પીલ્સથી
પુરાની ચુકી ખાંસી એજ ગોળી લેવાની સાથે નરમ પડતી
જાય છે. એકજ દિવસમાં તેનો ચમત્કાર બતાવે છે.

કાંમત બાટલી એકના આઠ આના પોસ્ટેજ ચાર આના.
સી. સી. મહાજન એન્ડ કું.

સુચીપત્ર મફત મંગાવો.

શામશેર સ્ટ્રીટ, સુબર્બ નં. ૨

નકલી હોય તો રૂ. ૫૦૦ ધનામ

અસલ !!

સચિત્ર !!

પ્રાચીન !!

કાશ્મીરી કાકશાસ્ત્ર.

શ્રોમાન પંડિત દોકાજી મહામંત્રી મહારાજ કાશ્મીર વિરચિત, જેમાં પદ્મિની, ચિત્રિણી, શંખાળી અને હસ્તિની ચારે પ્રકારની સ્ત્રીઓ અને પુરુષોની પિંચાનનાં રંગીન ૮૪ ફોટો-ચિત્રો તથા ૮૪ આસનનાં મનોહર ચિત્રો, ગર્ભમાં પુત્ર છે કે પુત્રી તેની ખબર, વંધ્યા સ્ત્રીનો ઉપાય, પોતાની સ્ત્રીની તથા પોતાની આયુષ્યભર સુંદર અને તંદુરસ્તી ભરેલી જીવાની કાયમ રાખવી, દરેક પ્રકારની અશક્તિનો ઉપાય, સંતાન પ્રાપ્તિ, સ્ત્રી પુરુષોના ગુપ્ત દર્દોના ઇલાજ, વશીકરણમંત્ર અને એવી બીજી અદ્ભુત વાતો આ ગ્રંથમાં છે, જે વર્ણવી નય તેમ નથી. આ ગ્રંથ રૂ. ૧૦૦૦ ખર્ચનાં પણ મલતો ન લેતો. બાહુજ મહેનત કરીને આ ગ્રંથને સંસ્કૃતમાંથી તૈયાર કર્યો છે. આપે આ ગ્રંથ ન લેઓ હોય તો આજેજ મંગાવી ખાત્રી કરો. ને આ અસલી ગ્રંથ ન હોય તો નાણાં પાછાં કિંમત રૂ. ૩ પોસ્ટેજ ૦૮૬ અલગ.

તમારે એડ્રેસ અંગ્રેજીમાં સાદું અક્ષરે લખો.

Manager DARBARI KHIZAB

No 54, LUDHIANA (Punjab)

મીસ્ત્રી વલ્લભરામ હીરાચંદ એન્ડ સન.

ફાયરબ્રુક તીબેરીઓ, ફેન્સી લોખંડનાં
કબાટો, કેશ બોક્સો, તાળાં તથા કળો
વિગેરે વેચનાર તથા ઓર્ડરથી બનાવી
આપનાર તથા ઈલેક્ટ્રો પ્લેટીંગ કરનાર.

કે. પાનકોરના નાકા દુકાન નં. ૩૦૪૬, અમદાવાદ

વીસમી સદીની નવીન શોધ

સંગ્રહણી (ગળતી) માટે અમૃતમય ઉપાય

પ્રતિષ્ઠિત અને વિદ્વાન વૈદ્ય દાક્તરોની દવા આઘ કંટાળેલ
સંગ્રહણી (ગળતી) મુંઝાઈના ઝાડા, અતિસાર અને આંતર-
ડાનાં ક્ષયથી પીડાતા નિરાશાજનક દર્દીને આશીર્વાદ રૂપ થઈ
પટેલી પાંત્રીસ વર્ષના અનુભવની રામબાણ દવા માટે રચ્ચ
મળેા યા સવાલ પત્ર મંગાવેા.

પત્રવ્યવહાર નીચેને શિરનામે કરવેા.

માણસાવાલા માસ્તર કે. જે. પટેલ એન્ડ સન્સ

સ્મુ સ્પેશ્યાલિસ્ટસ.

તથુંગરાની ખડકીમાં-દાંડીગરાની પોળ-કાલુપુર

અમદાવાદ

અમારું આજ્ઞાનંદ બચ્ચાંઓને રૂ૫૫૮, આનંદી અને મુંદર
બનાવે છે. કીંમત ૦-૧૨-૦ પોસ્ટેજ બુદ્ધ.

વાંચો !

ધનામ ?

અને

ઘડીઆળો ?

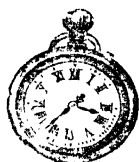
વાંચો !

ધનામ ?

દફુ વિનાશક મલમ. (દાદરની દવા)

દાદર, ખરજીવું, ખસ, ગુમડા ઉપર આ મલમ આજ ૧૫ વર્ષથી અકસીર માલમ પડ્યો છે એક વાર લગાડવાથીજ ગમે તેવી હડીલી દાદર હોય તો ચોક્કસ ફાયદો થાય છે બહુતરા થતી નથી ખરાબ વાસ પણ આવતી નથી માટે અવશ્ય વાપરી ખાત્રી કરી લેવી. કી, ડબ્બી આના ૪. ૧૨ ડબ્બી લેનારને ટાઇમપીસ, ૨૪ લેનારને રાસ્કોપ ઘડીઆલ, ૩૬ લેનારને રીષ્ટ વોચ, ધનામ ન લેવાથી રૂ. ૧૧૧, ડકન ગ્રોસ (૧૨ ડકન) ના રૂ. ૧૮.

દરેકનું દિલ પીગળે !-કારણ રૂ. ૪૧૧ માં બેવડી મોજ

ધરમાં ટેમટ ઉપર રાખવા માટે 'જરમન ખી' ટાઇમપીસ ઘડીઆળોના ડબ્બો મફત બેગવો અને બેવડીમોજ માંનો ગળવામાં રાખવા માટેનું ફ્રેન્સી પોકેટ વોચ-ક્લિવર મુવમેન્ટવાળું ઘડીઆળ ૧ રૂ. ૪૧૧ માં ખરીદનારને ઉપર જણાવેલ ખી ટાઇમપીસ મફત આપવામાં આવે છે.

કીંગ જોર્જ કોરોનેશન કું. મુંબઈ નં. ૪

ધનામ રૂ. ૧૦૦ !

હરસવિનાશક રામબાણુ તેલ !

આ તેલ એવું તો અકસીર છે કે ગમે તેવા જુના હડીલા હરસના હરદપર આ દવા રામબાણુ છે. હરસ અંદરના હોય કે બહારના હોય, ભોલી પુષ્કળ પડતું હોય અને હરદી ભારે પીડા પામતો હોય તેમને આ તેલ વાપરવાથી પહેલેજ દીવસે અગ્નયજ્ઞ ફેરફાર કરે છે. કંઈ પણ બળતરા કે ધગ્ન થતી નથી કંઈપણ પરહેજ નથી. સાથે કોઈ પણ દવા ખાવાની જરૂર નથી. ફક્ત આ તેલ ચોપડવાથી હરસ ચીમળાઈને સુકાઈ જાય છે. અને ફરી થતા નથી. આ દવા ફાયદો કરતી નથી એમ જો કોઈ સામીત કરી આપશે તો રૂ. ૧૦૦) ધનામ આપીશું. કીમત રૂ. ૫-૮-૦ પોસ્ટ સાથે.

ગર્ભધારણની અનુભવી જડીબુટ્ટી !!

આ દેવી જડી બુટ્ટી એવી તો રામબાણુ છે કે ગમે તેવી સ્ત્રીને ફક્ત સાત દિવસ ખવરાવવાથીજ ગર્ભ ધારણુ કરે છે. આ દવાના પ્રતાપે પુષ્કળ લોકોને ત્યાં પારણાં બંધાયાં છે. ફાયદો થએ ગળ પ્રમાણે અમુક રકમ ધનામ તરીકે આપવાની સોગત સાથે સરત કરનારનેજ ફક્ત પોસ્ટેજ ખર્ચ સાથે રૂ. ૨-૮-૦ લઈ દવા આપવામાં આવે છે. વિના સરતે રૂ. ૧૦) દસ લેવામાં આવશે. આશાલાઈ વાધજીભાઈ પટેલ

એલીસબ્રીજ, આગાખાનના બંગલા પછવાડે,
જુલાલાઈના કંપાઉન્ડમાં-મું. અમદાવાદ.

હીરાનો હાર ને જવાહીરનો કુમખો !

સાદી શિખામણ

પુસ્તક ૧ થી ૫.

પહેલા પુસ્તકનો શ. ૧) ને ત્યારબાદ દરેક પુસ્તકના શ. ૨) પોસ્ટેજ જુદું એક વખત એક પત્ર લખી એક પ્રત મંગાવી ખાત્રી કરો તો આપને જણાશે કે આણું ખીજું પુસ્તક આપે વાંચેલું તો નહિ હોય પણ જોયેલું પણ નહિ હોય, વધારે વખાણ વાંચ્યા વિના કરવાં નકામાં ગણાય !

મગનલાલ શંકરભાઈ પટેલ, પાટણ (ગુજરાત).

લકવો.

લકવો—અડધા શરીરને થાય છે, તેથી તે બાજુનો હાથ અને પગ રહી જાય છે. (જુદાં થાય છે.) અને તે બાજુનું માં વાંકું થાય છે તેથી ચાકજીં બોલાવું નથી. વિગેરે.

હજારો રૂપીઆ ખર્ચ થતાં પણ સાફ થતું નથી. તેવાં

લકવાના રોગની વતરસપાતની દવા મારી પાસે છે. તે દવાથી સંકટો દરદીગો સારા થયા છે. સરદીરીકટો મળેલાં છે.

છોટુભાઈ જીવાભાઈ, કે. શાહપુર આલા પાસે-અમદાવાદ.

કાળાં ન થનારાં રોહ્ટ ગોહ્ટ સોનાનાં ઘરેણાં.

ખમીસ બટનો શ. ૩, ચંદ્રહાર શ. ૫, મગમાળા શ. ૩ા, હીરાકંઠી શ. ૫, વીંટી શ. ૧, ઘડીયાળનો છેડા શ. ૩ા, લાથ ઘડીયાળનો પટો શ. ૪, લવંગીયા જેડી શ. ૨, એરીંગ જેડી શ. ૨, બંગડીઆ જેડી શ. ૨ા, રાયણુમાળા શ. ૬, પોચી શ. ૫.

વાળ કળા કરવાનો ખીજખી સાબુ.

આ સાબુથી વાળ કળા થઈ લંમેશાં રહે છે. ૩ ડબીનું બાકસ શ. ૧-૮-૦.

વજ્રકદારની કું. અમૃતવાડી, ગીરગામ મુંબઈ ૪

સંખ્યાબંધ પ્રમાણપત્રો મળ્યાં છે

મ્હારું શું થશે ?

તે ઉપરાંત બધી પદ્ધતિસર જીંદગીનો અહેવાલ

માત્ર સવા રૂપીઆની ટીકીટો ખીડી પત્ર લખવાના ટાઇમ સાથે ચાલુ ઉમ્મર જણાવી લખો, પરદેશ માટે ત્રણ શીલ્ડીંગ.

જ્યોતિષી પી. શર્મા, Predict Astrologer

ભાગાતલાવ (જ. પી.) સુરત.

અમદાવાદમાં એકલા જાણીતા રહ થી વધુ વર્ષના
ખાહોશ અનુભવીની ચસ્માની પેઢી.

પેશોતન એમ. દસ્તુરની કુંપની.

૫૪૨૮, ત્રણ દરવાજા પાસે-અમદાવાદ.

કે જ્યાં મન પસંદ કરાનોમાં હયામાં હયા છેદી ઢખના
કુક્સ, ટોરીક, ક્રીપ્ટોક વિગેરે લેન્સીસ આંખોને હંડક આપ-
નારા ચસ્મા, ગોગલ્સ ઘણા જ કોફાયતે બનાવી આપવામાં
આવે છે. બહારગામના ઓર્ડર ઉપર પુરતું ધ્યાન આપવામાં આવે
છે. ડોક્ટરોનાં પ્રીસક્રીપશન પ્રમાણે ચસ્મા ઘણીજ સંભાળથી
અને તાકાદે બનાવી આપવામાં આવે છે અને બહારગામ
વી. પી. થી મોકલવામાં આવે છે. વધુ વિગત માટે ઉપરને
ઠેકાણે રૂબરૂ મળેા યા લખો.

દરેક વેપારીઆને ઉપયોગી-ગુજરાતી ભાષામાં પુસ્તક.

ઇન્કમેટેક્સ અને સુપરટેક્સ

પાના ૪૦૦ ઉપર પાકુ કાપડી પુર્વ. ટ. ખ. સાથે કી. રા. ૩-૧૦-૦.

તા. ક.-દરેક નવા ઓર્ડર સાથે જલ્દારીંગ પેડ ભેટ.

આવકવેરાના કામના અઠંગ અનુભવીઓ મી. દેશાઈ
અને પાવરીનું બનાવેલું. આવકવેરાની બારીકીઓ અને કાયદો
સમજાવતું ગુજરાતીમાં આ એકજ પુસ્તક છે.

દરેક કામ માટે લખો:—

આર. વનમાળીદાસની કું.

બુકસેલર્સ અને કમિશન એજન્ટ્સ.

૩૯૭, કાલબાદેવી, મુંબઈ નં. ૨.

એકાદ સારું અત્તર આપી બેઉ !!

અવી રીડે T.

તમારા દુકાનદાર પાસે
માગણી કરવાથી દુકા-
નદાર તમોને ખાસું
વધારે નફો મળે તેમાંનું
હલકું અત્તર અથવા
સેન્ટ આપશે. તો એ
મુજબ દુકાનદારની દયા
ઉપર રહી પુરા પૈસા
આપવા છતાં અન-
ણ્યો હલકો માલ બાંધી
લેવા કરતાં તમો

જગપ્રસિદ્ધ
ઓટો દીલબહાર
(રજીસ્ટર્ડ)

ના નામથી માંગશો
તો તમો આનંદકાર મીઠી માલક પુરુષોનું, હવામાં બહેક
બહેક થતું અત્તર-અથવા પૈસાનો-પુરપુરા માલ મેળવશો.

ઓટો દીલબહાર.

આ એક જ સેન્ટ છે કે જે આખી દુન્યામાં પ્રસિદ્ધ છે
અને લાખો લોકોએ વાપરી પુરતો સંતોષ જાહેર કર્યો છે
ત્યારે હવે જ્યારે જ્યારે અત્તર અથવા સેન્ટ ખરીદવા જાઓ
ત્યારે તમારે ફક્ત ઓટો દીલબહાર આ પ્રતીષ્ઠિત નામ યાદ
રાખવાનું છે. ઓટો દીલબહાર નામ જરાબર તપાસી પેક-
અંધ બાટલી ખરીદવાની છે તેમાં ઝાઝી ચોક્કસી કરવાની જરૂર
નથી, કોમલ ના આઉસની બાટલી ૧ ના રૂ. ૨) ના આઉસની
બાટલી ૧ ના રૂ. ૧. ૩ ડામની બાટલી ૧ ના બાર આના.
નમુનાની શીશીના બે આના, વી. પી. ખરચ દરેકમાં જુદો.
દરેક શહેર અને ગામમાં પ્રસિદ્ધ દુકાનદારો વેચે છે.

સોલ એજન્ટ:-

ધી એન્ડો ઈન્ડિઅન ડ્રગ એન્ડ કોસ્મેટીક્સ કં.

નં. ૨૮૫, જુમાપસીદ્ધ મુખ્ય માર્ગ

પેન બ્રામનો રાજ ઓડમેનનો સાધપ્રસ સાલ્વ [બ્રામ]

નેટલા પેન બ્રામ અને અંગનના નામથી બ્રામ વેચાય છે તે સર્વમાં સાધપ્રસ સાલ્વ શ્રેષ્ઠ બ્રામ છે તે જ્યાંલમાં રાખેલો અને તે માટે તમે તેની નમુનાની બે આનાની ટીપી મંગાવી ખાત્રી કરો.

સાધપ્રસ સાલ્વ

એવો બ્રામ છે કે લગાડતાની સાથે શરીરની રૂબારૂમાં પ્રવેશ કરી દુઃખવાળા બ્રામ કીપર પહેલી જલ દુઃખને નરમ કરવાના કાર્યમાં લાગી જાય છે. તમે આજે તે અનુભવવા માટે આજે નમુનાની ટીપી બે આનાની કીટીટ ખીટી મંગાવો.

સાધપ્રસ સાલ્વ

શરદીથી થઈ આવતો માથાનો દુઃખાવો, શરદી, રાજેખમ, ખાંસીથી જળામાં થતો દુઃખારો, છાતીમાં થતો મુંઝારો, હાથ, પગ અથવા કીચણનું "વા" થી રહી જવું, કમર રહી જવી, રોગો વીગરે દરદો કીપર

ઓડમેનનો સાધપ્રસ સાલ્વ (રજસ્ટર્ડ)

રામબાણુ ઇલાજ છે. હજારો લોકોએ વાપરી તેની તારીફ કરી હમેશાં સાધપ્રસ સાલ્વ વાપરે છે.

મોટા પોટની કી. રૂ. ૧-૦-૦. વી. પી. ખર્ચ પાંચ આના જુદા.

દરાજનો દુરમન

દરાજ એક ચેપી રોગ છે, અને જલદી સંભાળ લેવામાં આવે નહીં તો તેના ચેપ લાગ્યા વીના રહેતો નથી. તેની મીઠી ચળ (ખાત) વલુર વલુર કરાવે છે અને તેથી પાણી ઝરે છે અને ખીજ જગ્યાએ પાણુ ફેલાઈને ત્યાં પાણુ દરાજ થાય છે. આવી વેદનામાંથી છુટવા માટે

કીસોલાઈન (રજસ્ટર્ડ)

જમ તેવી લાલ યા કાળી અને જમ તેટલા લાંબા વખતની દરાજને જરમુજમાંથી નાબુદ કરવા માટે તે અકસીર ઇલાજ છે.

કીમત ખાટલી ૧ ના રૂ. ૦-૪-૦ વી. પી. ખર્ચ જુદું.

એક જ ખાટલી મંગાવનારે આડ આનાની પોસ્ટાની કીટીટ ખીટી મોકલાવવી

ગરમીના દર્દ માટે રામબાણુ ઇલાજ

કયુરેલાઈન (રજસ્ટર્ડ)

ગરમીના દર્દની પીડા જેજાને આ દર્દ થયું હોય છે એજ રમજ શકે છે, પણ હવે એવી પીડા ભોગવવાની જરૂર નથી. પીસાખમાં થતી અગન વીગરે ગરમીના દરદોને કયુરેલાઈન હાંકી કાઢશે.

કી. ખાટલી ૧ ના રૂ. ૨-૮-૦ વી. પી. ખર્ચ જુદું.

શ્રી એંગ્લો ઇન્ડિયન ડ્રગ એન્ડ કેમીકલ કંપની

૨૮૫, ભુભામસીદ, મુંબઈ, નં. ૨.

“ગુજરાતી પંચ” ની લેટો.

નામ.	કીમત.
૧ માલતી અથવા વ્યાયાના સાંસારિક દુર્ગુણોથી થતી ખુવારી ...	૧-૦-૦
૨ સ્ત્રીગીતા અથવા વીજળી ગામડીયણ	૧-૦-૦
૩ સંસાર યાત્રા...	૦-૧૨-૦
૪ શૈલપુરની સુંદરી ...	૧-૦-૦
૫ અયોધ્યા અને અયોધ્યા	૧-૮-૦
૬ અલક્ષ્ય જ્યાંતિ ...	૧-૮-૦
૭ ઉપાકાન્ત ...	૧-૮-૦
૮ પદ્મનાભ ...	૧-૮-૦
૯ મધુકર ...	૧-૮-૦
૧૦ જ્યાંતિપુજા ...	૧-૮-૦
૧૧ શાન્તિદા ...	૦-૧૨-૦
૧૨ પ્રિયકાન્ત ...	૧-૮-૦
૧૩ સિતારેનો શાળ અને સુરબાળા...	૧-૮-૦
૧૪ લલિત માહન ...	૧-૮-૦
૧૫ શ્વેતભાગુ ...	૧-૮-૦
૧૬ સુવર્ણકુમારી...	૧-૦-૦
૧૭ કુરબાળા ...	૧-૦-૦
૧૮ સાત્યસિંહ ...	૧-૮-૦
૧૯ કરબુસિંહ ...	૧-૮-૦
૨૦ મધુરા દિવા બલસંજા...	૧-૮-૦
૨૧ રમેહલતા અને ભેદભયુ ખુન ...	૧-૮-૦
૨૨ ભાગો ભીમદેવ ...	૧-૮-૦
૨૩ મંજરી ...	૧-૦-૦
૨૪ વીર રમણી ...	૧-૮-૦
૨૫ રાધ્યાની આહુદયા ...	૧-૦-૦
૨૬ ભિષ્મ પ્રતિજ્ઞા ...	૧-૦-૦
૨૭ દિગ્ધ જ્યાંતિ...	૧-૮-૦
૨૮ નિર્મળા ...	૨-૦-૦
૨૯ અનુપમ-ઉપા...	૨-૦-૦
૩૦ સુધા-સુન્દરી ...	૦-૧૨-૦
૩૧ લક્ષ્મી અથવા જગમગમિની જયજગની ...	૧-૮-૦

